

oudheidkundig jaarboek

3^e SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN

NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

VIERDE JAARGANG

1924

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ A. OOSTHOEK

Redactie: Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Voorzitter, Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Secretaris, Prof. Dr. N. J. KROM, Prof. Dr. W. MARTIN, Dr. ELISABETH NEURDENBURG en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

INHOUDSOPGAVE.

	Blz.
Algemeene vergadering, 3 Juli 1924	275
Officieele mededeelingen	45, 275
De St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen, door Frans Vermeulen	1
Italiaansche schilderkunst der 13e, 14e en 15e eeuw in het Centraal Museum te Utrecht, het Museum Meermann-Westreenianum te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam, door Raimond van Marle	22
Zwei Darstellungen aus Hippokrates in der Holl. Malerei, door Wolfgang Stechow	34
Muurschildering in de Kruisheerenkerk te Maastricht, door Jacob Por	39
Rede, uitgesproken door den Voorzitter der Feestcommissie Jhr. Mr. E. A. van Beresteijn, 29 Febr. 1924	65
Over stijl in de Noord-Nederlandsche schilderkunst, door Prof. Dr. W. Vogelsang	75
Het restaureeren van oude gebouwen, door Dr. Jan Kalf	88
De rijksmiddelen en de monumenten in de 19e eeuw, door Dr. E. J. Haslinghuis	114
De archaeologie in Nederland 1899—1924, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	119
Het rapport der Museum-Commissie, door Jonkvr. Dr. C. H. de Jonge	131
Het levende in een modern kunstmuseum, door D. Hannema	135
Verslag van de feestelijkheden ter gelegenheid van het herdenken van het 25-jarig bestaan van den Nederl. Oudheidkundigen Bond, 29 Febr. en 1 Maart 1924....	138
Oud Bergen, door G. C. A. Juten	145
Wouw, door G. C. A. Juten	218
Korte beschrijving van Tolen, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	229
De muurschilderingen in het koor van de Martinikerk te Groningen, door Dr. Elisabeth Neurdenburg	241
Eenige opmerkingen betreffende de dateering van baksteenbouw in C. H. Peters' „Oud-Groningen, stad en land”, door Prof. W. van der Pluym	255
Het Auckamahuis eertijds te Leeuwarden, door S. A. Waller Zeper	258
Aanteekeningen over handschriften met miniaturen, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	262
De kerk te Burg op Schouwen verbrand, door Frans Vermeulen	270
Boekbespreking:	
De Haan, Oud Batavia, gedenkboek uitgeg. door het Bataviaasch Genootschap v. Kunsten en Wetenschappen, n. aanl. van het 300 j. bestaan der stad in 1919, door J. C. Overvoorde	48

	Blz.
W. S. Unger, Oude huizen te Middelburg, door J. C. O.	50
Sprokkelingen in Nederland, reeks A, steden, door J. C. O.	51
G. Hoogewerff, Jan van Scorel, peintre de la Renaissance hollandaise, door W. V.	51
E. F. Prins de Jong, Catalogus van de Bibliotheek der Ac. v. Beeld. Kunsten te 's-Gravenhage	54
Friedrich Winkler, Die Alt-Niederländische Malerei; die Malerei in België und Holland 1400—1600, door W. Vogelsang	280
Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte, Bd. III die Renaissance in Italien, bearb. von Georg Gronau; Bd. IV die Renaissance im Norden, Barok u. Rokoko, bearb. von Paul Schubring, door J. Six	282
Marguërite Devigne, Catalogus Musée royal des Beaux Arts de Belgique te Brussel, afd. beeldhouwwerk, door F. H.	284
H. C. Gallois, Islamische kunst in het Gemeente Museum, Mededeelingen v. d. Dienst v. K. en W. der Gemeente 's-Gravenhage, door E. N.	285
Adolf Stoll, Der Maler Joh. Friedr. Aug. Tischbein und seine Familie, door A. Staring	285
Verslagen	54, 293
Mededeelingen en korte berichten	45, 135, 275
Personalia	64, 303

DE ST. NICOLAAS- OF BOVENKERK TE KAMPEN.

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE KERKELIJKE BOUWKUNST
DER NEDERLANDSCHE HANZE-STEDEN.

Door werkzaamheden in verband met de inventarisatie der monumenten van Overijssel, kwam ik tot nadere studie en onderzoek van dit imposante, maar in menig opzicht zoo raadselachtige werk onzer middeleeuwsche bouwkunst. Inderdaad treft, bij iets meer dan oppervlakkige beschouwing, onmiddellijk het hybridische, zoowel in grondplan als in opstand, van geheel dit ontzaglijk samenstel, en te allen kant rijzen de problemen tegelijk met de muren en de pijlers uit den grond.

Hoewel we hier bij zooveel andere monumenten vergeleken over vrij wat historische gegevens beschikken, hoewel de rijke archieven der stad Kampen ook in dit geval menige belangrijke mededeeling verstrekken, terwijl er bovendien een niet onbetekenende literatuur over ons onderwerp bestaat, stiet ik, toen ik een overzicht der bouwgeschiedenis trachtte te krijgen, en de algemeen gangbare opvattingen daaromtrent aan het bouwwerk zelf toetste, al spoedig op het eene vraagpunt na het andere. En zocht ik in breeder kunsthistorisch verband naar opheldering, dan kwam ik voor nieuwe raadselen. Oorsprong, karakter en afstamming van zoo menig onderdeel waren duister, al droeg ook alles het merk der adellijke geboorte.

Het bleek dus noodig ter plaatse een onderzoek van meet af aan te beginnen. De resultaten hiervan tracht ik saam te vatten in dit opstel. Geen complete monografie van deze buitengewoon merkwaardige kerk bedoel ik dus hiermee, maar enkel ontwarring van eenige der voor onze Nederlandsche kunstgeschiedenis belangrijkste kwesties betreffende hare wording. Daarbij zal ik in de eerste plaats het vraagstuk harer stichting bespreken (I), vervolgens een algemeene beschrijving (II) van het gebouw geven, om daarna de bouwgeschiedenis (III) te behandelen, en ten slotte (IV) in eene samenvatting de uitkomsten van dit onderzoek te overzien en met behulp daarvan de beteekenis en de plaats van dit monument in de architectuur der hanze-steden te bepalen ¹⁾.

BRONNEN.

De oorkonden, rekeningen en verdere documenten in het oud-archief te Kampen, den bouw der St. Nicolaaskerk en haar toren betreffende, werden, voor zoover mij bekend, gepubliceerd in de volgende uitgaven:

Kronijk van Arent toe Bocop. Uitg. Historisch Genootschap te Utrecht; Codex Diplomaticus Neerlandicus, ze S. Dl. V. Utrecht 1860.

¹⁾ Bijzonderen dank ben ik verschuldigd aan mej. C. J. Welcker, gemeente-archivaris te Kampen, en aan den heer A. J. Reijers, ambtenaar bij Gemeentewerken aldaar, die mij op de meest welwillende wijze verschillende inlichtingen verschafte.

P. C. Molhuysen, Register van charters en bescheiden in het oude archief te Kampen (1863 e. v.).

Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel, uitgegeven door Mr. J. I. van Door-
ninck en Mr. J. Nanninga Uitterdijk. 14 dln. Zwolle 1874—1907.

Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Kampen; Geschiedkundig overzicht en merkwaardig-
heden. Kampen (1878).

Acta visitationis diocesis Daventriensis ab Aegidio de Monte factae [1571]. Bewerkt
door Mr. R. E. Hattink. Uitg. Ver. Overijss. Regt. Zwolle 1888, p. 24—37.

Voorts raadpleegde ik:

J. Lindeborn, Historia sive notitia Episcopatus Daventriensis. Colonia Agrippina
1670 (p. 267 v.v.).

H. F. van H(eussen), Historia episcopatum foederati Belgii. Antwerpen, 1733. Dl.
II, blz. 109—112.

V. Heussen en v. Rijn, Oudheden en Gestichten van het bisdom van Deventer.
Leiden, 1725, II (blz. 2—13).

J. J. Merlo, Kölnische Künstler in alter und neuer Zeit. Herausgeg. v. E. Firme-
nich-Richartz u. H. Keussen. Publikationen der Gesellsch. f. rheinische Geschichtskunde
IX. Düsseldorf 1895. Waarin Keulsche archivalia, van belang voor de bouwgeschiedenis
der St. Nicolaaskerk, zijn opgenomen.

Historie van Overijssel door W. Nagge [1678]. Uitgeg. door Mr. J. Nanninga Uitter-
dijk en F. A. Hofer. Zwolle, 1ste dl. 1915, 2e dl. 1918.

Voorloopige lijst der Nederl. monumenten v. geschiedenis en kunst, Dl. VII
(Overijssel). 's-Gravenhage 1923, blz. 79—83.

LITERATUUR.

Tegenwoordige staat v. Overijssel (waarschijnlijk samengesteld door Gerhard
D u m b a r. Vgl. Overijss. Almanak v. Oudh. en Letteren, 1852 [XVII], blz. 257—269).

A. J. v. d. Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. Gorinchem 1839—51.

Sulpiz Boisserée, Histoire et description de la cathédrale de Cologne. Stuttgart—
Paris, 1821—1823.

N. S. C(alisch), Röthger van Keulen, de bouwmeester van de kerk te Kampen.
Bouwkundige Bijdragen uitgeg. door de Maatsch. t. bevordering der bouwkunst. Amster-
dam, 1863, blz. 43—46.

W. Lübke, Geschichte der Architektur. II (Leipzig 1886), S. 83. Met een onnauw-
keurigen plattegrond der kerk naar Redtenbacher.

Verslag der commissie der Kon. Akademie v. Wetensch. tot het opsporen enz. van
overblijfsels der vaderlandsche kunst. 1870, blz. 51; 1871, blz. 45—48.

A. C. Boerma, De St. Nicolaas- of Bovenkerk. Tijdschr. De Bouwmeester, IV (1888).
Tekst bij Oude Kunst, pl. 8—10.

E. D. J. de Jongh Jr., De bouwmeester van de Bovenkerk. — Bouwk. Weekblad,
1888, blz. 61.

E. D. J. de Jongh Jr., De kerken te Kampen. Bouwk. Weekbl., 1890, blz. 43, 49.

Georg Galland, Geschichte der holl. Baukunst u. Bildnerei im Zeitalter der Renaissance etc. Frankfurt a. M. 1890, S. 583.

C. H. Peters, Architectonische kunstbeschouwing (III). 's Gravenhage, 1895, blz. 37. De St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen. Bouwk. Weekbl. 1899, blz. 279.

C. H. Peters, De Nederlandsche stedenbouw, II (Brugmans en Peters, Oud-Ned. steden). Leiden (1909), blz. 58—59.

K. v. d. Kamp Wzn., Sedilia, grafhekkens en doopvont in de St. Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen. Tijdschr. Bouwkunst, I (1909), blz. 154—159.

A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederl. bouwkunst. Amsterdam, 1912, blz. 185. Mededeelingen der Rijksadviseurs. Nieuwe uitgave, 1921.

De Sint Nicolaaskerk te Kampen. Verslag eener voordracht van den heer A. J. Reyers voor de vereeniging „Campen”, in het weekbl. de Bouwwereld 1922, blz. 202.

Reisboek voor Nederland. Den Haag 1922, blz. 259. (Beschrijving door A. W. Weissman).

Frans Vermeulen, Handboek tot de Geschiedenis der Nederl. Bouwkunst. 's-Gravenhage, 1923, blz. 22 e.v.

AFBEELDINGEN.

Plattegrond der stad Kampen (| 1550) door Jacob v. Deventer. Facsimile-uitgave in: Nederlandsche steden in de 16e eeuw. Den Haag 1916 e. v. Pl. 60. Schematische aanduiding der kerk, architectuur-historisch zonder beteekenis.

Guicciardini, Belgium dat is: Nederlandt, ofte beschrijvinge derselviger provincien ende steden (Amsterdam, 1648). Plattegrond der stad Kampen tegenover blz. 155, met afbeelding der kerk als voren.

Plattegr. der stad in vogelvlucht. Braun en Hogenberg, Civitates orbis terrarum. Colon. Antverpiae, 1593, III, blz. 34. Als voren.

Profiel der stad. Braun en Hogenberg, a.w. II, blz. 30.

Plattegrond der stad in vogelvlucht. P. Utewael sc. 1598. Rijksprentenkabinet, Amsterdam. Uitgegeven door de Ver. t. b. v. Overijss. Regt en Gesch. Deze plattegrond (niet vermeld bij Würzbach) bleek mij, wat de weergave der gebouwen aangaat, de meest juiste en betrouwbare.

Plattegrond der stad in vogelvlucht. Joan Blaeu, Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden (Amsterdam, 1649). Onbetrouwbaar.

Opmetingen der kerk, in 1861 in teekening gebracht door de opzichters H. J. Vos en Van de Straten, onder leiding van den stadsarchitect P. Bondam.

Van deze, zich in het archief van kerkmeesteren bevindende teekeningen, bestaande uit plattegronden, opstanden en doorsneden, getuigen de architecten Leemans en Rose in het Verslag der Commissie der Kon. Akademie v. Wetensch. (1870 '71, blz. 45—48), dat zij „blijken dragen van nauwkeurigheid en volledigheid, en voor het opmaken van nadere ontwerpen tot herstel enz. alleszins dienen kunnen”. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg vervaardigde foto's van deze teekeningen, waaraan de hierbij gereproduceerde plattegrond en doorsnede zijn ontleend. (afb. 1 en 2).

Schetsen en detailteekeningen (plattegronden, profielen, traceeringen, enz.) van kerk en toren, in 1876 vervaardigd door Redtenbacher, in Schetsboek XXI (Rijksadviseurs), archief Rijksbureau v. d. Monumentenzorg.

Restauratieplannen, 1878, door P. J. H. Cuypers. Plattegronden, opstanden en doorsneden, schaal 1 : 100; details, schaal 1 : 10 enz. Deze teekeningen, gereproduceerd in de Mededeelingen der Rijksadviseurs (Pl. 101-112), in hoofdzaak reconstructies naar de zeer persoonlijke opvattingen van den ontwerper, bleken uit kunsthistorisch oogpunt niet betrouwbaar.

Plattegronden, opstanden en doorsneden, schaal 3 : 1000. Details, schaal 3 : 100. Naar opmetingen van A. C. Boersma, in de Bouwmeester IV (1888). Oude Kunst, pl. 8-10.

Afbeeldingen der kerk, gezien van het noord- en van het zuidoosten. Autotypie n. foto's in het weekbl. Buiten, 1910, blz. 334-335.

Foto's van het uit- en inwendige der kerk, in de verzamelingen van het Rijksbureau v. d. Monumentenzorg, waaraan de hier bijgevoegde reproducties zijn ontleend.

I. DE STICHTING.

Onzeker als de wordingsgeschiedenis der stad Kampen is ook die van hare oudste parochiekerk, de Sint Nicolaas. Arent toe Bocop zegt het reeds in zijne kroniek: „... can in dye erchgiven van derselver stadt gans ghin beschit vynden, woe sye hoer anffanck ende van well ende woe sye an stadtrecht ghecoemen, off woe sye ghebouwet is ghewest, hebbe daer well groethen arbeyt omme ghedaen om 't sellive toe vynden, dan daer is gans nyet van; ist daer eyt van ghewest, 't is verbrant int iaer 1543, doe dye raedcamere brande'....¹⁾.

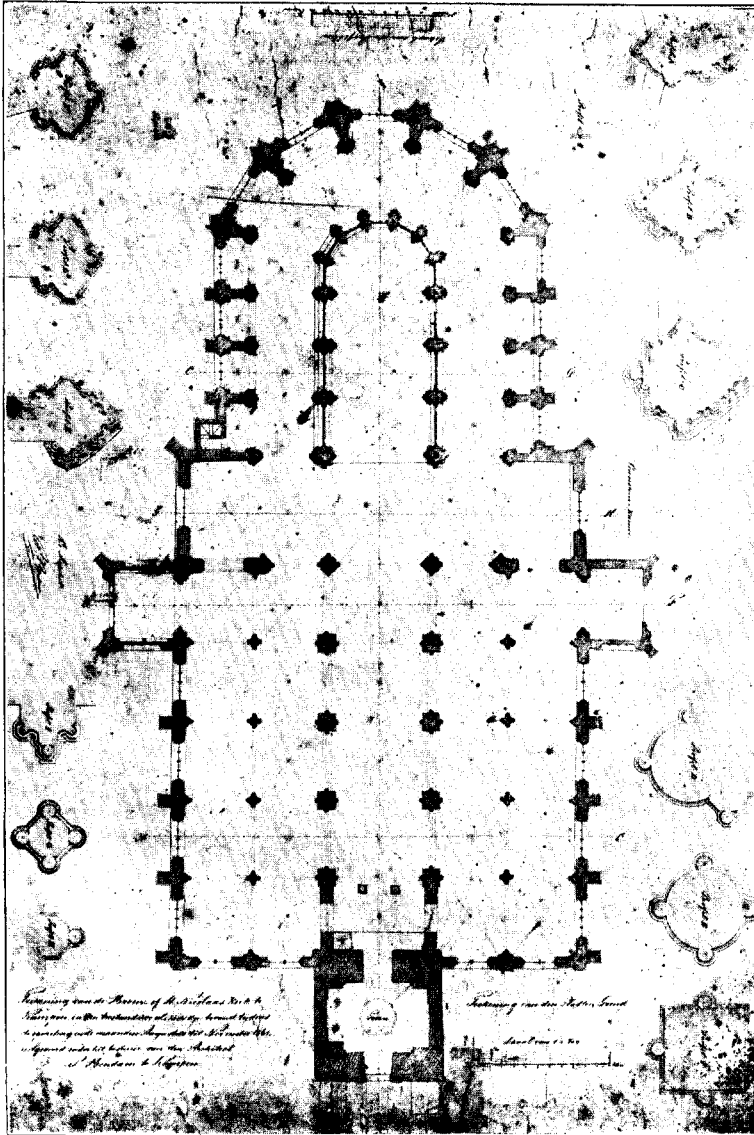
Bij dezen brand van het raadhuis moeten ookwel de oudste oorkonden de kerk betreffende zijn verloren gegaan. Nu kan men, zooals dat gebruikelijk is, gerust aannemen, dat hier bij de invoering van het christendom, in de tweede helft der achtste eeuw, een houten kerkje gesticht is. Maar dat deze oudste kerk reeds, zooals J. Nanninga Uitterdijk meende²⁾, aan den heiligen Nicolaas gewijd was, blijkt onmogelijk, eenvoudig omdat eerst in den loop der 12e eeuw de vermaarde bisschop van Myra zijne populariteit krijgt als beschermheilige van zeevaarders en kooplieden, nadat in 1087 het schip, dat zijne relieken van Myra naar Bari overbracht, wonderbaarlijk uit een storm gered werd. Men kan dan ook in 't algemeen aannemen, dat de stichting van middeleeuwsche kerken aan dezen heilige gewijd, teruggaat op de 12e eeuw. En het spreekt vanzelf, dat hij, wiens attributen een schip en een anker zijn, allereerst de patroon werd der zee- en handelssteden³⁾.

We vinden dan ook in alle hanze-steden, aan het eind der 13e eeuw, onvermijdelijk naast eene kerk gewijd aan de H. Maria de Maris Stella, eene andere, onder patronaat van Sint Nicolaas. Kampen, een der oudste en machtigste leden der Hanze, maakt hierop geen uitzondering. Maar lang voor dat zij hanze-stad werd, was zij, uitteraard, reeds een bloeiende handelsstad, en bezat zij zoowel hare Lieve Vrouwe- als hare Sint

¹⁾ A.w., blz. 216

²⁾ Geschiedkundig overzicht, blz. 4.

³⁾ H. Otte, Archäolog. Katechismus. Leipzig 1898, S. 5.

Afb. 1. Plattegrond der St. Nicolaaskerk.

13e eeuw was Kampen dus reeds een bloeiende handelsstad. De omstandigheden begunstigen haar opkomst van nature. Gelegen aan den mond van den IJssel, een der voornaamste armen der Rijn-delta, een hoofdadere van het toenmalige verkeer, en

Nicolaaskerk. Eerstgenoemde, oorspronkelijk aan de Twaalf Apostelen gewijd, was echter van veel minder beteekenis; zij was zooals Arent toe Bocop mededeelt „een capelle und oik altoes ghebleven”¹⁾. Daarentegen wordt de Sint Nicolaaskerk — een andere kan moeilijk bedoeld zijn — reeds als parochiekerk vermeld in een brief van bisschop Otto uit 1236, waarin deze de inkomsten van den priester Ismahel regelt²⁾.

Dat Kampen toen reeds een zeehaven van beteekenis was, blijkt o. a. uit oorkonden in het gemeente-archief, waarbij koning Abel van Denemarken in 1251 belangrijke voorrechten verleent aan de kooplieden, die de markten op Skanor bezoeken. Tevens had de plaats omstreeks dezen tijd stadsrecht gekregen. De juiste datum dezer verheffing is niet bekend, maar uit eenige archiefstukken blijkt, dat het tusschen 1227 en 1248 gebeurd moet zijn³⁾.

Vóór het midden der

¹⁾ Kronyk, blz. 689; vgl. a.w. blz. 217.

²⁾ Oudh. en Gestichten van het Bisdom v. Deventer, II, blz. 2.

³⁾ Nanninga Uitterdijk, Geschiedk. overzicht, blz. 4.

een der belangrijkste middeleeuwsche handelswegen, die langs Rijn en Donau het Noordwesten van Europa verbond met Zuid-Duitschland, Italië en Bohemen, was deze stad de aangewezen havenplaats voor een uitgestrekt gebied. Wanneer dan, sinds 1152, de sterke persoonlijkheid van een keizer Frederik I, den grooten Barbarossa, door wijs beleid en krachtig bestuur het Duitsche rijk tot orde en rust brengt, en tevens (in 1165) een eind weet te maken aan het geharrewar in het Sticht tusschen bisschop en burgers van Utrecht, terwijl het bisdom zich als een gesloten geheel om de Zuiderzee heeft geconsolideerd, dan ontstaat daar langs den Rijn een voortreffelijk achterland, dat in Kampen een aangewezen zeehaven vond. Met het oog op de historische ontwikkeling der handelsverhoudingen kunnen we dus, naar ik meen, de opkomst van Kampen stellen in het laatste kwart der 12e eeuw. Waar dan, zooals wij reeds zagen, juist ook in dezen tijd de H. Nicolaas zijn faam verwierf als patroon der koopvaarders, zal ongetwijfeld de stichting van Kampen's eerste St. Nicolaaskerk uit deze periode, eind 12e eeuw, dagteekenen.

Dat deze St. Nicolaaskerk intusschen een oudere, kleinere kerk verving, valt niet te betwijfelen, en wij zullen de overblijfselen van deze zoowel als van gene in het bouwwerk zelf trachten aan te wijzen.

Snel groeit nu, in den loop der 13e eeuw, de stad in welvaart en macht. In 1276 verleent graaf Floris V haar het recht in Holland, en inzonderheid te Dordrecht, handel te drijven ¹⁾, en we zien haar, als lid der Hanze, o. a. in 1285 en 1287 op voet van gelijkheid onderhandelen en verdragen sluiten met Lübeck, Wismar, Riga ter eene, met de koningen van Zweden en Noorwegen ter andere zijde ²⁾.

Bij een zoo snelle ontwikkeling der stad werd de oude St. Nicolaaskerk te klein, en stellig moet dan ook in het eind dezer zelfde eeuw, „numero crescente fidelium”, een begin zijn gemaakt met de algeheele verbouwing, die het aanzijn zou geven aan de machtige kathedraal, welke ons thans nog in het tegenwoordige provinciestadje door haar imponerende afmetingen kan verbazen. Volgens de schrijvers der Oudheden en Gestichten van het Bisdom van Deventer is „de eerste grondslag van het gebouw, dat er noch tegenwoordig staat geleit in 't jaar 1296” ³⁾. Er is dus alle reden, dit jaartal als juist te aanvaarden.

ALGEMEENE BESCHRIJVING VAN HET GEBOUW.

Plattegrond. De St. Nicolaaskerk, zooals we haar nu zien (afb. 1), is een deels van baksteen, deels van tuf- en zandsteen opgetrokken kruisvormige pijlerbasiliek, bestaande uit een vijfbeukig schip van vijf traveeën; een niet buiten de zijbeuken uitspringend dwarspand; een koor van drie traveeën, gesloten met zeven zijden van een twaalfhoek; een op gelijke wijze gesloten kooromgang, met een krans van dertien, tusschen de steunbeeren ingebouwde kapellen; twee vierkante portalen, uitgebouwd tegen de meest oostelijke travee aan de noord- en zuidzijde van het schip, naast het dwarspand; en een zwaren vierkanten westtoren van tuf- en baksteen, vóór den middenbeuk. In den noordelijken hoek tusschen 'dwarspand en koortrans, voert een vierkante traptoren boven de

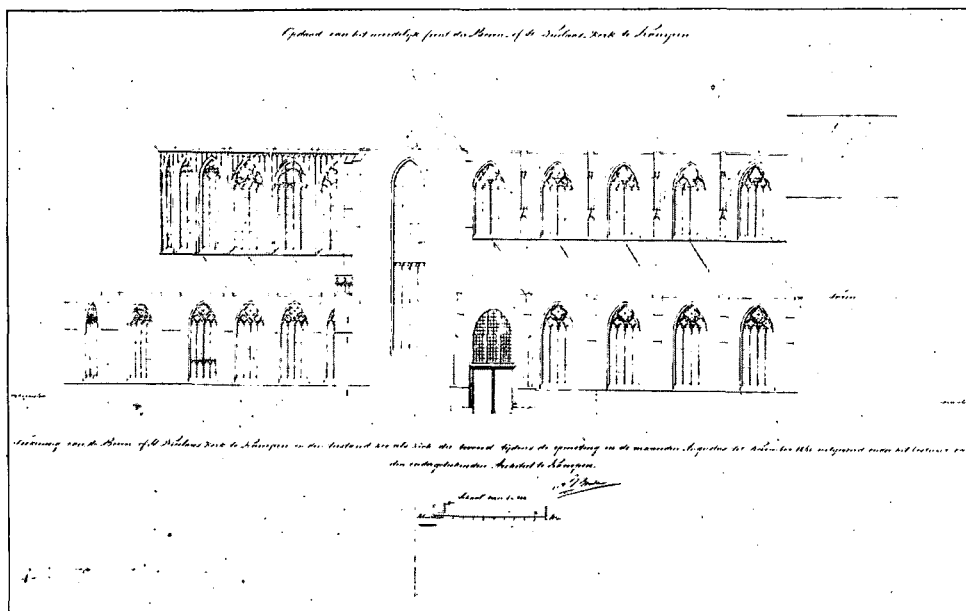
¹⁾ Ibid. blz. 5.

²⁾ Charters en bescheiden, nrs. 3-6, blz. 5-13.

³⁾ A.w., dl. II, blz. 3.

gewelven van den omgang; vandaar gaat een driezijdig traptorentje langs den lichtbeuk omhoog tot de bovenste gootlijst. Op de kruising staat een kleine dakruiter.

M a t e n . — De totale lengte der kerk bedraagt, van den toren tot den oostelijken sluitingswand der middelste kapel, 68 M.; de breedte van het schip, binnenwerks gemeten, 32,50 M. Middenbeuk en dwarspand zijn, van den vloer tot de sluitsteen der gewelven \pm 26 M. hoog; in de vier zijbeuken liggen de sluitsteen 12,25 M. boven den beganen grond. De breedte van den hoofdbeuk, tusschen de zijwanden gemeten, bedraagt: in het schip 8,00 M. en in het koor 8,50 M. De toren meet buitenwerks 10,50 \times 10,50 M. en is, met spits en kruis, \pm 70 M. hoog.

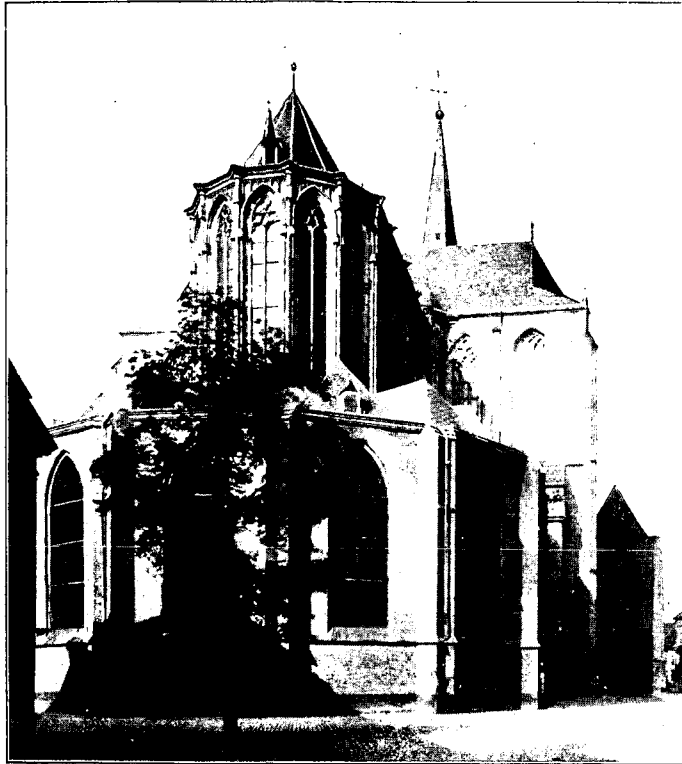
Afb. 2. Opstand van het Noordelijk pand.

K o o r . — De lichtbeuk van het koor is bekleed met Drakenveldsche zandsteen. De kooromgang is van baksteen, met spaarzame toepassing van zandsteen. Bij de beschouwing van het koor (zie afb. 3) dient men er op bedacht te zijn, dat juist dit deel van het bouwwerk in 1883 het sterkst „gerestaureerd” werd. Teneinde na te gaan, wát daarbij is toegevoegd, gebruikte ik de blijkbaar zeer nauwkeurige opmeting uit 1861. Bij vergelijking zien we dan, dat aan deze te halverwege gestaakte restauratie o.a. de ietwat zonderlinge onbehakte steenblokken, in de muurversterkingen tusschen de koppen der hoge spitsboogvensters, zijn toe te schrijven ¹⁾. Vermoedelijk hebben we hierin de „aanzetten van luchtbogen” te zien door sommige auteurs genoemd ²⁾. Het is echter van belang hier aan

¹⁾ Zie omtrent deze restauratie hierna onder „Bouwgeschiedenis”.

²⁾ Weissman, Gesch. Ned. bouwkunst, blz. 185. — A. J. Reyers, Voordracht, volgens het verslag in de Bouwwereld, 1922, blz. 202.

te teekenen, dat deze „aanzetten” in de genoemde opmeting niet voorkomen. Eenige schetsen en aantekeningen van Redtenbacher, in het archief van het Rijksbureau v. d. Monumentenzorg, brengen wat opheldering. Bij een detailschets der bedoelde muurversterkingen teekent hij, ter hoogte van de geboorte der vensterbogen, twee groteske dierfiguurtjes, en schrijft daarnaast: „diese figürchen sind nur am Chor”; en bij een horizontale voeg in deze geleding noteert hij: „mit dieser Fuge beginnt an einer Stelle ein vorkragender Stein, der vielleicht den Strebebogen entspricht”¹⁾. Hieruit blijkt

Afb. 3. Koor.

dus in de eerste plaats, dat zich aan den lichtbeuk van het koor, vóór de restauratie van 1883, beeldhouwwerk bevond, dat werd weggekapt en vervangen door de versteende onderdeelen van stoomwerktuigen, de cilindervormige blokken, die we daar thans nog waarnemen. En voorts zien we eruit, dat „v i e l e i c h t” op een enkele plaats de aanzet voor een luchtboog voorkwam. Mogelijk zijn hieruit bij de restauratie de reeds genoemde onbehouwen steenblokken ontstaan.

Opmerkelijk zijn de ingehoekte steunbeeren der koor-sluiting, die ik tot nog toe in soortgelijken vorm alleen vond aan het, ook in zijn verdere dispositie verwante, koor der St. Walburgskerk te Zutfen, aan het koor der H. Kruiskerk te Schwäbisch Gmünd, aan dat

der Barbarakerk te Kuttendorf, en in Frankrijk aan de noord- en zuidzijde van het koor der S. Yved te Braisne. De beteekenis hiervan zal ik straks nader bespreken.

D w a r s p a n d. — Dit werd tot dezelfde hoogte als het schip der kerk opgetrokken van baksteen, uitwendig bekleed met tufsteen uit het Brohldal. Tegen de noord- en zuidhoeken der dwarsarmen zijn overhoeksche steunbeeren geplaatst, welke tot dicht onder de gootlijst opgaan. Aan de westzijde dezer armten rijzen driehoekige muurversterkingen boven de bedaking der zijbeuken tot de gootlijst omhoog (afb. 4). Tegen den oostmuur

¹⁾ Schetsboek Rijksadviseurs nr. 21, blz. 16—17.

van den noordelijken arm werd een vlakke lisene-vormige versterking aangebracht tot op eenzelfde hoogte als de hoekbeeren. In de eindgevels bevinden zich hooge vierdeelige spitsboogvensters, aan de benedenzijde geflankeerd door slanke spitsbogige nissen, die in den noordgevel tot de waterlijst der plint, en in den zuidgevel tot de onderzijde van het middenvenster reiken. Elk der beide transeptarmen heeft voorts, te weerszijden van de kruising, twee traveeën, waaraan in de westgevels twee hooge spitsbogige nissen met vischblaastraceeringen beantwoorden; in de oostgevels hebben de traveeën naast den middenbeuk elk een venster, de noordelijkste en zuidelijkste eindtravee ieder een nis. Hierbij zij opgemerkt, dat het venster in den zuidelijken arm de geheele breedte der travee beslaat, terwijl dat aan de noordzijde slechts ongeveer de helft dier breedte inneemt.

S c h i p. — Alhoewel de traveeën van het schip aanmerkelijk breeder zijn dan die van het koor, bleven zijne vensters van geringer afmetingen, zoodat het muurwerk tusschen deze laatste zwaarder werd. Waar we dan ook tusschen de koorvensters slechts slanke muurzuiltjes als versterking vonden, treffen we hier vrij rijk gelede bergsteenen beeren, wier opbouw uit vlakke geledingen, door kleine met een kruisbloem gekroonde frontalen gescheiden, de constructie van luchtbogen uitsluit. Trouwens vinden we op de steunbeeren der zijbeuken zandsteenen voetingen van zoo geringe zwaarte, dat hieruit onmogelijk beeren tot het opvangen van luchtbogen konden ontwikkeld worden. Veeleer zijn deze fragmenten te beschouwen als voetingen van pinakels waartusschen men een balustrade wilde aanbrengen (zie afb. 5). Merkwaaardigerwijze schijnt dus zoowel hier als aan het koor, van den beginne af het schraagstelsel van steunbeeren en luchtbogen uitgeschakeld, een onderstelling, die we ook door den toestand inwendig bevestigd zullen vinden.

De westelijke gevels der zijbeuken zijn vlakke, weinig beduidende afsluitingen uit den tijd der „Waterstaats-gothiek”, waarvan we hier echter toch, met name in de spitsboogvensters en hunne traceeringen, een niet onverdienstelijk specimen aantreffen.

B e d a k i n g. — De hoofdbeuk heeft een zadeldak; het dwarspand een wolfdak met ingesnoerde hoeken. De twee binnenste zijbeuken worden gedekt door een over de geheele lengte tegen den lichtbeuk leunend lessenaardak. De afzonderlijke traveeën der buitenste beuken hebben eigen loodrecht op de lengte-as staande wolfdaken, die dit lessenaarsdak doordringen. Tusschen deze wolfdaken bevinden zich zakgoten, die het hemelwater, ook dat van den hoofdbeuk, langs het lange lessenaardak vloeiend, afvoeren naar de buitenste goot, vanwaar het door gootpijpen met kapiteelvormigen trechter naar den grond wordt geleid (zie afb. 5). Eenzelfde systeem van bedaking en waterafvoer komt ook voor bij de St. Magdalenakerk te Goes, bij de St. Janskerk te 's Hertogenbosch en bij de St. Willebrorduskerk te Hulst.

D e T o r e n bestaat uit vier door bergsteenen waterlijsten gescheiden geledingen, en wordt gedekt door een ingesnoerde achtkante spits. In de onderste geleding is aan de westzijde, ter plaatse van een vroegeren spitsbogigen ingang, een classicistische houten portiek aangebracht, geflankeerd door twee zware beeren, evenals de portiek uit de eerste helft der 19e eeuw dateerend (afb. 6). Verder is deze geleding vlak, terwijl de overige ver-

levendig worden door spitsbogige nissen, waarin nog overblijfselen van zandsteenposten en traceeringen worden aangetroffen. Aan den oostelijken torenwand reiken de zijmuren van den middenbeuk tot de halve hoogte van de derde geleding; de nok van het zadeldak ligt iets onder het midden der bovenste geleding.

Het inwendige der kerk (afb. 7) is thans geheel gewit, zoodat steensoorten of metselverbanden hier niet zonder meer zijn waar te nemen. Schip, dwarspand, kooromgang en transkapellen zijn overkluisd met kruisribgewelven, het koor met netgewelven.

Afb. 4. Noordgevel en Dwarspand.

De koorsluiting is overdekt met een netgewelf, evenals het noordelijk portaal, terwijl in het zuidportaal een dergelijk gewelf is weggebroken en vervangen door een houten tonggewelf, waar beneden nog de aanzetten van een stergewelf op gebeeldhouwde draagsteentjes te zien zijn. De muren van den hoogen lichtbeuk rusten op zware vierkante pijlers met afgesnoten hoeken en zonder kapiteelen. Langs deze pijlers gaan ronde schalken omhoog, die op met laatgothisch bladwerk omkranste kapiteelen de ribben der overwelfing dragen. De benedengedeelten dezer schalken zijn — blijkbaar tot het win-

nen van plaatsruimte voor stoelen en banken — tot op afwisselende hoogten weggekapt, maar overblijfselen der basementen zijn in den vloer nog zichtbaar. Ter hoogte van de toppen der scheibogen worden de schalken onderbroken door houten muurstijlen, waartusschen zware, den middenbeuk overspannende trekbalken het zijwaarts uitwijken der muren beletten in de plaats van het ontbrekende luchtbogenstelsel. Dat de bouwers op deze constructie — gegeven de enorme hoogte van den lichtbeuk — niet zoo bijster gerust waren, bewijst een tweede rij trekbalken, vlak onder de gewelven, tusschen de kapiteelen der schalken aangebracht. Maar dat overigens de trekbalken géén maatregel post factum geweest zijn, doch wel degelijk van meet af in het plan lagen, blijkt m. i.

uit de geprofileerde afwerking der uiteinden van de schalken, tusschen welke de muurstijlen besloten zijn. Boven het midden der scheibogen bevinden zich kleine rechthoekige muuropeningen, waarvan ik de beteekenis hierna bij de bouwgeschiedenis zal bespreken. Opmerkelijk zijn de vier meest oostelijke pijlers van het schip, die dit laatste van het dwarspand scheiden: de twee middelste, tot de kruising behorende, zijn rond; de noordelijkste en zuidelijkste vertoonen in hun horizontale doorsnede een samengestelde profileering, die geen twijfel overlaat of deze pijlers zijn overblijfselen van een vroeger doorgaand muurwerk. Overigens staan tusschen de twee noordelijke, zoowel als tusschen de beide zuidelijke zijbeuken slanke, achtkante zuilen, aan vier zijden met ronde schalken bezet.

Wezenlijk anders in algemeen karakter, vormentaal en profileeringen, vertoont zich het koor, welks bouw, hoezeer ook in 't algemeen een gesloten eenheid, toch twee verschillende deelen doet onderkennen. En al zal ongetwijfeld het geheel naar een van te voren ontworpen plan voltooid zijn, zoo onderscheiden we in de uitvoering toch twee partijen: re het eigenlijke koor van drie traveeën, en ze de koorsluiting met omgang en kapellenkrans. De pijlers van koor en koorsluiting, hoewel zonder kapiteelen, evenals die in het schip, zijn veel rijker geprofileerd. Maar, terwijl bij de 2×4 pijlers van het koor de profielen der scheibogen langs de schacht zijn doorgevoerd, loopen ze in de koorsluiting tegen het bovineinde der pijlers teniet. De horizontale doorsnede van de pijlers der koorsluiting vertoont dan ook een ander stelsel van profileering dan die in het koor. En terwijl bij deze laatsten de kelen en talanen worden afgewisseld door rechte lijnen en hoeken, zijn eerstgenoemden enkel uit gebogen lijnen samengesteld.

De geledingen van omgang en transkapellen hebben al de genoemde karakteristieke vormverschijnselen met de koorsluiting gemeen, en zoo missen we hier ook de peerkraal, die, zeer typisch, juist aan de acht pijlers van het koor wél voorkomt, evenals ook aan de wandpijlers tegen de uiteinden der oostelijke transeptmuren.

Boven de scheibogen van het koor en zijne sluiting is het muurwerk van den lichtbeuk tusschen de pijlers tot op de helft zijner zwaarte teruggebracht, zoodat een triforiumachtige gang, een venstergalerij ontstond, welke achter de doorgaande schalken omloopt, maar waaraan de borstwering bleef ontbreken. Onder langs den rand dezer galerij loopt een fries met bladornament, dat in het koor onderbroken wordt door de schalken, maar in de koorsluiting vóór langs de schalken doorloopt, zoodat hier de indruk der horizontale afscheiding versterkt wordt.

De koorpijlers zijn aan hun voet verbonden door een opengewerkte zandsteen afsluiting, die het koor van den omgang scheidt, en waarin zich drie gebeeldhouwde, overhuidde sedilia bevinden, een voor ons land eenig voorbeeld van dergelijke vaste, in steen gehouwen koorzetels. Volledigheidshalve, en om zijne zeldzaamheid, zij hier tevens nog de merkwaardige gothische preekstoel van Fransche kalksteen vermeld, die, blijkens een jaartal in den voet van den trappaal, in 1796 gewijzigd werd ¹⁾.

¹⁾ De trap werd ingekort en aan de benedenzijde van een houten paneel en een trappaal, bekroond door een siervaas in den trant van Lodewijk XVI, voorzien. Ook de rand van de leuning en een tweede vaas aan diens bovineinde dateeren uit dit tijdperk. Daar ook de voet van den preekstoel werd ingekort, vermoed ik, dat de wijziging in een verplaatsing bestond, en dat hij zich oorspronkelijk tegen den vierden zuidelijken pijler van het dwarspand bevond, waar het engelenfiguurtje onder den schalk m. i. d. de plaats aangeeft tot waar eertijds de kuip ongeveer reikte.

De toren heeft inwendig over zijne benedenruimte een kruisribgewelf, waarin een groot werkgat, welks midden ± 9 M. boven den beganen grond ligt. Een zeventiende-eeuwsche houten spiltrap geeft toegang tot de eerste verdieping, vanwaar een in den noord- en oostmuur uitgespaarde steenen trap naar de tweede verdieping voert. Het is van belang hier op te merken, dat geheel dit muurwerk inwendig uit tufsteen bestaat, ter zwaarte van ± 2.70 M., terwijl de gespaarde trap 0.75 M. breed is, en treden heeft van baksteen met zandsteenen dekplaten, ter hoogte van 0.24 M. Het gedeelte van deze trap — thans dicht-

Afb. 5. Zuidgevel.

gemetseld — komt uit boven het gewelf der benedenverdieping. De enkele treden die uit den muur op dit gewelf voeren, liggen thans onder een houten vloer, die later in de eerste verdieping werd aangebracht. In den noordoostelijken torenhoek, waar de trap van den noordelijken muur in den oostelijken overgaat, bevindt zich in dezen laatsten een kleine voormalige lichtopening, tegen welke thans de baksteenen muur van den lichtbeuk der kerk is aangemetseld.

Op de tweede verdieping bevinden zich in de vier wanden spitsbogige nissen met vroegere galmgaten. Die in den oostmuur zijn met baksteen gedicht, maar de tufsteenen, geheel in verband gemetselde, neggen vertoonen later ingebrooken sponningen, waaruit

blijkt, dat deze nissen tot vensters werden ingericht. Ze zijn dichtgemetseld toen kerk en toren later verhoogd, en de twee klokken, in 1482 gegoten door Geert van Wou, naar de derde verdieping overgebracht werden, waar zij thans nog hangen.

BOUWGESCHIEDENIS.

Wat bij het binnentreden dezer kerk onmiddellijk treft in haar ruimtebeeld, is de geringe breedte van den middenbeuk (8.00 M.), vooral tegenover de werkelijk buitengewone hoogte van ± 26 M.¹⁾ De voor een gothische kerk wel abnormale verhouding van 1 : 3,25 brengt ons, wanneer wij trachten haar te verklaren, tot de onderstelling, dat de middenbeuk verrees op de overblijfselen eener oudere en veel kleinere kerk. Vindt deze onderstelling reeds eenige bevestiging in de zware pijlers, wier vierkante, massieve gedaante en sobere profileering de gedachte wekken aan doorgebroken romaansche muren, zij werd tot zekerheid bij een nader onderzoek van den toren. Het is in den toren dat wij den sleutel tot de oudste bouwgeschiedenis der Bovenkerk zullen vinden; hij moge daarom vooraf gaan.

Eigenlijk is het een zonderling geval met dezen St. Nicolaastoren. Bij alle schrijvers heet hij in 1516 gebouwd²⁾ door Clement van der Goude, op grond van de volgende resolutie, berustende in het archief te Kampen:

Anno XVCXVI den XIX Julij.

Alsoe Scepenen ende Raedt metten gesworen meente geschicket ende gevuegt om enen nyen kercktoren an Sancter Nicolaas kercke bij meisters rade an to leggen, op alre bequemste, ende soe deselve geschichte dan nu gehadt hebben meester Clement van der Gouwe, die 't fundament geschoren ende getogen, ende dairvan de sticken gesteken heeft alsoe men den nyen toren sal anleggen, soe hebben dairop geweest de gemeene Raedt, metten gesworen meente vorscreven, ende hebben de sticken ende de wydte des torens besien ende des meesters vorsz. meininge dairvan verstaen en het ontwerp gesien 't welck sy al to samen dair synde, alsoe belieft ende voirt beste geraden hebben ende voirt deselve deputaten van den Rade ende van der meente, als nementlicken Evert van den Veen ende Gysbert van Leeuwen, van den Rade, geschickt, ende Lubbert van Hattem ende Johan Kruese provisoren ende Gosen van den Dam, Peter Mulre ende Mathys Henricsz ende Jaspar Jansz van de gezworene meente, metten kerckmeisters: Henrick Croeser, Pilgrim van Yngen voirt bevolen dairjnne, gelijk de sticken nu syndt gesteken, ende voirt na des meesters rade ende oren guetduncken, to procederen, ende dairmede metten yrsten to wercke to gaen ende wes sy dair jnne voirt beste raden ende doen, sal men hem tot geenen tijden verkeeren noch nasegen''.

¹⁾ Dit spreekt nog sterker, wanneer we deze maten vergelijken met de afmetingen van den middenbeuk onzer grootste middeleeuwsche kerkgebouwen: Dom te Utrecht 10.70 M. breed, 32,00 M. hoog; St. Janskerk te 's Bosch 11,50 M. br. \times 28,00 M. h.; St. Bavo te Haarlem 15,50 M. \times 28,00 M.; O. L. Vrouwekerk te Breda 9,73 \times 22,20 M.; St. Maarten te Groningen 9,00 M. \times 26,25 M.; St. Jacobskerk 's Gravenhage 12,00 \times 19,50 M. Zoowel in volstrekten zin als relatief behoort de St. Nicolaas dus tot onze hoogste kerken.

²⁾ Uitgezonderd Lindeborn's *Historia*, en de hem naschrijvende „Oudheden en Gestichten van het Bisdom van Deventer", II, blz. 2, waar hij in 't jaar 1518 gebouwd heet, wat vermoedelijk aan een drukfout, of aan verkeerde lezing moet worden toegeschreven.

Dit document lijkt duidelijk en afdoende; en dien schijn heeft men dan ook zonder meer voor het wezen genomen in een tijd, dat ook het kunst-historisch onderzoek hier te lande nog grotendeels het werk was van in archeologie liefhebberende leeken en archivarissen.

Afb. 6. Westgevel en toren.

Toch is het — staande voor dezen toren — nauwelijks begrijpelijk, dat men zóó lang kritiekloos dien datum 1516 heeft aanvaard, en we hebben hierin wel een zeer typisch voorbeeld van de blinde onderwerping aan het gezag der archivalia. Want, zoo ooit, dan blijkt hier uit de bron bij uitnemendheid, het monument zelve, één ding met volstrekte zekerheid: dit is geen bouwwerk uit 1516, geen toren uit het begin der 16e eeuw.

Dezen massalen vierkanten romp, zonder versnijdingen over vier geledingen recht omhoog gaande, zonder hoekbeeren, de benedenste geleding volkomen vlak, de overigen met ondiep geprofileerde spitsbogige nissen, dezen ruigen, grauwen reus in het begin der 16e eeuw te willen stellen, is eigenlijk even onmogelijk, als bijv. het raadhuis te Kampen te willen toeschrijven aan Hendrick de Keyser! Veeleer wijzen de hier genoemde kenmerken en het algemeen karakter van het bouwwerk op de veertiende eeuw. Maar, zooals wij bij de beschrijving reeds zagen, bevat het inwendige overblijfselen, die getuigen van veel hooger ouderdom. Teneinde het overzicht te vergemakkelijken groepeer ik deze als volgt:

- 1e de zware kern, geheel van tufsteen;
- 2e de uitgespaarde trap, uitkomende boven het gewelf der benedenverdieping;
- 3e de lichtopening in den oostelijken

torenmuur, thans gesloten door den noordmuur van den middenbeuk. (Zie hier boven blz. 12).

Het sub 1 aangevoerde is op zichzelf zeker geen absoluut bewijs, daar de tufsteen van een geamoveerd ouder bouwwerk afkomstig kon zijn; het krijgt echter grooter bewijskracht in verbinding met 2. Een dergelijke uitgespaarde trap toch komt slechts voor bij onze oudere, romaansche en gothische torens; en zeker is hij niet meer te verwachten bij

een toren uit het begin der 16e eeuw. Bovendien geeft de constructie van deze trap ons nog een andere aanwijzing. Reeds vermeldde ik, dat het (thans dichtgemetselde) onderende met enkele treden uit de muurdikte boven het gewelf der benedenverdieping uitkomt. Hier komt dan de vraag op naar de vroegere verbinding van dezen toegang der trap (\pm 8.50 M. boven den vloer) met den beganen grond. Ik vermoed — volkomen zekerheid is bij den tegenwoordigen toestand, die nadere onderzoekingen verhindert, niet te krijgen — dat we hier te doen hebben met een dier romaansche weerbare kerkstorens, wier benedenverdieping geen toegang van buiten had. Een losse houten ladder verschafte vanuit de kerk toegang tot de eerste verdieping, vanwaar men, door een opening in het steenen tongewelf, dat de gelijkvloersche verdieping overkluisde, in de benedenruimte kon afdalen. Bij een aanval op de kerk kon men zich dan, door het binnenhalen der ladder, in den toren als in een ontoegankelijk bolwerk verschansen. Dergelijke weerbare storens zijn karakteristiek voor de 12e eeuw, en op enkele uitzonderingen na behooren alle Brabantsche romaansche kerkstorens tot dit type¹⁾, waarvan een zeer mooi voorbeeld bewaard bleef in den toren van Hedikhuizen. Dat dezelfde dispositie ook noordelijker gebruikelijk was, blijkt uit den toren te Doesburg, waar sporen gevonden worden van eenzelfde oorspronkelijke inrichting²⁾, terwijl in de onmiddellijke nabijheid van Kampen de toren der St. Lambertuskerk te Wilsum een volkomen gaaf specimen dezer soort vertoont, en ik bij dien te Zalk de aanwijzingen van een overeenkomstigen, later gewijzigden bouw aantrof.

Afb. 7. De Kerk inwendig.

Wijst dit alles reeds op de 12e eeuw als bouwtijd, meer zekerheid geeft ons hieromtrent de onder 3 vermelde lichtopening. Wij merkten hierboven op, dat deze thans gesloten is door den aangebouwdenden noordmuur van den lichtbeuk. Deze, door de voormalige lichtopening zichtbare muur

¹⁾ Constant Leurs, *L'architecture Romane dans l'ancien duché de Brabant*. Bruxelles—Paris, 1922, p. 218.

²⁾ Volgens vriendelijke mededeeling van Dr. J. Kalf.

is van groote moppen (formaat $30 \times 14 \times 7$ c.M., 12 lagen per M¹.), in z.g. gothisch verband opgemetseld ¹⁾).

En nu vond ik, boven de gewelven van den zijbeuk, in dezen zelfden muur en op gelijke hoogte met het torenvenstertje, de sporen van romaansche rondboogvensters. Dit wil dus zeggen, dat in het begin der 13e eeuw (blijkens het baksteen-materiaal) een verhooging van een ouder kerkgebouw plaats had, waardoor de vroeger natuurlijk in 't gezicht zijnde lichtopening van den toren gesloten werd. M.a.w. de toren is ouder dan de daartegen gebouwde baksteenen romaansche kerk; waarmee het onomstootelijke bewijs is geleverd, dat minstens de twee onderste geledingen van dezen toren in hun kern nog uit de 12e eeuw dateeren.

Maar nu is daar het fameuze document uit 1516, dat ons toch „zwart op wit” het jaartal van den bouw en den naam van den bouwmeester noemt. Dit bewijsstuk lijkt inderdaad zóó dwingend, dat verschillende auteurs, zeer wel de oudere overblijfselen opmerkend, een middenweg zochten om aan het dilemma te ontkomen. Mr. J. Nanninga Uitterdijk, den toren „in 1516 van uit den grond op nieuw gebouwd” noemend, acht hem toch „grootendeels van de materialen van de afbraak herbouwd te zijn, althans hij bevat veel duifsteen” ²⁾). Blijkbare onbekendheid met de middeleeuwsche architectuur belette dezen kundigen archivaris de overblijfselen van het bouwwerk zelve te herkennen. Daarentegen zocht A. W. Weissman, zeer goed ziende, dat men hier met een ouderen toren te doen had, een anderen uitweg en schreef: „de zware toren, die in 1516 zijn tegenwoordige gedaante verkreeg, behoort, wat zijn kern betreft, tot de dertiende eeuw” ³⁾). Maar ook dit gaat volstrekt niet op, want het stuk uit 1516 zegt uitdrukkelijk, dat Clement van der Gouwe „'t fundament geschoren en de getogen”, d.w.z. bepaald en getraceerd heeft, „ende dairvan de sticken gesteken heeft alsoe men den nyen toren sal anleggen”, d. i. de piketpaaltjes uitgezet, om het plan in den grond af te bakenen. Bovendien zegt hetzelfde document verder nog, dat de raadsleden met de gezworen gemeente ter plaatse „de sticken ende de wydte des torens besien” hebben, wat dwaasheid zou zijn, als het hier ging om het herbouwen met behoud eener bestaande kern. We staan hiermee voor het niet te ontwijken alternatief: het bewuste archiefstuk heeft in zijn geheel betrekking op den bestaanden toren, of het heeft er in 't geheel géén betrekking op.

In het eerste geval zou dan echter, zooals duidelijk bleek, deze toren ook geheel en al, van de fundeeringen tot de spits, in 1516 nieuw gebouwd moeten zijn. Dit is, zooals ik hierboven afdoende bewees, absoluut onmogelijk. Dus heeft het bewuste document niets met den bestaanden Sint Nicolaastoren te maken en is deze nòch in 1516, nòch door Clement van der Goude gebouwd. Quod erat demonstrandum.

¹⁾ Dit metselverband, bestaande uit in elke laag om den ander geplaatste koppen en strekken, heet ook wel Vlaamsch of Poolsch verband. Ten onrechte noemt Otte het echter „Wendisch” (Archäolog. Katechismus S. 13), daar in dit laatste om de twee strekken één kop komt.

²⁾ Mr. J. Nanninga Uitterdijk, Geschiedkundig overzicht en merkw. v. Kampen, blz. 125.

³⁾ A. W. Weissman, Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst. Amsterdam 1912, blz. 185. Aldus ook de heer A. J. Reyers in zijn voordracht. Zie: Bouwwereld, t.a.p.

Maar welke toren wordt dan in het toch zoo duidelijke en stellige document bedoeld? Laat ons allereerst nog eens vaststellen, dat het alleen spreekt van het leggen eener fundeering, en v a n n i e t s m e e r ! De bouwgeschiedenis der kerk, zooals we die hierna zullen bespreken, bracht mij dan tot de volgende redeneering. Sinds de 15e eeuw gaat het streven der bouwers steeds naar een vergrooting van het schip in westwaartsche richting. Nadat men de zijbeuken reeds langs den toren had doorgetrokken, stond deze een verdere uitbreiding in den weg. Daarom vatte men het plan op hem af te breken en te vervangen door een nieuwen, meer westelijk te projecteeren toren. Waarschijnlijk was het voor den bouw voor dezen laatsten, dat men in 1516 de hulp van mr. Clement van de Goude inriep.

Juist in die jaren echter treedt het verval der stad Kampen in. Het is een tijd van algemeene malaise en decadentie in de Nederlanden, die in veel opzichten sterk met onzen tegenwoordigen tijd overeenkomt. Reeds in het eind der 15e eeuw gaan verschillende Hollandsche steden, o.a. Haarlem, Leiden, Dordrecht, Amsterdam, bankroet ¹⁾. Kampen geniet dan nog, dank zij een energiek bestuur en den ondernemingsgeest zijner burgers, van een betrekkelijke welvaart, en wordt zelfs in 1495 door keizer Maximiliaan tot keizerlijke vrije rijksstad verheven, een onderscheiding, die wellicht mede den stoot gaf tot de nieuwe bouwplannen. Maar sinds 1515 ontbrandt een twist met Zwolle over het recht van tolheffing op het Zwarte Water, een twist die oploopt tot een verwoeden en verwoestenden oorlog tusschen beide steden, waarbij Zwolle, zijn landvorst den bisschop van Utrecht verlatend, de hulp van diens vijand, hertog Karel van Gelder inriep. Hiermee ontstaat voor Kampen een tijdperk van rampen en vernieling, dat eerst in 1538 met het overlijden van Karel van Gelder eindigt. Maar Kampen's kracht is dan gebroken, de handel met de Oostzee verlopen, terwijl tot overmaat van ramp de weg naar zee, het Rechterdiep, verzandde en een poging van den ingenieur Pieter van der Palm om hierin verbetering te brengen, geen uitkomst opleverde.

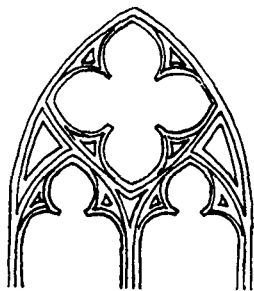
Het ligt voor de hand, dat bij zoo snellen achteruitgang der stad een onderneming als het bouwen van een nieuwen toren spoedig werd opgegeven. We vinden dan ook geen enkele oorkonde, geen enkele rekening, die verder nog spreekt over dit werk of op zijn voortzetting wijst. En ook dit bewijst wel, dat het bij het leggen der fundeeringen in 1516 is gebleven.

Waar dit alles nog zuivere conjectuur was, verraste mij begrijpelijkerwijze de mondelinge mededeeling van den heer A. J. Reyers, dat hij destijds, bij graafwerk op het plein vóór de kerk, ongeveer 5 M. uit den westelijken torenmuur, zeer oude bakstenen fundeeringen had aangetroffen, waarvan herkomst en beteekenis onbekend waren. Ik ben er zeker van, dat wij hier te doen hebben met de fundamenten in 1516 door Clement van der Goude „geschoren en getogen”; in de eerste plaats, omdat ik reeds van te voren tot het vermoeden van hun bestaan gekomen was, en vervolgens omdat ik niet zou weten, welk gebouw hier

¹⁾ 28 Mei 1494 laat Haarlem aan Kampen weten, dat de landvorst aan de Haarlemsche burgers, met het oog op de armoede en de malaise, uitstel van betalingen heeft toegestaan, en verzoekt daarom een hunner, voor schulden te Kampen gevangen gezet, te willen ontslaan. Zie: Molhuysen, Register v. charters, I, nr. 1020. — Vgl. Mr. I. Prins, Het faillissement der Hollandsche steden etc. Amsterdam 1922, blz. 25.

anders op zoo korten afstand midden voor het westfront der kerk gestaan kon hebben. Maar buitendien beteekent de afstand van 5 M. vóór den toren tevens 15 M. vóór den tegenwoordigen westgevel van het schip, wat gelijk staat met de breedte van twee traveeën. En waar de zijbeuken vroeger langs den toren doorliepen, zou de kerk dus met een volle travee vergroot zijn, wat bij een vijfbeukig schip een aanmerkelijke ruimtewinst beteekende, en tegelijkertijd de proporties der kerk, de verhouding tusschen schip en koor, die thans eenigszins onevenredig en onwaarschijnlijk aandoet, wezenlijk verbeterd zou hebben.

Met behoud van de 12e eeuwse tufsteen kern, kreeg de toren zijn tegenwoordige gedaante grootendeels in de 14e eeuw. Dit bewijst reeds zijn algemeen karakter, zoowel als de vorm der spitsboognissen, maar vooral de teekening der traceeringen in deze nissen, die wel grootendeels verwijderd zijn, maar wier sporen zichtbaar bleven en waarvan ik eenige overblijfselen terugvond, liggend boven de gewelven van den middenbeuk, tegen den oostmuur van den toren, zooals ze daar uit den kop van een der nissen waren neergewallen. Met behulp van deze overblijfselen waren de traceeringen nauwkeurig te herstellen en te dateeren. De nissen zijn twee- en driedeelig, wat ook reeds tot de eigenaardigheden der 14e eeuwse gothiek behoort; en uit de posten ontwikkelt zich dan een samenstel van drie- en vierhoeken, omsloten door cirkelsegmenten, waarvan bijgaande figuur het schema geeft (afb. 8). Dergelijke traceeringen nu zijn bijzonder karakteristiek voor de 14e eeuw. Ze worden omstreeks 1330 aangebracht in de vensters der Catharinakapel van de Munsterkerk te Straatsburg en in 1355—1365 aan de tweede verdieping van de torens derzelfde kerk. We vinden ze aan het 14e eeuwse gedeelte van de Munsterkerk te Freiburg, terwijl de Mariakerk te Soest in 1350 vensters kreeg met vrijwel dezelfde traceeringen als die te Kampen. In ons land zijn soortgelijke traceeringen wellicht het vroegst toegepast aan den veertiend' eeuwse lichtbeuk van het koor der Domkerk te Utrecht.

Afb. 8.

Een niet onbelangrijke verbouwing geschiedde, blijkens de rekeningen der kerk, aan dezen toren in de jaren 1563—1569. Zij werd uitgevoerd onder leiding van mr. Florys Ekenholt, met wien men in 1563 naar Utrecht rijdt „omme dat warck an den toren tho sien”, waarbij men hem tevens „dat erste termijn van de bestadynghe des torens” uitbetaalt, ten bedrage van 75 heerenponden¹⁾. Hoogstwaarschijnlijk wordt met dien toren te Utrecht wel de Domtoren bedoeld, maar, waar ik nergens eenig werk aan laatstgenoemden toren in deze jaren vermeld vond, vermoed ik, dat men meer de inrichting en in 't bijzonder den klokkestoel ging bezichtigen. De rekening posten der volgende jaren wijzen er althans op, dat de werkzaamheden hoofdzakelijk den klokkenzolder en een verplaatsing der klokken betroffen. Dat dit echter wel met een verhooging van den toren gepaard zal zijn gegaan, valt af te leiden uit een aantekening van 1564, waaruit blijkt, dat de goudsmit mr. Johan Mateussen en zijn vrouw aan de kerk schenken al wat deze hem verschuldigd is, „voer ende in de plaetse van 't

¹⁾ Rekeningen der St. Nicolaaskerk, in: Bijdr. gesch. v. Overijssel, V (1879), blz. 317 v.v.

selfde dat se anders in dye bede tot onsse kercks toren wolden ghegeven hebben" ¹⁾. Er is dus zelfs een inzameling voor deze verbouwing gehouden, en terloops zij hierbij opgemerkt, dat zulk eene wijziging bij een sinds 1516 nieuw gebouwden toren nauwelijks te verwachten ware geweest.

Het werk was in 1565 in hoofdzaak gereed, althans wat het uitwendige en de afdekking betreft, want men boekt dan een uitgave van 5 heerenponden 4 st., betaald aan mr. Arent Maeler „vande 3 hanen opten thorn tho vergulden". Welken vorm de nieuwe torenbekroning, waarop dus drie windhanen prijkten, gehad kan hebben is mij niet duidelijk. Het plan der stad uit 1636 vertoont den toren met een lage vierhoekige spits. Ook een post uit 1569: „Item noch Tymen messeler anbestaet den toren boven weder vyerkant tho maecken", brengt hierin voorshands niet meer licht.

Na 1565 schijnt men overigens aan het inwendige, en met name aan den nieuwen klokkestoel gewerkt te hebben, want we vinden in 1567, behalve een uitgave van 225 heerenponden, betaald aan mr. Florys „vande tymmeringhe des torens nae dat vorbedungte gewest yst", de volgende posten:

„Item betaelt Gert Kremer van Deventer, naet overstaen van mester Florys, van de 31 stuccke eken delen de tot dat bovenste boene wesen sullen in den toren, hyrvor hem betaelt XII daeler de daler tot 30 stuvers an vracht acht stuvers, ys int gelt an h. π XXVI IIII st.

„Item gerekent myt Frydach smyt, van alles dat he gemaket heft an den toren unde an de stelten thot de klokken, myt al de bolten in dat holtwerck . . . etc. IIc XXXII π.

„Item betaelt Jan Blame vor 4 wagenschoten to de raiden van de klokken dorch meister Florys gehaelt, IIII π VIII st.

„Item gegeven meister Florys syn knecht doe de kloeken opgewonden worden, an byr, XII st.

„Item meyster Florys syn knechten gegeven, doe de kloeken op geschuttet weren an de boevenste boene, een tonne X placken byers op de scholle, is III h. π"

In 1569 tenslotte, wordt aan mr. Florys 11 heerenponden 2 st. betaald voor 3400 steenen „gekomen an den toern, dor de onderste gallem gaten mede tho gemaect synt", wat blijkbaar betrekking heeft op de wijziging, die we hiervoor bij de beschrijving der tweede verdieping reeds vermeldden. Nadat dan „Tymen de messeler" den toren boven weer vierkant gemaakt, de balkgaten gestopt en „dat boeven rontomme dycht" gemetseld, de onderste galmgaten gedicht en verdere beeindigende werkzaamheden verricht heeft, ontvangt de bouwmeester zijn laatste loon:

„Item betaelt mester Florys syn huesfrouwe van dat tabbert laecken van den toren tho maecken, tho weten X gl. current dat oer beloofd was, doe de toren anbestoet worden, ys XIII h. π.

„Item noch betaelt Mr. Florys syn jaergelt van a^o 68 ys VI gl. current, ys VIII h. π, VIII st." ²⁾.

¹⁾ Bijdr. gesch. v. Overijssel, V, blz. 319.

²⁾ Bijdr. gesch. v. Overijssel, V (1879), blz. 326.

In het begin der 17e eeuw gaat onze toren bedenkelijke teekenen van bouwvalligheid vertoonen, zoodat hij in 1611 hersteld moet worden. Tengevolge van zijn overhellen naar de zijde der Nieuwstraat hebben in 1627—29 voorzieningen plaats, die niet afdoende blijken, althans in 1647 is de toestand zoo, dat het advies werd ingewonnen van den bekenden bouwmeester en ingenieur Jan Adriaansz. Leeghwater, en de ingenieurs Nemant van Zutfen en Morlet¹⁾. Deze achtten het noodzakelijk den toren af te breken²⁾, maar men kon daartoe te Kampen niet besluiten en bepaalde zich tot maatregelen om den toren te schoren. Sinds 1649 gaat deze dan hellen naar de zijde der Oudestraat. Na voortdurende herstellingen besluiten Schepenen en Raad in 1669 nogmaals het advies van „eenige architecten uyt Hollant” te vragen. Wellicht slaat hierop het ongedateerde stuk, waarin de bouwmeesters Adriaen van der Meer en Jan Coensen Doet de volgende maatregelen aanbevelen:

„Item wert verstaan dat men aen de zuidzyde vande twee zeydewaertse pylaeren van den tooren aen elck eenen massyven pylaer gemaect sal werden op een vlodt werck gestelt, alles in manieren als de grondt ende staende teyckeninge daarvan goede aenwysynge sal doen.

Is met ons mede raedtsaem bevonden dat men aen de westwaertse pylaer, staende aen de zuidzyde noch eenen pylaer soude maecken van gelycke manier als vooren is vooraelt; tot overvloet vant bewaeren vande tooren ende kercke voorsz. werd meede vaer goet gekent dat den tooren aen de kercke wert geslooten met de beste middelen soe met anckers, houwasten alsoo den maecker int doen sal bevinden te behooren”³⁾.

Wat de aard van deze werkzaamheden eigenlijk was, valt moeilijk meer te zeggen. Het bestond alles wel uit ommetselingen en min of meer op goed geluk geplaatste beeren, lapwerk dat per slot ook nutteloos bleek, toen de toren bleef verzakken en men zich, ten einde raad, in 1685 wendde tot den architect mr. Jan de Jonge te Amsterdam, die reeds in '83 op afdoende wijze den verzakkenden toren der Buitenkerk had hersteld. Deze bouwmeester, die op dit gebied een bepaalde reputatie scheen te hebben, begon met een radicale opruiming, zooals blijkt uit zijne raming van 20/30 Januari 1685:

„Eerstelyck is noodych het wechbreken van de steenen beer.

Ende boven de gront staet 262720 duysent steenen
en beneden de gront staet 98280 duysent steenen

361000

is 361 duysent steenen.

Waerdych yeder dusent 8 gulden somma 2888 gulden.

Als hyer van behoud blijft 220 duysent steen syn waerdych 1760 gulden”⁴⁾.

Vermoedelijk had dit betrekking op de ommetselingen en steunsels, waarvan thans geen spoor meer over is. Het is hier niet de plaats geheel het relaas der werkzaamheden

¹⁾ Bijdr. gesch. v. Overijssel, IV (1877), blz. 87.

²⁾ Bijdr. gesch. v. Overijssel, IX (1888), blz. 136.

³⁾ Bijdr. gesch. v. Overijssel, IX (1888), blz. 141—142.

⁴⁾ Bijdr., t.a.p., blz. 143.

van mr. Jan de Jonge mede te delen, te meer waar dit uitvoerig te vinden is in de Bijdragen tot de geschiedenis v. Overijssel¹⁾. Het moge genoeg zijn te zeggen, dat hij er in slaagde den toren afdoende tot rust te brengen en „recht te zetten” tot groote voldoening van Schepenen en Raden, zooals zij vastlegden in hunne resolutie van 15 Maart 1686, waarbij zij „den vermaerden Architect en Bouwmeester Jan de Jonge hebbende tot een bysonder contantement van Raet en Meente en tot een yders verwonderinge gericht en rechtgeset de boven tooren deser stadt sonder daer voor iets te hebben willen eyschen”, een honorarium vereerden van 2000 car. guldens eens²⁾.

En wanneer Jan de Jonge dan in 1689 met zijn gezin naar Dordrecht vertrekt, wordt hem „in erkentnisse van desselfs goede, getrouwe diensten aen dese stadt besonderlyck getoont”, in de eerste plaats het grootburgerschap der stad, ook voor zijne kinderen verleend, benevens een getuigschrift zijner verrichtingen, en voor hem en zijne nakomelingen een vrije „begraffenisplaetse onder de Boven toren tot een eeuwige gedachtenisse”³⁾.

Niet in de laatste plaats, zou ik meenen, zijn deze feiten opmerkelijk, om de treffende zorg en waardeering die er uit spreekt, zoowel voor de monumenten (en dat van middel-eeuwsche kerkelijke kunst!), als voor de bouwkunstenaars. En wel sterk moet in burgerij en overheid dier dagen het besef hebben geleefd der beteekenis van zulk een bouwwerk als merkteeken der stad en van haar verleden.

De aldus geredde Sint Nicolaastoren bleef onveranderd tot het jaar 1808, toen hij zijn tegenwoordigen spits kreeg, naar het ontwerp van den toenmaligen stadsarchitect Abraham Martinus Sorg (geb. 1738 te Sappemeer, overl. 1825 te Kampen), die zich in dit werk, evenals in de ongetwijfeld karakteristieke portiek, die hij aan den westelijken ingang bouwde, een bouwmeester van meer dan gewone gaven toonde. Zoowel deze laatste, als de uitstekend doordachte bekroning, zijn voortreffelijke en representatieve stalen onzer vroeg-negentiend' eeuwsche bouwkunst, die, met den toren, gelukkig nog juist aan de in 1878 ontworpen plannen tot „restauratie in den oorspronkelijken stijl” — zooals dat euphemistisch heet — ontsnapten, waardoor niet alleen een merkwaardig stuk middel-eeuwsche torenbouw, maar tevens, zooals wij bevonden, een onmisbaar getuige voor de bouwgeschiedenis der kerk ongeschonden bewaard bleef.

(Wordt voortgezet).

FRANS VERMEULEN.

¹⁾ T.a.p., blz. 136—147.

²⁾ Bijdr. gesch. v. Overijssel. IX (1888), blz. 144.

³⁾ Resolutie v. 15 Juli 1689. Bijdr. gesch. v. Overijssel, t.a.p. blz. 146.

ITALIAANSCH E SCHILDERKUNST DER 13e, 14e EN 15e EEUW IN HET CENTRAAL-MUSEUM TE UTRECHT, HET MUSEUM MEERMANN O-WESTREENIANUM TE 'S GRAVENHAGE EN HET MUSEUM BOYMANS TE ROTTERDAM.

Zonder een zekere kennis van de Italiaansche school, welk beschouwd mag worden de bakermat geweest te zijn der Renaissance van de schilderkunst in geheel Europa, is het niet wel mogelijk zich een beeld te vormen van de algemeene ontwikkeling van deze kunst, en het ligt daarom voor de hand, dat in elke wel georganiseerd museum zich een verzameling Italiaansche schilderijen behoort te bevinden.

De Nederlandsche musea vergelijkend met die van andere landen, en wel vooral met die van Engeland, Frankrijk en Duitschland, zal het den liefhebber der Italiaansche schilderkunst opvallen, dat deze school al even spaarzaam in ons land vertegenwoordigd is als andere buitenlandsche kunstrichtingen. Het Rijksmuseum bezat evenwel — behalve het zich daar in bruikleen bevindende — niets van eenig belang, doch heb ik met vreugde vernomen, dat er in die lacune kortgeleden eenigszins voorzien werd. Het Mauritshuis bezit een paar bekende Italiaansche schilderijen en ook daar werd er in den laatsten tijd iets bijgevoegd. Een groepje belangrijke Italiaansche primitieven bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht en verdient nadere vermelding.

Het bestaan van de collectie was ook, toen zij nog in het Aartsbisschoppelijk Museum een eenigszins duister en verscholen bestaan leidde, in het buitenland bekend¹⁾; kort geleden gaf ik zelf een geïllustreerd overzicht van de Sieneezen, die hier verreweg het belangrijkste gedeelte vormen²⁾.

Een vroege uiting der Sieneesche school is het paneeltje uit de 2e helft der 13e eeuw voorstellend: Christus op het Kruis stijgend (Afb. 1). Deze afbeelding van dit feit, die er als het ware den nadruk op legt, dat de Verlosser zijn offer vrijwillig bracht, is volkomen in overeenstemming met zekere mystieke teksten, vooral met de, overigens van ietwat lateren tijd dateerende Meditatie's van den Pseudo St. Bonaventura, die dit in zijn 65e kapittel speciaal vermeldt. Dezelfde auteur spreekt ook van de wijze, waarop de Maagd Maria Haren Zoon met Haar sluier bedekte en ook dat heeft de schilder hier afgebeeld. Een en ander zou als argument kunnen dienen voor de door mij reeds vroeger opgeworpen theorie, dat de auteur der Meditatie's zich in zijn beschrijvingen, door reeds bestaande kunstwerken liet beïnvloeden³⁾.

Naar het schijnt is het paneeltje te Utrecht de oudst bestaande voorstelling van de Kruisbestijging. In de vroege Byzantijnsche afbeeldingen van het oogenblik vóór de Kruisi-

¹⁾ Eene korte vermelding der voornaamste stukken gaf dr. G. De Nicola, in *L'Arte*, 1908, p. 386.

²⁾ R a i m o n d v a n M a r l e, *Dipinti Senesi nel Museo arcivescovile di Utrecht*, *Bolletino d'Arte del Ministero della Pubblica Istruzione*, Juni, 1923.

³⁾ R a i m o n d v a n M a r l e, *Recherches sur l'iconographie de Giotto et de Duccio*, 1920, p. I.

ging ziet men den Heer, Zijn lot afwachtende en in sommige gelijktijdige Italiaansche schilderwerken wordt getoond, hoe de soldaten Christus de kleederen van het lijf rukten¹⁾.

Het paneeltje te Utrecht maakt deel uit van een serie, waarvan mij nog acht andere stukken bekend zijn. Vijf ervan bevinden zich in de galerij van Siena (Nos. 9—13) en stellen voor: de Kindermoord te Bethlehem, de Judas-kus, de Kruisiging, de Kruisafname, de Graflegging (gereproduceerd in het Bolletino d'Arte). Drie anderen treft men aan in het museum

Afb. 1. De kruisbestijging, Sieneesche School van de 2e helft der 13e eeuw.
Centraal Museum te Utrecht.

van Altenburg; zij toonen: de Aanbidding der Wijzen, de Vlucht naar Egypte en de Geeseling. Deze serie, die volgens den catalogus van de Sieneesche galerij afkomstig is van de Ardenga abdij, in de nabijheid van Montalcino (niet ver van Siena), werd uitgevoerd in den Italo-Byzantijschen stijl, welke gedurende de 13e eeuw in geheel Italië bloeide, maar er valt hier ook een zekere invloed waar te nemen van Guido da Siena, wiens groote Madonna in het Palazzo Pubblico dezer stad hangt en het jaartal 1221 toont, hoewel men dikwijls —

¹⁾ G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile etc, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine, et de Mont-Athos*, 1916, p. 380. Prof. Millet kent het paneeltje te Utrecht, maar plaatst het bij vergissing in het Aartsbisshoppelijk museum van Antwerpen, en dateert het daarbij omstreeks 1350.

mijns inziens ten onrechte — aanneemt dat het stuk laat 13e eeuwsch is. Guido domineerde de Sieneesche school gedurende de 13e eeuw bijna geheel.

Het Utrechtsche Museum bezit twee paneelen uit de onmiddellijke omgeving van Duccio di Buoninsegna, die met Cimabue de grootste Italiaansche meester uit den overgang van de 13e naar de 14e eeuw genoemd mag worden.

De maker van een dezer stukken is eerder een tijdgenoot dan wel een leerling van Duccio. Van dezen anoniemen meester zijn mij nog twee andere werken bekend, beide

Afb. 2a. Madonna en Heiligen door Ugolino Lorenzetti (?). Centraal Museum te Utrecht.

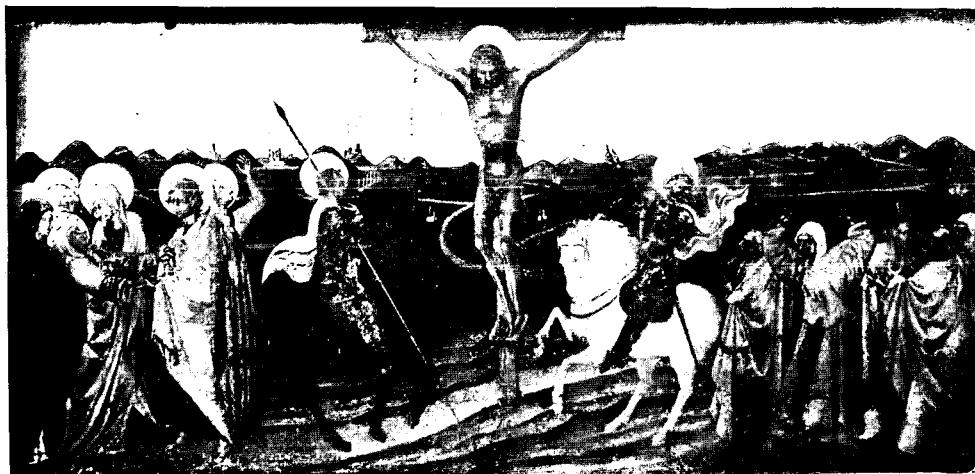
Afb. 2b. De kruisiging door Ugolino Lorenzetti (?). Centraal Museum te Utrecht.

zoogenaamde „Maesta”: de Madonna met het kind op een troon gezeten, omgeven van engelen, dezelfde compositie, welke Duccio ons ook in zijn altaarstuk in de Opera del Duomo te Siena toont. Van deze „Maesta” bevindt er zich een nog op zijn oorspronkelijke plaats, n.l. in de kerk van „Badia a Isola” in de provincie van Siena (foto Brogi 15313), en ik geef den meester daarom dan ook den naam van „il Maestro di Badia a Isola”¹⁾. Het andere mij bekende paneel maakt deel uit van een privé verzameling en komt in alle op-

¹⁾ Raimond van Marle, The Development of the Italian Schools of Painting, II, 1923, p. 77.

zichten met het eerste overeen; alleen staan er hier 4 engelen naast den troon. De oorsprong van het laatst genoemde stuk, maakt het zoowat zeker, dat het reeds in 1304 bestond; toch schijnt het wegens zijn minder geprononceerd archaïsme en sterkeren invloed van Duccio van een latere periode in 's Meester's loopbaan te dateeren dan de Maesta te Badia a Isola.

Het stuk van denzelfden meester, hetwelk zich te Utrecht bevindt ¹⁾, is een fragment van een dergelijke Maesta, en toont ons slechts de half-figures van de Madonna en het Kind (afgebeeld in het Bolletino d'Arte). Chronologisch schijnt het mij tusschen de twee andere stukken geplaatst te moeten worden. Zeer karakteristiek is in het werk van dezen kunstenaar het voorkomen van het Christuskind, hetwelk met zijn ronde hoofd en dikke lippen niet mooi genoemd kan worden.

Afb. 3. De kruisiging door Giovanni di Paolo. Centraal Museum te Utrecht.

Het andere stuk is meer werkelijk uit Duccio's school. Het is een kleine diptiek, voorstellende ter eener zijde de Madonna, eveneens van het Maesta type, op een troon gezeten en omgeven van vier engelen en drie Heiligen, terwijl op het andere paneel de Kruisiging is afgebeeld, waarin getrouwen en soldaten twee groepen vormen, terwijl de Magdalena aan den voet van het Kruis knielt (Afb. 2). Ongelukkigerwijze zijn deze mooie stukjes nogal overgeschilderd en daar de zeer talrijke scholieren van Duccio dikwijls slechts door heel flauwe nuances van elkaar onderscheidbaar zijn, is het wat gewaagd ze in hun huidigen toestand aan een bepaalden meester toe te schrijven. Toch schijnt het mij waarschijnlijk, dat het diptiekje van de hand is van den anoniemen meester, die door B. Berenson, Ugolino Lorenzetti gedoopt werd, en dat naar de twee meesters, door wien hij het meest beïnvloed werd: Ugolino da Siena, en Pietro Lorenzetti ²⁾. Nadat Berenson en eigenlijk

¹⁾ F. Mason Perkins schreef in de Rassegna d'Arte Senese, 1908, p. 7, dit stuk ten onrechte toe aan Segna di Bonaventura.

²⁾ B. Berenson, Art in America, Oct.—Dec. 1917.

voor hem reeds Perkins — de figuur van „Ugolino Lorenzetti” had geschetst, vond ik verscheiden paneelen, die aan dezen schilder kunnen worden toegeschreven, en ken ik hem in het 2e deel van mijn „Development of Italian Schools of Painting” 13 verschillende werken toe.

Indien de diptiek te Utrecht werkelijk van Ugolino Lorenzetti is, zoo is het wel het product, waarin hij Duccio — en vooral diens onmiddellijken volger Segna di Bonaventura — meer nabij komt dan

Afb. 4. S. Ansanus door Sano di Pietro.
Centraal Museum te Utrecht.

in eenig ander schilderij. Toch toont de Madonna en het Kind zooveel overeenkomst met Ugolino Lorenzetti's half-figuur van de Maagd Maria en Jezus uit Fogliano (nu in de galerij van Siena) en de Kruisiging zooveel gelijkenis met een zelfde voorstelling van den meester in B. Berenson's collectie te Settignano, dat een toeschrijving aan Ugolino Lorenzetti mij wel het waarschijnlijkst voorkomt. De karakteristieke vorm der kleine monden kan onder de overschildering niet meer worden waargenomen.

Andere 14e eeuwse Sienesche schilderwerken bezit de Utrechtsche verzameling niet; wel merkte ik een geheel overschilderd paneeltje op, de half-figuur van de Madonna met het Kind voorstellend, waarvan de proporties aan Ambrogio Lorenzetti doen denken.

Van den aanvang der 15e eeuw dateeren de figuren van St. Franciscus en St. Galganus (afgebeeld in het *Bolletino d'Arte*), naar mij voorkomt het werk van Stefano di Giovanni, meer bekend als Sassetta (1392—1450). De twee figuren te Utrecht — die trouwens van geen groot belang zijn — toonen ons den meester in een phase, in welke hij den invloed van Giovanni di Paolo sterk gevoelde¹⁾. Waarschijnlijk was dit het

¹⁾ B. Berenson, *Central Italian Painters*, 2e ed., 1909, p. 180, schrijft deze paneeltjes dan ook aan Giovanni di Paolo toe.

geval in de tweede helft van zijn loopbaan, niet alleen omdat Giovanni di Paolo, elf jaar jonger zijnde, Sassetta in diens jeugd niet beïnvloed hebben kan, maar ook omdat wij dien invloed vooral waarnemen in Sassetta's triptiek in de Osservanza kerk buiten Siena, welke, hoewel 's meesters eerste geteekende stuk, reeds van 1436 dateert, dus door den schilder op 44-jarigen leeftijd werd uitgevoerd. Hoewel minder gratievol kunnen de paneeltjes te Utrecht worden vergeleken met die in de galerij van Siena (no. 168), voorstellend de vier heilige Martelaren, schutpatronen der stad. Een ander werk van Sassetta treffen wij aanstonds in het Museum Meermanno—Westreenianum aan.

Van den zoo juist genoemden phantastischen Giovanni di Paolo (1403—1482) bezit het Utrechtsche Museum een mooi stukje voorstellend de Kruisiging, in een heuvel-

achtig landschap¹⁾ (Afb. 3). De omstanders geven door hunne zonderlinge, maar voor den meester zoo karakteristieke gelaatsuitdrukkingen en levendige gebaren hunne gevoelens weer. Het paneeltje heeft groote dramatische kracht en de figuurtjes zijn van een bijzondere gothische

Afb. 5. Madonna met het Kind en Heiligen, School van Neruccio di Bartolommeo Landi. Centraal Museum te Utrecht.

¹⁾ Vermeld door F. M. Perkins, *Rassegna d'Arte Senese*, 1907, p. 83. Berenson, op. cit. loc. cit. en tegelijk met het verschijnen van mijn reeds genoemde artikel werd het ook door A. Mc Comb uitgegeven in de *Rassegna d'Arte Senese*, 1923, p. 45, waarschijnlijk naar de photo die ik er van had doen maken.

gratie; het geheel stemt vooral overeen met Giovanni di Paolo's „Paradijs" van 1445, hetwelk zich in de galerij van Siena bevindt (gereproduceerd in het *Bolletino d'Arte*); zonder twijfel dateert de Kruisiging uit dezelfde periode.

Van de 15e eeuwse Sieneesche meesters vinden wij te Utrecht nog vertegenwoordigd Sano di Pietro (1406—1481) een vaardige en soms aantrekkelijke, maar hoogst eentonige en traditioneele meester, van wien men hier twee eenigszins gehavende paneelen vindt, voorstellend: Johannes de Dooper en St. Anzanus (Afb. 4).

Een half-figuur van de Madonna met het kind tusschen twee heiligen (Afb. 5) toont groote overeenkomst met de manier van Neroccio di Bartolommeo Landi (1447—1500), aan wien het dan ook kort geleden werd toegeschreven, echter ontbreken aan dit stuk de

Afb. 6. Twee Aartsengelen door een volgeling van Niccolo di Pietro Gerini.
Centraal Museum te Utrecht.

regelmatige schoonheid en de technische kwaliteiten, welke in het werk van dezen lieflijken maar overigens ook monotonen meester altijd aanwezig zijn.

Van de andere Italiaansche schilderijen in het Centraal Museum van Utrecht verdienen twee vroeg-Florentijnsche werken nog vermelding. De oudste van deze bestaat uit twee fragmenten, half-figuren van de Aartsengelen Michael en Gabriel (Afb. 6), welke behooren tot de school van Niccolo di Pietro Gerini, die van 1368 tot 1414 wordt werkzaam gevonden. Niccolo was niet alleen zelf zeer productief, maar hij was het ook, van wien zoowat alle Florentijnsche schilders van het verval tijdperk, hetwelk op het einde der 14e eeuw voorviel, afhankelijk waren. De meester die de Utrechtsche fragmenten voortbracht, is niet een van zijn zwakste volgers. Hij heeft van de vroeg-14e-eeuwse schilders een zeker archaische strakheid behouden, die niet onaangenaam aandoet en die zijne werken het aspect geven ouder te zijn dan werkelijk het geval is. Aan de Orcagna's ontleent hij daarbij zijn smaak voor verfijnde decoratieve details. Een kleine groep werken kan aan dezen schilder worden toegeschreven; zij toonen hem ons als eene herkenbare artistieke persoonlijkheid. Het zijn behalve de hier behandelde paneeltjes: 1 een Madonna, omgeven

¹⁾ Perkins, *Rassegna d'Arte Senese*, 1908, p. 7, noemt alleen den Dooper, dien hij ook aan Sano toeschrijft.

van engelen en Heiligen in de Vaticaanse galerij (no. 24, foto Anderson 24027), 2 een tweedeelig paneel: de Madonna omgeven van Heiligen en daarboven de Kruisiging in de Jarves-collectie der Yale University, Newhaven, U.S.A.¹⁾; 3 een Madonna omringd door acht engelen in het Louvre (no. 1316), 4 een Madonna tusschen twee Heiligen en hoogerop twee engelen en God de Vader met het symbool van den Heiligen Geest in de galerij der stad Lille (no. 119) en 5 een Madonna tusschen zes Heiligen in de galerij van Brunswijk (no. 1). De engelen zijn steeds in profiel afgebeeld en zonder twijfel maakten de fragmenten te Utrecht deel uit van een groep om een Madonna.

Een schilderij van de Maagd Maria, laag gezeten, het kind staande op haar schoot houdend, tusschen St. Pieter, den Dooper, en twee vrouwelijke Heiligen (Afb. 7), is met zekerheid toe te schrijven aan den meester, die nu, op het voorbeeld van O. Sirén genoemd wordt „il Maestro del Bambino Vispo” (de Meester van het levenslustige Christuskind)²⁾. Dat deze benaming voor den schilder karakteriseerend is, behoeft geen betoog, wanneer men even het kind Jezus aanziet, zooals de kunstenaar het ons hier toont. Evenals in vele andere stukken van zijn hand, treft ons de bewegelijkheid van dit figuurtje, vooral tusschen de kalme en ietwat flegmatistische Madonna en Heiligen.

Afb. 7. Madonna en Heiligen door „Il Maestro del Bambino Vispo”. Centraal Museum te Utrecht.

„Il Maestro del Bambino Vispo” is een volger van Lorenzo Monaco (ongeveer 1370—1445) en dus een tijdgenoot van Fra Angelico (1387—1455), die eveneens — vooral in den aanvang — toont door Lorenzo te zijn beïnvloed, maar dit toch in een mindere mate dan onze schilder. De gelukzalige kunstenaar van Fiesole, droeg er dan ook niet in

¹⁾ O. Sirén, *Descriptive Catalogue of the Jarves Collection, Yale University, 1916, p. 43*, schrijft dit stuk verkeerdelijk aan Jacopo di Cione toe.

²⁾ O. Sirén, *L'Arte, 1904, p. 349*; Dezelvde, *Don Lorenzo Monaco, 1905, p. 171*.

dezelfde mate toe bij om de 14e eeuwse principes in de 15e eeuwse kunst te doen voortleven. De Renaissance-elementen, die de grootte uitmaken van den veelal verkeerd begrepen Fra Angelico, vindt men bij den Bambino-Vispo-meester heelemaal nog niet. Hij bleef een middeleeuwer, aan wien de voortgang der Italiaansche schilderkunst eigenlijk niets te danken heeft. Zijne werken, die veelal van kwaliteit verschillen, zijn talrijk en men treft ze meest aan in handen van particulieren. Zijn mooiste en meest karakteristieke werk is een Madonna omgeven door een krans van cherubijnen tusschen twee Heiligen en vier engelen, welke vóór de reorganisatie der Florentijnsche musea deel uitmaakte

Afb. 8. Triptiek door Bernardo Daddi. Museum Meermannno-Westreenianum, 's Gravenhage.

van de Uffizi (no. 11). Andere belangrijke hem toe te schrijven werken zijn twee Madonna's, vroeger in de Uffizi, een Maria-hemelvaart in de parochie-kerk van Stia, een triptiek in de collectie Doria te Rome en een triptiekvleugel met twee Heiligen en een adorateur in het museum van Bonn.

Met dit laatste stuk nemen wij afscheid van de Utrechtsche verzamelingen en begeven wij ons naar het Museum Meermannno-Westreenianum te 's Gravenhage, waar wij weer een paar belangrijke schilderwerken vinden.

Het eerst moet hier genoemd worden een triptiekje, hetwelk ik zonder aarzelen aan den Florentijn Bernardo Daddi toeschrijf (Afb. 8). Daddi, die voor het eerst in een van 1312 tot '20 loopend gildenregister wordt aangetroffen en in 1348 stierf, was een volger van Giotto, maar bracht daarbij zovelen Sieneesche elementen in

den Florentijnschen trant, dat zijn manier van werken in vele opzichten aanmerkelijk van den Giottesken stijl afwijkt. Daddi trachtte er niet naar de plasticiteit op de karakteristieke krachtige wijze weer te geven, zijne figuren zijn meer gratievol, maar toonen niet de organische, krachtige bouw der Giottesken, noch bezit Daddi hunne capaciteit voor de weergave van dramatisch realisme.

Het kleine huis-altaartje, zooals wij dat in het museum aantreffen, is een specialiteit van Bernardo Daddi, die het vooral in zwang gebracht moet hebben. Niet alleen treft men verscheidene dergelijke triptiekjes aan, welke, zooals dit hier, aan Daddi zelve kunnen worden toegeschreven, maar het aantal nog bestaande triptiekjes, hetwelk door zijn onmiddellijke volgers werd uitgevoerd, gaat zonder overdrijving de honderd zeker wel te boven. In bijna elke verzameling van primitieve Italiaansche schilderkunst in Europa en Amerika treft men ze aan. Ze zijn bijna steeds van goede kwaliteit, sierlijk van teekening en uitstekend van kleur.

In het 3e deel van mijn „Development of Italian Schools of Painting” ga ik nader in op de chronologie van Daddi's werken, van welke er slechts enkele gedateerd zijn. Het zij hier slechts vermeld, dat het mij voorkomt, dat deze triptiek omstreeks 1330 werd uitgevoerd. Zelfs de triptieken van 1332(?) (Accademia, Florence), 1333 (Bigallo, Florence), en 1336 (galerij, Siena) toonen reeds een neiging tot bredere vormen en een zekere hardheid, die wij hier niet aantreffen. Het bijzondere aspect van de Maagd Maria hier kan het best vergeleken worden met de Madonna der Maria-Boodschap in

Afb. 9. Maria met cherubijnen door Paolo di Giovanni Fei. Museum Meermannno-Westreenianum, 's Gravenhage.

het Louvre. De plaatsing der verschillende voorstellingen — de Maagd omgeven van Heiligen in het midden, en de Geboorte van Jezus en de Kruisiging in den zij-vleugel — zoowel als de compositie dezer tafereelen, varieert bij Daddi maar weinig.

Van een der talrijke triptiekjes uit Daddi's school vinden wij in hetzelfde museum ook twee fragmenten, het zijn juist weer de Geboorte van het Kind en de Kruisiging, beide

zijn eenigszins verschillend van die welke wij in 's Meesters eigen triptiek vonden, de uitvoering is ook minder fijn. De twee paneeltjes maakten natuurlijk deel uit van de vleugels van een dergelijk altaartje.

De twee andere te vermelden stukken zijn Sieneesch. Een er van, voorstellend de Maagd Maria gezeten op een troon waarboven men cherubijnen ziet, en tusschen S.S. Laurentius en Johannes den Dooper is het werk van Paolo di Giovanni Fei, en wel het be-

koorlijkste product dat ik van hem ken (Afb. 9). Ook Fei, die te Siena vanaf 1372 tot aan 1410 vermeld wordt, maakte een specialiteit van het voortbrengen van kleine huisaltaartjes; ook hij had een aantal scholieren, die hem hierin volgden, maar zij waren niet zoo talrijk als die een halve eeuw vroeger te Florence met Daddi samenwerkten, tenminste de triptiekjes van deze groep, die tot ons kwamen, zijn veel minder in aantal en vooral van inferieur gehalte.

Hoewel, zooals ik reeds zeide, wij Fei nergens zoo aantrekkelijk vinden als in dit stukje, laat een vergelijking met andere werken van den meester geen twijfel over omtrent de juistheid van deze toeschrijving. Karakteriseerende elementen als de houding, den gezichtsvorm, den plooierval in den mantel, de teekening der handen en het decoratieve detail-

Afb. 10. Triptiek door Sassetta.
Museum Meermannno-Westreenianum, 's Gravenhage.

werk, vinden wij overal bij hem terug. De gelaatstreken in het paneeltje in de Haagsche verzameling zijn schooner, regelmatiger, en vooral meer bezielde dan in Fei's andere voortbrengselen. Bevreemdend schijnen op het eerste gezicht de Gothische plooiën in de figuur van den Dooper, maar ook deze vindt men in andere werken van Fei terug, zooals in de Madonna van den Dom van Siena, die in de St. Domenico kerk en vooral in de zij-figuren naast de geboorte van de Maagd Maria in de galerij (no. 116), waarin men ook het type van den Dooper van het paneeltje in het museum Meermannno-Westreenianum aantreft. Dit zijn echter alle grootere werken

en in kleinere stukken vindt men een dergelijke Gothische drapering overigens niet.

Verder treft men in deze verzameling nog een triptiekje van den reeds genoemden Sassetta aan (Afb. 10). Dit werk — hetwelk ons in het midden de Maagd Maria met het Kind tusschen twee Heiligen en twee engelen toont, terwijl wij op elk der vleugels een Heilige en een figuur der Maria-boodschap vinden — dagteekent zonder twijfel uit een vroegere periode van 's Meesters activiteit dan die gedurende welke hij Giovanni di Paolo's invloed zoo sterk gevoelde, en de twee figuurtjes te Utrecht voortbracht. In het stuk te

's-Gravenhage vinden wij de bevestiging van Berenson's bewering, dat Fei de meester van Sassetta was. Het triptiekje te 's-Gravenhage toont vrij groote stijl-overeenkomst met het paneel van de Geboorte van Maria in de Collegiata van Asciano, maar schijnt toch weer later dan dit stuk en in de Madonna's — zoowel in die der middengroep als in die der Annonciatie — vinden wij toch reeds flauwe sporen van Giovanni di Paolo's invloed, welke in de hier bovengenoemde groote triptiek van 1436 zoo zeer op den voorgrond treedt.

Ten slotte wil ik nog even een kleine, ovaalvormige primitief

in het museum Boymans te Rotterdam vermelden, voorstellend de Pieta (Afb. 11). Dit stukje droeg indertijd het onderschrift *S i m o n e M a r t i n i*, maar het zou moeilijk wezen een Italiaansch schilderstuk der 14e eeuw te vinden, hetwelk zoowel in techniek als in gevoel verder afstaat van dezen grooten Sieneeschen meester.

Het paneeltje is frisch van uitvoering en dramatische realistisch in opvatting; de vormen zijn niet elegant maar breed en krachtig. Dergelijke beginselen bleven Simone Martini ten alle tijden vreemd, zoo ook de geaccentueerde schaduwen, die aan de Bolognesche school doen denken in welke ook de proporties op hun plaats zouden zijn. Naar ik meen, is de Pieta in het museum Boymans dan ook van de hand van een schilder, die

Afb. 11. De Pieta door Giovanni da Bologna.
Museum Boymans, Rotterdam.

uit Bologna voortkwam, n.l. van Giovanni da Bologna. Gewoonlijk wordt deze meester toch bij de Venetiaansche school ingelijfd, daar de eenige vermeldingen die wij van hem hebben — 1377 en 1389. — hem in de Lagunen-stad werkzaam toonen. Verder is een Venetiaansche invloed — vooral die van Lorenzo Veneziano — duidelijk in Giovanni's werken waar te nemen, terwijl men in zijn typen en proporties elementen vindt, welke hij ontleende aan zijn eigen stadgenoten als Lippo Dalmasio en Vitale, bij wien de laat-Gioteske traditie nog doorwerkte. Giovanni behield zelfs iets van de ruwe techniek der Bologneezen, hoewel hij die in Venetië toch matigde.

Van Giovanni da Bologna bezitten wij drie geteekende stukken, een van deze is nogal gerestaureerd en overgeschilderd. Het bestaat uit verschillende compartimenten. De hoofdfiguur is een in een bloemenveld gezeten Madonna, het Kind voedend, waarboven men in de hoeken de twee kleine figuren der Maria-boodschap ziet; beneden knielen de leden van een Godsdienstige broederschap en aan de beide zijden zijn twee Heiligen afgebeeld. Het stuk maakt deel uit van de galerij van Venetië.

Een dergelijke Madonna, maar op een regenboog gezeten, bevindt zich sedert eenige jaren in de Brera te Milaan en in de galerij te Padua treft men een St. Christophorus aan, afkomstig van het „Collegio dei Mercanti" van Venetië, geteekend en gedateerd 1377.

Het zijn vooral deze laatste twee stukken, welke men wat techniek betreft met het paneeltje te Rotterdam vergelijken kan, want het stuk te Venetië heeft daartoe te veel van zijn aspect verloren, maar ook hier herkent men nog dezelfde proportie en vormen.

De prachtige Mantegna teekeningen van het museum Boymans, werden door den Heer Schmidt Degener reeds op zulk een uitstekende wijze bekend gemaakt, dat ik er hier verder niet op wil ingaan.

RAIMOND VAN MARLE.

ZWEI DARSTELLUNGEN AUS HIPPOKRATES IN DER HOLLÄNDISCHEN MALEREI.

Die Deutung des 1636 datierten Moeyart im Haag (Depot) Nr. 115 (Abb. 1) als „La visite d'Antiochus chez l'augure", erweist sich, zumal nach Betrachtung eines Bildes mit derselben Darstellung von Berchem (Abb. 2), schnell als unhaltbar. Die einzige Stelle, die für diese Erklärung herangezogen werden kann, ist Livius XXXV, 43, wo erzählt wird, dass Antiochus III vor dem Beginn seines Krieges gegen Rom nach Ilion zog, um zu opfern (falls nicht etwa eine Verwechslung mit der Geschichte von Xerxes bei Herodot VII, 19 vorliegt). Aber das Sitzen und emsige Schreiben des unpriesterlichen Greises zwischen seinen Büchern, die erstaunte bzw. zweifelnde Gebärde des Herantretenden (der kein König ist) und die ferne Gruppe gespannter Zuschauer fordern eine neue Deutung; die Geschichte des Bildes von Berchem, deren Kenntnis ich Dr. Hofstede de Groot verdanke¹⁾, gibt sie uns an die Hand.

¹⁾ Ihm seien nun am 9-11-1923 diese Zeilen dankbar zurückgebracht!

Dieses Bild führte seit seinem Auftauchen im Kunsthandel (1744) bis heute gewöhnlich den genannten Titel, nur in der Versteigerung Piérard in Valenciennes (1860) begegnet es als „Démocrite, Hippocrate et les Abdéritains“ mit dem Bemerkten, dass Berchem hier eine Fabel Lafontaines dargestellt habe.

Da nun aber das Bild Moeyarts aus chronologischen Gründen nicht auf den Dichter zurückgehen kann, war die Untersuchung der gemeinsamen Quelle der dichterischen wie

Abb. 1. Moeyart, Democritus, Mauritshuis.

der bildlichen Darstellung erfordert; das überraschende Resultat ist, dass diese sich weit getreuer als jene an den antiken Text hält, der sich unter den apokryphen Briefen des Hippokrates findet. Ich zitiere die Hauptstellen nach der lateinischen Fassung der genfer Ausgabe von 1657, die eine Neubearbeitung der 1595 in Frankfurt erschienenen des Foës ist (II, 1279; lateinische Übertragungen waren schon 1544 in Paris, 1579 in Basel und 1588 in Venedig erschienen) und sperre im Text die von Berchem genau veranschaulichten Worte.

Deinde post turrim collis erat altus, longis et densis populis nigris opacus unde Democriti domicilium conspiciebatur. Ipseque Democritus sub umbrosa ethumillima platano sedebat, in brevi

et substricta tunica crassa citra humeros desinente (exomide dicta) solus, squalidus, in lapidea sella, pallidus admodum et macilentus, barba promissa. Juxta eum ad dextram tenuis aquila per declivem tumulum decurrens, placide resonabat. Erat autem delubrum quoddam super tumulum illum, Nymphis quidem, quantum conii-

Abb. 2. Van Berchem, Democritus.

cere licet, dedicatum, sponte enatis vitibus circumdatum. Hic vero compositae admodum libri super genua habebat et alii quidam utraque ex parte ei adiacebant, crebra autem animalium cadavera, per totum dissecta, accumulata erant. Hic autem interdum contento studio descriptioni incumbere, interdum multum subsistere, et apud se anxie cogitare quiescere. Deinde non multo post his peractis, exurgens deam-

bulabat, et animalium viscera attente inspiciebat, hisque depositis reversus rursus desidebat. At vero Abderitae mihi tristes, nec procul a lachrymantibus oculis assistentes. Vides certe (inquiunt) Hippocrates Democriti vitam, quam insaniat, neque quid velit, aut quid faciat novit. Et ex his aliquis cum adhuc eius insaniam mihi magis demonstrare vellet, altos eiulatus ad instar mulieris liberorum mortem lamentantis edidit, deinde rursus ingemuit, viatoris personam agens, qui quod ferebat perdidit. Quibus auditis Democritus partim risit, partim subsannavit, nihilque amplius scribebat, caput vero crebro concutiebat. At ego, vos quidem (inquam) viri Abderitae hic manete, ubi autem ipse propius accessero hisque dictis placide descendi. Erat autem praeceps locus ille et pronus, vix igitur gressum retinens permeavi. Ubi vero propius accessi, forte in eum incidi At ille non multo post, deposito impetu et stilo scriptorio, me accedentem aspexit et Salve, inquit, hospes

Es folge noch der kurze Text Lafontaines zum Beweis, dass auch Berchems Fassung (bei der es chronologisch möglich wäre) nicht allein von ihm abgeleitet werden kann:

. Hippocrate arriva dans le temps
 Que celui qu'on disoit n'avoir raison ni sens
 Cherchait dans l'homme et dans la bête
 Quel siège a la raison, soit le coeur, soit la tête.
 Sous un ombrage épais, assis près d'un ruisseau,
 Les labyrinthes d'un cerveau¹⁾
 L'occupoient. Il avoit à ses pieds maint volume,
 Et ne vit presque pas son ami s'avancer
 Attaché selon sa coutume

Die vorliegenden beiden Gestaltungen des Themas sind trotz umfangreicher Bemühungen die einzigen, die mir bekannt geworden sind; es sei denn, dass das von Freise in seinem Lastman under Nr. 97 zitierte verschollene Bild: „Ein alter Mann sitzt schreibend in einer Landschaft. In der Landschaft noch ein totes Schaf und einige tote Vögel. Im Hintergrund einige Figuren, die auf einem Felsen stehen“ denselben Vorwurf behandelte. Der Stammbaum Lastman-Moeyart-Berchem (der bekanntlich Moeyarts Schüler war) wäre durchaus plausibel, und damit wohl auch das Zurückgehen auf den Kreis Elsheimers. Es sei hier bemerkt, dass Berchem die bekannte Neigung jener ganzen Richtung zu seltenen Stoffen teilte, wobei er neben der Antike auch die Bibel (z.B. I. Buch der Könige, Offenbarung) und zeitgenössische Dramen (ich fand z.B. eine Szene aus Hoofts Granida) berücksichtigte. Die Darstellung der „Kindheit des Jupiter“, die wir auch in dem bekannten

¹⁾ Die spezielle Erwähnung dieses Tiers ist die einzige Übereinstimmung zwischen Berchem und Lafontaine, die nicht auf eine Angabe des Urtextes oder die Fassung Moeyarts zurückgeht; ob daraus auf eine Bekanntschaft Berchems mit der Fabel des Dichters geschlossen werden muss, bleibe dahingestellt.

„Pastorale“ von 1648 im Haag erkennen müssen, scheint durch Poussin beliebt geworden zu sein, von dem aber das vorliegende Thema trotz des Wirkens des Hippokratesentdeckers Foës in Paris anscheinend nicht abgeleitet werden kann, Hippokrates war damals auch in Holland schon hochberühmt und seine Werke kommen mehrfach als Attribut der Ärzte auf Bildnissen vor (vgl. z. B. A. van den Tempel, Haag 396, jetzt in Leiden, und den Mierevelt der Smlg. Six).

Ein Blick noch auf das Verhältnis der beiden Bilder zueinander. Sicher hat Berchem nochmals den Urtext zu Rate gezogen. Die ganz niedrige Platane (mit fast komischer Treue registriert), die Weinranken am Tempel, die Exomis des Demokrit, die Bücher auf seinen Knien fehlen noch bei Moeyart. In der Interpretation des Vorgangs steht der temperamentvollere dem bedächtigeren, aber auch der spätere dem früheren Künstler gegenüber. Bei Moeyart wird die Begebenheit mit einer gewissen „antikischen“ Gelassenheit erzählt, die sich mit dem schlichten Bericht begnügt und nichts zuspitzt. Dagegen ist bei Berchem alles auf eine stärkere Konzentration der Erzählung abgesehen. Dafür spricht vor allen das Zusammenziehen von zwei aufeinanderfolgenden Momenten des Textes in den einen, bildlich fassbaren: Während Moeyart den Augenblick darstellt, wo der Philosoph den Arzt erblickt und im Schreiben innehält, vereinigt Berchem die Angaben „scriptioni incumbat“ und „animalium viscera attente inspiciebat“ und erreicht damit eine viel stärkere Spannung¹⁾. Demokrit wird den Herantretenden erst bemerken, dieser ist noch sehr aufgeregt über dessen merkwürdiges Gebaren; der Moment ist transitorisch gewählt, während Moeyart die beiden schon halb in einem Gespräch zeigt, das die Phantasie des Beschauers im Bilde (wie des Lesers im Text) wenig zu reizen vermag. Berchem hat zudem eine von Moeyart negierte Nebenfigur des Textes in charakteristischer Weise frei verwertet. Dieser „aliquis“, der sich so besonders ungestüm gebärdet über den armen Wahnsinnigen, ist von Berchem dem Arzt auch auf seinen letzten Schritten zu Demokrit mitgegeben, weist aber diesen nun weniger ihm als dem Beschauer; sein Blick ist aus dem Bilde heraus gerichtet, auch die weisende Bewegung beider Hände gilt offensichtlich mehr dem Betrachter als Hippokrates. So wird dieser Zug, ganz entgegen seiner ursprünglichen Bedeutung, fast zur Unterschrift mit der Moral der Geschichte: Seht so geht es auf der Welt; dieser Mann gilt als wahnsinnig und ist doch der weiseste von allen! Es ist das gefährliche Überspringen einer realistischen Anlage ins Allegorische, das wir aus jener späteren Zeit so gut kennen, das aber dem ernst historisch berichtenden Moeyart noch fremd gewesen war; und doch gehörte dieser Lehrer Berchems — ein Beispiel für den schnellen Ablauf der Dinge im 17. Jahrhundert — einer Generation an, die in ihrer Jugend noch die umgekehrte Entwicklung des Hinübergleitens vom Allegorischen zum Realistischen mitgemacht hatte.

WOLFGANG STECHOW.

¹⁾ Ganz ähnlich verfährt Berchem bei seinem „Pariserurteil“ der Galerie Liechtenstein in Wien, einem Bild voller Humor: Während Paris der Venus den Apfel reicht, kleiden sich die geschlagenen Konkurrentinnen im Vordergrund schon wieder an.

MUURBESCHILDERING IN DE KRUISHEERENKERK TE MAASTRICHT.

Ten westen van de St. Servaaskerk in Maastricht staan de gebouwen van de Kruisheerenorde, het kerkgebouw en het klooster. De kerk was in hoofdzaak voor den dienst der kloosterlingen bestemd. Geheel in mergelsteen opgetrokken, is ze wegens de broosheid van het materiaal, buiten eenvoudig gehouden; binnen vertoont ze des te rijkere profilering. De zachte gele kleur der mergelsteen en de oude beschilderingen werken samen tot een fijn kleurenspeel. Door de veranderende belichting van den morgen tot den avond wisselt telkens het effect. Daar de zuidzijde door het aangrenzende klooster geheel gesloten is, en de kleine ramen in den hoofdbeuk alleen eenig licht op de gewelven werpen, ontvangt het gebouw het licht alleen uit het oosten of westen. Des morgens flikkeren de zonnestralen door de vensters der koorafsluiting voor een korten tijd op het koorgewelf, om na het verdwijnen een kalme stemming na te laten. In den laten middag valt het zonnelicht door het groote westvenster, in een groot breed vlak, de noorderwand belichtend om gouden reflexlichten op de beschilderde koorgewelven te werpen. Deze lichtspelingen, die het kerkgebouw zoo schoon maken, verleenen een bijzonder charme aan het oude schilderwerk der koorgewelven.

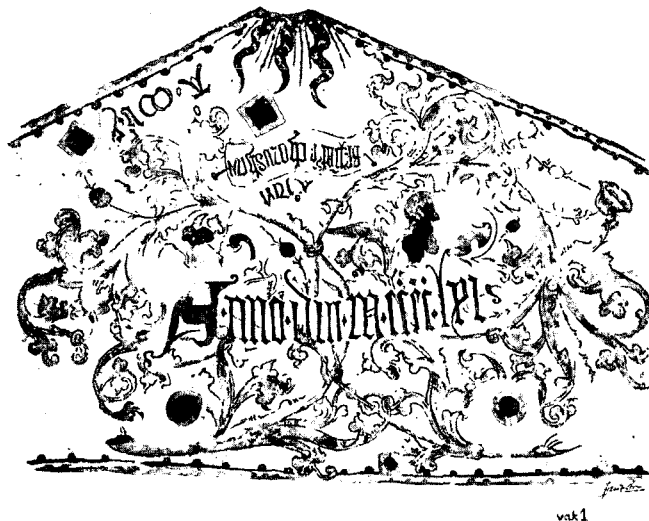
Het koor heeft drie kruisgewelven, waarvan het achterste gewelf in de halve tienhoek als afsluiting overgaat. De graden zijn vanaf de geboorte goudgeel. Daardoor ligt over het gewelf een net van gele gordels, die de zilvergrijskleurige kappen en gewelven dragen. Aan de kruispunten der graden zijn afwisselend rood-blauwe manchetten geschilderd. Deze kruispunten zijn nog door drie in mergelsteen gesneden en gepolichromeerde sluitsteenen afgedekt. De gewelven waren alle beschilderd. Door de beschietingen tijdens de belegeringen van Maastricht hebben de gewelven zeer geleden. Vele beschilderingen zijn nog in bijna ongeschonden toestand, andere zijn fragmenten, en in enkele gewelven is de beschildering geheel verdwenen. Dit fragmentarische is voor het oog niet hinderlijk, omdat de beschildering ingesloten ligt tusschen de gele graden van het gewelf. Dit geel is de verbindende en dragende kleur; daartusschen liggen de beschilderingen, zooals ze door den tijd tot ons gekomen zijn. De beschilderingen hebben een eigen karakter. De gewelven zijn niet geheel volgewerkt. Ook zijn er geen versieringen van uit de hoeken kruispunten der graden om geboorte en oversnijding te betoonen. De groote middelgedeelten der gewelven zijn als de plaats der versiering gekozen. Niet van de constructie uitgaande, maar zich bij de groote vlakken bepalende vond de schilder zijn vrijheid in het verwerken der motieven. Hij kon daardoor bij ieder vak weer veranderingen aanbrengen, hetzij in hoofdlijnen of details, in de bloemen of vogels.

Met groote lijnen zijn de ornamentale versieringen geteekend, een of twee elkaar rakende cirkellijnen, een ovale lijn of lijnen in gebogen S-vorm zooals in de zijvakken. Aan deze hoofdlijnen zijn de bladeren verbonden, groot en breed in eene groene kleur aangelegd. De contouren zijn zwart geteekend en de oversnijdingen aangegeven; met overleg en van hunne werking bewust heeft de schilder ze op sommige plaatsen als lichtkanten weggelaten, daarentegen ze op andere plaatsen door arceering der stengels en bladeren ver-

sterkt. Zoo is in dit vlakke werk een variatie van kleur en vorm ontstaan. De bladeren hebben spitse, gebogene en ronde punten, niet volgens een schema, maar zooals de hand ze zonder voor te teekenen neerzet. De bovengenoemde hoofdlijnen en de groote bladpartijen waren schetsmatig voorgetekend, waarop de beschildering der groene kleur volgde, en op deze grondkleur teekende de schilder de contourlijnen.

In het eerste vak zijn tusschen de ornamentale versiering opschriften aangegeven. In het tweede vak een groote bloem. In het derde vak eveneens een groote bloem, terwijl op den tak een naakt engeltje zit met een trompet. Uit de fragmenten van het vierde vak blijkt, dat hier twee engelen met lange roode kruisen en een banderol geschilderd waren, vermoedelijk met het opschrift „in dit teeken zult gij overwinnen”. Het groote vak voor de koorafsluiting was gekozen voor het hoofdmotief, het kruis met het wapen der kruisheeren, staande op een segment van de groene aardbol. Daarnaast op een boogvormig vlak staan twee figuren, aan de eene zijde van het kruis een ridder in lange mantel gehuld, aan de andere eene vrouw met een puntig ovaal schild uit den tijd der kruistochten. Aan de nagels in de dwarsbalk van het kruis hangen de geesel en de roede, en op de balk liggen drie dobbelsteenen.

Naast dit tafereel zijn twee geharnaste borstbeelden met banderollen, omgeven door een rond gebogen twijg met bladeren. Een dezer borstbeelden met een harp stelt vermoedelijk Koning David voor. In de zijvakken vinden we nog twee borstbeelden van monniken met banderollen, waarvan eene onbeschreven is, en de andere het opschrift „Deum Time”, vrees God, draagt.

Afb. 1.

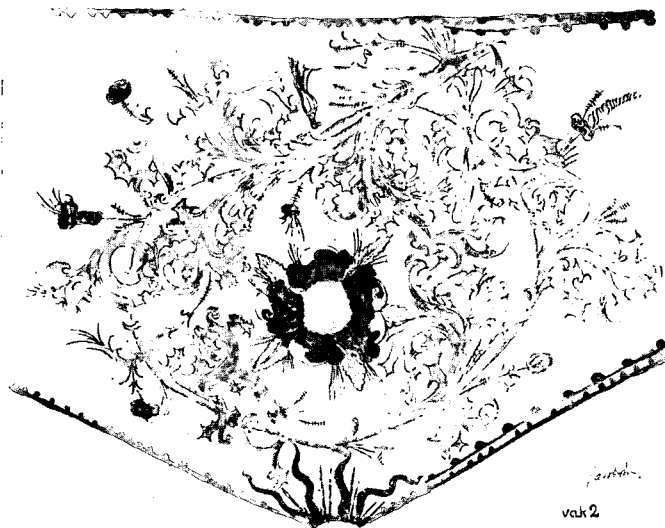
wordt het duidelijk dat het uit lateren tijd is. Het opschrift „Reparatus—” staat op een banderol; hiermede is dus bij de compositie gerekend, voor de banderol moest plaatsruimte zijn; deze kon dus niet na de beschildering aangebracht worden. Het opschrift „An-

De dateering van dit schilderwerk schijnt op den eersten blik gemakkelijk. In het eerste vak staat in groot gothisch schrift geschreven „Anno Dom. 1461”. Daarnaast op een banderol „Reparatus est Chorus hujus” met twee jaartallen uit het begin der 16e eeuw. Hieruit wordt in het algemeen aangenomen dat de beschildering van het jaar 1461 is, te meer omdat omstreeks dezen tijd het koor in gebruik genomen is. Dit is niet geheel juist. Het schilderwerk vertoont verschillende stijlvormen. Ook bij de bezichtiging van het eerste vak

Dom. 1461" is gedeeltelijk over de teekening der twijgen geschilderd; hieruit volgt, dat de beschildering uit den reparatietijd is, en het groote opschrift na de beschildering van het ornament geschreven is.

De teekening der versiering is ook uit een lateren tijd, niet alleen de figuren maar ook het ornament. Hier zijn verschillende details uit de 16de eeuw. Het ornament vertoont zich niet in een stijlform, maar het bezit verschillende overgangs details, welke onder de uitvoering zijn ontstaan. In het eerste vak vindt men de twijgen met lang gerekte bladeren, meest kort bij den twijg zich in drieën splitsend, terwijl ieder deel aan het uiteinde breed wordt, zich weer in drieën deelt en eindigt in een driepas met de middelste bladpunt gewijzigd in eene gebogene punt. Bij de middelste dezer drie uiteinden is de spits van het blad soms kort, even omgeslagen, of krult zich lang om den stengel of door een ander blad.

Bij vak twee is de bladverdeling dezelfde, maar de eindiging is geheel anders, zij vertoont niet meer de pasvorm, zij is bijna geheel verdwenen. De lijnen buigen nu in een omgekeerde richting en wel naar beide zijden, zoodat een scherpe punt ontstaat en het blad den distelvorm krijgt. Bij vak drie worden sommige bladeren breeder, de driedeeling verdwijnt, het blad zet zich al voort in een slingerlijn, waarbij iedere ronding een blad afdraait, gedeeltelijk naast de hoofdlijn en het breede bladvleesch heeft een rij van bladpunten.

Afb. 2.

Deze details zijn in de overige vakken in mindere of meerdere mate verwerkt. Bij de dunne versieringstakjes, die alleen in zwart geteekend zijn, is verschil van teekening. Uit de hoek- of snijpunten voortkomende om de ledige plaatsen, soms geestig, te vullen, zijn ze met of zonder blaadjes en eindigen soms in een kurketrekker of onverwachts in een natuurlijk geteekende papaver. In andere vakken zijn ze als breede bundels soms door dwarsbandjes verbonden.

Onder de fragmenten met figuurvoorstellingen vinden we in het vierde vak bij de engelen licht blauwe pofmouwen. De beide figuren bij het kruis zijn strenger van lijn doch in den tulband op het hoofd der vrouwenfiguur is die zelfde blauwe kleur verwerkt. Doch het duidelijkst zijn bij het borstbeeld van Koning David de renaissance-vormen zichtbaar, ook hier weer de licht blauwe kleur, die niet uit gothischen tijd is, daar ze dan zwaar en krachtig zou zijn.

Verder zijn de beide wapenschilden, het groote aan het kruis en de kleine in het vierde vak, uit verschillenden tijd. De laatste heeft de gebogen renaissance-vorm, en de

eerste is een rechthoekig schild met spitse punt uit de vijftiende eeuw. Uit deze beide wapenschilden blijkt het duidelijkst, dat deze gewelfbeschildering uit twee perioden is.

De eerste beschildering was hoogst eenvoudig. Zij bestond uit de gele graden en de manchetten en op de lichtgrijze vakken naast de graden de roode en zwarte lijnen met bolletjes. En in het groote vak een kruis met de nagels, het opschrift en het wapenschild der kruisheeren.

De dwarsbalk was iets korter wat aan deze zijde nog duidelijk te zien is; evenzoo waren de eerste nagels met spitse koppen en de tweede met ronde koppen. Deze details zijn bij de blootlegging duidelijk zichtbaar geworden. Dit is dan ook wel de beschildering, die uit het jaar 1461 dateert en ook nu nog een deel der versiering uitmaakt. Dat reeds een versiering aangebracht was, is ook als oorzaak te beschouwen voor het feit, dat deze schilder zijne versiering op de groote vlakken aanbracht. De hoeken en zijlijnen waren gereed, die vond hij klaar, de omlijsting was er, en zoo wees de eenvoudige beschildering hem den weg voor de aanbrenging zijner versiering in realistische vormen der 16de eeuw. De strenge lijnen zijn verdwenen, de strenge veelkleurige symmetrische bloemen worden vervangen door natuurlijke bloemen en vliegende vogels. De symmetrische regelmaat ontbreekt en maakt plaats voor een evenwicht, dat niet door gebondenheid en regelmatige herhaling der lijnen, maar door vrije toepassing en verwerking der motieven wordt bereikt. Niet alleen in den vorm, maar ook in de techniek heeft die vrijheid zich geuit. Hoe aardig is de trompetblazende naakte engel geschilderd, alleen contour met een lichte schaduw en rose tintje, de vleugels even groen aangestreeken. Rustig zit hij op den tak te blazen en de ekster staat er bij en luistert.

Al de verschillende variaties, groot en klein, die in dit werk voorhanden zijn, geven een blik niet alleen op het kunnen van den schilder, maar ook op de groote ontwikkeling tijdens den overgang van het gothische tot het renaissance tijdperk.

De middelste der zijkapellen in het schip der kerk is ook beschilderd. Hier was een andere meester werkzaam, geen man van den overgangstijd. Zijn werk draagt in alles hetzelfde karakter. Hier vindt men nog de strenge lijnen. Hij schilderde elf tafereelen, waarvan nog negen over zijn. De tafereelen hebben een breedte van \pm 150 tot 200 c.M. en een hoogte van 125 c.M. De voorstellingen hebben betrekking op voorvallen uit het leven van de H. Gertrudis, die te Maastricht zeer werd vereerd. Deze werd geboren 626 als dochter van Pepijn van Landen, werd abdis van Nivelles en overleed 17 Maart 659. Zij kenmerkte zich vooral door hare groote naastenliefde ¹⁾.

Van de negen voorstellingen zijn zeven op het groote wandvlak van de zijkapel en de beide anderen op de zijwanden aangebracht. Het eerste tafereel, op het groote wandvlak beneden, geeft een blik in een binnenhuis, met zoldering en tegelvoer. In het midden zijn twee personen, de eene met een kind op de schoot, het is de geboorte van de H. Gertrudis. Beide figuren zijn fijn van lijn en goed naast elkaar geplaatst. — Daarnaast is een landschap met twee groepen van personen. Voor de jeugdige Gertrudis in vorstelijke kleeding knielt een edelman. Zij slaat een voordeelig huwelijksaanzoek af. Op eenigen afstand staan in gesloten groepeerings naast elkaar een bisschop en vermoedelijk hare ouders.

¹⁾ Dr. W. Goossens, Gem. Archivaris te Maastricht, was zoo welwillend deze voorstellingen te determineeren,

Het derde tafereel, boven het tweede, geeft, door de afbeelding van twee zuilen met gewelf en een kerkraam, een blik in het klooster te Nivelles. Op den voorgrond knielt de H. Gertrudis voor den H. Amandus, bisschop van Maastricht, achter Gertrudis staan twee nonnen, die haar den sluier omhangen, achter den bisschop twee koorknopen. Ter zijde staat de H. Ida (de moeder van Gertrudis), overste van het klooster te Nivelles, voor een lezenaar met opengeslagen gebedenboek te bidden. Deze figuren zijn tot een aardig geheel gegroepeerd, de figuren zijn slank en streng van lijn, de kleederen zijn rechtlijnig en scherp-hoekig geplooid geteekend. De aangezichten hebben een zachte uitdrukking. Iedere figuur is anders weergegeven, geen herhaling maar aaneensluiting van de hoofdlijnen, waardoor een gesloten groep ontstond.

Een landschap met groote boomen en een huis met twee verdiepingen en verschillende personen vormen het vierde tafereel. Het huis staat in brand, de vlammen slaan uit de bovenste ramen, nonnen komen uit de geopende deur en reiken de mannen, die op de ladder staan, emmers water. Doch de brand woedt voort, tot de H. Gertrudis met haar sluier komt om hem te blusschen. Hier heeft de schilder meer op de boomen en het huis gelet dan op de figuren. Hier is geen samenhang tusschen de enkele figuren, zij staan los naast elkaar, zonder actie en stijf in de bewegingen, niet zoo als in het voorgaande tafereel, waar door de gesloten groep de handeling der inzegening duidelijk uitgedrukt wordt.

Afb. 3.

Het vijfde tafereel op een der zijwanden van de kapel geeft de afbeelding eener voorstelling hoe door het aanroepen van de H. Gertrudis een schip gered wordt tijdens den storm. De storm wordt afgebeeld door een monster, dat bij den achterstevan van het schip gedeeltelijk boven het water uitsteekt. In het schip zijn zeven personen, met enkele lijnen zijn karakteristiek de verschillende personen geteekend. Op den voorgrond is een bergachtig landschap met cypressen.

Het zesde tafereel boven het vierde geeft een blik in een kerk. Door de geopende poort ziet men naar buiten, de wimpels wapperen, 't is feestdag. De Bisschop gaat rond om de kerk en het klooster van Nivelles, waar de H. Gertrudis abdis was, te wijden. Hier is in tegenstelling met het vierde tafereel weer beweging in de figuren; de bisschop met

in de rechterhand de wijkwast en de linker de staf schrijdt voorwaarts; de naast hem gaande diaken met krucifix en wijwaterketel ziet den bisschop verwonderd aan, achter hen gaan nonnen in devote houding. De bisschop en diaken zijn sterk van contour en krachtig van kleur. De nonnen zijn fijn van lijn en zacht van tint. Daardoor komt er verschiets in de groep; niet alleen doordat ze kleiner van persoon zijn maar door het verschil in toon wijken de nonnen terug en treden de bisschop en de diaken meer naar voren.

Daarnaast is het zeer fragmentarische zevende beeld, een binnenhuis met verschillende personen, die bij het afsterven van de H. Gertrudis aanwezig zijn. — Boven in het driehoekig vlak is het borstbeeld van Christus afgebeeld, met de H. Gertrudis en twee engelen. Na haar dood wordt de Heilige Gertrudis door Christus in den hemel verwelkomd.

Afb. 4. St. Gertrudis minnedronk.

Ter zijde is nog een tafereel, doch van een anderen meester. Vermoedelijk was de eerste beschildering beschadigd en is ze kort daarna overgeschilderd. Ze is geheel afwijkend van de vorigen. De figuren zijn veel grooter geteekend, met groote kleurvlakken, krachtige lijnen en meer gebogen gevormd. De andere voorstellingen zijn allen zacht van kleur, veel grijs in grijs met enkele kleine kleurvlakken verlevendigd. Hier is veel kleur en groote tegenstelling. De zolder en de wanden zijn donker, daardoor komt de wit-gedekte tafel naar voren en wordt het middel-

punt der voorstelling. 't Is een feestmaal. Achter de tafel staat een ridder tusschen zijn vrouw en kind en voor de tafel zitten een man en eene vrouw, de gasten van den gastheer. Er gebeurt iets plechtigs, men leest het in de uitdrukking der gezichten. De beide mannen houden in de opgeheven rechterhanden elk een beker. Ze drinken de St. Gertrudis minnedronk, een afscheidsdronk, om elkaar in de hoede van de H. Gertrudis aan te bevelen.

Deze beschildering van de zijkapel heeft veel geleden, waardoor enkele gedeelten ontbreken. Doch bij het voorhandene zijn gedeelten, die nog duidelijk de fijnheid van bewerking aantonen. Er is niet gezocht om door sterke kleuren een effect te voorschijn te brengen. Maar in de zachtheid van kleur en de fijnheid der lijn is in dit werk de uitdrukking van het wezen der voorstelling gezocht en verkregen.

Den Haag, Nov. 1921.

JACOB POR.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN.

OFFICIEELE MEDEDEELING.

Voorloopig Programma van de feestelijkheden ter gelegenheid van het herdenken van het 25 jarig bestaan van den Bond op 29 Februari en 1 Maart 1924.

Vrijdag 29 Februari des namiddags: Bijeenkomst in de Ridderzaal in den Haag, openingsrede van den voorzitter van de feestcommissie Jhr. Mr. E. van Beresteyn en aanbieding van een stempel tot het slaan van een eerepenning (aan te bieden aan hen, die zich buitengewoon verdienstelijk hebben gemaakt op het gebied, waarop de Bond zich beweegt). Feestrede van Prof. Dr. W. Vogelsang. Feestmaaltijd; na afloop: Jubileumsspel.

Zaterdag 1 Maart des voormiddags: Bezichtiging van de restauratie van de Nieuwe Kerk te Delft en, zoo mogelijk, van een bezienswaardigheid daar ter stede, die anders ontoegankelijk is. Des namiddags een nader bekend te maken excursie in de omstreken van den Haag.

Er zal een feestgeschrift worden uitgereikt.

Nadere bijzonderheden omtrent het programma zullen tijdig bekend gemaakt worden.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Monumentenbescherming in oorlogstijd. — In een hoofdartikel van de Nieuwe Rotterdamsche Courant (avondblad 27 Dec. 1923) heeft Jhr. Dr. W. J. M. van Eysinga naar aanleiding van de Haagsche rechtskundige conferentie, welke in het vorige jaar werd gehouden in het Vredespaleis, tot herziening van eenige belangrijke onderdeelen van het oorlogsrecht, een vergelijking gegeven van het daar behandelde met het rapport, dat de Ned. Oudh. Bond indertijd heeft opgesteld. Ter conferentie werd de aandacht op het onderwerp gevestigd door de Italiaansche regeering, die in den grooten oorlog heel wat ondervinding op dit punt had opgedaan, en het zijn de artikelen 25 en 26 van het ontwerp-verdrag op den oorlog in de lucht, die de voorzieningen bevatten, welke de conferentie ter zake heeft getroffen.

De Bond had mede aan de orde gesteld de demilitarisatie (neutralisatie) van zeer bepaalde monumenten van groote historische waarde, gelijk b.v. kathedralen, doch bovendien van geheele steden of stadsgedeelten, die op zich zelf als historisch monument zijn te beschouwen, zooals Florence, Brugge of Rothenburg, doch de Haagsche juristenconferentie bepaalde er zich toe, in art. 26 de demilitarisatie van bepaalde onroerende monumenten van groote historische waarde te voorzien, met een eveneens beschermenden gordel van ten hoogste 500 meter breedte er om heen.

De opzet der Haagsche conferentie is in elk opzicht bescheidener dan die van den Bond; wat beide gemeen hebben, is eene onzijdige commissie van toezicht op de naleving van de absolute onttrekking door heide oorlogvoerende partijen van het te beschermen monument aan het krijgsbedrijf, noodzakelijke onttrekking waarmede de mogelijkheid van bescherming staat of valt.

Artikel 26 van het Haagsche ontwerp voorziet de aanwijzing van de te beschermen monumenten reeds in vreedetijd en blijkbaar in onderling overleg der betrokken landen; is de oorlog uitgebroken, dan zal de demilitarisatie niet kunnen worden ingetrokken en zal het monument ook 's nachts door lichten zijn te beschermen tegen luchtbombardement.

Zullen de generale staven aan deze op papier wel sluitende regeling willen? De toekomst zal het moeten leeren, maar zeker schijnt het, dat er militaire bezwaren verbonden zijn aan het overstrooid zijn van een land met tal van kleine, gedemilitariseerde kringen, waarvan als zij bij de slaglinie komen te liggen de ééne partij nooit met zekerheid weet, of de andere hunne neutralisatie zal blijven erkennen als het er op aankomt, wat als represaille daad zoo gemakkelijk niet behoeft te geschieden. Zeker is het ook, dat, terwijl de nachtelijke duisternis nog altijd een uitnemend beschermingsmiddel is tegen de vliegers, de lichten der monumenten daar nu zekere vuurbakens zullen zijn. Bescherming van historische monumenten en de moderne oorlog zijn ten slotte moeilijk te verzoenen grootheden!

Een buitenlander over het Museum rapport. — Dr. Hans Kaufmann bespreekt in *Museumkunde XVII*, p. 18—30, het Rapport der Museumcommissie.

Hij geeft een zeer degelijk overzicht van den inhoud, waaraan hij critische opmerkingen vastknoopt, die zeer de moeite van het lezen waard zijn. Eenige ervan laten wij hieronder volgen.

Kaufmann trekt bovenal en nadrukkelijk te velde tegen de z.i. overdreven zucht naar centraliseering en de indeeling in kunstmusea, kunsthistorische verzamelingen en historische musea. Hij bestrijdt in de eerste plaats de poging om deze indeeling te wettigen door de door niets bewezen bewering, dat er zooveel verkeersdoozen zijn in de inrichting der Nederlandsche musea. Dit moge voor het Rijksmuseum gelden, voor al de andere musea geldt het stellig niet!

Vervolgens gaat Kaufmann in tegen de plannen voor een algemeen kunstmuseum. De internationale eerezucht der Hollanders, zegt hij, is sterker geweest dan de nationale en de vrees voor den schijn van achterlijkheid heeft het gewonnen van den eerbied voor het historisch geworden. „In Holland widerspricht . . . für mein Gefühl der Plan eines Zentralen Kunstmuseums dem Wesen und der Geschichte seiner Heimatkunst, der es doch nun einmal vornehmlich gewidmet ist.” „Nur ein Land gibt es noch, dem Holland in dieser Beziehung ebenbürtig ist, ich meine Italien. An ihm hätte man sich ein Muster nehmen sollen; was würde aber die Welt dazu sagen, wenn Italien eines Tages ein Allgemeines Kunstmuseum holländischen Vorbildes stiftete?”

In het algemeen is Dr. Kaufmann weinig ingenomen met hetgeen men zou kunnen noemen het theoretische uitgangspunt van het rapport. De eisch, dat de kunstwerken dusdanig zullen worden tentoongesteld, dat de beteekenis van het geheel ook aan den niet-vakman duidelijk is, blijkt, volgens schr., in tegenspraak met een andere stelling van het rapport, die zegt, dat de kunst zich uitsluitend richt tot het gevoel. „Die Bedeutung des Einzelnen und des Ganzen hat aber mit Kunst oder Kunstgefühl nichts zu tun, ist Sache des Verstandes. Jene Forderung schliesst auch noch die Anschauung ein, als sei das Museum um des Museums willen da, statt allein um seines Inhalts willen”.

Schr. meent, dat „het organisch geheel” uitsluitend door de persoonlijkheid van den Directeur kan worden verkregen, een stelling die ons nogal aanvechtbaar lijkt.

Belangrijk zijn Kaufmann's beschouwingen over het plan, om alle meesterwerken van kunstnijverheid onder te brengen in een algemeen kunstmuseum. Stelt men — aldus zijn betoog — vrije en toegepaste kunst tezamen ten toon, dan zal de leek niet bij beide soorten letten op de schoonheid, maar hij zal allereerst het verschil tusschen vrij en toegepast opmerken en bij het gebruiksvoorwerp zal de kwestie van het doel hem beheerschen. Laat men daarentegen de meesterstukken van kunstnijverheid blijven bij hun soort, dan zal de leek aan die meesterstukken kunnen leeren, dat een gebruiksvoorwerp niet alleen voor de practijk geschikt, maar bovendien ook mooi kan wezen. Een en hetzelfde voorwerp zal derhalve in het algemeen kunstmuseum slechts om zijn „zweckhaftigheid” uitblinken in het kunstnijverheidsmuseum evenwel om zijn kunstgehalte.

In het algemeen is Dr. Kaufmann overtuigd van de onuitvoerbaarheid der idealen van het Rapport.

MUSEA.

A m s t e r d a m . — R i j k s m u s e u m . —
In de voormalige Regentenzaal zijn thans ondergebracht behalve de Italiaansche en een drietal Hollandsche schilderijen, waaronder de Rembrandt, de Verspronck, en een fraai mansportret van Pourbus uit de collectie Oldenburg, al wat het museum aan Italiaansche en Spaansche meesters bezit. Tijdelijk zijn hier tevens tentoongesteld eenige der beste werken van Frans Hals.

De Madonna van Pier Francesco Fiorentino uit de Oldenburgsche collectie werd door den heer J. H. van Heek te Lonneker aan het museum geschonken. N. R. Ct.

D o r d r e c h t . — M u s e u m . — De benedenzaal van Dordrechts Museum, waar een deel der collectie Ary Scheffer is ondergebracht, is weder voor het publiek opengesteld.

Er zijn thans in hoofdzaak jeugdwerken van den kunstenaar te zien, aangevuld met eenige kijkjes in zijn atelier in de rue Chaptal te Parijs, geschilderd door A. J. Lamme, enkele karak-

teristieke stukken van zijn vader, Johan Bernard Scheffer, waaronder meisjesportretten van Anna en Petronella van der Koog en het portret van zijn zoon Ary, zittende voor den schildersezal op ongeveer 13-jarigen leeftijd, benevens een drietal werken van Henry Scheffer, een van zijn broeders.

Voorts vindt men hier eenige beeldhouwwerken, zoowel van Ary Scheffer zelf als van zijn dochter, mevrouw Marjolin. Van Scheffer zelf zijn het monument voor zijn moeder Cornelia Scheffer-Lamme, een borstbeeld van dezelfde en een borstbeeld van zijn dochter. Van Cornelia Marjolin-Scheffer zijn de portretbusten van haar echtgenoot, Dr. René Marjolin, en van haar vader Ary. Het schilderwerk in deze zaal loopt tot omstreeks 1830.

N. R. Ct.

's Gravenhage. — Historisch museum. — Gedurende eenigen tijd zijn hier tentoongesteld de Van Dijkportretten van Frederik Hendrik en Amalia van Solms uit het slot te Woerlitz. Tevens is het belangrijke portret van Willem den Zwijger uit de verzameling Jos. H. G., dat aan den jongeren Pourbus toegeschreven wordt, tijdelijk tentoongesteld in dezelfde zaal.

N. R. Ct.

's Gravenhage. — Oranje-Nassau Museum. — In een op 24 October gehouden ledenvergadering der vereeniging „Oranje-Nassau Tentoonstelling” werd besloten de vereeniging te laten bestaan onder den naam Oranje-Nassau Museum, met het doel, „verzamelingen bijeen te brengen, welke een beeld geven van de ontwikkeling van het Oranje-huis in zijne verhouding tot het Nederlandsche volk, alsmede het voorbereiden en inrichten van tentoonstellingen ter viering of herdenking van belangrijke gebeurtenissen”.

N. R. Ct.

Leiden, Lakenhal. — Door het Stedelijk Museum te Leiden werd eene zeer belangrijke aanwinst verkregen, bestaande in een met het penseel op paneel geteekend zeestuk van Willem van der Velde, hoog 75 en breed 106 * c.M., voorstellende het vertrek van de vloot uit een der Hollandsche zeegaten. Het hoofdfiguur vormt het schip Brederode, het bekende admiraalschip van M. Hz. Tromp. Een druk gedoe van roei- en zeilschuitjes met de terugkeerende

laatste bezoekers omgeeft de vloot en links op den voorgrond is het strand bezet met groepen bezoekers en wagens. Het geheel geeft een vlotgeteekend beeld van het drukke leven bij het vertrek van de vloot. Het uitstekend geconserveerde stuk geeft een gelukkig voorbeeld van het werk van dezen te Leiden in 1611 geboren meester, die in het museum van zijne geboortestad nog niet vertegenwoordigd was. Het werd aangekocht voor het door Mevr. du Rieu-Sautijn Kluit aan het museum vermaakte legaat.

Door bemiddeling van den Directeur van het Mauritshuis ontving het museum van het Rijk in bruikleen het bekende groote schilderij van Bakker Korff „la Fille du héros”, door Mevr. Rose met andere schilderijen aan het Rijk gelegateerd.

Maastricht. — Museum van het Prov. Gesch. en Oudheidk. Genootschap Limburg. — Aangekocht werden een grootendeels gave urn en twee kleinere bijpotjes, afkomstig van een urnenveld te Posterholt, in de buurt van Annadaal.

De gemeente Maastricht heeft geschonken een groote ijzeren bom met handvaten, die gevonden was bij den Oranjeberg, in de oude werken aan den Statensingel.

N. R. Ct.

Middelburg. — Het provinciaal bestuur van Zeeland heeft een verzameling oud aardewerk ten geschenke ontvangen, dat in het Abdijcomplex was opgegraven, met de bepaling, dat de collectie in de Abdij-gebouwen bewaard moet blijven. Deze schenking omvat o.a. een tiental apothekerspotjes van grès en van majolica, gebruikt in de infirmerie der oude Abdij. Terwijl de eerste vermoedelijk uit Duitschland afkomstig zijn, kunnen de majolica-potjes zijn vervaardigd door een der beide „geleyerspottenbackers”, die zich in 1665 te Middelburg hebben gevestigd. Indien zij niet te Middelburg zijn vervaardigd, zullen zij te Antwerpen zijn gemaakt, waar reeds in 1530, een Italiaan als vervaardiger van apothekerspotten werkzaam was en vanwaar een der beide Middelburgsche majolica-pottenbakkers afkomstig was.

N. R. Ct.

Rotterdam. — Museum Boymans. — In de afdeling Oude Kunst van het Museum Boymans is opgesteld een vitrine, gevuld met een verzameling glaswerk, onlangs te Parijs verworven. De inhoud bestaat uit een keur van Venetiaansch glaswerk uit de zestiende en zeventiende eeuw, benevens een verzameling Oostersch glas, voor het meerendeel uit Perzië afkomstig.

Rotterdam. — Museum van Oudheden. — Uit verscheidene gesloopte huizen werden bouwfragmenten verkregen. Uit de kerk der Waalsch Hervormde Gemeente aan de Hoogstraat: een paar eikenhouten schotten met paneelen; de leuning van een trap uit de ruimte onder den toren en een merkwaardige ijzeren klink van een binnendeur. Het aardige zandsteen poortje, dat oudtijds toegang verleende tot de geschutgieterij werd aan het museum geschonken. De directeuren van de Incassobank schonken een gedeelte van een schoorsteenbekleding in Louis XIV-stijl, bestaande uit een schilderstuk in een met fraai snijwerk versierde omlijsting, afkomstig uit een huis aan de Leuvenhaven westzijde. De heeren H. H. de Klerk en Zonen schonken een stel deuren uit de vroegere stroopfabriek aan de Hoogstraat, welke met attributen van suiker- en kandijhandel beschilderd waren. De heer J. Verheul Dzn., verrijkte de verzameling versierde haardstenen met twee fraaie exemplaren. Een klein steenen tuinbeeld werd aangekocht. De verzameling meubelen werd verrijkt met eenige Louis XIV-stoelen en verschillende andere meubelen. De heer D. Hanneema verrijkte de collectie gekleurd aardewerk met tinemail met een mooien schotel.

Djokja. — In verband met museum-plannen meldt „Mataram”, dat de Sultan van Djokjakarta gratis een terrein wil beschikbaar stellen, indien het Indisch museum te Djokja komt. „Mataram” vernam tevens, dat de Sultan voornemens is, indien het volgend jaar de financiën van het Sultanaat bevredigend zijn, over te gaan tot het bouwen van een museum voor Javaansche kunstnijverheid te Djokja, zoodat beide plannen wellicht kunnen worden gecombineerd.

N. R. Ct.

BOEKBESPREKINGEN.

Oud Batavia, gedenkboek uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen naar aanleiding van het driehonderdjarig bestaan der stad in 1919. Met tekst van Dr. de Haan. 2 dl. 1922 en platenatlas 1923.

Het was ongetwijfeld een goede gedachte van het Genootschap om het derde eeuwfeest van de stichting van Batavia te herdenken door een rijk geïllustreerd geschiedboek der stad, met tekst van den nu oud-landsarchivaris, die meer dan iemand in Indië kon geacht worden vertrouwd te zijn met de rijke schat van gegevens, die nog in het landsarchief sluimeren, en de goede verzorging van druk en illustraties bewijzen, dat het Genootschap niet is teruggeschrikt voor de hooge kosten aan een dergelijk jubileumswerk verbonden. Het boek zoude in het feestjaar 1919 verschijnen, doch daarbij was niet gerekend op de moeilijkheden van den oorlog, die uitstel noodzakelijk maakten, waarvan helaas ook gebruik gemaakt werd om den aard van het werk te wijzigen en aan den schrijver hierbij alle vrijheid te laten om zelf aard en omvang en tijd van verschijning te bepalen. De auteur zag zich, volgens het „Woord Vooraf” aldus de gelegenheid geopend „om de overvloedige bescheiden over oud-Batavia, welke zijne omvangrijke bronnenstudien en nasporingen in de benedenstad zelve in den loop van vele jaren aan het licht gebracht hadden, volledig tot hun recht te doen komen”, doch er schijnt op de wijze, waarop hij van die vrijheid heeft gebruik gemaakt, door het Genootschap weinig toezicht te zijn geoefend. Zoo ontstond een tweeslachtig werk, deels wetenschappelijk, deels overdreven populair, vol belangrijke kleine gegevens, zooals alleen iemand als de schrijver kan bijeenbrengen, die een leven lang met liefde de gegevens verzamelde, doch waarin die gegevens op eene wijze verwerkt zijn, die het naslaan ervan uiterst moeilijk maakt. Naast talloze herhalingen toch vindt men ook verschillende uitweidingen op daarvoor minder aangewezen plaatsen, die zonder een goed bewerk register niet meer terug te vinden zijn. Ook heeft de schrijver, door het hinken op twee gedachten, eensdeels, om populair te schijnen veel verwaarloosd, wat de wetenschappelijke

onderzoeker noode zal missen en zich te veel gesteld op het standpunt van een feuilletonschrijver voor een provinciaal blaadje¹⁾, door wie elk grapje wordt uitgebuit — (men denke slechts aan het tot vervelens toe geintjes verkoopen over den trek naar wijntje en Trijntje, die den Europeër in Indië niet vreemd was). Hij heeft zich geen voldoende beperking weten op te leggen bij het weergeven of afbeelden van bijzonderheden van te onbelangrijken aard en heeft het werk onnoodig bezwaard door het in facsimilé weergeven en nog eens in extenso afdrukken van enkele archivalia, waarvan het groote nut voor dit werk niet altijd blijkt. Hij heeft onder de afbeeldingen allerlei vergader-, tooneel- en licentiebriefjes opgenomen, terwijl naar eene reproductie van de door IJzerman weder naar voren gebrachte oude kaart van Batavia vergeefs wordt gezocht. Er schijnt over het algemeen wat weinig aandacht geschonken te zijn aan wat in Holland te vinden is. Zoo wist de schrijver geen afbeelding van een met stempels voorzien brief uit Batavia te toonen, ofschoon er hiervan in Holland nog heel wat bestaan.

Een tweede kardinale fout was het tijdstip, waarop de uitgave werd afgesloten. Had de schrijver, die op het punt stond van naar Europa te gaan, nog wat gewacht, totdat hij ook daar zijn onderzoek had kunnen aanvullen, dan ware dit aan het geheel zeker ten goede gekomen. Hij had zich dan ook den tijd kunnen gunnen om een behoorlijk register saam te stellen, waarvan het ontbreken thans een zoo overwegend gebrek vormt, dat wij aan het Genootschap in ernstige overweging zouden willen geven, om de intekenaars als nog hiermede te verrassen. Het door den schrijver (I. 293) gegeven motief, dat het verlopen van den tekst eene omwerking van het register noodzakelijk maakte en dat daarvoor de tijd ontbrak met het oog op zijn spoedig vertrek, is toch wel wat al te gezocht, zoolang niet is aangetoond, dat dit register ook niet in Holland zoude zijn te verbeteren en te drukken, of dat, nu het werk toch reeds zooveel vertraagd was, een uitstel van enkele maanden niet zoude opwegen tegen het aan een onmisbaar register te ontleenen voordeel. Of kreeg de schrij-

ver zelf er langzamerhand genoeg van? Zijn eigen uitdrukkingen zouden hierop kunnen wijzen en evenzoo het feit, dat hij de zoo frissche aangename beschrijving der eerste hoofdstukken later niet steeds weet te handhaven.

De grootste nauwkeurigheid wordt steeds betracht, waar het betreft de vaststelling van de topographie van Oud-Batavia en op dat gebied is wel haast het beste bereikt, wat mogelijk schijnt zonder te uitvoering onderzoek. Ook het geschiedkundig gedeelte is zeer goed verzorgd, al doet zich hierbij sterk het bezwaar gevoelen, dat door den schrijver haast nooit wordt aangegeven, wat zijn bron was, zoodat ook controle op de door hem daaruit getrokken conclusies moeilijk blijft. Enkele kleine onjuistheden kunnen hier verder buiten beschouwing blijven²⁾. Minder gelukkig is de beschrijving der monumenten als zoodanig, trouwens de schrijver zelf erkent daarin minder tehuis te zijn. Hij ziet in het gebouw meer de omhulling van het zich daarin afspelende leven en laat het bouwwerk zelf minder tot zich spreken. Juist daaraan danken wij echter onder de afbeeldingen enkele intieme hoekjes, zonder architectonisch schoon, doch van groote waarde als beeld van de omgeving, waarin de Hollanders verkeerden.

De afbeeldingen zijn uitstekend geslaagd, wat bij de moeilijkheden, die het Oostersch klimaat aan den fotograaf kan bezorgen, dubbel te waardeeren valt. Een woord van hulde mag dan ook niet onthouden worden aan den Oudheidkundigen dienst, die een groot deel der foto's vervaardigde.

²⁾ Zoo is waarschijnlijk onjuist, dat bij ontvangst voor de brieven naar Patria geen porto werd berekend en dat oudtijds geen enveloppes bekend waren (dl. II 376 en 379). Afzonderlijke briefomslagen bestonden reeds sinds de eerste dagen van Batavia, al was ook het gebruik hiervan uitzondering. De door den schrijver met voorliefde voorgedragen theorie, dat de topjes op de puntgevels een rudiment vormden van de schoorsteenen in het vaderland, zoude wel niet zijn neergeschreven, indien de constructieve beteekenis van die topjes aan den schrijver duidelijker was geweest, of zoo hij in Holland zelf de talrijke voorbeelden hiervan beter had kunnen beschouwen. Ook is het luik ter breedte van het venster, dat naar de straatzijde neergeslagen een uitstalplaats vormt, in het begin der 17de eeuw in Holland en Vlaanderen geen onbekende, en behoeft men daarvoor den oorsprong niet in China te zoeken (II 46).

¹⁾ Vgl. ook de uitweidingen over Bandoeng en over de Duitschers II. 355 en 365.

Alleen enkele munten konden beter zijn en de foto A. 17 geeft geen gelukkig overzicht van het gebouw.

Het is om jaloersch te worden voor de Nederlandsche fotografen, als men leest, welke vrijheid aan de Indische collega's gelaten werd. Boomen werden opgekapt, muren vrij gemaakt en rimboe opgeruimd om een goed geheel tekrijgen. Hieraan danken wij menig aardig beeld.

De schrijver geeft niet nader aan, waarom hij de eene afbeelding wel en de andere niet op nam, waarschijnlijk had hij goede gronden om de mindere betrouwbaarheid aan te nemen van enkele bekende afbeeldingen, die men hier mist. Eene wat uitvoeriger behandeling hadden wij hier gaarne gezien, temeer, daar de schrijver zich zoo volkomen vertrouwd toont met de topographie van Oud Batavia. Ook ware in Nederland zelf nog wel wat materiaal te vinden. De afbeeldingen zijn in groepen ingedeeld, doch daarbij werkt de indeeling naar foto's, prenten en teekeningen verwarrend, daar men aldus het verwante materiaal op verschillende plaatsen moet zoeken. Deze indeeling herinnert aan de oude veulingscatalogi van boeken met afzonderlijke rubrieken voor folio, quarto en octavo. Een bezwaar is ook, dat het systeem niet zuiver is doorgevoerd en o.a. twee teekeningen A. 22 en 23 onder de foto's zijn verdwaald. Enkele opgaven van maten en van het materiaal, waaruit de afgebeelde zaken zijn vervaardigd, waren niet onwelkom geweest.

Vatten wij ons oordeel samen, dan meenen wij dankbaar te moeten zijn voor het gebodene, maar toch niet geheel voldaan. Het werk is, zooals de Directie aangeeft „verre uitgegroeid boven de beteekenis van een gelegenheidsgeschrift", doch het is niet geworden, zooals deze hoopte „een standaardwerk, waarin Oud-Batavia eens en voor goed in woord en beeld is vastgelegd". Wie later dit standaardwerk mocht willen schrijven, zal echter van het vele hier verzamelde materiaal een dankbaar gebruik kunnen maken.

J. C. OVERVOORDE.

Dr. W. S. Unger Oude huizen te Middelburg. Brusse's uitgeversmaatschappij Rotterdam.

Reeds lang bestond bij de Vereniging tot instandhouding van oude gebouwen te Middelburg het plan om een lijst uit te geven van de oude monumenten in die stad en toen Middelburg

werd bewerkt voor de Voorloopige lijst der monumenten, waarbij ook dankbaar gebruik werd gemaakt van de lokale kennis van den Middelburgschen archivaris, rijpte bij dezen meer en meer het plan tot het uitgeven van een geïllustreerd werk over de gebouwen in Zeeland's hoofdstad. Voorloopige lijst en Oude huizen vullen elkander thans op zeer gelukkige wijze aan, de eerste geeft de korte opsomming van alles wat nog aanwezig is en Unger's boek geeft een bewerking van de stof, aangevuld met de gegevens uit het onder zijn beheer staande archief, welke bij de voorloopige lijsten buiten beschouwing moesten blijven. Hij had daarbij niet alleen het voordeel de bouwkundige gegevens reeds in groote lijnen geordend voor zich te zien, doch ook van zich door het bestaan dier lijst ontslagen te kunnen achten van al het oude te moeten vermelden. Hij kon zich nu beperken tot een keuze, van datgene, dat de ontwikkeling van het woonhuis kon toelichten. Een goed overzicht van de ontwikkeling der stad, verduidelijkt door drie plattegronden, gaat als inleiding voorop. Daarna maakte hij zich zijn taak verder gemakkelijk door alleen de particuliere gebouwen te behandelen, of liever de gevels en de daarachter nog aanwezige bouwfragmenten, waarbij de ontwikkeling van den plattegrond en indeeling der huizen buiten beschouwing blijft. Het geheel is een prettig, aangenaam leesbaar en goed doorwerkt boek, dat eene extra bekoring ontleent aan de goed gekozen en goed uitgevoerde illustratie¹⁾. Het drukwerk is op uitnemende wijze verzorgd, gelijk van de firma Brusse verwacht mocht worden.

De afbeeldingen zijn grootendeels vervaardigd naar foto's van het Rijksbureau voor Monumentenzorg; ruim dertig gevels, ongeveer evenveel details en interieurs en 8 reliëfs van de Steenrotse. De uitgave werd mogelijk gemaakt door den steun van het ministerie van O. K. en W., dat 500 gulden subsidie verleende.

J. C. O.

1) Slechts een paar kleine opmerkingen over den tekst. De zijraampjes naast de deur zijn wel te Middelburg betrekkelijk veel bewaard, doch werden ook elders wel toegepast. Ik zag er zelfs een voorbeeld van aan het kantoor van Tels en Co aan Kalibesar West te Batavia. — Het woord travee wordt door schrijver niet altijd juist gebruikt (bl. 16 en 43).

Sprokkelingen in Nederland.
Reeks A. Steden.

Wie ooit eene aflevering van het tijdschrift Buiten zag, zal zich steeds verlustigd hebben in de zeer mooie foto's van gezichten in Nederland, doch niet ieder heeft gelegenheid om een jarenlang abonnement te nemen en om dan nog zijn kasten te vullen met al die afleveringen. Ook blijft het doorbladeren een bezwaar en velen zullen wel eens verlangd hebben naar een herdruk der clichés, al of niet met eenigen toelichtenden tekst. Aan dien wensch is de uitgever thans op onbekrompen wijze tegemoet gekomen. De afbeeldingen zijn naar de onderwerpen gegroepeerd en de collectie is aangevuld met eenige nog niet verschenen afbeeldingen. Serie 1 en 2 bevatten de stadspoorten en muurtorens en 3—8 de wereldlijke openbare gebouwen. Er is naar gestreefd om hiervan althans het belangrijkste te geven, waarbij ook eenige reproducties van oude gravures en teekeningen. De inleiding erkent zelf, dat op dit laatste gebied van volledigheid geen sprake kan zijn, doch juist daarom ware het wellicht aan te bevelen geweest om de oude afbeeldingen van nog bestaande en verdwenen gebouwen er geheel buiten te laten. Nu maakt het te hooi en te gras er tusschen voegen van enkele oude afbeeldingen wel eenigszins den indruk, of de uitgever die er alleen tusschen voegde, omdat hem toevallig daarvan clichés ter beschikking stonden. Wij zouden daarom voor de volgende reeksen aanbevelen, om of de oude afbeeldingen er geheel buiten te laten, of aan het bijeenbrengen daarvan evenveel zorg te besteden als aan de overige foto's. Ook staan de enkele moderne gebouwen, ik meen alleen centraalstation en beurs te Amsterdam en raadhuis te Rotterdam, wat vreemd tusschen al die afbeeldingen van oude bouwkunst. Door die te reserveeren voor een afzonderlijke serie moderne bouwkunst, en die dan ook tot een eenigszins afgerond geheel te verwerken, zoude men een beter geheel verkrijgen. Ten slotte ware het wel gewenscht, dat met meer ernst werd overwogen, of een op zich zelf goede foto ook voor de z e uitgave geschikt is. Ik heb daarbij het oog op afbeeldingen als van het interieur van de Lakenhal te Leiden, die uitstekende illustraties vormen bij een artikel over dit museum, doch misplaatst zijn in eene serie oude gebouwen, omdat nagenoeg

alle er op afgebeelde voorwerpen er eerst een plaats vonden, nadat de hal als zoodanig van bestemming was verwisseld. Het zijn museumvoorwerpen, die wel op zich zelf belangrijk zijn, doch niet in verband met het afgebeelde interieur.

De tekst is zeer kort en stelt zich alleen ten doel om voor leeken eenige verklaring van de afbeeldingen te geven.

Ik stond wat uitvoeriger bij de gebreken stil, omdat ik de uitgave als geheel zeer sympathiek vind en er door het maken van opmerkingen voor den uitgever ook de gelegenheid ontstaat, om hiermede bij volgende reeksen rekening te houden. Er worden nog twee reeksen aangekondigd, een van particuliere huizen en stadsgezichten en een van kerken, torens en godshuizen, twee onderwerpen, waarvoor het zeker niet aan af te beelden gebouwen zal ontbreken. Eene strengere zifting van het materiaal zal dus gemakkelijk vallen en de waarde van de toch reeds verdienstelijke uitgave zal er zeker door stijgen. J. C. O.

Jan van Scorel. Peintre de la Renaissance Hollandaise par G. J. Hoogewerff (La Haye Martinus Nijhoff 1923).

Over Jan van Scorel ontbrak een voorloopig afdoende monographie. Wel was er juist in Noord-Nederland over weinig schilders der 16de eeuw zooveel, en betrekkelijk zoo vroeg veel geschreven, maar de bij afzonderlijke gelegenheden behandelde materie lag zeer verspreid uiteen en dreigde troebel te worden. Men diende ze opnieuw te verzamelen, opnieuw te distilleeren en er al de later ontdekte gegevens in te verwerken. De Heer Hoogewerff had zijn bedoeling om aan dezen merkwaardigsten Romanist van Noord-Nederland een aparte studie te wijden, reeds jaren geleden metterdaad getoond; maar eerst met het thans door de firma Nijhoff met de noodige zorg uitgegeven boek is, zoo mogen wij aannemen, de wensch des schrijvers ten volle vervuld; voor zoover dan ooit wenschen worden vervuld — vooral wenschen van wetenschappelijke schrijvers, wier lot het is, dat zij, zoodra hunne werken verschijnen, inzien, dat zij 't toch nog anders hadden willen zeggen en — wat onderdeelen betreft — zeker ook reeds anders hadden moeten schrijven.

Voor den oplettenden en studieuzen lezer heeft dit boek zeker veel waarde. In zeven hoofdstukken

geeft Hoogewerff, na een voorrede en een korte inleiding, waar we later nog even op terugkomen, al het voor hem bereikbare materiaal in een vorm, die nergens verwarrend en bijna overal beknopt is en die daarom over 't geheel de leesbaarheid waarborgt.

Op zichzelf zijn dit reeds verdiensten, die men niet mag onderschatten. Voor een niet gering deel vloeien zij voort uit de onbetwistbaar groote routine, die de schrijver op velerlei gebied zich heeft weten te verschaffen. Hij heeft daartoe zeker geen gelegenheid verzuimd, maar men vergeet nooit, dat routine slechts wordt verworven door hem, die over zeker talent beschikt.

Wij vernemen bij de lectuur heel wat over Scorel's afkomst, zijn jeugd te Alkmaar, zijn leertijd te Haarlem en Amsterdam en zijn leermeesters. Verder volgt het verhaal van de groote reis, over Keulen en Spiers naar Neurenberg, waar hij Dürer leert kennen, en van zijn verblijf te Obervellach in Karinthië. De kans op nieuwe uitkomsten door nauwkeuriger ontleding van het thans goed gerestaureerde bekende altaar te Obervellach heeft de auteur zich niet laten ontgaan.

Het eerste bezoek aan Venetië en 's schilders dagen daar doorgebracht, geven den biograaf aanleiding om de verhouding van den jongen Scorel tot het werk van Giorgione en Palma te onderzoeken en een nieuwe algemeene stelling uit te brengen over den invloed van de Venetiaansche school, zoowel op schilders van 't Noorden als op Italiaansche kunstenaars. Dan scheept de reiziger zich in voor 't tweede deel van zijn grooten tocht naar 't Heilige Land, waarbij ons in 't geheugen wordt geroepen, hoe zulk een reis werd aanvaard, hoe men werkte — zij 't dan ook op eenigszins andere wijze dan heden — met een soort van reisbureaux, met reisgidsen en met stortingen vooraf.

Ook een stuk, dat wij thans niet meer bezitten, omdat het, zooals Hoogewerff voor 't eerst wist te constateeren, in 1880 gestolen is uit de St. Salvatorkerk te Jeruzalem, wordt hier vermeld, evenals natuurlijk het door Scorel in teekening gebracht panorama van de Heilige Stad, gezien van den Olijfborg af.

Om ons al deze gedeeltelijk meer „cultuur-historisch” getinte zaken goed voor oogen te stellen, zijn er heel wat min of meer omvangrijke naspeuringen noodig geweest. De correspon-

dentie alleen, die daaraan moest voorafgaan, geeft recht op onze erkentelijkheid.

Over Rhodos keert de pelgrim terug, naar Venetië om vandaar door te reizen naar Rome. De episode met paus Adriaan, de aanraking met de kunst van Michelangelo en Raphael vormen den voornaamsten inhoud van het vierde hoofdstuk. Daarbij sluit dan Scorel's Haarlemsche tijd aan, zijn vestiging te Utrecht, de formeele bekleeding met het canonicat van St. Marie, zijn buiten-echtelijke, maar overigens hechte verbintenis met Agatha van Schoonhoven sedert 1529. De verdere reizen en uitstappen naar Delft, Gouda en Breda — waar hij tevens een diplomatieke missie vervult — en voorts naar Parijs (\pm 1540) en naar Gent, waar hij te zamen met Lancelot Blondeel het Gentsch altaar herstelt (1550), worden verder nauwkeurig en niet zonder levendigheid vermeld en eveneens houdt de schrijver in 't volgend kapittel nog plaats over om het milieu van Scorel te teekenen en hem te kenschetsen als „peintre chanoine” en „peintre humaniste”. Dat wil niet anders zeggen, dan dat Hoogewerff ernaar streeft ons een begrip te geven van den zestiend'eeuwschen kunstenaar en mensch, die een rechtgeaard kind van zijn tijd was; een echte renaissance-figuur. Maar in hoofdstuk VI „Oeuvres d'atelier et autres formes de son activité” wordt ons toch ook duidelijk gemaakt, dat men het oeuvre van dit veelzijdig talent nauwkeurig dient te schiften. Scorel staat aan 't hoofd van een omvangrijke werkplaats, waarin heel wat arbeid door helpers wordt verricht niet alleen, maar waar ook, naar echt middeleeuwschen trant, soms allerlei bescheiden werkjes werden aangenomen, zooals 't beschilderen van kruisen en ander kerkgerij. Overigens wordt ons Scorel hier overal voorgesteld van de zijde, die hem tot den cisalpijnischen Lionardo en den Nederlandschen Alberti stem-pelt. Hij treedt op als ontwerpend architect van 't zangkoor van St. Marie en . . . als ingenieur, zelfs als financieel belanghebbend ondernemer van zoo groote werken als de drooglegging van het Zijpe. Het laatste hoofdstuk (VIII) „Dernière période de sa vie”, de jaren van 1550 en ten deele reeds na 1545, is niet het sterkste. Wel staan er eenige juiste opmerkingen in over de portretten, die gedurende deze periode dikwijls in lichte landschappen worden geschilderd, en ook eenige veronderstellingen omtrent de medewerking van een voorloopig anoniem gebleven „aide princi-

pal"; maar de documenteering is minder stellig en de geestdrift van den auteur, die moet constateren, dat Scorel's laatste periode niet zijn beste is, schijnt iets te verflauwen.

In 't relaas van den boven in 't breede weergegeven levensloop nu, kritiseert de schrijver natuurlijk overal de altaarstukken en schilderijen, die hij overzichtelijk volgens dateeringen en andere gegevens groepeerd: de tijd van 1520—35, die van 1535—1550 en tenslotte die van zijn laatste twaalf jaren, tot 1562.

Overziet men het geheel, dan bespeurt men spoedig, dat Hoogewerff bij voorkeur eenigen nadruk legt op 't verschijnsel van den Renaissance-kunstenaar, dien wij in Scorel hebben te zien. Hij heeft algemeene kennis verworven, hij reist, hij speelt de luit en dicht — voorzoover ons zeer enkele proeven leeren niet fraai, maar volgens de gissing van den biograaf overigens zeker op zijn minst zoo goed als andere rederijkers —, hij projecteert een haven, ontwerpt een koorafsluiting en droomt van groote plannen voor een drooglegging die, hoezeer herinnert dat aan Faust, hem tot een soort veroveraar en uitvinder op technisch gebied zou maken.

Dit alles wist men voor 't grootste deel we en men verwondert zich erover, hoeveel andere onderzoekers, met name Mr. S. Muller, tot de kennis van deze dingen hebben bijgedragen, als men achtslaat op de nauwkeurige citaten in dit boek. Men verheugt zich 't zoo gemakkelijk bijeen te vinden. Niet dat we een vergelijking b.v. met Lionardo ten gunste van den talentvollen kannik zien uitvallen, maar toch verruimt het onzen blik als men de hoogst eigenaardige weerspiegeling van de Italiaansche grootheid zich in ons nevelig landje voor enkele oogenblikken zoo scherp ziet afteekenen. We hebben reeds aangeduid, dat hier volstrekt niet uitsluitend een compilatie geleverd werd. Aanvullingen en nieuwe, soms scherpzinnige combinaties treffen telkens.

Aan het slot volgen dan op 20 bladzijden de documenten, afgedrukt in extenso, voorts een lijst van werken, schilderijen en teekeningen met kritische opmerkingen en een bibliographie. Aan dezen tekst zijn zes en zestig, meestal goede autotypieën toegevoegd met een bijbehorende lijst, waardoor het geheel eerst bruikbaar wordt.

Dat registers van anderen aard ontbreken, is bij een zoo groot gedrukt en zoo duidelijk inge-

deeld boek minder bedenkelijk dan het schijnt. Men kan tenslotte alles wat men zoekt gauw vinden, zonder er veel voor door te lezen.

Dat alles is wat ik — in den breede uiteengezet — den positieven kant van deze uitgave zou willen noemen. Men zou dat natuurlijk met nog heel wat détails, waar de zelfstandigheid, de speurzinnigheid en de scherpzinnigheid van den auteur uit blijken, kunnen aanvullen. Wie alleen maar de lijst van werken doorziet, ontwaart spoedig genoeg, dat Hoogewerff het zich niet gemakkelijk heeft gemaakt. Eenige werken als het triptiek van de familie van Lockhorst en het stuk met de Drie Koningen te Nieuwbroek zijn hier voor 't eerst afgebeeld en behandeld. Andere werken, als de Goede Samaritaan, uit 't bezit van Prof. Derkinderen, en St. Petrus' Beroeping, zijn wel niet onbekend, maar toch nergens zoo uitvoerig onderzocht en zoo in grooter verband geplaatst. Hetzelfde is 't geval met de triptieken van Obervellach en van Breda, en het portret uit de verzameling Chiesa te Milaan. Van gewicht is ook de lijst van werken, die verloren zijn gegaan.

Maar het bestek dezer beschouwing laat niet toe, op al deze dingen nader in te gaan.

Er is echter ook een negatieve kant aan dit werk. Wij zullen hier geen kleine foutjes boeken, die ten deele aan den zetter te wijten zijn en die den auteur al genoeg geërgd zullen hebben. Enkele gegevens zijn ook, na het ter perse gaan, reeds weer gewijzigd; daar is nu eenmaal niets aan te doen. De bekende pelgrim, thans in de verzameling van Mevrouw von Pannwitz te Heemstede, wordt nog vermeld als in de collectie Chillingworth. Het mooie schilderij te Weenen, door Gustav Glück ons in dit tijdschrift bekend gemaakt, het op zijn minst merkwaardige stuk, dat een variant op den „Borgo-brand" vertoont, in 't Gem. Museum te Utrecht, een rijk geschilderd portretstuk met de Hl. Maagd in 't bezit der firma Goudstikker, deze drie en nog enkele andere werken, mist men noode, zonder er den schrijver verantwoordelijk voor te maken.

Maar als men zijn indrukken nog eens samenvat over het geheel, als men bladerend in zijn notities zich rekenschap geeft van datgene, wat dan toch bij alle erkenning van verdienste voortdurend als een leemte gevoeld werd, dan komt men tot de conclusie, dat de geleerde en ijverige litterator, die Doctor Hoogewerff nu eenmaal is, het aldoor al te veel van den kenner, den schild-

rijliefhebber, den vormbegrijper heeft gewonnen. Niet dat de levensbeschrijver geen gevoel zou hebben voor de aesthetische beteekenis van den kunstenaar, die nu eenmaal de held van zijn verhaal was. Neen, Hoogewerff heeft gevoel voor kleur, zeker zintuig voor het technische zelfs, kennis van heel wat kunstwerken en een goed geheugen voor „gevallen”; mindervoor het „handschrift” van een schilder. Maar zijn hoogste belangstelling heeft dit alles toch, geloof ik, niet. Ware dat wel het geval, dan zou zijn orgaan voor deze dingen in den loop der jaren scherper zijn geworden; hij zou ons geen bespreking van het middelstuk van Obervellach hebben geleverd, zonder daarbij in 't bijzonder weer de namen van Jacob Cornelisz en van den zg. Meester van Alkmaar te noemen. Hij zou ook niet gezegd hebben, dat de perspectief in dit stuk „perfect” is. Hij zou voorts minder apodictisch, op Hijmans' voorbeeld, het laatste kleinere stuk met de Jerusalemvaarders aan Moro hebben toegeschreven hij zou gevoeld hebben, dat er meer gezegd moet worden om duidelijk te maken, dat de Palmzondag op 't kasteel Heeswijk een echte Scorel is en vooral om vol te houden, dat de vleugels, zoo zij er al bij behooren, niet van een heel anderen meester zijn, die vleugels waar typen in voorkomen, die ons op een merkwaardige verwantschap wijzen met den meester dien men wel den „Pseudo-Geertgen” heeft genoemd. En had hij werkelijk scherp gekeken, dan zou hij ook 't kleine slechts schijnbaar onbeduidende schilderijtje van Geertgen te Utrecht, kalm op diens naam hebben laten staan. Er is van de vele en thans goed bekende navolgers van Geertgen er geen een, die zulk een uitdrukking en zulk een paar handen kan schilderen als op dat onaanzienlijk stukje voorkomen.

Als hem de kunst zelf werkelijk meer lief geweest ware dan alle bijzonderheden en bescheiden, dan had hij hiervan misschien in dit verband, dat den trotschen titel Jan van Scorel draagt, iets moeten opofferen, zonder dat hij zelfs zijn ondertitel had behoeven te laten vervallen en hij had ons over den ongeloofelijk sterken portrettist, die het in psychologie van Anton Morwint, over dien Johannes Vermeer, honderd jaar vroeger, aankondigenden verheerlijker van blanken teiten en vochtige oogen, nog veel meer verteld. Herleest men, na de studie van Hoogewerff's 112 bladen tekst nog eens Friedländers

kort opstelletje in de ze uitgave van Eyck bis Bruegel, dan valt de conclusie niet in Hoogewerffs voordeel uit, wanneer men tenminste rekening houdt met de eigenschappen, die wij hier 't laatst op 't oog hadden.

Maar — 't eene moet er zijn zoowel als 't andere en wellicht is 't een fout van den lezer, als hij op een vereeniging van beide qualiteiten hoopt. Wil men echter meer 't milieu tekenen, meer den achtergrond stoffeeren, dan den held van alle kanten belichten, dan dient de inleiding, waarop ik hier nog eens terugkomen wil, toch nog iets meer te bevatten dan de uitteraard zoo zeer hinkende vergelijking met den ouden P. Bruegel en met Lucas v. Leyden, dan dient althans op eenige pagina's iets meer over 't geheele stadium van de ontwikkeling der Noord-Nederlandsche schilderkunst bij Scorel's verschijnen te worden gezegd.

Dat was, wat mij ontbrak. Het doet van de verdienste en van het nut van dit boek niets af en er kan wellicht bij een tweede oplaag rekening mee worden gehouden. Maar het is ter karakteriseering noodzakelijk een en ander, tevens als bewijs van belangstelling, te formuleeren.

W. V.

Catalogus van de Bibliotheek der Academie van Beeldende Kunsten te 's Gravenhage, door de adjunct-directrice der bibliotheek, mej. E. F. Prins de Jong, systematisch gerangschikt in 23 rubrieken; als supplement een lijst van de boeken, die voorloopig bewaard worden in het gebouw aan den Raamweg. Het platenrepertorium der Academie, bevattende pl.m. 5006 platen, is verdeeld in vier hoofdrubrieken: architectuur, beeldhouwkunst, schilderkunst, kunstnijverheid.

VERSLAGEN.

's RIJKS VERZAMELINGEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST, DEEL XLV (1922)

Rijksmuseum te Amsterdam. — Verslag van den hoofddirecteur. De nieuwe functionaris herdenkt zijn verdienstelijken voorganger, jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Groote aandacht werd besteed aan een nieuwe opstelling van de verzameling-Drucker, waarbij gepoogd werd de kunstvoorwerpen tot een nieuw geheel samen te voegen. In verband daar-

mede en om een waardiger entree te maken werd het Rotterdamsche koepel-portaal bestemd voor de Chineesche ceramiek en de collectie achttiende-eeuwsch zilver. Bovendien gelukte het de hand te leggen op een Chineesch behang, afkomstig uit de koepel zelf, dat na herstelling op de muren werd aangebracht. Van den heer en mevrouw Drucker ontving het museum enkele meubelen om het aspect der zalen te verlevendigen, zes stoelen en een fauteuil, afkomstig uit het huis „De Cloeze”, in Louis XVI stijl, bekleed met olijfgroen Utrechtsch trijp. Enkele bouwfragmenten en meubelen werden aangekocht.

Rijksmuseum van schilderijen. Ondanks de benarde economische toestanden, kon toch het schilderijmuseum van uiterst belangrijke aanwinsten gewag maken. In de eerste plaats moet worden genoemd het legaat Van Wezel, meerendeels negentiende-eeuwsche Hollandsche schilderijen en aquarellen en werken van groote Fransche meesters.

De heer M. P. Voute breidde opnieuw de verzameling werken van Rembrandt-leerlingen uit met drie groote decoratieve stukken van Barent Fabricius. Door bemiddeling van de vereeniging „Rembrandt” ontving het museum ten geschenke een werk van den Vlaamschen schilder Joos de Paepe „Venus en Adonis” en een zoogenaamde „bodegorie” of keukenstuk uit de school van Sevilla omstreeks 1620. Vervolgens moeten worden genoemd eenige zeer belangrijke werken van buitenlandsche scholen: een werk van Goya, een portretstuk van Tintoretto, een werk van Tiepolo, de jonge Telemachus door Mentor begeleid. Ten geschenke werd gegeven een „Nachtgezichtje in een Hollandsche stad” van J. Buys. De regeering kreeg van Brazilië ten geschenke een portret van Johan Maurits van Nassau.

Rijksprentenkabinet. De toestand is, zoowel wat ruimte als wat inrichting betreft, volstrekt onvoldoende; het aantal bezoekers neemt af.

Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst. Als het meest waardevolle geschenk wordt vermeld de gepolychromeerde terra-cotta-groep der Madonna met het Kind, Italiaansch werk uit de zestiende eeuw. Verder twee fraaie coupes van Adam van Vianen, en een fraaie plaquette in verguld brons van Paulus van Vianen, een zilveren hengselketel met een rijk ornament uit den tijd van Lode-

wijk XIV, een drietal weefsels uit het oude Peru; voor de verzameling kantwerk verschillende stalen en coupons; voor de costuum-afdeeling werd een tiental japonnen geschonken.

Koninklijk-Kabinet van Schilderijen. Den 3 Januari 1922 was het honderd jaar geleden, dat het kabinet werd gevestigd in het Mauritshuis. Deze gebeurtenis werd op passende, eenvoudige wijze herdacht. De kleine Italiaansch-Spaansche afdeeling werd belangrijk aangevuld door den aankoop van een portret door den beroemden Giovanni Battista Moroni, de beeltenis van den senator Vercellino Olivazzi. De heer en mevr. Philips schonken twee schilderijen van Pieter Post, ruitergevechten in den trant van Van der Stoffe. Iemand, die onbekend wenschte te blijven, schonk een schilderij van I. Mancadan, een meester, die tot heden nog niet in het Mauritshuis was vertegenwoordigd.

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen. Zeer belangrijke aanwinsten kwamen het kabinet verrijken. Het gelukte aan te koopen de rijke verzamelingen gouden merovingische munten en de zilveren carolingische en sceattas, door mej. de Man te Middelburg bijeengebracht. Door een schenking van belangstellenden werd een aantal zeer belangrijke Nederlandsche munten en penningen aangekocht. Het groote gebrek aan plaatsruimte bleef bestaan.

Rijksmuseum H. W. Mesdag. De reeds vroeger voorgenomen wijziging der beide vitrines op de eerste verdieping is als geslaagd te beschouwen. Door enkele kleine omwisselingen in de plaatsing komen thans eenige schilderijen beter tot haar recht.

Rijksmuseum „Huis Lambert van Meerten”. Enkele veranderingen hadden plaats aan het gebouw. Aan de collectie Noord-Nederlandsch aardewerk konden wederom eenige belangrijke voorwerpen worden toegevoegd. Ook de verzameling tegels werd door geschenken en aankopen verrijkt met waardevolle stukken uit verschillende perioden.

Rijksmuseum Meerman o-Westerenianum. Dit museum werd bezocht door 547 personen.

Rijksmuseum van Oudheden. De beschrijving der verschillende verzamelingen en de catalogiseering der vindplaatsen in Nederland

werden voortgezet. Ook dit jaar werd onder veel belangstelling in het voorjaar een aantal lezingen en cursussen gehouden. Een aantal aanwinsten uit Nederland en van elders werden door aankoop of geschenk verkregen, onder meer een groote collectie Skythische en Gothische oudheden van zilver, brons en verguld brons, benevens kralen van steen en van barnsteen uit Zuid-Rusland en een collectie, afkomstig uit den omtrek van Smyrna. De directeur doet rapport van de verschillende vondsten en opgravingen in Nederland in het afgeloopen jaar.

Rijks Ethnographisch Museum. De catalogusarbeid werd geregeld voortgezet. Tal van aanwinsten werden uit verschillende landen door schenking en aankoop verkregen.

Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen. Den 17den Mei 1922 werd het museum geopend. Verschillende aanwinsten werden reeds nu verkregen.

Rijksmuseum Gevangenpoort. Het getal bezoekers was 47,195.

Prinsenhof te Delft Het getal bezoekers was 12,835.

De Rijkscommissie voor de vervaardiging en ruiling van reproductiën van kunstvoorwerpen brengt haar gewoon verslag uit.

Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant. In de algemeene jaarvergadering van dit genootschap, te 's-Hertogenbosch gehouden, herinnerde de voorzitter jhr. mr. F. van Rijkevorsel, er aan, dat het genootschap in het afgeloopen jaar heeft uitgegeven het belangrijke werk over de grafzerken in de Lieve Vrouwekerk te Breda. In 1924 zal de Oudheidkundige Bond een werk over Bergen op Zoom uitgeven, geschreven door Pastoor Juten, te Willemstad, met prenten van het genootschap. Van het legaat-Pape is reeds een gedeelte ontvangen, de rest zal spoedig volgen. Als nieuw gebouw voor het genootschap heeft men de oude St. Jacobskerk op het oog. De architect Oscar Leeuw ontwerpt plannen om dit gebouw tot een gewestelijk museum te verbouwen.

Hoorn. — Vereeniging „Oud-Hoorn”. Aan de vereeniging „Hendrick de Keyser” te Amsterdam werd een bijdrage toe-

gekend in de kosten van restauratie van een perceel aan de Prinsengracht. De restauratie van het fraaie houten fronton van den gevel aan de Nieuwstraat 17 werd voltooid. Op de Groote Noord kreeg de herstelling van den gevelsteen „In De Twee Vergulde Hof” haar beslag. De schilderachtige oude grachtjes van Munnickenveld en Nieuwland, die met de trapgevels en het geboomte er langs een der mooiste hoekjes vormen, waarop Hoorn trotsch behoort te zijn, zullen niet gedempt worden.

Leiden. Stedelijk Museum „De Lakenhal”. Den 5en April kon het geheel gereorganiseerde museum geopend worden. Onder de vele geschenken valt te vermelden een aquarel door Dr. C. H. Dee, een schilderij toegeschreven aan G. Metsu, een schilderij, de Aandidding der Herders, Hollandsche school, begin 17e eeuw, een gevelsteen in gebakken klei, met voorstelling van den H. Alphonsus, door W. A. Brouwer, de statiekoets, afkomstig uit de stallen van Koningin Victoria en vervaardigd door Hooper en Co. te Londen, gebezigd bij de maskerade van 1905, vijf werken van A. H. Bakker Korff en als legaat van Mevr. du Rieu een bedrag van tienduizend gulden.

In bruikleen werden o.a. ontvangen: een collectie van 50 schilderijen, grootendeels Oud-Hollandsche en Italiaansche school, acht schilderijen uit het depot van het Mauritshuis, n.l. twee portretten van den Leidschen hoogleeraar Jan Antonides van der Goes en zijne echtgenoot door A. van den Tempel; L. de Moni, de kantwerkster; R. Brakenburgh, meisjesportret; Beeldemaker, Jachtscène; A. v. d. Venne, Quiste kolen; P. Potter, herders met vee, en J. Vermeulen, legerkamp.

Door aankoop werden verkregen: Voor de herberg, door J. van Goyen; Zeestuk, door Jan Porcellis; ontwerpen voor de kamerbeschildering in het perceel Hooigracht No. 38 in 1763 vervaardigd door Johannes van Dregt (1737—1807); een Nautilusbeker op zilveren voet met zilveren montuur en eenige andere voorwerpen van zilver en meubelen.

Nijmegen. — Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen. — Op denzelfden voet als verleden jaar werd voort-

gegaan met inspecteeren van de grondwerken om en in de stad. Aan de monumenten van late- ren tijd werd de noodige aandacht geschonken. In het bijzonder bleef dit met het stadhuis het geval. Aan de N.W.-zijde der Karolingische kapel werden eenige scheuren gedicht en aan den Oos- telijken uitbouw dier kapel werd een fragment van het gothieke traceerwerk weer op zijn plaats gebracht.

De voormalige Waalkazerne werd ten behoeve van woningbouw geheel afgebroken.

Het in snel tempo verdwijnen van de oude typische boerenhuizen rondom de stad deed de commissie besluiten afbeeldingen van exemplaren van die gebouwen te doen vervaardigen.

De ordening der groote verzameling van gestempelde Romeinsche dakpannen en tegels werd grootendeels voltooid. Begonnen is met de nadere ordening van de verzameling exotica.

Het verslag vermeldt vele aanwinsten, vooral Romeinsche oudheden, munten en prenten.

R o t t e r d a m. — M u s e u m B o i j m a n s — De aanwinsten zijn talrijk geweest, voor het meerendeel geschenken van stadgenooten, die op deze wijze blijken van hun belangstelling in het museum gegeven hebben. De vele aanwinsten doen steeds meer het gebrek aan expositieruimte gevoelen. Een verbetering in den toestand zou verkregen worden door de verplaatsing van het Museum van Oudheden. In de aquarellenzaal hadden veranderingen plaats. De hard-witte passe-partouts werden verwijderd. Met de keuze der omlijsting van de oude schilderijen werd in den geest van den heer F. Schmidt-Degener voortgegaan. Voor de opstelling van het legaat antiek glaswerk moest een oplossing gevonden worden, waarbij de stukken zelve goed zouden uitkomen en tevens zoo min mogelijk plaatsruimte zou opgeëischt worden. Verschillende restauraties hadden ook dit jaar plaats. Het groote familietafereel van A. Palamedesz en het landschap van Jan Miel werden van de troebel geworden vernislaag en eenige overschilderingen ontdaan.

M u s e u m v o o r L a n d- e n V o l k e n- k u n d e e n M a r i t i e m M u s e u m P r i n s H e n d r i k. — Als gewoonlijk zijn ook thans weer afbeeldingen aan den tekst toegevoegd: een Boeddha-kopje uit een der bijtempels van de Tjandi Sewoe, nabij Prabanan op Java; bijklingen van glaucophaan gesteente uit de omgeving van

de Humboldt-baai op Noord-Guinea; gordels (geikat en bedrukt) van Celebes en batikwerk uit den Preanger; zwaardgrepen uit midden-Celebes; een foto van priesters van Sagi-Bora, in Midden-Celebes; een planiglobium van Isaac Habrecht (1629); het model van „Veenlust” (waarschijnlijk de „Princess Carolina,” gebouwd te Rotterdam in 1747). De ethnografische verzameling groeide aan met 311 voorwerpen, buiten de 113 voorwerpen, die van bruikleen door aankoop in vast bezit overgingen. Vooral de Celebes- en de Bali-verzameling werden met zeer belangrijke stukken verrijkt. Ook voor de maritieme afdeling werd gedaan wat gedaan kon worden; aankoop van oude kostbare scheepsmodellen of andere voorwerpen op scheepvaartgebied is echter uitgesloten. Het verslag geeft een uitvoerig overzicht van de aanwinsten.

U t r e c h t. — C e n t r a a l- M u s e u m. — In de gebreken der centrale verwarmings- inrichting, die het vorige jaar tot zooveel zorg aanleiding hadden gegeven, werd voor den aanvang van het nieuwe stookseizoen voorzien. In het voorjaar werd tot den definitieven aanleg van den tuin overgegaan. In den aanvang van het jaar kwam de overeenkomst met de Vereeniging tot bevordering van Nijverheidskunst over den aankoop door de gemeente van een deel der voorwerpen van het voormalige Museum van kunstnijverheid tot stand. De afdeling kunstnijverheid werd daardoor met een 150-tal voorwerpen verrijkt. De voorwerpen werden naar het museum overgebracht, waar zij vervolgens in de drie bovenzalen van het reventer werden opgesteld. Van jonkvrouwe A. de Stuers te 's-Gravenhage werden in bruikleen ontvangen 2 gothieke dressoirs, een koperen kerkkroon, 3 fraaie 17e eeuw- sche kasten, 8 Lodewijk XV-stoelen, benevens eenig gebrandschilderd glas van voortreffelijke kwaliteit; van den heer W. G. Th. H. van Sorgen te Zeist, 6 uitstekende Lodewijk XIV-stoelen. Intusschen werd de hand geslagen aan de samen- stelling van de nieuwe catalogi.

Z u t p h e n. — M u s e u m i n h e t W i j n- h u i s. Het museum kan nog niet in gebruik worden genomen. Men hoopt bij de opening enkele werkelijk goede stukken uit de Graafschap en van het Rijk in bruikleen te zullen krijgen. Enkele aanwinsten, fragmenten van bouwwerken en prenten, worden genoemd.

Nederlandsch-Indië. — Aan het Verslag van den Oudheidkundigen Dienst over het tweede en derde kwartaal 1922 wordt het volgende ontleend: Naar aanleiding van een bericht in een der plaatselijke bladen over den grafsteen van Coen, die in de benedenstad zou zijn aangetroffen, hetgeen later bleek een Aprilgrap te zijn geweest, werd, op aanwijzing van Dr. F. de Haan, een onderzoek ingesteld op het terrein van de voormalige Kruiskerk, tegenwoordig ingenomen door de goedangs van de firma Geo Wehry, tusschen Kali Besar Oost en Stadhuisplein. Aan den Heer Jansz werd opgedragen het onderzoek te leiden en bij diens afwezigheid aan den Heer van de Wall. Gedurende een paar weken werden op het aangegeven terrein gravingen verricht, die niet het minste resultaat opleverden. Zelfs van de fundamenten en bevloering van de kerk werd niets teruggevonden.

Een nota, aangevende op welke, voor het land minst kostbare wijze in het onderhoud der voornaamste Hollandsche oudheden in de Molukken kan worden voorzien, werd der Regeering aangeboden. Maatregelen tot behoud dier monumenten zijn thans in voorbereiding.

In den loop van de maand Mei vertrok de Heer Jansz met verlof naar Nederland, nadat het herstellingswerk aan de Portugeesche Buitenkerk zoo goed als voltooid was. Eenige ontbrekende armen der koperen kaarsenkronen, het glas van de vensters en een stel saaien gordijnen zullen door den Heer Jansz tijdens zijn verlof in Holland worden aangeschaft. Het wegbreken van het houten schot achter den preekstoel en enkele andere kleine werkzaamheden zullen na de terugkeer van genoemden heer worden uitgevoerd. Het orgel dat volgens de aanwijzingen van Mr. Riphagen in Duitschland gerepareerd is, arriveerde in Juli en zal in het volgend kwartaal gemonteerd worden. De grafzerk van Gouverneur-Generaal Carel Reyniersz en zijn eerste echtgenoot, die zich vroeger op het particuliere land Koepang te Soerabaja bevond, is in den muur der kerk, dichtbij den hoofdingang ingemetseld.

Oudheidkundige dienst in Ned. Indië. Oudheidkundig verslag, 1ste en 2de kwartaal 1923. Zeer belangrijk is de mededeeling op bl. 10 betreffende de Hollandsche oudheden. In aansluiting met de reeds vroeger medegedeelde voorbereiding had

eene bespreking plaats tusschen het Hoofd der Afdeeling Bestuurszaken der Buitengewesten, den Resident van Amboina en den Chef van den Oudheidkundigen Dienst, waarbij men tot de slotsom kwam, dat afgezien moest worden van onderhoud door de bevolking zelve, doch dat dit moest geschieden door tewerkstellen van gestraften, — dat men moest trachten zooveel mogelijk eene nuttige bestemming te vinden voor de thans buiten gebruik zijnde gebouwen, — en dat verbodsbepalingen dienden uitgevaardigd te worden tegen afbraak, beplanting, bevuiling, enz. Voor de geringe aan het onderhoud verbonden kosten, zooals het bepleisteren en witten van muren, herstellen van houtwerk, sloten enz., werd een klein bedrag aangevraagd en bij Regeeringsbesluit van 20 April werd hiervoor over 1923 een crediet van 1000 gulden geopend voor de Hollandsche oudheden in de Molukken. Met eenige, welverdiende trots voegt het verslag hierbij „Hiermede is de Regeeringszorg voor deze zoo lang verwaarloosde Compagniesoudheden tot een voldongen feit geworden”. Onze gelukwenschen aan den ijverigen Chef van den Dienst bij dit zeer belangrijk succes.

Reeds werd door den Resident van Amboina een begin gemaakt door met behulp van gestraften het fort Belgica te Ambon van boomen en struikgewas te zuiveren, zoodat het weder van zee uit zichtbaar is, en het fort Nassau op Banda van de weelderige overwoekerende vegetatie te ontdoen, de grachten te zuiveren en de bruggen schoon te maken. Verder werd aan verscheidene bestuursambtenaren opdracht gegeven om op hunne dienstreizen aandacht te schenken aan de monumenten en hierover rapport te doen. In verband hiermede mag ook gewezen worden op de belangrijke publicatie van Jhr. B. C. C. M. N. van Suchtelen en Dr. G. P. Rouffaer over het fort op Poeloe Ende, in het Tijdschrift Ned. Indië, Oud en Nieuw, 1923 afl. 3—5 en 7—8.

Het hierna volgende verslag van den Heer Jansz over de restauratie van de Portugeesche Buitenkerk te Batavia bevat in hoofdzaak slechts technische bijzonderheden. Belangrijk is de opmerking dat de Chineesche werklieden de voor een Europeaan vreemd aandoende afwijkingen in het Europeesch ornament aan de kerkbanken zoo juist wisten te volgen, dat de onderstelling niet gewaagd is, dat deze ornamenten zelf in den Compagniestijd door Chi-

neesche werklieden zijn aangebracht. J. C. O.

Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, 3e deel. — Voorop gaat een bericht met nuttige aanwijzingen voor aanstaande bezoekers van de musea, bibliotheken en archieven te Rome. Dan volgt het jaarverslag van het Nederlandsch Historisch Instituut aldaar over 1 Juli 1922 tot 1 Juli 1923. Herinnerd wordt aan de tot stand gekomen uitgave van de Romeinsche documenten uit de zestiende eeuw en de voorbereiding aan die der zeventiende. Ook de kaart van de nieuwe indeeling der Nederlandsche bisdommen kwam gereed. Voor het eerst werden dit jaar naar een vast program van wege het instituut een reeks van rondleidingen binnen Rome en eenige uitstapjes daarbuiten gehouden; de lijst van deze giri en excursies is achter het verslag afgedrukt; zij werden geleid door dr. Hoogewerff, dr. Leopold en prof. Bijvanck. Het ruilverkeer van het instituut met andere wetenschappelijke lichamen nam belangrijk toe.

Dr. G. J. Hoogewerff brengt een verslag uit omtrent verrichte studiën en belangrijke voorvallen op kunstwetenschappelijk gebied, o.a. over een aantal Nederlandsche kunstwerken in Italië. Het blijkt, dat zeer belangrijke Hollandsche kunst in Italië in particulier bezit is te vinden. In voorbereiding is een tentoonstelling van oude Hollandsche kunst te Rome in het voorjaar van 1924.

Dr. H. M. R. Leopold brengt verslag uit van de in den loop van het dienstjaar 1922—1923 verrichte archaeologische werkzaamheden. Ernstige pogingen werden gedaan om de internationale samenwerking van geleerden op oudheidkundig gebied te doen herleven.

Van de studiën, die de eigenlijke Mededeelingen vormen, noemen wij o.a. die van dr. A. H. L. Hensen over de beeltenis van Adriaan VI op zijn medaljes, waarbij zich die van dr. Hoogewerff over de beeltenis van paus Adriaan VI op schilderijen en gravures aansluit. Dr. H. M. R. Leopold schrijft een studie over Etrurische kunst, waarin zeer veel nieuwe gegevens voorkomen. Daarbij sluit zich aan een onderzoek van dr. G. van Hoorn over Phersu en Andabata. Dr. G. A. S. Snijder bespreekt den tempel van Roma en Augustus en het Erechtheum op de Acropolis te Athene. Dr. Leopold onderzocht het godinnebeeld van Aricia, dat wel een Kore zal voorstellen. Prof. A. W.

Byvanck bespreekt een antieke miniatuur in het handschrift Palatinus Latinus 1564 der Vaticaansche bibliotheek. Verder zijn er studies van Dr. Raimond van Marle, prof. F. Hermanin; J. Q. van Regteren Altena, Dr. H. J. Tiele. Dr. Hoogewerff geeft opnieuw documenten over de betrekkingen van prelaten en Brabantsche tapijtwevers en een over de Nederlandsche bentvogels te Rome en hun feesten.

KORTE BERICHTEN.

De heer G. A. Brongers schrijft in het tijdschrift „Groningen”, dat te A d u a r d in de nabijheid van de voormalige abdij bij den afbraak van een oude boerderij onder duizendtallen oude kloostersteenen, naast fraaie geprofileerde, ook een kop van gebakken aarde onder de fundeering vandaan gekomen is. Bij nadere beschouwing bleek de kop een 13e eeuwse kraagsteen te zijn, aan de achterzijde zijn nog duidelijk de vingerafdrukken van den beeldhouwer-kloosterbroeder zichtbaar. De kop toont de gelaatstreken van een monnik, de oogen een weinig gesloten, spottend neerblikkend als lachend om de dwaasheid der menschen.

Het voorwerp is nu in het bezit van den heer Brongers.

A m s t e r d a m. — Het familietafreel van de priorin Grietje Korsgen Elbertsen door Jan van Hout (1506), betrekking hebbend op de Agnietenkapel, zal aan ons land worden teruggegeven. Na de restauratie van de kapel en de ingebruikneming door de gemeentelijke universiteit hebben rector en assessoren pogingen aangewend om het stuk terug te krijgen uit het Kaiser Friedrich-Museum te Berlijn; deze pogingen, gesteund door de gemeente, hebben succes gehad, en het stuk wordt geruild voor een der oudere stukken uit gemeentebezit. N. R. Ct.

Naar de Telegraaf verneemt zal in het Waaggebouw op de Nieuwmarkt een historisch museum gevestigd worden. Weldra zal den Raad een voorstel dienaangaande bereiken.

B r e s k e n s. — Het kerkbestuur der Ned. Herv. Gemeente heeft besloten tot den bouw van een nieuw bedehuis. De oude kerk zal worden afgebroken.

De kerk, in 1619 gebouwd, is een zaalkerk van drie traveeën en heeft een vierkant houten toren-

tje op het dak. De noordzijde mist vensters; de muren zijn bepleisterd. Inwendig zijn nog kruisgewelven en trek balken, waarop het jaartal: 1653. De klok is in 1649 gegoten door Johannes Burgerhuys.

Vóór den ingang der kerk, door de voeten der kerkgangers voortdurend beloopt, ligt een gebeeldhouwde zerk van Jacop Wyllemszone, „dewelcke versleghen was int jaer 1549 den vijftiensten dach van die Oustmaent”, met vrouw en kinderen. Het kerkbestuur is van plan, deze zerk in de nieuwe kerk een veiliger plaats te geven, waardoor haar behoud verzekerd is.

N. R. Ct.

Brielle. — Op de stadhuiszolders van den Briel bevonden zich, eerst eenvoudig opgerold, later tegen een wand gehangen, drie groote Doelestukken, respectievelijk voorstellende het Oranje, het Witte en het Blauwe Vendel van de 17e eeuwse Brielsche Schutterij. Alle drie zijn hoogstvermoedelijk van denzelfden schilder; op het eerste stuk vindt men nevens het jaartal 1660 den naam M. Fuick. Ze worden thans geres- taureerd.

N. R. Ct.

Delft. — Met de uitwendige restauratie van de Oude Kerk is men thans gereed gekomen. De schutting aan de zijde van het door den brand verwoeste gedeelte is verwijderd. De doorgang onder den toren is voor het publiek weer open- gesteld.

N. R. Ct.

De restauratie van het koor der Nieuwe Kerk wordt, zoowel in- als uitwendig, voortgezet. Het fraaie grafmonument van Prins Willem I is weder van de bekisting voorzien en door het ge- heele koor staan steigers. De zuilen, die bij de overdracht aan de Koningin nog niet geheel ge- restaureerd waren, zijn van het pleister ontdaan, om thans voorgoed te worden hersteld. Voorals- nog wordt er aan het middenschip, behoudens de restauratie van de reusachtige dubbele kolom- men op de afscheiding van het koor, niets ge- daan. Men hoopt, dat de inzameling onder de Hollanders in Amerika zooveel zal opleveren, dat ook het middenschip in ouden luister kan worden geres- taureerd. De steunbeeren aan den Zuidkant zijn thans, voor zoover zij geruïneerd waren, afgebroken. Nu is eerst duidelijk te zien, hoe wrak het fraaie gebouw op sommige plaatsen is.

Twee eiken banken zijn opgesteld als model. Met spoed zullen de overige vervaardigd worden.

De preekstoel is gesteld en de bekroning, die in het Rijksmuseum te Amsterdam aanwezig is, zal worden teruggevraagd en vermoedelijk op het klankbord worden geplaatst.

N. R. Ct.

Garderen. — Na herhaald uitstel is einde- lijk ten gemeentehuize te Barneveld aanbesteed de restauratie van den ouden, historischen toren.

N. R. Ct.

Goes. — De restauratie van het Noorder- dwarsschip der Groote- of Maria Magdalena- kerk is gereed gekomen.

Het restauratiewerk aan het Zuiderdwarsschip en het koor wordt met kracht voortgezet. Voor- alsnog zijn geen fondsen beschikbaar voor het toch zoo dringend noodige herstel van de groote ramen in het Zuiderdwarsschip en den West- gevel, waarvan het steenwerk geheel verweerd is; de bergsteenen raamstijlen zijn gedeeltelijk door half vergane houten latten vervangen, het glas- in-lood is ontzettend gehavend, waardoor het gebouw een haveloozen indruk maakt.

Bij de restauratie van het inwendige van het Noorderdwarsschip zijn muurschilderingen, uit- gevoerd in bruin-roode kleur, blootgelegd. Vrij- wel ongeschonden is zichtbaar geworden een driemastschip, daaronder, aan weerszijden daar- van, groote ankers, voorts een beschadigde rand- versiering met cartouches rondom en verschei- dene meters hoog een breed opschrift, eveneens beschadigd, waarvan de tekst nog niet geheel ontcijferd is.

N. R. Ct.

Den Haag. — De Gemeenteraad nam de motie Wittert van Hoogland aan, aldus luidende:

De raad, overwegende, dat van den Vijver geen of slechts een zeer geringe strook behoort ge- dempt te worden;

overwegende voorts dat het in 1916 aan- vaarde plan voor den aanleg van een verkeers- weg Buitenhof-Kneuterdijk de voorkeur verdient boven andere voor dien ontworpen plannen;

noodigt B. en W. uit, ten spoedigste maat- regelen te treffen tot uitvoering van het raads- besluit van 3 Januari 1916, met dien verstande, dat in het ontwerp-Berlage deze wijziging wordt aangebracht, dat in plaats van 6 M., geen of slechts een zeer geringe strook van den Vijver wordt aangeplempt.

In het historische huis aan den Kneuterdijk, waar Johan de Witt heeft gewoond, heeft de kunsthandelaar Dorus Hermsen een kunsthandel gevestigd.

H e e m s k e r k. — De gemeenteraad heeft op haar begroting voor 1924 een post uitgetrokken voor de restauratie van den dorpsstoren. Deze herstelling gaat mede voor een groot deel op advies der commissie voor de monumentenzorg. De toren, gebouwd in de middeleeuwen, is ongeveer 40 M. hoog, van grove baksteen opgetrokken en met een steenen spits voorzien.

N. R. Ct.

Het kasteel de Assumburg, dat in 1910 als geschenk door het rijk aanvaard is, zou zoodanig hersteld worden, dat het slot weer in zijn oorspronkelijken toestand zou komen. Het steigerwerk staat echter sedert jaar en dag ongebruikt, alsof de algeheele herstelling tot de onmogelijkheden behoort.

N. R. Ct.

H o o g e l a n d e. — Midden in het eiland Walcheren verheft zich boven het omringende hakhout het silhouet van de ruïne van Hoogelande bestaande uit den triomfboog en het choor der voormalige kerk van Hoogelande.

Gesticht in 1189, is die kapel later, vermoedelijk in de eerste helft der vijftiende eeuw, vergroot door den aanbouw van een schip, waarvan behalve de bovengenoemde triomfboog slechts aanzetten over zijn. In dezen boog is een hooge spitsboogdoorgang, van een zeer monumentale werking; in den laatsten tijd vertoonde hij echter door de inwerking van het weder onmiskenbare teekenen van achteruitgang. De doorgang zakte door, en gaten in den muur boden aan de vernietigende werking van sneeuw en ijs vrij spel. De eigenaar heeft onmiddellijk de voor het behoud der fraaie ruïne noodzakelijke herstellingswerken laten verrichten.

Achter den triomfboog verheft zich de ruïne van het choor. Het plint, opgetrokken uit zgn. reuzenmoppen, kan uit den tijd der stichting dateren; in de vijftiende eeuw is het bovendeel vernieuwd, zooals de verjonging der contreforten en het materiaal boven de baksteen waterlijst duidelijk doen zien.

K a p e l l e. — Terwijl de restauratie van den bijzonder belangwekkenden toren van de Nederlandsch-Hervormde kerk onder leiding van den

architect Jos. Cuypers, haar einde nadert, vervalt het niet minder belangrijke choor dier kerk meer en meer. Hoofd- en bijkoor dienen tot berging van de brandspuit en gymnastiekwerktuigen. De toestand van het muurwerk is door verwaarloozing zeer slecht. De contreforten zijn ingewaterd en scheuren; de dakbedekking is ten deele vergaan; de muren slaan groen uit. Goed bewaard zijn eigenlijk alleen nog maar de kolommen, die beide choren scheiden en die bijzonder fraaie kapitelen, van koolbladeren, hebben, en de op draagsteentjes rustende kolonnetten der vensters in de sluiting van het hoofdchoor.

Ook de toestand der grafmonumenten laat veel te wenschen. Terwijl de talrijke en bijzonder fraai gehouwen grafzerken in het schip uitnemend zijn geconserveerd, zijn de monumenten in het koor aan verwording ten prooi. De graftombe van Jhr. Philibert van Tuyl van Serooskerke, wordt af en toe door het binnenstroomend hemelwater besproeid; de daarnaast gelegen monumentale zerk van Jhr. Verus van Cats en diens echtgenoot is er echter nog veel erger aan toe. Bovengenoemde brandspuit staat er precies boven op!

N. R. Ct.

K o r t e n h o e f. — De toren zoowel als het kerkje begonnen bedenkelijke sporen van ouderdom te vertoonen. Op kosten van de burgerlijke gemeente, gesteund door een bijdrage van het Rijk, werd de restauratie van den toren ter hand genomen en uitstekend uitgevoerd.

Het kerkje verkeert echter nog in een hopeloos vervallen toestand. Reparatie is dringend noodig.

Het bestuur van Niftarlake ontving een verzoek om medewerking en wil gaarne de belangstelling van de leden opwekken om het behoud van een van de schilderachtigste sieraden van Niftarlake te bevorderen.

N. R. Ct.

K r u i n i n g e n. — De raad der gemeente heeft besloten tot restauratie van den haar toebehoorenden toren der Ned. Herv. kerk volgens de plannen, zooals die door den architect Reus te Dordrecht zijn ontworpen en door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg zijn vastgesteld. Een der mooiste torens van Zeeland wordt hierdoor van anders dreigenden wissen ondergang gered.

L e i d e n. — De gemeenteraad heeft zich in haar vergadering van 26 Nov. bezig gehouden

met de voorstellen in zake het dempen van het Levendaal en de Mare. Het voorstel om niet over te gaan tot demping van het Levendaal is aangenomen. Verder heeft de gemeenteraad behandeld het voorstel van B. en W. om over te gaan tot demping van de Mare, van den Stillen Rijn tot de Oude Vest. Dr. Knuttel wilde in elk geval het gedeelte van de Haarlemmerstraat tot aan den Stillen Rijn, de zoogenaamde verlengde Mare, redden, en stelde een amendement voor om bij aanneming van het voorstel tot demping van de Mare dit gedeelte er niet onder te doen vallen.

Dit amendement is aangenomen met 18 tegen 13 stemmen. Het voorstel van B. en W. tot demping van de Mare is daarna verworpen met 17 tegen 14 stemmen.

N. R. Ct.

Men bericht, dat het comité voor de hoogst noodige maar kostbare restauratie van het inwendige der historische Marekerk aldaar, veel financieele belangstelling ondervindt. H. M. de Koningin schonk er een gift van honderd gulden voor.

N. R. Ct.

Sint Maartensdijk. — Het Rijk zal ten behoeve van de restauratie der bekende schilderijen aan de gemeente een bijdrage verleenen. De schilderijen zullen in de gemeente blijven in voor het publiek toegankelijke lokalen.

N. R. Ct.

Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te Middelburg. — De Vereeniging schonk weder f 500 aan de Vereeniging Hendrick de Keijser voor de kosten van de restauratie van het huis de Steenrotse.

Gevolg gevende aan het ten vorige jare genomen besluit, werd een lijst vervaardigd van de aan particulieren toebehoorende gevelsteenen, op wier behoud moet worden prijsgesteld.

N. R. Ct.

Gedeputeerde Staten van Zeeland hebben besloten de schilderstukken in het gebouw van de Arr. Rechtbank, benevens die in het gebouw der Prov. Bibliotheek te laten restaureeren onder toezicht der Rijks Commissie voor Monumentenzorg.

N. R. Ct.

Muiden. — Met de restauratie van de Ned.

Herv. kerk, een der oudste bouwwerken in het Vechtgebied, kan voorloopig begonnen worden.

N. R. Ct.

Odoorn. — In de in 1856 gebouwde Herv. Kerk, waarin het koor der oude kerk, gewijd aan de H. Margaretha, tot consistorie- en catechiseerkamer dient, zijn onder de kalk muurschilderingen ontdekt, die daar sedert ongeveer 1600 verborgen zijn geweest.

Overschie. — Dr. E. J. Haslinghuis schrijft aan de N. R. Ct.: Wandelaars, fietsers, roeiers, en ook automobilisten kennen de aardige oude bruggen over de Schie, met haar gemetselde bogen, waartegen cartouches zijn aangebracht, bevattend de wapens van Zuid-Holland, Delft e.a., de meeste helaas zwaar overkalkt. Van een der bruggen is het middengedeelte beweeglijk, als ophaalbrug.

Verder vindt men hier een brugwachtershuisje, dat twee gevelsteenen bevat, waarvan een met het jaartal 1657 en het wapen van Delft. Het huisje zou met weinig moeite kunnen worden opgeknapt.

Aan den overkant van de vaart staan nog twee vervallen huisjes. In het eene woont de veerbaas. Hij heeft boven de deur een gebeeldhouwde steen, met wederom het wapen van Delft, gehouden door twee leeuwen, en met het jaartal 1767. Het andere huisje, nu onbewoond, vertoont boven den ingang aan de waterzijde een steenen schild, waarop men nog kan onderscheiden: „Stadstol 1661”. Hooger op is in den gevel een hardsteenen plaat met een uitgehouwen leeuwepoot gemetseld.

Een driesprong van vaarten, een boogbrug, een ophaalbrug, een brugwachterswoning van 1657, een veerhuis van 1767 (of ouder?), een tolhuis van 1661 — het lijkt wel eene mise-en-scène.... een Hollandsche tentoonstelling in het buitenland, maar het is reëel, onder den rook van Rotterdam!

Resen. — De historische toren zal gerestaureerd worden.

N. R. Ct.

Roermond. — Nu de gemeente de beschikking heeft gekregen over de gebouwen der militaire kazerne, kan zij thans den wensch van wijlen Dr. P. J. Cuijpers, de vrijmaking der Munsterkerk, tot werkelijkheid maken.

Hdbl.

Schoonhoven. — Het oude stadhuis begint af te brokkelen. Nu eens vallen roestige spijkers naar omlaag, dan weer stukken pleister. Gisterochtend viel een tamelijk groot stuk zandsteen naar beneden. Het kwam in de Stadhuisstraat terecht, gelukkig zonder ongelukken te veroorzaken.

Zoals bekend, is onlangs door Ged. Staten een crediet toegestaan voor de hoognoodige restauratie. 't Is te wenschen dat de gevraagde subsidie door het Rijk nu ook wordt toegestaan. De tijd dringt, dat met de restauratie wordt aangevangen.

N. R. Ct.

B. en W. hebben aan den Minister van O., K. en W., den Minister van Financiën, den directeur van het Rijksbureau voor Monumentenzorg en Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland een rekest ingezonden, waarin verzocht wordt de rijkssubsidie voor 1924 niet in te trekken, maar de gemeente in staat te stellen onverwijld tot restauratie van het stadhuis te kunnen overgaan om het gebouw tegen verder verval te behoeden.

N. R. Ct.

Sellingen (Gr.). — In het Ned. Herv. Kerkje zijn de werkzaamheden voor de ontblooting van de muurschilderingen zoo goed als beëindigd. De voorzijde van den boog in de kerk vertoont de figuren van den heiligen Christophorus en St. Magriet met den draak. Voorts zijn ontbloot de attributen der vier Evangelisten.

Vassenen. — De eigenaar van het kasteel „De Cannenburgh” schrijft aan de Kampioen, dat hij met opoffering van groote kosten den grooten toren, die geheel in verval was geraakt, en een groot gedeelte van het dak heeft doen restaureren. Verscheidene antiquiteiten, meubels, enz., deed hij in het kasteel brengen, een aantal kamers zijn in antieken stijl teruggebracht en ramen en kozijnen hersteld, evenals het verwaarloosde bosch.

Veere. — De gemeenteraad heeft besloten f 4500 beschikbaar te stellen voor de restauratie van den stadhuisstoren en aan het rijk steun te vragen voor het herstel van het stadhuis.

N. R. Ct.

Wychem. — De raad der gemeente heeft

zijn medewerking toegezegd aan den directeur van het museum Kam te Nijmegen en den heer Bloem te Wychem, die hun indertijd begonnen opgravingen onder Alverna wenschen voort te zetten. De toen gevonden voorwerpen zijn aan de gemeente geschonken, terwijl die, welke gevonden zullen worden eveneens het eigendom van Wychem blijven.

N. R. Ct.

Zutphen. — In het bestek van de restauratie van den Wijnhuistoren was bepaald, dat de aannemer ten behoeve van de ramen van het traplicht in de hal van het Wijnhuis een post voor glas in lood moest opnemen. Het is ontworpen en vervaardigd in het atelier van Jan Schouten te Delft. Het bestaat uit een groot venster met twee zijramen. Het linksche zijraam toont het wapen van Zutphen met dit onderschrift: „Tusschen 1616 en 1641 bouwde de stadsmetselaar Emond Hellenraet dezen toren.” Het andere zijraam bevat het wapen van Gelderland met het onderschrift: „In 1923 is hij onder leiding van bouwmeester De Clercq in den ouden toestand hersteld.” Het middenraam laat den toren zien in rook en vlammen; de klok wijst half een, het uur waarop de toren vlam vatte. Er onder staat: „Felle brand naast het Wijnhuis ontstak den toren in vuur op 27 Januari 1920; met hem stortten Hemony's heerlijke klokken te gronde.”

Zutph. Ct.

Door Gedep. Staten van Gelderland was reeds vroeger voorgesteld f 7500 subsidie te verleen voor het herstel van het carillon van den Wijnhuistoren, welke subsidie afhankelijk was gesteld van de voorwaarde, dat ook het Rijk de beloofde subsidie zou bijdragen. Nu te verwachten is, dat het rijk niet vóór 1924 een beslissing neemt, stellen Gedep. Staten voor, deze f 7500 zonder genoemde voorwaarde te verleen.

N. R. Ct.

De schutting om het Wijnhuis en den Wijnhuistoren is nu weggenomen; een jaar geleden begon men den toren te herbouwen en nu is hij op enkele kleine bijwerkjes na gereed. Het binnenwerk van het Wijnhuis is bijna af. Men zal dit gebouw nu geheel voor museum inrichten en hoopt dit in April te kunnen openen.

N. R. Ct.

PERSONALIA.

HULDIGING Dr. C. HOFSTEDÉ DE GROOT.

Dr. C. Hofstede de Groot vierde 9 Nov. 1.1. zijn 60sten verjaardag. Met het oog hierop had zich een comité gevormd om den jubilaris te huldigen niet alleen wegens diens verdiensten als onvermoeid wetenschappelijk werker op het terrein van de geschiedenis onzer 17de eeuwsche schilderkunst, maar ook omdat hij is een der eerste voorvechters van de reorganisatie van ons museumwezen, een der ijverige medewerkers aan onze monumentenbeschrijving, de organisator van verschillende belangrijke tentoonstellingen van oude kunst en de milde schenker van zijn verzameling schilderijen en teekeningen aan het Rijk en vooral aan zijn vaderstad Groningen.

Een deputatie van dit Comité verwoegde zich bij den jarige te zijnen huize aan den Langen Voorhout. De voorzitter, Groningen's burgemeester deelde hem in een hartelijke toespraak mede, dat de talrijke vrienden en vereerders van Dr. C. Hofstede de Groot het plan hebben opgevat, diens portret te doen schilderen. Hij verzocht den jubilaris, zelf den kunstenaar te willen aanwijzen, door wien het portret zal worden vervaardigd.

Spreker bood aan Dr. Hofstede de Groot een album aan met de namen van hen, die tót dit huldeblijk hebben bijgedragen. De eerste bladzijde draagt de handteekening van H.M. de Koningin, tot wier leermeesters Dr. Hofstede de Groot heeft behoord. Op de tweede bladzijde heeft H.M. de Koningin-Moeder hare handteekening geplaatst.

In den loop van den dag kwamen vele personen den zestigjarige persoonlijk gelukwensen en ontving hij tal van schriftelijke en telegrafische gelukwensen.

De gemeenteraad van Groningen heeft met algemeene stemmen besloten, ter gelegenheid van den 60sten verjaardag van Dr. Hofstede de Groot aan de nieuwe kade langs het Reitdiep, die de zgn. schildersbuurt omsluit den naam van Dr. C. Hofstede de Groot-kade te geven.

Verschiedene bladen en tijdschriften hebben artikelen aan den jubilaris gewijd.

De heer F. Hudig, onderdirecteur van het Nederlandsch museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam, is te Zurich gepromoveerd tot Dr. in de Kunstgeschiedenis op een dissertatie: *Das Glas, mit besonderer Berücksichtigung der Sammlung im „Niederländisch Museum voor Geschiedenis en Kunst“ in Amsterdam.*

Met ingang van 1 Januari is aan dr. S. G. de Vries, op zijn verzoek, eervol ontslag verleend als bibliothecaris en beheerder van het prentenkabinet aan de Rijksuniversiteit te Leiden, met dankbetuiging voor de in die betrekkingen bezwezen langdurige diensten.

(St.Ct.).

Tot berichtgevers voor de afdeling B der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg zijn benoemd mr. J. G. C. Joosting te Haren; S. P. Rietema te Groningen; mr. H. J. Schönfeld te Winschoten; J. Vinhuizen te Middelstum; dr. H. Stoel te Sellingen (gem. Vlachtwedde); mr. E. J. Thomassen a Thuessink van der Hoop van Slochteren te Sappemeer; mevrouw J. H. Bergmans-Beins te Borger; dr. A. E. van Giffen te Groningen; Jhr. mr. A. W. van Holthe tot Echten te Assen; R. Houwinck Hzn. te Meppel; F. Liefinck te de Punt (gem. Vries); J. L. de Boer te Assen; A. Gautier te Coevorden; D. Jansen van Galen te Assen.

(St.ct.).

Bij Kon. besluit van 31 Jan. 1924 is, met ingang van 1 Mei, A. eervol ontslag verleend aan: M. van Notten, als Directeur van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst; en W. J. Steenhoff als onder-directeur van het Rijksmuseum van Schilderijen te Amsterdam; B. F. Schmidt Degener, hoofd-directeur van het Rijksmuseum, tevens belast met het beheer van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst.

Bij Kon. besluit van 31 Jan. 1924, is aan W. Martens, met ingang van 1 Mei, eervol ontslag verleend als Directeur van het Rijksmuseum H. W. Mesdag.

(St. Ct.).

REDE, UITGESPROKEN DOOR DEN VOORZITTER DER FEEST-
COMMISSIE, Jhr. Mr. E. A. VAN BERESTEYN, BIJ DE AANBIE-
DING VAN HET GESCHENK AAN HET BESTUUR VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND, OP
29 FEBRUARI 1924.

Excellentie!

Dames en Heeren Leden van den Ned. Oudh.
Bond, en verdere belangstellende gasten!

Er zijn op den weg des levens mijlpalen, die men niet passeert zonder een oogenblik stil te staan. Men schept zich daardoor de gelegenheid een terugblik te werpen op het traject dat afgelegd is, en zich af te vragen of men de goede marschroute heeft gevolgd en het juiste tempo heeft aangehouden. Daarna zal het plan de campagne voor de verdere reis onder de oogen worden gezien en kunnen de richtlijnen voor de toekomst worden getrokken. Hoeveel te meer aanleiding bestaat er voor een Vereeniging, om bij tusschenpoozen zich af te vragen of men op den ingeslagen weg moet voortgaan! Immers de Vereeniging is een schepping van menschen met een bepaald doel. Zij, die de Vereeniging in het leven hebben geroepen, of die de taak van hen hebben overgenomen, moeten telkens nagaan of de Vereeniging haar doel heeft bereikt, of zij in de juiste richting zich beweegt en of de middelen, die zij bezigt, de beste zijn om het doel te bereiken. Ik zal geen tegenspraak ontmoeten, indien ik beweer, dat het 25-jarig bestaan een geschikt moment is om halt te houden, zich rekenschap te geven van de verrichte prestaties, en zich voor de toekomst te oriënteren.

Staat mij dus, Geachte Toehoorders, toe, ter gelegenheid van het zilveren feest van den Ned. Oudheidkundigen Bond, dat ik eenige oogenblikken Uwe aandacht vraag voor zulk een blik in 't verleden en in de toekomst van den Bond.

De eeuw van vooruitgang, waarin de machine het handwerk verving, waarin de verkeersmiddelen de afstanden tot een minimum reduceerden, waarin goed onderwijs de geheele bevolking tot een hooger peil van beschaving zou opvoeren, is er geen geweest van vooruitgang ten aanzien van achting en respect voor wat vorige geslachten ons hadden overgeleverd aan kunst. Onze stedelijke besturen hebben met zekeren wellust de ommuringen met hunne prachtige poorten geofferd aan verkeerd begrepen verkeersbelangen, zonder zich ook maar een oogenblik rekenschap er van te geven, dat zij het stadsbeeld onherstelbaar bedierven en tal van gebouwen deden verdwijnen, die nog lange jaren hadden kunnen getuigen van de kunstzinnigheid hunner bouwmeesters. De particulieren deden het prachtige huisraad, dat hun door hunne voorouders was overgeleverd, voor een appel en een ei van de hand en vervingen het door wanstaltige gebruiksvoorwerpen. Zoo de huizen niet tot den grond toe werden afgebroken, dan werden ze toch uit- en inwendig verminkt en geplunderd. De overheid trok zich daar niets van aan en zag lijdelijk toe, dat het beste wat wij hadden het land verliet om nooit terug te keeren. Het is Victor de Stuers geweest

die de natie met zijn Gidsartikel „Holland op zijn smalst” heeft wakker geschud. De enkelen, die beseften, wat men bedorven had, sloten zich aaneen en poogden te redden wat nog te redden viel. In het laatste kwart van de 19e eeuw richt men hier en daar vereenigingen op, die zich ten doel stelden, op te komen voor hetgeen nog niet onder sloopershanden was gevallen of in vreemde handen was overgegaan. Deze verschillende locale vereenigingen werkten op eigen gelegenheid. Dientengevolge bleven vele groote en gemeenschappelijke belangen onbehartigd bij gebrek aan centrale leiding. De behoefte daaraan bracht de Vereeniging Oud-Dordrecht er toe, om een aantal besturen van oudheidkundige vereenigingen, beheerders van openbare verzamelingen en andere oudheidkundigen te Amsterdam samen te roepen, om te komen tot een algemeene vereeniging ter verdediging der oudheidkundige belangen. Aan dien oproep gaven velen gehoor en aldus werd 17 Januari 1899 te Amsterdam de Nederlandsche Oudheidkundige Bond opgericht.

In de Statuten, die bij K. B. van 16 Mei 1899 werden goedgekeurd, werd het doel aldus omschreven:

- a. de bevordering van de gemeenschappelijke belangen van oudheidkundige vereenigingen en musea;
- b. het bevorderen van eenheid in de regeling der musea en in de maatregelen in het belang der oudheidkunde door de besturen van oudheidkundige vereenigingen en beheerders van musea te nemen;
- c. de medewerking tot behoud en goede verzorging van monumenten en belangrijke oudheden buiten de musea;
- d. het aankweken van den zin voor oude kunst en oudheidkunde in alle kringen der maatschappij.

Vergun mij thans na te gaan of de Bond aan zijn doel heeft beantwoord, en wat door zijn arbeid is tot stand gekomen. Ik begin met het laatste: „het aankweken van den zin voor oude kunst en oudheidkunde in alle kringen der maatschappij”.

Zoowel organiseerend als doceerend heeft de Bond getracht de belangstelling voor de oudheidkunde wakker te roepen en aan te kweken. De centrale leiding, door ... Bond gegeven, heeft stimuleerend gewerkt in tal van plaatsen waar sedert 1899 plaatselijke oudheidkundige genootschappen zijn opgericht. Ik denk aan Amstelodamum, Oud-Leiden, Oud-Haarlem en vele andere dergelijke vereenigingen, die de burgerij de oogen openen voor de schoonheid van hare woonplaats. Het deed weldadig aan, dat de Delftsche burgerij zelf in het geweer kwam toen eenige technici het Oude Delft wilden schenden door den aanleg van een tram, die veel beter langs andere wegen geleid kon worden. Dat is het resultaat van het werk van onzen Bond en van zijn plaatselijke vereenigingen. Ook heeft de Bond zijn invloed doen gelden bij de oprichting van provinciale archaeologische vereenigingen. Indirect heeft het werken van onzen Bond er ook toe geleid dat op aanverwant terrein men zich aaneengesloten heeft. Ik heb het oog op organisaties als Heemschut, De Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten, Hendrik de Keyser, waarvan wij de besturen gaarne als bevriende mogendheden hier hebben geïnviteerd. Organiseeren alleen is echter niet voldoende. Wil men de geesten wakker schudden, dan dient men voortdurend het publiek op te voeden en te onderrichten. Terecht begrepen de oprichters dat een Tijdschrift

onmisbaar was. Reeds in Juni 1899 verscheen het eerste nummer van het Bulletin, dat steeds in belangrijkheid is toegenomen. Tal van artikelen hebben een blijvende wetenschappelijke beteekenis. Ik roep U b.v. voor den geest de vele belangrijke Stedebeschrijvingen, rijk geïllustreerd en goed gedocumenteerd, die de bezoekers der Algemeene Vergaderingen tot gids dienden bij hunne rondwandelingen. Daarnaast wijs ik nog op het Repertorium van tijdschriftartikelen over Monumenten en Kunstgeschiedenis waarvan de vervolgen nog steeds verschijnen.

Maar de Bond heeft zich niet er toe bepaald het publiek op te voeden en het onderhoudende oudheidkundige litteratuur te verschaffen, het heeft ook voor de beoefenaars der wetenschap nuttigen arbeid willen verrichten. Dat aan onze Universiteiten leerstoelen in de kunstgeschiedenis zijn opgericht, waar de a.s. museumdirecteuren worden opgeleid, is mede te danken aan het ijveren van den Bond en van zijne leden. Ik denk voorts aan het in het leven roepen van de Commissie, aan welke is opgedragen een Woordenboek van Vaktermen samen te stellen. De Commissie heeft de zaak nog in studie en is diligent. Moge spoedig het woordenboek het licht zien.

Voor de bevolking van het platteland in het bijzonder is de Kaart van opgegraven voorwerpen bestemd. Bij het graafwerk is door onkunde reeds zooveel te loor gegaan. De Bond bedoelt door deze kaart bij de bevolking eenige belangstelling te wekken voor prae-historische vondsten.

Wat heeft in de tweede plaats de Bond gedaan tot behoud en goede verzorging van monumenten en belangrijke oudheden buiten de musea?

Alvorens men op het behoud en op de restauratie kan toezien, moet men weten welke monumenten nog tot ons gekomen zijn. In dit opzicht tastte men veelal in het duister. Natuurlijk waren de belangrijkste gebouwen bekend, doch behalve deze bezit ons land nog vele kleinere soms zeer, soms minder belangrijke monumenten, op wier behoud evenzeer prijs gesteld moet worden. Op de 3e Jaarvergadering te Edam eindigde de heer Overvoorde zijne belangrijke voordracht over de bescherming van Monumenten: „voor alles is thans noodig een beschrijving van wat nog behouden is. De hierover te verwachten verslagen en de ervaringen hierbij op te doen, zullen van zelf er toe leiden, dat de noodzakelijkheid van speciale beschermende bepalingen in steeds ruimer kring zal doordringen". Hij stelde daarom een bij acclamatie aangenomen motie voor, waarin tot de Regeering het verzoek werd gericht, zoo spoedig mogelijk over te gaan tot een beschrijving der in Nederland nog aanwezige bouwwerken. Het Bestuur wendde zich tot H.M. de Koningin, die tot onze groote vreugde inmiddels het Beschermvrouwschap van den Bond had aanvaard, om het daarheen te leiden dat een Commissie zou worden benoemd, belast met de inventarisatie. Het verzoek werd ondersteund met een rapport uitgebracht door een Commissie, die daartoe een bezoek had gebracht aan Düsseldorf, Berlijn, Schwerin, Münster en Parijs. Het waren toen andere tijden dan die wij thans beleven. De Regeering toch verklaarde zich aanstonds bereid, aan het verzoek gehoor te geven en de Minister van Binnenlandsche Zaken plaatste op de begrooting voor 1903 een post van f 6000. — voor dit doel. Nadat Minister Kuyper zijn voorstel in de M. v. antwoord met warmte had verdedigd tegen de aanvallen van sommige leden, werd de post zonder stemming aangenomen en verscheen onder dagteekening van

7 Juli het K. B. waarbij werd ingesteld: „een Rijks-Commissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en een beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst” onder voorzitterschap van Dr. P. J. H. Cuypers. Aan den tegenwoordigen voorzitter van den Bond, Dr. J. Kalf werd de gewichtige functie van secretaris toevertrouwd. Zijn belangrijk werk over Breda zal den meesten Uwer bekend zijn, evenals de „Voorloopige Lijsten” van eenige provinciën waarin in het kort — misschien wat al te kort in de eerste lijsten! — is beschreven wat aan monumenten in den ruimen zin, nog behouden is, welke Lijsten het resultaat dezer Inventarisatie-Commissie zijn geweest.

Terwijl de Bond op deze wijze de inventarisatie der Nederlandsche monumenten aan uitstekende handen had overgedragen, meende hij voor een bepaalde categorie van monumenten in deze een uitzondering te moeten maken. In de vergadering te Kampen (1907) werd n.l. op voorstel van Mr. J. C. Overvoorde besloten om in samenwerking met het Instituut voor Ned-Indië, gegevens bijeen te brengen over de nog in Nederland aanwezige gebouwen of bouwfragmenten, afkomstig van de V. O. C. en W. I. C. De voorsteller was terecht van oordeel, dat, waar de definitieve beschrijving door de Rijkscommissie nog lang zou duren, het gevaar voor te niet gaan hier veel grooter was, daar deze gebouwen hunne oorspronkelijke bestemming verloren hadden.

Nadat de Bond met succes geijverd had voor de vervulling der eerste voorwaarde eener monumentenbescherming, kon hij zich met kracht geven aan de eigenlijke bewaring.

De meeste monumenten zijn door sloopershanden gevallen, omdat de eigenaars op het behoud geen prijs stelden en de gemeenschap de eigenaars niet tot andere gedachten bracht, of althans verbod te raken aan wat ons voorgeslacht ons had nagelaten. Maar ook tal van monumenten zijn, zool niet gesloopt, dan toch ook verdwenen ten gevolge van gebrek aan inzicht bij de restauratie of verbouwing. Eindelijk heeft ook menigmaal gebrek aan de noodige middelen een rol gespeeld bij het verdwijnen van gebouwen, op wier behoud ook de eigenaar wellicht prijs stelde. Alzoo drie redenen: onwil, onkunde en onmacht.

Waar onmacht in het spel is, daar heeft de Bond steeds geijverd voor steun uit de publieke kassen en van vermogende kunstvrienden. Wie de budgetten van rijk, provincie en gemeenten van thans vergelijkt met die van een kwart eeuw geleden, zal kunnen constateeren, dat de overheid de bezitters van monumenten, onmachtig om het herstel of de verbouwing geheel voor hunne rekening te nemen, steeds in grooter getale is tegemoet gekomen. Hieraan is het behoud te danken van tal van merkwaardige gebouwen, die anders onherroepelijk verloren zouden zijn gegaan. De taak van de overheid op dit gebied is echter geen gemakkelijke. Vooreerst toch komt zij bij ieder verzoek om subsidie voor de vraag te staan of men met een zóó belangrijk monument heeft te doen, dat overheidssteun gewettigd is. In de tweede plaats bedenke men, dat het vorig geslacht de monumenten — kerken, stadhuisen, enz. — zeer slecht heeft onderhouden, zoodat er groote achterstand is ontstaan. De overheid staat nu voor de moeilijke keuze — omdat het onmogelijk is alles tegelijk aan te vatten — om de rangorde te bepalen waarin tot het herstel zal worden overgegaan. En tenslotte heeft zij telkenmale de draagkracht van den eigenaar en van andere belanghebbende of belangstellende corporatiën te onderzoeken. Het Departement

is voor zulk een technisch-financieel onderzoek niet geoutilleerd. Wel stond aan het hoofd van de afdeeling Kunsten en Wetenschappen van het Departement van Binnenlandsche Zaken een bekwam en krachtig leider met eigen opvattingen omtrent de zich hierbij voordoende quaestiën, doch de beslissingen droegen dientengevolge een persoonlijk karakter, die aan velen, die anders dan de heer de Stuers dachten, aanleiding tot veel critiek gaven. Vandaar dat steeds sterker werd aangedrongen op het instellen van een College van Advies.

Veel grooter bezwaar was aan een restauratie verbonden, indien het juiste begrip ontbrak omtrent wat voor het behoud van het monument gedaan moest worden. Immers de autoriteiten waren het zelf er niet over eens. Ik mag bij U bekend veronderstellen den grooten strijd tusschen de voorstanders van de oudere en van de nieuwere richting van restaureeren. In het laatste kwart der 19e eeuw zijn met de beste bedoelingen vele monumenten zoodanig gerestaureerd, dat er van het monument niet veel is overgebleven. Indien de tand des tijds aan het gebouw geknaagd heeft, zoodat van vele détails slechts de grove contouren bewaard zijn gebleven, dan heeft de oudere school zich beijverd het vergane door nieuw werk, zooveel mogelijk naar het oude model, te vervangen. Op die manier ontstond het vieux-neuf dat niemand kon bevredigen. De charme, die de eeuwen aan het bouwwerk hadden gegeven was verdwenen. De détails zijn slechte imitaties van fraai werk, doordat de tegenwoordige werklieden het vak anders verstaan dan degenen, die het gebouw hadden ontworpen en gemaakt. En in den ijver om toch vooral een gaaf werk op te leveren, is men er toe gekomen om bij te bouwen wat totaal verloren was, of zelfs nooit bestaan had. Vooral Brugge levert in dit opzicht merkwaardige voorbeelden hiervan op. Ik denk b.v. aan het Gruythuys. Aan de anderen kant meende men ook ongedaan te moeten maken wat in den loop der tijden aan het oorspronkelijk gebouw was toegevoegd.

Het resultaat was soms, dat het oorspronkelijke monument geheel werd weggerestaureerd, zooals b.v. met de ruïne van Haarzuilens geschied is. In de meeste gevallen ontstond een gebouw, dat misschien in menig opzicht nog aan het oude deed denken, doch waarvan wegens zijn strakke lijnen en nieuwbakken, zielloos beeldhouwwerk, toch weinig bekooring meer uitgaat.

Aan den Bond is deze strijd niet onopgemerkt voorbij gegaan. Alhoewel de Bond niet geroepen was om de Regeering bij het verleenen van subsidie te adviseeren, heeft hij zich somwijlen toch beziggehouden met deze quaestie. Speciaal over de restauratie van het kasteel Doorwerth is er in den Bond heel wat te doen geweest. Men zal zich herinneren, dat de voorstanders der aesthetische richting — in 't bijzonder de regeeringsadviseurs — van het bestuur der Vereeniging Doorwerth eischten, dat zij het portaal en de gangen van den Zuid-vleugel zouden doen afbreken in strijd met het advies van den architect. De Bond heeft bij deze gelegenheid zich met groote meerderheid uitgesproken voor het voorstel van den architect, en zich daarbij geplaatst op het historische standpunt: behouden wat het voorgeslacht ons heeft overgeleverd, zonder op eigen gelegenheid er iets anders, wellicht aesthetischer, voor in de plaats te stellen. De Minister heeft evenwel het oordeel van den Bond niet gevolgd doch zich vereenigd met het denkbeeld van de regeeringsadviseurs. De gang en het portaal zijn weggebroken; de meezenkooitjes roepen U dezen strijd voor den geest als gij het artillerie-museum bezoekt! Het is de laatste veldslag geweest waarin

de oudere richting de overwinning heeft behaald. Deze botsing heeft veel bijgedragen tot het inzicht, dat de beslissing over belangrijke restauraties niet behoort te liggen aan een enkelen ambtenaar, al is hij nog zoo deskundig. De Bond werd na eenige jaren verblijd met het bericht, dat tot de instelling eener Rijksmonumenten-Commissie zou worden overgegaan. Minister Cort van der Linden heeft in de Tweede Kamer weinig verzet ondervonden, toen hij het voorstel deed, om de Commissie, die sedert 1903 belast was met de Beschrijving der Monumenten op te heffen en den arbeid over te brengen naar een Rijksmonumenten-Commissie waarvan de afdeling A belast werd met de taak der vroegere Commissie, en de afdeling B den Minister van advies zou dienen omtrent de Restauratie der Monumenten. Het sprak vanzelf, dat de leiding van het Bureau der nieuwe Commissie werd opgedragen aan onzen voorzitter Dr. J. Kalf, die met zooveel toewijding en bekwaamheid meer dan 20 jaren zich aan onze oude monumenten had gegeven.

Aldus was in het belang onzer monumenten een goede organisatie tot stand gekomen. Voeg hierbij de groeiende belangstelling van de overheid, die is gebleken uit de verhoogde subsidies die telkenjare op de begroting werden uitgetrokken, zoodat thans de middelen waren geschapen om in te grijpen, daar waar uit onkunde of uit onmacht een monument dreigde teloor te gaan.

De sluitsteen van dit gebouw zal moeten dienen om te voorzien in geval van onwil.

In de motie met betrekking tot de inventarisatie der monumenten, welke op de Jaarvergadering te Edam (1901) werd aangenomen, was ook „het waken voor het behoud en de goede verzorging van oude kunstwerken tot een eereplicht van den Staat verklaard en werd een wettelijke regeling tot speciale bescherming en verzekering van hun behoud noodzakelijk geacht". Niemand maakte zich de illusie, dat onze wetgever, door deze motie geïnspireerd, met grooten spoed zich zou gaan zetten aan het ontwerpen van de verlangde wet. De Nederlandsche wetgever gaat niet over één nachts ijs. Wij zijn degelijke lieden, gespeend van enthousiasme voor een zaak, en bereiden de maatregelen zóó grondig voor, dat, als zij genomen worden, het vaak te laat is om doel te treffen. De Bond was dan ook zoo verstandig om het niet bij de motie te laten en besloot na een paar jaren een Commissie uit te noodigen na te gaan „welke wettelijke maatregelen in het belang van het behoud van monumenten voor Nederland geschikt en gewenscht zijn". De Commissie die tot haren voorzitter Victor de Stuers en tot secretaris den heer Kalf koos, heeft aan den Bond een wetsontwerp met toelichting aangeboden, dat een voortreffelijke grondslag zal blijven voor onze a.s. Monumentenwet. Beknopt en duidelijk hebben deze bekwame vrienden onzer monumenten neergeschreven wat een Monumentenwet moet inhouden. In een opzettelijk daartoe belegde algemeene vergadering hebben de heeren de Stuers, Gratama, Vollgraff, Berlage en Kalf dezen inhoud nog eens toegelicht, en het publiek nog eens onder het oog gebracht hoe grenzenloos onverschillig men in Nederland tegenover deze zaken staat en hoezeer wij daarin achterstaan bij de andere beschaafde landen. De Regeering, die nu een ontwerp voor zich had, waaraan onze bekwaamste juristen als Gratama en Molengraaff hadden medegewerkt, bleef echter aan het overwegen; de vanden bleven aan het afbreken, tot zelfs een eerbiedwaardig kerkgebouw als de N.Z. Kapel te Amsterdam. Ten einde raad hebben toen enkele gemeentebesturen de koe bij de hoorns gevat. Den ge-

meenteraad van Den Haag komt de eer toe, dat hij daartoe den stoot heeft gegeven. De verordening tot bescherming der monumenten heeft eenigen tijd haren weldadigen invloed doen gelden en het is gebleken, dat van al de bezwaren, die pessimistische tegenstanders voorspelden, dat er het resultaat van zouden zijn, weinig of niets is gemerkt. Verschillende andere gemeenten als Amersfoort, Breda, Vlissingen en Deventer, hebben het voorbeeld der Residentie gevolgd. Aldus is eindelijk een begin met het reddingswerk gemaakt.

Intusschen heeft Minister de Visser, onze eerste Minister van Kunsten en Wetenschappen de voorlichting gevraagd van de Rijksmonumenten Commissie omtrent een wetsvoorstel. Ben ik wel ingelicht, dan nadert het advies zijne voltooiing en mogen wij dus hopen, dat spoedig de wet het Staatsblad zal bereiken. Sommigen hebben zich bevreesd gemaakt, dat er van een wet in deze tijden wel niets zou komen, omdat geen enkele maatregel genomen zou worden, die financieele offers zou vergen. Laat ik deze vreesachtigen gerust stellen. Een Monumentenwet zal de Staatsuitgaven eer inkrimpen dan uitzetten. Immers als de wet de eigenaars voorschrijft, dat zij hunne eigendommen niet mogen verwaarloozen, doch moeten onderhouden, dan is daardoor een eind gemaakt aan de oorzaak, waarom de restauraties zulke hooge bedragen vergen. In den regel laat een kerkbestuur, een gemeenteraad, een eigenaar, het gebouw aan zijn lot over. Regen, wind en vorst tasten het gebouw aan, omdat men niet tijdig het dak en de goten repareert, en als dan het gebouw op invallen staat dan is Leiden in last. Het is beter te voorkomen dan te genezen en als de Monumentenwet eenmaal deze uitspraak in praktijk brengt, dan zal zij een groote besparing medebrengen op het budget van den Minister van K. en W. Ik hoop dat onze beheerders van de schatkist dit zullen willen overwegen. Wellicht zal op indiening van onze Monumentenwet dan van de zijde van de Kneuterdijk invloed worden uitgeoefend, en de zaak als maatregel van bezuiniging met den noodigen spoed worden behandeld! De Bond zal het van harte toejuichen als 't zoover komt.

Ziedaar wat de Bond in deze kwarteeuw heeft gepraesteerd. Op dit feest kan hij met trots en welgevallen op zijnen arbeid neerzien en het is te begrijpen, dat zijne vrienden gaarne de gelegenheid hebben aangegrepen om dit jubileum niet onopgemerkt te laten voorbijgaan. Allen, die het wel meenen met onze cultuur, zijn den Bond dankbaar voor zijn onvermoeid streven en zij brengen op dezen dag gaarne een eere-salut aan mannen als de Stuers, Cuypers, Overvoorde, Gratama, Hofstede de Groot en last not least Dr. Jan Kalf. Had de Bond zich enkel tot dit werk beperkt, wij konden reeds constateeren, de Bond is onmisbaar en wij behooren hem in staat te stellen op den ingeslagen weg voort te gaan. Maar hij heeft zich op ruimer terrein bewogen. Ik heb niet het oog op wat de Bond deed ter bestrijding van directe gevaren onzer monumenten. Op het gevaar, dat door roekelooze loodgieters onze oude monumenten dreigt, is herhaaldelijk gewezen, totdat de brand van de Oude Kerk te Delft eindelijk de Regeering heeft overtuigd, dat er wat moest gebeuren. De wet van 13 Januari 1923 S. 9. dankt wel is waar direct zijn ontstaan aan bovengenoemde noodlottige gebeurtenis, doch indirect aan het streven van ons Bestuur.

Ik heb ook niet het oog op wat onzerzijds is verricht tot bescherming van monumenten in oorlogstijd. Men zal zich herinneren, dat ons Bondsbestuur op zijn Jaarvergadering te Delft in 1918 besloot tot de benoeming van een Commissie, die een rapport zou uitbrengen omtrent

de voorbereiding eener internationale conferentie tot vrijwaring van monumenten tegen oorlogsschade. De Commissie, die Mr. J. C. Overvoorde tot haren voorzitter aanwees, en waarin ook internationaalrechtsgelcerden en militaire autoriteiten zitting hadden, stelde een questionnaire op, waarin vragenderwijs de leemten in de verdragen van 1899 en 1907 worden aangetoond. De Conferentie die in 1922 regelen moest ontwerpen voor den oorlog in de lucht, heeft in art. 25 en 26 een regeling getroffen, die den Bond wel niet zal bevredigen, doch die toch een stap in de goede richting is en een succes voor de Commissie.

Indien ik echter nog een oogenblik Uw aandacht vraag om de werkzaamheden van den Bond op ander terrein te beschouwen, dan heb ik het oog op wat de Bond gedaan heeft in het belang onzer Musea. Reeds wees ik op de oprichting van de Leerstoelen voor de Kunstgeschiedenis, mede aan het ijveren van ons bestuur te danken. Daar is 't natuurlijk niet bij gebleven. Hoe kon het ook anders, waar onze stemhebbende leden grootendeels zijn gerecruteerd uit de museumbeheerders.

Toen de Stuers optrad aan het hoofd van de afdeeling Kunsten en Wetenschappen vond hij op museumgebied een chaotischen toestand. Onze musea — als men de zolders onzer stadhuizen of andere vertrekken waar schilderijen enz. waren opgeborgen — met dezen wijschen naam mag betitelen, waren het resultaat van de zucht onzer voorouders, om met groote piëteit allerlei rariteiten, vooral overzeesche!, en curiositeiten te bewaren. Tusschen de onbelangwekkendste voorwerpen scholen natuurlijk ook tal van objecten van groote kunstwaarde of van historische beteekenis. Met forschen greep sloeg hij de hand aan den ploeg. Het Rijksmuseum te Amsterdam staat daar als het blijvend bewijs van zijn doorzettingsvermogen.

Naarmate de denkbeelden omtrent museumbeheer en de opleiding voor dit ambt verhelderden, werd de behoefte ook grooter om het museumvraagstuk wetenschappelijk te bestudeeren. Op verschillende vergaderingen van den Bond werd een of ander onderdeel behandeld, gewoonlijk aan de hand van stellingen, die de inleider had ontworpen. Ik roep in Uw geheugen de vergaderingen te Utrecht en te Deventer terug, waar over de museumbudgetten en de plaatselijke musea werd beraadslaagd, en de niet minder belangrijke polemiek in de pers en op onze vergadering over de organisatie van een historisch museum, toen de royale schenking van den heer en mevrouw Drucker het vraagstuk van de vergrooting van het Rijksmuseum urgent maakte.

De Commissie tot voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer van musea, zette de kroon op het werk door de zoo belangrijke uitgave: „Over hervorming en beheer onzer Musea". In dit rapport behandelt de Commissie in de eerste plaats de Reorganisatie onzer Rijksmusea, geeft vervolgens een Handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea, en besluit met een bespreking over de opleiding van onze museumdirecteuren. Het Rapport, dat de instemming had van velen, die zich voor het museumwezen interesseeren, trok ook de aandacht van de Regeering. Aanstonds toch haastte zich Minister de Visser om aan een Staatscommissie op te dragen: „na te gaan, wat in het algemeen ontbreekt aan de organisatie van het Museumwezen hier te lande en in het bijzonder, wat verbetering behoeft ten aanzien van: het samenstel, de werking, inrichting en leiding der Musea van Geschiedenis en Kunst, voornamelijk der Rijksmusea,

de onderlinge verhouding dier instellingen en de opleiding der a.s. Museumambtenaren". De voortvarende leiding van den voorzitter Mr. Duparc en het taaie doorzettingsvermogen van den secretaris Dr. Hofstede de Groot hebben ons zeer spoedig verblijd met een lijvig Rapport, waarin alle zijden van het museumvraagstuk werden belicht. De slechte toestand van 's lands financiën zal de meeste verlangens der Commissie wel tot pia vota maken, want de reorganisatie, die wordt voorgesteld, kost natuurlijk geld. Wat echter zonder bezwaar van 's Rijks schatkist kon gebeuren heeft de Minister gedaan. De museumraad, waarop het Rapport aandrong, is ingesteld bij K. B. van 17 Mei 1922. Moge hij vele nuttige adviezen aan de Regeering verstrekken. Er is nog zooveel te doen tot verbetering van het museumwezen, zonder dat er groote bedragen mede gemoeid zijn, dat ook in dezen tijd van malaise, de Raad reden van bestaan heeft. Indien ons Rijksmuseum, dat al te zeer op een pakhuis gelijkt, zoodanig kon worden gereorganiseerd, dat de bezoeker in rustige omgeving de beste kunstschaten kan genieten, dan ware er een goed begin gemaakt met de uitvoering van het Rapport.

Ik heb U wellicht al te lang bezig gehouden met mijne ietwat droge opsomming van wat al niet de Bond in de afgelopen 25 jaren heeft gepresteerd. Het werk, zooals U hebt gezien, was te belangrijk om zich bij dezen mijlpaal niet om te wenden en een blik terugwaarts te werpen. U zult U kunnen voorstellen, dat er onder de leden van den Bond velen waren, die bij deze gelegenheid wilden doen blijken van hunne sympathie voor onze aanvoorders. Wij vroegen ons natuurlijk af op welke wijze dit het beste kon geschieden. Moesten wij dezen aanvoorders persoonlijk een huldeblijk aanbieden? Maar er zijn er zoo velen geweest; en van hen zijn sommigen reeds heengegaan: de Stuers, Cuypers, Muller. En de anderen? Moesten wij de verdiensten van de aanwezigen tegen elkander afwegen? De Commissie meende dat zij allermintst geroepen is om een oordeel uit te spreken. Hoe gaarne ik dit zou doen, ik meen toch mij te moeten onthouden van het noemen van namen onzer vele verdienstelijke bestuurders. Het zou anders tegenover de niet-genoemden een onvriendelijken indruk maken. Maar ik meen toch wel een uitzondering te mogen maken voor den man, die de oprichter en de ziel onzer Vereeniging tot op heden is gebleven. Alvorens ik den naam van Dr. J. C. Overvoorde heb genoemd, hebt gij al lang begrepen wien ik op het oog had. Voor het initiatief, dat gij destijds hebt genomen brengen wij U op dezen dag onzen hartelijken dank. Gij zult, als gij op de resultaten van het werk neerziet, geen berouw hebben van uwen oproep. Gij hebt voortdurend in deze kwart eeuw uw beste krachten aan den Bond gegeven en steeds nieuwe terreinen ter ontginning ons aangewezen en zelf dapper medegeholpen aan den pioniersarbeid. Zoo is de feestdag van den Bond er ook een voor U geworden. Moogt gij nog vele jaren in ons midden blijven voortarbeiten aan de taak door u opgenomen. Want ons werk is nog lang niet afgelopen. Eer het Nederlandsche Volk en zijn Regeering ten volle beseffen welke waarde hun bezit aan kunst vertegenwoordigt, zal er nog heel wat propaganda onzerzijds moeten worden gemaakt. De „geest des tijds" waarvan de Stuers zeide, dat hij voor de kunst boven alle beschrijving koud en kil, onverschillig ja vijandig was, is wel iets veranderd, dank zij vooral ook de medewerking van de pers, die menigmaal onze voorgangers steunt. Maar verbeelden wij

ons niet, dat wij rustig bij de pakken kunnen gaan neerzitten! Ik behoef u slechts te wijzen op drie recente gevallen, waarin op onherstelbare wijze door onze hoogste autoriteiten ons steden- en landschapsschoon zou worden geschonden: de demping van het Oude Delft, van de Mare te Leiden, en de vernieling van 't Gooi door den aanleg van de electriche tram, om u te doen begrijpen, dat wij het geweer niet bij den voet mogen zetten met een: „op de plaats rust". Indien ik bij deze gelegenheid het Commando mocht geven dan zou ik willen zeggen: „Presenteert het geweer" en daarna „Voorwaarts marsch"!

Het is niet te verwonderen, dat het gebrek aan waardeering voor onze kunst zich in de daden der Regeering weerspiegeld heeft. Op het budget van het Rijk vertegenwoordigen de uitgaven der afdeling Kunsten en Wetenschappen slechts $\frac{1}{4}$ % van het totaal en ik ben er zeker van, dat de meeste onzer machthebbers nog van oordeel zijn dat er voor de kunst met geld wordt gegoid. Nu er bezuinigd moet worden, is natuurlijk de kunst in de eerste plaats het kind van de rekening. Dat zijn immers luxe uitgaven, die evengoed gemist kunnen worden. Het zou ondankbaar zijn tegenover Minister de Visser om Z.Exc. daarvan een verwijt te maken. Wij zijn overtuigd, dat hij de beteekenis van de kunst voor een volk beter begrijpt dan de meeste anderen en dat hij gaarne meer zou doen in deze richting. Maar het zal voor den Minister van K. en W. - als de functie straks niet wordt opgeheven - een tegen den stroom oproeien blijven.

De Feest-Commissie, die gaarne een passend aandenken aan dezen herdenkingsdag heeft willen aanbieden, heeft daarom besloten het Bestuur in de gelegenheid te stellen de

Penning, den Ned. Oudh. Bond door een aantal vrienden aangeboden en strekkende tot belooning van uitnemende verdiensten op oudheidkundig gebied.
Ontworpen door Hildo Krop. — Uitgevoerd door Kon. Ned. Edelmetaalbedrijven.

bijzondere verdiensten van hen, die zich op het terrein van den Bond bewegen, te erkennen door hun een eerepenning aan te bieden. Wij hebben den heer Hildo Krop bereid gevonden daarvoor een ontwerp te maken, waarvan de stempel door de firma Begeer is vervaardigd.

Mag ik U namens de vele vrienden van den Bond, wier namen U in dit boekje zult aantreffen, hierbij een afslag van dezen stempel aanbieden. Ik hoop dat gij dit souvenir als een blijk van onze groote waardeering en achting voor het Bestuur, en in 't bijzonder voor zijn Voorzitter, zult willen aanvaarden. Gij zult wel willen overwegen op welke wijze gij het best uitvoering zult geven aan het denkbeeld om in bijzondere gevallen een afslag in goud aan te bieden, aan wien deze onderscheiding naar uw oordeel toekomt. Ten einde U echter daarvoor niet op kosten te jagen, hebben wij het genoeg U daarbij een bedrag aan te bieden, van welks renten de onkosten bestreden kunnen worden.

Met den wensch, dat onder uwe uitstekende leiding de Nederlandsche Oudheidkundige Bond moge groeien en bloeien tot heil van ons Vaderland en zijn kunstschaten, wensch ik te eindigen, na U allen voor de aandacht, waarmede gij mij hebt willen aanhooren, te hebben dank gezegd.

OVER DEN STIJL IN DE NOORD-NEDERLANDSCHE SCHILDERKUNST.

Na een lezing over Noordnederlandsche beeldhouwkunst, die ik een twintig jaar geleden hier in den Haag hield, voegde mij een bekend architect, die aandachtig geluisterd had, de volgende woorden toe, die er wel toe konden leiden om iemand, die zoo'n onderwerp met jeugdig vuur heeft voorgedragen, tot nadenken te stemmen:

„Alles wat U ons hebt aangewezen als bijzonderheden der middeleeuwsche kunst „in 't algemeen en der Noordnederlandsche in 't bijzonder, alles wat U hebt willen doen „uitkomen als kenmerkend voor het Noordnederlandsche karakter, dat alles is niet anders „dan een reeks van . . . eigenaardige gebreken”.

Sedert dien tijd heb ik het probleem, dat de stijl van een land of liever van een volk ons stelt, zoo min mogelijk uit het oog verloren.

Het probleem is zeer zeker weerbarstig als alle problemen en ik verbeeld mij niet het heden te zullen oplossen, maar is het niet reeds van belang het nader te leeren kennen? Het begrip, waarin het probleem schuilt, is belangrijk, want het behoort tot die gevaarlijke categorie, waar bijna elkeen, die oudheidkunde of kunstgeschiedenis beoefent, mee pleegt te werken, alsof het veeleer een axioma ware en géén probleem.

Het probleem is tenslotte helaas wat subtiel en ik heb dan ook niet zonder aarzeling gewaagd er hier eenige gedachten over uit te spreken. Abstracties vallen niet in den smaak van een groot publiek en van deductieve redeneeringen pleegt men tegenwoordig al te spoedig te schrikken. Ik vreesde inderdaad wel eens, dat deze feestelijke bijeenkomst niet de juiste gelegenheid zou zijn, om zoo zwaar op de hand te worden en ik achtte het niet onmogelijk, dat mijn geachte toehoorders er halverwege feestelijk voor zouden bedanken om verder te luisteren.

Maar — wat wilt Ge? Vraag een kunsthistoricus te spreken voor een groote vergadering en ontzeg hem de kans daarbij iets te laten zien. Waartoe veroordeelt Ge hem en U zelve? Dit zij mijn verontschuldiging vooraf.

Kan men inderdaad spreken van een bepaald karakter der Noordnederlandsche

kunst? En zoo ja, in hoeverre is dit ook voor de laat-middeleeuwsche kunst van Nederland mogelijk en waarin bestaat dan dat karakter? Welke zijn de componenten? Is er wellicht een algemeene formulering denkbaar, die het veelvuldige samenvat? Of is dit alles slechts een vage waan? Ziedaar mijn onderwerp.

Sceptisch heeft een der beste kenners van de oud-Nederlandsche kunst, Max Friedländer, de verzuchting geslaakt, dat de pogingen tot definitie van het bijzonderlijk Noordnederlandsche in de schilderkunst der 15e eeuw tenslotte uitloopen op de beschrijving van een vicieusen cirkel. Waarom? Omdat men daarbij onwillekeurig en onbewust zou uitgaan van kenmerken, afgeleid van de groote kunstuitingen der 17e eeuw. Wij leggen er volgens hem het bij uitstek Hollandsche van ons uit in, doordat wij ertoe overhellen, aan te nemen, dat sommige eigenschappen, die in de latere eeuwen onweerlegbaar aan te wijzen zijn, toch zeker behooren tot den oorspronkelijken voorraad van uitdrukkingswijzen, waarover de Noord-Nederlander krachtens zijn naturel altijd heeft beschikt.

Men promoveert dus al te lichtvaardig tot Hollandsche kunst al wat een, zij het ook lichte verwantschap toont met de werken uit den lateren bloeitijd. Men ziet daarbij over het hoofd, dat het beeld der kunst in den loop van tijden even oneindig van gedaante kan verwisselen als de wolken ten prooi aan wind en zon.

Deze zienswijze is voorzeker die van een voorzichtig en kritisch man. Maar leidt zij in haar afschrikwekkenden vorm niet licht tot nieuwe misvattingen? Houdt zij niet kunstmatig en met te groote beslistheid invloeden buiten rekening, waar de historicus in 't algemeen, de kunsthistoricus in 't bijzonder nu eenmaal rekening mee dient te houden? Mag men, om zich aan 't gevaar van vermetele gissingen te onttrekken eenvoudig alle factoren uitschakelen, die te zamen het zg. „milieu” vormen? M.a.w. beteekent dit milieu dan niets meer in een land, waar noch de bodemgesteldheid, noch het klimaat, noch het ras en zijn gemeenschappelijke belangen, noch de stammen, die tot dit ras behooren, noch de voeding, geheel en al zijn veranderd, noch de traditie ooit volkomen is verstoord?

Zeker, een wetenschappelijke richting, die van de al te elementair en te deterministisch geformuleerde stellingen van H. Taine uitging, moge misbruik gemaakt hebben van dergelijke moeilijk te controleeren en nooit volledig op te sommen gegevens. Maar daarom mag men toch de waarde van het begrip „milieu” niet wegcijferen en zoo mede alle verschijnselen tot zuiver persoonlijke en aan bepaalden tijd gebondene herleiden.

Bijna zou men voor ons geval geneigd zijn integendeel a priori aan te nemen, dat al die gegevens en nog duizend andere te zamen, een zoo hecht complex vormen, dat zij vrij zeker ook vóór het midden van de 15e eeuw een resultante gehad zullen hebben, die nagenoeg gelijksoortig geweest moet zijn met die van de latere eeuwen.

Maar het kunsthistorisch onderzoek, dat immers niet meer geheel van meet af aan behoeft te beginnen, kent een anderen en zeker een veiliger weg om dit oordeel te staven. Ik denk aan de methode, die Dr. A. Pit met zooveel, door latere vondsten bevestigd succes aanwendde, toen hij voor 't eerst gewag maakte van een Noordnederlandsche beeldhouwkunst.

Hij toch zocht toen, zonder te letten op andere criterien dan die van vorm en opvatting, het onderling verwante uit den voornamelijk middeleeuwschen chaos bijeen. De zoo gevormde groepen bleken telkens, zonder veel moeite, wegens duidelijke overeenkomst, te kunnen worden ingedeeld bij andere, reeds vroeger bekende en erkende groepen, waarvan de herkomst in hoofdzaak vast stond. De rest, onderling verwant, maar zóó geaard, dat er geen verband scheen te bestaan met de vroeger reeds afgezonderde Fransche, Vlaamsche en Duitsche werken, de rest moest nader worden gedetermineerd. En nu bleek, dat de eigenschappen op grond waarvan de ordescheppende directeur deze laatste groep bijeengebracht had, wel-gedefinieerd hetzelfde karakter verrieden, dat men reeds sedert jaren had leeren opmerken in de kunst der volgroeide Noordnederlandsche school van den bloeitijd. In zulk een geval kan men er toch bezwaarlijk iets tegen hebben om hier voorloopig het vermoeden uit te spreken, dat men met Noordnederlandsch werk te doen heeft. Dit was toch geen aprioristische redeneering, maar veeleer een onbewust genomen contraproef.

Wordt dit vermoeden dan, zooals het geval was, bovendien versterkt en bevestigd doordat tegelijkertijd of later andere uiterlijke bewijzen voor den Noordnederlandschen oorsprong kunnen worden bijgebracht, dan dienen wij toch verder te concludeeren: ook de Noordnederlandsche kunstwerken, ontstaan, vóór den tijd, waaruit ons voldoende uiterlijke bescheiden en innerlijk gedocumenteerde werken ter beschikking staan, blijken, althans voor een groot deel, te getuigen van dezelfde geestesgesteldheid, die wij in latere eeuwen als een algemeen Noordnederlandsche hebben leeren beschouwen. Het karakter blijft dus gehandhaafd.

Ik haal dit, aan velen onder U bekende voorbeeld hier aan, niet alleen omdat in ons aloude Bulletin indertijd de merkwaardige uitkomst 't eerst is gepubliceerd, maar ook omdat het boven andere zekere voorkeur verdient in het verband van mijn betoog. Hier toch was de stijlkritiek, voor 't naast, 't eenige instrument waarover de Directeur kon beschikken, terwijl tenslotte de uitkomst reeds een sterk pleidooi levert voor de deugdelijke existentie van het door Friedländer onlangs zoo twijfelziek gewraakte element.

Dat het overigens bij de procedure van keuze en schifting in de praktijk niet zoo eenvoudig toegaat als ik het hierboven, om der wille van de duidelijkheid voorstelde, doet niets ter zake. Natuurlijk zal niemand in zulk een geval nalaten onmiddellijk naar vaste uitgangspunten te zoeken. Natuurlijk poogt men alles wat verder tot bewijs kan dienen te weten te komen, omtrent de plaats waar een werk ontstaan kan zijn, omtrent de waarde van de overlevering dienaangaande en wat dies meer zij; maar tenslotte levert toch in zeer veel gevallen, ten overstaan van dergelijk materiaal, 't oog ons de eerste argumenten en verwonderen wij ons in 't geheel niet als er later blijkt, dat wij ons niet in een al te groot percentage hebben vergist. Zich niet vergissen is niet menscheijk, maar zich negentig of zelfs zeventig maal van de honderd vergissen getuigt van gemis aan 't flair van den kenner.

Wanneer men eens samenvat wat er in den loop der tijden zoo al over den stijl der Noordnederlandsche kunst is gezegd door onderzoekers als Taine, Burger, Fromentin,

Bode, Veth, Valentiner, Dvořák, Riegl, Peltzer en vele anderen, dan komt het altijd weer op het volgende neer:

De Noordnederlandsche kunst gaat met meer stelligheid en eenheid, dan de Duitsche en zelfs dan de Zuidnederlandsche tot het realisme over, van het oogenblik af, dat dit realisme, als laatste uitkomst van een lange, onbewuste ontwikkeling in die richting, door enkele groote persoonlijkheden duidelijk aan de orde gesteld wordt.

Zij houdt aan dat realisme, dat men veelal ook naturalisme kan noemen, langer vast en maakt het bijna uitsluitend tot haar domein. Voor de technische praktijk heeft die voorkeur in Nederland hoofdzakelijk de volgende door verschillende onderzoekers telkens weer vermelde gevolgen: 1. Men stelt zich in de Noordnederlandsche kunst d i k w i j l s — vaker dan elders — tevreden met betrekkelijk eenvoudige, d.w.z. niet al te ingewikkeld opgebouwde voorstellingen en streeft veelal zelfs naar zekere nuchtere striktheid en stemmigheid, zoowel in meer uitgewerkte composities als bij de voorstelling van een enkele figuur, een landschap of een intérieur. Ik zie niet over 't hoofd, dat men in dit opzicht voor zekere genres, tijden en personen restricties moet maken — ik kom daar straks op terug —, maar over 't algemeen wordt deze eigenschap terecht geboekt.

2. Het is begrijpelijk, dat zulk een ingetogenheid, wat betreft den vorm, niet alleen meer g e l e g e n h e i d geeft om een hoogere waarde toe te kennen aan kleur, licht en toon-verdeeling op het vlak der schilderij — of in de plastische massa der beeldhouwkunst, maar, dat die soberheid ten opzichte van één gebied, zelfs in zekeren zin d e n e i s c h stelt tot meerdere differentiatie in andere. De aandacht van den kunstenaar zelf en van zijn publiek wordt immers niet zoo geheel in beslag genomen door de moeilijkheden van de lineaire constructie der als tastbaar voor te stellen dingen; de mogelijkheid zich over te geven aan de aantrekkelijkheid van andere verschijnselen is daardoor grooter. Bovendien wil de geest door het kunstwerk nu eenmaal geboeid worden; wat de teekening niet geeft, is men geneigd te zoeken in de kleur, den toon, de stofuitdrukking.

Een consequentie is de vroeg ontluikende en dan aanstonds welig groeiende belangstelling van den Noordnederlandschen kunstenaar voor het atmosferische, de lucht-perspectief, het lichtverschil bij wisselend daggetij en wisselende seizoenen, het rondend der figuren, d.w.z. het los staan in de ruimte, dus wat de latere Italianen het „ambiente” noemen en tenslotte, in verband daarmee: het clair-obscur. Het spreekt wel vanzelf, dat al het hier achtereenvolgens opgesomde niet gedacht is als ook achtereenvolgens ontstaan. Niet mechanische, technische vaardigheid, niet de gelukkige overwinning van bepaalde moeilijkheden leidden als van zelf tot een geleidelijke ontwikkeling. Den waarneembaren neerslag van psychische processen moge men tot meerdere duidelijkheid eens even analyseeren, het w e z e n der laatste blijft synthetisch en het gevoel, de stemming, die den kunstenaar tot veruitwendiging drijven, onderscheidt geen opeenvolging van: onderwerp, omtrek, kleur, toon, ronding, clair-obscur. Dat neemt niet weg, dat men kan zeggen, dat gevoelens en stemmingen, waarin elementen als de hier aangeduide van belang zijn, dringen tot geconcentreerde composities, waarin het gewichtigste met zekeren klem wordt vooropgesteld; een eisch, die, min of meer, natuurlijk in het wezen van ieder kunstwerk ligt, maar die door de toepassing van het clair-obscur niet zonder nadruk wordt vervuld.

De Noordnederlandsche kunst is altijd, in verhouding tot die van andere landen, geweest een kunst van g e v o e l e n en van z i e n, meer dan van t a s t e n, d e n k e n, w e t e n en duidelijk vormen. Het zijn, zooals de oude Hamburgsche dichter en senator Brockes bedoelde: „der Seele Augen, die durch des Leibes Augen sehen”.

Tot zoover komt men al sprokkelende in de sporadische litteratuur, als men tenminste de uitingen van vele onderzoekers herleidt tot het essentieele. Sommige kunstenaars als Fromentin vooral zeggen deze dingen levendig en kleurig en de omschrijving blijft, in plaats van tot een algebraïsche redeneering te worden, onder duizend suggestieve beelden en wendingen gemaskeerd, op zichzelf leesbaar en boeiend, een kunstwerk; anderen be-toogen nuchter en abstract of filosofisch en duister, maar de bedoelingen blijven dezelfde.

Nu zijn dit alles algemeenheden, die niemand ontkent, voorzoover hij alleen maar eenig overzicht van de zeventiend'-eeuwsche Noordnederlandsche kunst heeft. Het overschakelen dezer kenmerken op de kunst van 14e en 15e, ook voor een bepaald deel de 16e eeuw is niet zoo gemakkelijk of althans niet licht zoo in te richten, dat daarbij de eenheid van het beginsel blijkt. Het gereedschap is te stomp, de termen klinken te wijdsch en dus te vaag om hun bedoeling aan te toonen aan een kunst, die, schijnbaar althans, van geheel anderen aard is. Er blijft te veel aan de intuïtie overgelaten, om te zeggen: wij begrijpen er iets van. Men versta mij niet verkeerd, ik strijd hier niet tegen de intuïtie van onderzoekers, het kostelijkst wapen in de hand van den pionier, maar ik vraag: hebben zij ons met hun instinct, hun gevoel, hun flair, niet reeds zoover gebracht, dat wij thans achteraf in staat zijn, om bewust in bezit te nemen, wat zij halfbewust moesten doen?

De vraag is dus: kan men het oordeel fijner omschrijven en geleden, kan men niet de reeks der bekende componenten zoover doen toenemen, dat men — als bij een blik door 't microscoop op een praeparaat, dat aan 't bloote oog vormelooze stof geleek — de algemeene praedicaten in deelen uiteen ziet breken, die ons door hun gedaante de richting aangeven waarin het onderzoek zich heeft te bewegen? Blijkt wellicht door sterker lens en feller licht het vreemde toch innerlijk verwant? Zijn de kleinere eenheden wellicht te noemen en te beschrijven? Niet tot in het oneindige! neen, slechts zoover als wij thans noodig hebben om de dingen te begripen, die ons tot probleem zijn geworden?

In enkele opzichten heeft men getracht aan onze wenschen tegemoet te komen. Valentiner, die m.i. van de verschillende beoordeelaars onder de kunsthistorici een enkelen keer, terloops, de meest verstrekkende poging heeft gedaan, om dit vraagstuk met woorden te behandelen, Valentiner heeft 't zelfs bij die gelegenheid aangedurfd verder te gaan dan wij hem zouden willen volgen. Hij immers trachtte ook — en eenigszins anders dan Taine, nl. niet historisch-economisch, maar optisch — te verklaren, van welken oorsprong de vele bijzondere eigenschappen der Noordnederlandsche kunst zijn afgeleid.

Die laatste proeve van afleiding zou zeker het meest belangrijk voor ons zijn, als zij geslaagd mocht heeten. Wij dienen er ons een oogenblik mee bezig te houden. Valentiners redeneering is ongeveer zóó: hij zoekt den diepsten grond van de verschijnselen, die hij beschrijft, in de natuurlijke gesteldheid van onzen bodem en in de wijze, waarop de op zulk een grond levende mensch gedwongen was zich dien bodem dienstbaar te maken.

Nederland is een vlak land. De waterpaslijn heerscht er bovenal, wordt overal, ook in de overeind staande gebouwen, herhaald, kortom leidt tot oneindige aanpassing aan de grondlijn. Dat is optisch-associatief gesproken tot eeuwig herstel van rust. De strijd tegen de dominante, dien de loodlijnen, in de realiteit dus alle oprijzende lichamen en bouwwerken voeren, verwekt wel aanschouwelijke actie en leven, in zooverre iedere tegenstelling een conflict schept, maar wordt in Nederland zelden ten gunste van de vertikaal uitgevochten en beslist. Zelfs het stoutste streven van dien aard, belichaamd in den gotischen toren, blijft in Noord-Nederland meer dan in den vreemde, onder den druk der horizontalen, in de gedaante van cordons, steenen banden en stompe transen, gedempt. Of — zou men kunnen zeggen, als men in Valentiners trant wilde verder redeneeren — of vervliegt tenslotte in zulk een ijle stapeling van telkens kleinere, doorluchtige lichamen, uitlopend in de dunne open peeren op den top van onze 16e en 17e eeuwse torentjes, dat het wazige licht de scherpe kanten beknaagt en de richting te niet doet. Maar ik ga hier reeds veel verder dan Valentiner, doordat ik mij een oogenblik heb laten verleiden den draad zijner gedachten verder te spinnen. Ik wil mijn overhaast zwichten voor zijn hypothese dadelijk eenigszins herstellen, door hier alvast een bezwaar te opperen en een tegenproef te eischen. Waarom zou deze eenvoudige wijze van verklaren van het domineeren van de horizontalen, gesteld, dat de waarneming juist is, alleen voor Nederland gelden? Er zijn meer vlakke gewesten in Europa, in Duitschland, in Frankrijk, in Denemarken vooral, om maar iets te noemen. Moet men niet eerst aantonen, dat dáár een soortgelijke inwerking van de geografische gesteldheid op de kunst wordt gemist, als men de a a n p a s s i n g voor iets speciaal-Noordnederlandsch wenscht te verklaren.

Maar het zou ons te ver voeren hierop nader in te gaan, ik wijs alleen op de leemte in de redeneering.

Valentiner, die zich in dit opzicht blijkbaar veilig voelde, heeft het niet bij dezen grond gelaten. Van de vlakke in 't algemeen, gaat hij over naar het grasland, naar onze slotennetten met hun rechthoekige snijding en kronkeloos lijnenstelsel. Hij meent daar weer dezelfde elementaire tegenstelling aan te treffen en wel thans in 't vlak geprojecteerd. Men zou haast willen zeggen, pasklaar gemaakt als diagram voor de schilderkunst.

Zoo lijkt er dan een soort van natuurlijk schema ontworpen te zijn, welks invloed de Noordnederlandsche kunstenaar wel moest ondergaan, waar hij niet aan kon ontkomen, nademaal hij dag-in dag-uit nauwelijks iets anders te zien kreeg. Is het niet begrijpelijk, dat men, als men zich eenmaal zoover heeft vastgeredeneerd, voor de verleiding bezwijkt erop door te gaan. Zoo kan men dan ijverige naspeuringen beginnen, teneinde vast te stellen, of, evenals in de bouwkunst, ook in beeldhouwkunst en schilderkunst dezelfde neerslag te constateeren is. En zoo komt het er ten slotte op neer de overheersching te bepleiten van ongebroken rechte lijnen, rechthoekige snijdingen, vierkant- en rechthoekvormen of zelfs van hunne stereometrische correlaten: kubus en prisma.

Valentiner heeft dat dan ook gedaan en er gaat van zijn, niet onvoorzichtig voorgedragen denkbeelden zekere bekoring uit. Men voelt de neiging te beamen, dat in de diagrammen, die men in vele figuren en voorstellingen van Noordnederlandschen oorsprong zou kunnen trekken, de rechte hoek het van den scherpe, het vierkant en de recht-

hoek het van den driehoek, de kubus en het prisma het van de pyramide en den kegel, maar bovenal van allerlei meer ingewikkelde figuren schijnen te winnen.

Men helt er misschien een oogenblik toe over den auteur te gelooven, als hij ons vertelt, dat juist diezelfde elementen meer dan ergens ter wereld in de Noordnederlandsche schilderkunst gevonden worden. Voorbeelden uit de werken van Dirk Bouts, van Geertgen en van Lukas van Leyden bespreekt hij, tezamen met merkwaardige gevallen, die zich voordoen in het werk van Terborch en Rembrandt. Zoo schijnt hij het daarstraks in twijfel getrokken verband te leggen door de geheele geschiedenis der Noordnederlandsche kunst.

Beziet men echter deze ontdekking op den keper, dan ontwaart men spoedig genoeg, dat er geen zekerheid verkregen wordt, waar Valentiner trouwens ook niet naar zocht.

Het zou immers weinig moeite kosten dergelijke verschijnselen aan te wijzen bij Claude Lorain, bij Poussin soms, bij Le Nain en ook wel bij Venetianen zonder, dat men daarom de genoemde kunstenaars tot Noordnederlanders zou kunnen stempelen. De observatie van Valentiner blijft haar volle waarde behouden, maar het criterium van den Noordnederlandschen stijl is er ons niet mee in handen gegeven.

Ik werkte dit voorbeeld iets nader uit om U te laten gevoelen, hoe weinig zelfs dergelijke tot in bijzonderheden gaande theorie ons helpt, waar zij een eind-definitie zou moeten leveren.

Met een ander beginsel: de concentratie van schikking, de concentratie van 't licht door 't clair-obscur, waar Fromentin zich meestal bij houdt, komt men er evenmin. Ten eerste laat ons dit laatste kenmerk aanstonds in den steek als we over andere kunstuitingen dan de schilderkunst spreken en ten tweede bezitten ook Leonardo, en Corregio, ook Caravaggio, Le Valentin, Velasquez en vele anderen het geheim van het clair-obscur en zij verheffen het eveneens tot een levens-principe voor hunne kunst. Voor de 17e eeuwse Hollanders, die Fromentin zoo goed kent en die hem zooveel te zeggen hebben, vindt de schilder-auteur teekenende, voortreffelijke woorden en beelden op den grondslag van „concentratie” en „clair-obscur”. Als hij er op wijst, dat vele Hollandsche schilderijen den indruk maken als waren ze „concaaf” gebouwd; dan weten wij wat hij wil zeggen. Maar eer het tot zulk een duidelijk stelsel was gekomen, — heel enkele uitzonderingen, als Geertgen's Heilige Nacht en sommige „van Eycken” buiten beschouwing gelaten — waren de Middeleeuwen al lang voorbij.

Ook het realisme tot elken prijs, waardoor de Noordnederlander, volgens anderen, zich zoozeer zou onderscheiden, dat hij tegenover zijn model niet staat als een vrij scheppende, als een kiezende en opnieuw ordenende geest, maar als een soort van fotografisch toestel, dat eenvoudig weergeeft wat de lens treft, ook dit soort realisme is geen specificum, dunkt ons. Teneerste bestaat er in de kunst geen realisme, dat met de fotografie zou mogen worden vergeleken. Het subject is een mensch en geen instrument, het spreekt eigen hoedanigheden uit en onderscheidt daardoor zijn indrukken van die van een ander. Maar bovendien gaat de bedoeling tot weergeven der realiteit nooit verder dan het algemeen geestelijk niveau van iederen tijd mogelijk maakt. En in zekeren zin kan men een schilder als Conrad Witz, die zeker geen Noordnederlander was, een nog onstuimiger realist noemen dan zijn Noordnederlandsche tijdgenooten.

Ik zou nog lang zoo kunnen doorgaan en nu ook de algemeene geldigheid kunnen ontzenuwen van kenmerken als „het scheppen van ruimte” om dit germanisme hier even te aanvaarden. En zelfs „de gave voor stofuitdrukking”, die zoo vaak wordt aangehaald, acht ik nog geen universeel kenmerk, al is het wáár, dat zij in hare hoogste, verenkelde potentie heeft geleid tot de heerlijke, mystieke bezonkenheid onzer Noordnederlandsche stille levens en dat zij tot zekeren graad bij alle schilderwerken en sculpturen van toepassing zou kunnen zijn, ja dat zij, last not least, mede onze portretkunst tot zulk een gaven bloei heeft gebracht.

Maar . . . zijn de „bodegones”, die merkwaardige keukenstukken van Velasquez en zijn kring, zijn de portretten van Giorgione, van Greco, van den Meester van Flémalle minder wáár in het stoffelijke. En zijn die schilders als Noordnederlanders te beschouwen? Heeft niet reeds de klassieke Oudheid? . . .

Maar genoeg: Ik mag aannemen, dat U reeds heeft begrepen, wat ik bedoelde. Al deze kenmerken verdienen geen van allen als iets anders te worden aangezien, dan als dat wat zij zijn: goede, maar oppervlakkig uitgedrukte waarnemingen van eigenschappen, die ons in de Noordnederlandsche kunst voorzeker dikwijls genoeg treffen.

Met elkaar en met nog oneindig veel andere behooren zij inderdaad tot datgene, wat men in zijn samengestelde éénheid den Noordnederlandschen stijl zou kunnen noemen. Over het wezen van dien stijl zelve lichten zij ons echter niet in. Waarom niet? Niet alleen omdat geen dezer eigenschappen opzichzelf beschouwd dien stijl uitmaakt, maar omdat zij opgeschreven of opgenoemd zijn in de veronderstelling, dat degene, die het hoort of leest er het overige, het eigenlijk bijzondere, wel bij zal denken of gevoelen. Omdat dus het woord, zoo zal men zeggen, toch in geen geval in staat is om ons nauwkeuriger te doen uitkomen, hoe in het bijzonder al deze dingen gemeend zijn. Ja en toch; neem het „licht en bruin” van Rembrandt en het „chiaroscuro” van Leonardo. In welk opzicht verschilt het eerste van het tweede? Spitsvondige advocaten, overtuigd als menigeen, dat daarover niet verder te praten viel, hebben onlangs getracht door de onoplosbaarheid van deze schijnbare overeenkomst deskundigen als zoodanig te wraken, bij gelegenheid van een rechtsgeding over een bekend aan Leonardo toegeschreven schilderij. Het gelukte echter aan één dezer experts al spoedig de beide opvattingen zoodanig met woorden te omschrijven, dat het verschil overtuigend werd aangetoond. Maar hoe kan men antwoorden vóór de vraag gesteld werd?

Vraagt men echter, zooals wij nu doen, dan vermag de taal wel degelijk dergelijke imponderabilia naar evenredigheid te benaderen. En het is zeker onze plicht ook voort te gaan in verdere onderscheiding, zonder, dat wij er langs dien weg zullen komen. Want er dreigt een ander gevaar: Ook door de nauwkeurigste beschrijving en door de meest frappante aanwijzing van bepaalde kenmerken, wordt telkens slechts één bepaald kunstwerk of een bepaalde reeks van kunstwerken, niet de stijl als zoodanig geraakt.

Men dient om dit te beseffen, eerst te definieeren, wat wij in dit geval onder Stijl verstaan, t.w. niet de stijl van een bepaald persoon, maar de stijl van een geheel volk, met al zijn nuances.

Stijl is éénheid: d.w.z. het is de terugkeer, op onnoemelijk vele en ver-

schillende wijzen, van symptomen van één en hetzelfde beginsel. Dat beginsel, in dit geval de Hollandsche aard — een afleiding zouden we liever niet met Valentiner riskeeren — heeft natuurlijk oneindig vele facetten, die geen van alle a priori zijn te construeeren, maar die als zoodanig begrepen worden door een ieder, die uit andere vroeger waargenomen verschijnselen genoegzaam met dien aard bekend is.

Het is duidelijk, dat die symptomen noch voor elk der drie zusterkunsten: bouwkunst, beeldhouwkunst en schilderkunst, noch voor de muziek en de letterkunde gelijk zijn. Zij kunnen evenwel zekere overeenkomst in de uitwerking op ons hebben en men heeft dan het gevoel, dat zij iets verklaren, d.w.z. dat zij iets onbekends of halfbekends door iets bekends vervangen. Ook de reeksen, de symbiosen van symptomen wisselen in verschillende tijden, doch aangezien zij aan hetzelfde beginsel zijn ontleend, aangezien er een „milieu” voortbestaat en de traditie geboeid houdt wie er in geboren is, blijft er verband. Een verband, dat — ook door den in het bijzonder gevoelige — sterker gevoeld wordt, naarmate onze kennis van soortgelijke verschijnselen dieper is.

Onderzoekt men met dit inzicht nu nog eens opnieuw de reeks van absoluut zekere of met grootste waarschijnlijkheid als zoodanig gequalificeerde vroeg-Noordnederlandsche schilderstukken, b.v. tot aan 't laatste kwart der 16e eeuw, dan vindt men inderdaad, van Albert van Ouwater af tot Anton Mor toe, de straks genoemde kenmerken terug. Maar men vindt ze „gewaarschuwd” terug en men gunt zich het genot ze voor ieder geval uit te werken tot der onderscheiding uiterste spanning, voorzoover het woord, of laat ik liever zeggen: de graad van bewustheid onzer observatie, dit toelaat. Daarbij ontdekt men dan, dat men om den stijl te omschrijven, ook nu reeds iets verder kan gaan dan gemeenlijk geschiedt.

Een enkel voorbeeld voor vele, Ouwaters eenige bewaarde werk de Opwekking van Lazarus te Berlijn. Ik meen dit stuk hier te mogen aanhalen, ook zonder het te vertoonen, omdat verreweg de meesten Uwer het origineel hebben gezien of althans reproducties kennen. Ik beschrijf dus slechts in groote trekken.

In 't koor van een Romaansche kerk, dat van den door breede rondboogvensters verlichten omgang is gescheiden door een geelbruine planken afsluiting, is het wonder zoeven geschied. De compositie is, zonder clair-obscur, zeer sterk geconcentreerd door schikking en kleur. De hoofdpersoon, Lazarus zelf — naar Christus moet men even zoeken — zit juist onder den middelsten, frontaal zichtbaren en perspectivisch dus wijdsten boog. 't Is de boog, die door de traliedeur en de nieuwsgierigen achter de „choirpilaerkes” toch al dadelijk de aandacht trekt. Lazarus zit, voor zich uitstarend, als halfwakker met zijn onbestemd gebaar op de diagonaal gelegde zerk van zijn donkeren, zuiver recht tegen de vloertegels afgeteekenden grafkuil. In de ruimte achter zijn rug tot aan de traliedeur staat alleen Petrus, die met een overtuigend „ziet-Ge-nu-wel-gebaar”, de beide groepen van toeschouwers rechts en links verbindt. Links: Christus zegenend, de familieleden van den verrezene en de Jongeren, rechts de ongelooovige, verschrikte Joden in een halven cirkel om de groeve geschaard, zoodat de voorste, die de rij sluit, den beschouwer den rug toekeert. Wat is er Noordnederlandsch in dit paneel? Kan er wel iets Noordnederlandsch in zijn? Hebben zij misschien gelijk, die in Ouwater niet den grooten

schenkenden meester zien, maar veeleer een der waardigste adepten van Dirk Bouts? En is Dirk Bouts wel een Noordnederlander te noemen? Wat weten wij uit zijn Haarlemschen tijd? Is hij niet geheel en al Leuenaar geworden? Is hij niet onder den alles beheerschenden invloed van Rogier geraakt, nog vóór anderen van hem konden leeren?

Volgens mijn meening is deze angstvalligheid overbodig en zijn er in de 15e eeuw weinig stukken geschilderd, waar zooveel Noordnederlandsch karakter in ligt als in dit werk. Wil men dat echter aantoonen, dan mag men niet van de wat glazige kleur uitgaan, men moet de vormen vergelijken. Gelijkijdige zeker-Hollandsche altaarstukken, die zich goed tot vergelijking leenen, zijn er niet. Maar een blik op de beeldhouwkunst, niet op één enkele figuur, maar op de telkens weér terugkeerende trekken, in heele rijen van figuren, in een lange volgorde tot 1500 toe en voor een groot deel vast ter plaatse, helpt ons onmiddellijk. Als men de houtsneden er bij neemt, waarvan de herkomst vaak met nog meer zekerheid valt te bepalen, als men de Noordnederlandsche miniaturen uit de eerste helft der 15e eeuw kent, dan valt er toch niet aan Ouwaters Noordnederlandschen aard te twijfelen. Wat het h a n d s c h r i f t, dus de wijze van teekenen betreft: dáár zijn nu allereerst de vele ongebroken rechte lijnen. De gewichtigste voor 't geheel is wel de verticaal neerhangende zoom van Petrus' mantel, die de geheele groep een middellijn geeft. De richting loodrecht op den voorkant van het tafreel keert telkens en telkens met iets bijna opdringends terug, op dezelfde wijze als ze ons aan houten en steenen Heiligen van Noordnederlandsche herkomst al van verre verschijnt. Ziet men de bolle, gladde hoofden, die er evenals soms bij Geertgen, uitzien als waren ze vóór 't afwerken van de draaibank gekomen, let men op de strakrechthoekige wanden van zerk en grafkuil, op de bijna cilindrische poppen in hun lange stijve rokken, dan begrijpt men, dat Valentiners denkbeeld om de geheele stijlformule voor een aanzienlijk deel tot de nomenclatuur van meetkundige figuren te herleiden, door dit schilderstuk is ingegeven en hier is dat stelsel werkelijk van belang. Het is ook bij Geertgen, die Ouwaters leerling heet geweest te zijn, van zekere waarde. Men kan er iets essentieels van den stijl van dien meester mee omschrijven en men kan ook dan aanstonds weér naar de beeldhouwkunst verwijzen, waardoor de kring wordt gesloten, het persoonlijke wordt geëlimineerd. Ook dáár die elliptoïde hoofden, waar neuzen en ooren, als ze zichtbaar zijn, nauwelijks buiten steken, waar de monden en oogen er uit zien als waren ze op 't gladde oppervlak geschilderd. Wat is dat? Toch zeker een neiging vooral goed overzichtelijke, duidelijk omschreven grondvormen te laten zien. In elk geval is dit een eigenschap, die ook in de echt-Noordnederlandsche Gotiek, met hare horizontale geleidingen en haar dikwijls blokachtige onderdeelen is te vinden. Nergens groote warreling van los staafwerk en naturalistische stengels, geen gebogen fialen als in Neurenberg, geen doorengestregelde vrij onder 't gewelf zwevende ribben, maar gekleurde massa's en vlakken tegen elkaar, als bij onze Noordwestelijke torens.

Door zulk een opmerking over de bouwkunst is ook de tegenwerping te weerleggen, dat de beeldhouwkunst slechts dergelijke allures aanneemt onder Geertgens rechtstreekschen invloed. Dat zulk een persoonlijke invloed soms bestaat, is te bewijzen. De kleine groep van een Beweening, die het Nederl. Museum eenige jaren geleden aankocht, is zonder het voorbeeld, dat Geertgen in zijn groote Beweening te Weenen heeft gegeven, niet denkbaar.

Het lichaam van Christus, de ligging van het doode lichaam, de gezichten der vrouwen, alles pleit voor zulk een verband. Maar is men in staat het verband tot de bouwkunst te slaan, dan kan de persoonlijke invloed buiten spel blijven. Ik geef toe, dat het onderzoek hier uiterst subtiel wordt en dat men in het metaphysische verdwalen kan. Maar een zekere verwantschap met de schilder- en beeldhouwkunst is dunkt mij werkelijk te onderkennen in de behandeling en toepassing der groote, uiterst sobere architectonische vormen, voorts in de neiging tot onderdrukking van min-schilderachtige scherpe omtrekken tegen het licht — een scherpste, die al gauw plat en vlak doet verschijnen, wat massief is. Wat zou anders de aesthetische bedoeling zijn van de groote lichte kantblokken, die men zoo gaarne bij de oude torenrompen heeft aangewend. Aan de randen van zulke torens schijnen de verstrooid verlichte ruimte en het lichaam van den toren als met tanden in elkaar te grijpen, in elkaar te vergroeien, zoodat er een weeke, rondende overgang, geen krasse tegenstelling ontstaat. En men kan meen ik op dezen weg van vergelijking veel verder komen, mits men de taal der gebouwen evenzoo leere verstaan als de taal van de andere Nederlandsche kunstwerken. Mits men ook uit de steenen het leven pure, dat de bouwmeesters er door maat, behandeling en schikking in hebben vastgelegd. Dit moge gewaagd lijken, maar het heeft aan den anderen kant één groot voordeel, n.l. dat men dáár met meetbaar materiaal werkt en dat men dus voor den eenmaal ingewijde de resultaten der vergelijking, de verschillen der verschillende perioden beter kan vastleggen. Onze voorzitter heeft nog niet lang geleden wijze woorden gesproken over het restaureeren als een kunst, die niets schijnbaar-elementairs moet verwaarloozen. De maat, huid, de ruigheid of gladheid, de kleur, de stand, de voeging van een steen, dat alles komt er evenveel op aan. Daarmee is ook de toekomstige richting van het onderzoek naar de stijlverschijnselen in de bouwkunst voorgeschreven. Ook dat onderzoek zal op dezelfde wijze moeten worden verdiept als het onderzoek naar den stijl van de schilderkunst en de beeldhouwkunst, dat ons tot nu toe heeft bezig gehouden. Men zal zich bij voortduring nauwkeuriger moeten leeren zeggen, w a a r o p eigenlijk het effect berust.

Toch bereikt men met getallen, diagrammen en cijfers slechts een dorren standaard, slechts een geraamte. De uitkomst moet steeds weer voor ons v e r s c h i j n e n, niet beschreven worden. Die uitkomst toch is de stemming, de gevoelstoon, die het werk opwekt en waarin het is gewrocht. Ook die heeft reeds in de 15e eeuw naar mijn meening in Noord-Nederland een eigen karakter. Vergelijk Rogiers' vurige of strenge asceten, zijn hautaine vrouwen, den adel van zijn grijsaards en puurheid zijner engelen; vergelijk Hugo van der Goes' onrustig menschengeslacht met de menschen, die Ouwater, Geertgen, De Meester van Delft, de Meester van Alkmaar ons voor oogen stellen. Is het niet een ander ras, dat anders, zwaarder loopt, dat zijn gebaren zooveel mogelijk inhoudt en slechts 't noodigste met beslistheid doet? Is het niet of deze kunstenaars ons menschen willen vertoonen, wier bewegelijkheid tot een minimum is beperkt? Zelfs het feit, dat de Noord-Nederlanders — behalve dan in den tijd der z.g. Romanisten en Academici — zoo min mogelijk gebruik maken van het verkort, zelfs dat feit wijst m.i. op een eigenschap des geestes, op een kant van hun talent, die men niet voor een leemte mag aanzien. In alle „verkort" kondigt zich licht een neiging aan om moeilijkheden te forceeren, dingen, die onoverwinnelijk schenen,

met geweld te doen. En als men dan de overwinning behaald heeft, dan heeft men, tenzij men Michelangelo ware, met deze inspanning nog niet meer gewonnen, dan dat men zijn kunstje heeft vertoond. Dat nu past niet bij den Noordnederlandschen aard en zoo geloof ik, dat een zekere afkeer van één kategorie van technische moeilijkheden bij het teekenen wel blijvend op het programma der stijlfactoren zal moeten blijven staan, even blijvend als het portret van den Noord-Nederlander, wiens postuur en manieren, wiens *démarche* niet veel zijn veranderd. Neen, geen bewegingen en niet al te veel dramatiek. Maar een kop, een „tronie” schilderen, oversluierd door vage zorgen of belangstellend-nieuwsgierig, of niet-zonder-aanmatiging-overtuigd, of met eenig leedvermaak-triumpheerend, dat kunnen zij Van Ouwater af tot in de latere perioden van bloei. Al die uitdrukkingen, die niet aan het begin en het eind van de scala liggen, al die oneindige overgangen tusschen onactieve vreugde en smart, tusschen stillen trots en nederigheid, tusschen stompe domheid en verholten scherpte vindt men reeds bij de eerste vijftiend'-eeuwers van Noord-Nederland. Ook in de beeldhouwkunst en dan voornamelijk dáár, waar bij andere volken, Rijnlanders en Beieren, maar ook bij Zuid-Nederlanders en zelfs bij de gematigde Franschen, om van de Italianen niet te spreken, de hartstocht uitbarst, in de voorstellingen van Gethsemaneh of van de graflegging en beweening van Christus. Ingehouden smart of bittere verbolgenheid is in de 15e eeuw nergens zoo weergegeven, zoo overtuigd en overtuigend als in de Noordnederlandsche kunst. Niet enkel door de groote kunstenaars als door Geertgen op het Weensche luik of door den soms zoo grimmigen Meester van de Virgo inter Virgines, maar in eenige, overigens technisch slechts matig verzorgde, in eikenhout gehakte en gestoken voorstellingen van de Pietà, die op zich zelf waard zouden zijn als voorbeelden van Noordnederlandschen stijl te worden besproken. Alle gemoedsuitingen, alle teekenen van smart blijven daar als onder de sourdine, alle vormen ondergaan te dien einde een ver-sobering. Alle kleur wordt of in zich door menging of toon of door de tegenstelling met andere gedempt. Het doorgaand bewijs voor deze als blijk van Noordnederlandschap geldige manier van doen is slechts door tegenstelling te leveren, tegenstelling met Duitsche en Zuid-nederlandsche kunstwerken.

Vooraf met de laatste, in veel opzichten zoo verwante, waar toch telkens weer de meer gestaalde spanning, de meer geïdealiseerde d.w.z. meer abstract-ornamentale buiging en zwenking, de klaardere lokale kleur domineeren.

Niet dat er in sommige perioden geen zwier in Noord-Nederland te vinden zou zijn, of dat men er geen geluiden van uitbundige hartstocht of van gul genot zou hooren. Denk aan Engelbrechtsz, aan Jan Swart van Groningen, aan Meester Lukas zelf, en aan de zeventiende eeuwse boeren- en zeden-schilders, maar die zwier is anders dan in het Zuiden, minder doorgolfd met gave S- en C-voluten en ruischende ranken. Zelfs de meest wapperende manteltip wordt nooit tot een bloot ornament, blijft altijd weer die of die bepaalde stof met zijn zwaarte, dikte en structuur. Zelfs den meest eleganten jongen page bij Engelbrechtsz of Jacob Cornelisz kleeft toch ergens iets intiem-menschelijks aan, dat hem houdt binnen de grenzen van het in Noord-Nederland begrepene.

Het zuiverst spiegelen deze eigenschappen zich af in het vrije en toegepaste ornament zelf, van de Gotiek af tot in den tijd van Lutma en Mosijn toe. De gegevens mogen van

over de grenzen komen, de elementen mogen gelijk blijven, voluten, rolwerk en cartouches, ranken en grottesken, bandvlechtingen en bloemfestoenen, het beloop wordt anders, de onderdeelen worden gewijzigd, d.w.z. in 't Hollandsch vertaald. Iemand, die het woord met de noodige lenigheid zou weten te hanteeren, doordat zijn geest zwanger zou zijn van de duizenden associaties met verschijnselen van ander soort kunstuitingen en zelfs met ons hedendaagsch-Hollandsch leven, zoo iemand zou te eeniger tijd een leerzame en boeiende grammatica van het Noordnederlandsch beeldend idioom kunnen schrijven.

Den gulden regel voor Noord-Nederlanders: „niet te luid, en te jubileerend, niet te prim-veerkrachtig, niet te lenig-pralend, niet te ostentatief-wijdsch”, zou men ook daar telkens weer aantreffen.

Wie kan het kostelijkst paradigma van Noordnederlandsche mentaliteit vergeten, dat G. Kalff eens voor ons uit het stof van vergeelde boekskens groef? Ik meen die verdiet-sching van de Oud-Duitsche versregeltjes, die op zich zelf toch niet eens bombastisch klinken:

„Und das erhört die Tausendschöne
in irem Schlafkammerlein”

vertaald met geen andere woorden dan:

Daer lach een waerde vrouwe
Al op haar camer en sliep.

Maar hiermede ga ik reeds buiten de grenzen van mijn gebied en buiten de grens van den tijd, die mij hier werd toegemeten.

De vraag: Is er een Noordnederlandsche stijl? kunnen wij geloof ik, afziende van alle persoonlijke accenten, ook voor de 15de eeuw bevestigend beantwoorden. Op de vraag: is er een formule mogelijk? past dunkt mij geen ander antwoord dan: de serie zelf, waarin het verwante uit verschillende kategorien is bijeen gebracht, waarin het met andere uitingen wordt vergeleken en daardoor toegelicht, die serie doet ons de formule bij momenten verschijnen, en dus bevroeden, nooit zal men het duizendvoudig iriseerend principe op een enkelen noemer kunnen brengen. Geen der vele tooverwoorden, die men heeft gepreveld, geen der bezweringskunsten die men heeft voorgesteld, opent ons de poort, die slechts bij oogenblikken wijkt voor den blik van den bezigen onderzoeker. Dien blik hebben wij in de laatste kwart eeuw leeren scherpen en wij zijn er dankbaar voor.

Als onze meer en meer op gedachte loos kunstgenot pratgaande tijd, die zich rijker waant, omdat zij haar armoe niet kent, niet al te zeer leidt tot ontreddering der selecte series, die wij in enkele onzer musea mogen aantreffen, dan zullen zich onze zintuigen al kijkende gemakkelijk genoeg verfijnen ter waarneming van de geheimzinnige gouden kluisters, waarin tijd, ras en milieu ook de grootste genieën ordenend geklonken houden.

Alles wat ons daardoor wordt aangewezen als bijzonderheden van de Noordnederlandsche kunst zullen wij synthetisch tevens meer en meer leeren begrijpen als haar eigenaardige deugden, en dus toch niet als . . . „een reeks van eigenaardige gebreken”.

W. VOGELSANG.

WAT DE OUDHEIDKUNDIGE BOND DEED EN DE MONUMENTENCOMMISSIE DOET VOOR HET RESTAUREEREN VAN OUDE GEBOUWEN.

I.

Nog maar vijftien jaar geleden was het „restaureeren van monumenten“ een onderwerp, dat in de jaarvergaderingen van den Bond, in het „Bulletin“ — zooals het toen nog heette — en nu en dan zelfs in de kranten, heel wat tijd en heel wat plaats in beslag nam. In de laatste jaren wordt er onder ons nauwelijks meer over gesproken en nooit meer heftig geredetwist: het ziet er uit, alsof een „pacificatie“ bereikt is, nog vollediger dan bij het onderwijs.

In Indië alleen schijnt men het nog lang niet eens te zijn, maar de omstandigheden dáár zijn zoo geheel anders dan die hier, dat het voor een moederlander, die het Rijk buiten Europa niet kent, ongeraden is zich in den twist te mengen.

Nu de Bond, die zoo véél heeft gedaan om op dit gebied den vrede te herstellen, zijn zilveren feest viert, kan het niet ongepast schijnen eens na te gaan wat die vrede ons heeft gebracht.

De geschillen over het restaureeren hebben tot de redenen behoord, die indertijd de oprichting van den Bond zoo wenschelijk maakten. Toch duurde het tot 1910, vóór dit onderwerp officieel aan de orde werd gesteld. Men herinnert zich nog wel, hoe toen in de jaarvergadering te Gouda door Jos. Cuypers en Vogelsang prae-adviezen werden uitgebracht, die het vooral duidelijk maakten, dat het terrein vol voetangels en klemmen lag. Er werd daarom een commissie ingesteld, die de zaak zou bestudeeren, en men benoemde daarin vogels van diverse pluimage, overtuigde aanhangers van de oude restauratie-theorie van Viollet-le-Duc, als Dr. Cuypers en Victor de Stuers, maar ook moderne architecten met geheel ander inzicht, als De Bazel, Gratama en Kromhout¹⁾.

De commissie begon te praten, maar schoot niet hard op, en het duurde tot 1915, aler zij stellingen geformuleerd had, die te Arnhem aan de Jaarvergadering konden worden voorgelegd. Het waren stellingen van de meerderheid der commissie: een minderheid, bestaande uit Dr. Cuypers, Van Riemsdijk en De Stuers, had afwijkende inzichten over de kardinale punten in den vorm van tegen-stellingen aangeboden. De Bondsvergadering vereenigde zich met de voorstellen van de meerderheid, maar wenschte nog enkele verschikkingen en redactioneele wijzigingen. De aldus vastgestelde regelen vonden instemming bij de bouwkundige vereenigingen, de Federatie van beeldende-kunstenaarsvereenigingen, de Vereeniging voor ambachts- en nijverheidskunst en het Verbond van Nederlandsche kunstenaarsvereenigingen. In eindredactie werden zij tenslotte in 1916, in de vergadering te Hoorn, bekrachtigd en nu als „Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken“, met een aanbevelend adres toegezonden aan den Minister van Binnenlandsche Zaken.

¹⁾ De overige leden waren: Jos. Cuypers, Kalf, Overvoorde, Van Riemsdijk en Vogelsang.

In het volgende jaar werden zij ook, met een inleiding van mijne hand, gedrukt en in den handel gebracht.

Minister Cort van der Linden, midden in den oorlog de pacificator op onderwijsgebied, was ervoor te vinden ook op ons terrein vrede te stichten, en kwam al in 1917 met voorstellen daartoe bij de Kamers.

Art. XXIX van „Grondbeginselen” luidt:

Voor de beoordeeling der plannen uit oudheidkundig oogpunt en het toezicht op de uitvoering bediene de Regeering zich van opzettelijk daarvoor geschoolde ambtenaren, werkende onder leiding van een commissie.

Deze commissie besta uit enkele bouwmeesters en kunsthistorici, een beeldhouwer en een schilder, onder voorzitterschap van een onpartijdig belangstellende, die geen deskundige behoeft te zijn.

Zij vorme een afdeling van eene „Rijkscommissie voor de monumentenzorg”, waarvan de tegenwoordige commissie voor de monumentenbeschrijving de andere afdeling worde, om de onmisbare samenwerking van deze twee instellingen te verzekeren.

De Minister begreep, dat de hier bedoelde commissie inderdaad den weg tot den vrede zou kunnen banen, en bij de Staatsbegrooting voor 1918 vroeg hij daarom de gelden aan, noodig om haar in te stellen.

In de Tweede Kamer vond dit voorstel wel eenig verzet, vooral ingegeven door de vrees, dat de schrijver van dit opstel, dien men voor een fanatiek modernist hield, al te veel invloed op den gang van zaken zou verkrijgen, daar het in de bedoeling lag hem zoowel tot secretaris der commissie als tot directeur van haar bureau te benoemen. Aan deze samenkoppeling van functies, die toen wenschelijk scheen en ook later wel is gebleken, ter vereenvoudiging van het werk, was mij persoonlijk weinig gelegen. De Minister kon dan ook met mijn volle instemming beloven, dat hij van de combinatie zou afzien en daarmee voldoening geven aan de oppositie, als wier woordvoerders waren opgetreden Dr. De Visser en Jhr. Ruys de Beerenbrouck.

Dat Van Beresteyn ook bij deze gelegenheid een lans brak voor de belangen van onze monumenten behoef ik niet te zeggen.

Dr. de Visser had o.a. betoogd, dat indien de nieuwe monumentencommissie niet met groote onpartijdigheid werd samengesteld, groot gevaar bestond, dat hare adviezen eenzijdig in een bepaalde richting zouden uitvallen, en in dat verband erop gewezen, dat onder de hoogleeraren aan de Technische Hoogeschool leden zouden zijn te vinden, die zoowel deskundig als onpartijdig waren.

Minister Cort van der Linden knoopte zich dit in het oor, en toen, bij Kon. Besluit van 10 Mei 1918, de „Rijkscommissie voor de Monumentenzorg” werd ingesteld, bleken niet minder dan vier Delftsche hoogleeraren daarin te zijn benoemd, de heeren Odé, Sluyterman, Van der Steur en Visser.

De samenstelling der commissie geschiedde ook overigens met zóó groote onpartijdigheid, dat niemand van tevoren kon voorspellen in welke richting hare beslissingen zouden uitvallen, en pessimisten vreesden, dat zij een poolsche landdag zou blijken en even gauw van het tooneel verdwijnen, als indertijd haar voorganger, het College van Rijksadviseurs, had gedaan.

Het is, gelukkig, heel anders geloopt.

In Van der Steur, die tot algemeen secretaris en tevens tot secretaris van de Afdeling voor het restaureeren benoemd was, bleek de commissie een uitnemend organisator te hebben verkregen, vol toewijding aan de zaak en volkomen onbevangen tegenover de vraagstukken, die zich zouden voordoen.

Met Dr. Cuypers, haren Voorzitter, had de commissie het minder goed getroffen. Feller geworden in zijne overtuigingen, naarmate hij ouder werd, zijn leven lang gewend geweest, dat zijn woord wet was, miste hij al te zeer de eigenschappen voor een parlementaire manier van werken. Bij alle vereering, die de geheele commissie hem toedroeg, kon zij toch niet gedoogen, dat hij zich buiten en boven de wet van hare besluiten zou stellen. Het kwam dan ook al gauw tot een conflict, dat Dr. Cuypers noopte tot heengaan.

Letterlijk volgens den wensch van het hierboven afgedrukte beginsel, werd tot zijn opvolger benoemd een „onpartijdig belangstellende”, die geen deskundige was: het lid, later vice-president, van den Hoogen Raad, Mr. S. Gratama. De leiding der vergaderingen was nu in een vaste hand. De langdurigste en ingewikkeldste debatten konden geregeld verlopen, de sterkste meeningsverschillen rustig worden geuit. In de atmosfeer van kalme zakelijkheid, die nu in de vergaderingen ontstond, was er al weldra voor heftigheid niet veel plaats. Nu men elkanders meeningen rustig h o o r d e, was men weerszijds verbaasd, dat zij meestal niet zoo heel veel uit elkander liepen. Dingen, die contrasten hadden geleken, bleken dikwijls meer nuances te zijn, en de wezenlijk principieele verschillen, die ten slotte toch wel overbleven, werden geen geschillen meer, omdat men, in de praktijk, elkaâr had leeren waardeeren.

In de praktijk. . . .

Want al waren er wel onder de leden der commissie, die voelden voor principieele uiteenzettingen, voor theorethisch, „academisch” debat — het werk, dat gedaan moest worden, vroeg telkens feitelijke beslissingen.

De commissie moest den Minister adviseeren, maar de Minister vroeg haar niet: „wat denkt gij over de toepassing van moderne vormen aan oude gebouwen?”, prachtig thema voor eindeloos gekrakeel — hij zond haar iets zoo stelligs als het uitgewerkte herstellingsplan voor een bepaald gebouw en vroeg nu: „kan dat zoo worden uitgevoerd?”

Op zulke onbescheiden vragen op-den-man-af moest de commissie het antwoord geven, liefst binnen niet al te langen tijd, en zij begon dus al gauw haar werkwijze daarop in te richten.

Zij splitste zich in subcommissies van slechts enkele leden en belastte deze met de voorbereiding van alle zaken, nadat in eerste instantie de directeur van haar bureau deze had onderzocht.

Dat geschiedde en geschiedt nu zóó, dat ik aan het gebouw en in mijn bureau, met de vele hulpmiddelen, die mij daar ten dienste staan, de historie van het betrokken monument tracht uit te pluizen en mij over de voorgestelde herstellingen een voorloopig oordeel vorm. Met de subcommissie bezoek ik dan het monument. Wij bespreken met den architect, ter plaatse, wat hij wil en wat noodig is. Wij redetwisten vóór het monument. En dan twisten wij niet, maar redeneeren, vlot en vriendelijk, omdat het monument-zelf

meestal duidelijk vertelt wat er moet gebeuren, en het ons allen toch niet om onze theorieën, maar om het monument te doen is.

Dan geven wij aan de Afdeeling schriftelijk verslag van onze bevindingen, in belangrijke en moeilijke gevallen gaat de Afdeeling ook in haar geheel ter plaatse zien, en in de vergadering geeft dan ieder zich gewonnen aan de evidentie van het „feit“.

II.

Wij zijn op deze manier tot de merkwaardige ontdekking gekomen, dat in verreweg de meeste gevallen het vraagstuk van den „vorm“ — den vorm in den zin van architectonisch ontwerp — geen vraagstuk is. Dat wat uit een tekening betreffende den vorm kan blijken is volkomen secundair, primair is de vorm als tastbaarheid, zijn verschijning, nadat hij in het werk is verwezenlijkt. In laatste instantie komt het aan op den vorm, in zijn uiterste spanning, dat is op de bewerking van zijn oppervlak, op dat wat de Engelsen, met een zoo teekenend woord, hebben genoemd: „de huid“.

Men zou niet gelooven hoe ver deze waarheid zich uitstrekt.

Wij hebben geleerd, de architectuur te beschouwen als ruimtekunst en zijn daarom licht geneigd te meenen, dat b.v. een kerkinterieur, waarvan de ruimtewerking gestoord is door later ingebouwde schotten en galerijen, zijn oorspronkelijken ruimte-indruk terugkrijgt, wanneer het door het verwijderen van de storende elementen, tot zijn bedoelde ruimtelijke gesteldheid wordt teruggebracht.

Dit is gebeurd in de Oude kerk te Delft. Maar men heeft toen tegelijkertijd alle wanden en zuilen glad-gestucadoord (ik weet geen beter woord voor dit walgelijk bedrijf) en de uitslag was, dat er in architectonischen zin geen „ruimte“ meer overbleef: de „ruimte“ was een „lokaal“ geworden¹⁾.

Ook het constructieve uitdrukkingsvermogen van een bouwdeel blijkt met de gesteldheid van de huid ten nauwste samen te hangen. Een goed gemetselde of van bergsteenblokken gestapelde zuil heeft, behalve zijn feitelijke kracht, ook een optisch draagvermogen. Om de zuilen in de Haagsche St. Jacobskerk, inwendig verzwakt, heeft men betonnen kokers ter versterking aangebracht. Zij zijn netjes in de kalk geschuurd en het zijn nu geen „zuilen“ of geen „pijlers“ meer, maar buizen, zij dragen niet meer voor het oog, maar zij staan, zij zijn niet meer werkzaam, maar dood materiaal geworden.

Noch in maat noch in contouren zijn zulke verschillen aan te geven en in de architectonische tekening gaan zij verloren. Maar het oog neemt ze waar en dit stelt vast, dat ook ruimtevorm en doelvorm naar hun uiterste spanning, dat is naar hun oppervlak, worden beoordeeld.

Deze waarneming is van zoo primordiaal belang, omdat iedere restauratie altijd en juist de huid van een gebouw aantast. Wij hebben dit ook vroeger wel vaag

¹⁾ Men heeft nadien het pleisterwerk wat verbeterd en de indruk is nu minder afschuwelijk. Wat ik wil betoogen laat zich nu niet zoo goed meer contrôleeren — maar dit op zichzelf is als de proef op de som.

geweten, maar tot de kern zijn wij toen toch niet doorgedrongen. In de toelichting van stelling VII schreven wij:

„Voor de schilderachtigheid is van groote waarde het oud aanzien, zelfs het vervallen uiterlijk, in het algemeen dat wat de Engelschen de „huid” van het gebouw hebben genoemd, het toevallige dus, het door den tijd geworden. De bouwkunstige schoonheid vraagt echter het gave en volledige: niet het toevallige, maar het bedoelde.”

Wij weten nu, dat juist de „huid” altijd het „bedoelde” zijn moet, dat eerst zij de bedoeling in laatste instantie uitdrukt. Dit maakt het restaureeren zeker veel moeilijker, maar het geeft daarbij ook uitzicht er iets mée te bereiken.

Tot zekere hoogte is restaureeren altijd ontluisteren. De ruige klimop, tegen een ouden muur gegroeid, de prachtige patina, waarmée mossen en wind en weér een ouden toren hebben gebronsd en geoxydeerd, dat wat aan alle beëindigingsvormen de tijd heeft geraspt en geknaagd — „le temps, ce grand sculpteur!” — wij moeten maar al te veel het rooven. Wie het gele goud van de boterbloemen op de onbeschrijfelijk vergrijsde steen van de Bossche St. Janskerk heeft zien gloeien — is geneigd restaureeren voor vandalenwerk te houden.

Maar tijd en weér en wind en plantengroei zullen ook òns werk slijpen en roesten en groenen en vergulden, en over vijftig of honderd jaar zal het nieuwe werk van nu weér zoo mooi zijn als nu is het oude, w a n n e e r n u h e t n i e u w e w e r k z o o g o e d i s, a l s h e t o u d e, t o e n h e t n i e u w w a s.

Werk, dat al dood was bij zijn ontstaan, wordt ook door den tijd niet levend gemaakt. Stukken, die voor honderd jaar aan den Keulschen Dom „gerestaureerd” zijn, of voor zestig aan de St. Jan, zijn nu voor een deel al meer verweerd en even sterk bemost als oorspronkelijke deelen, die vier of vijf eeuwen oud zijn. Maar zij zijn nog even kil en dood als toen zij pas waren voltooid: de tijd weeft een sluier, maar een sluier is doorzichtig!

Moeten wij om een gebouw te behouden, ook de huid ervan vernieuwen, dan hebben wij zorg te dragen, dat de nieuwe huid, ook nieuw, een mooie huid zij.

Dit is het wat men vroeger niet heeft gevoeld.

Men vocht er over, of een vensterharnas in flamboyante of rayonnante gothiek moest zijn, maar men vocht alleen over de hieroglyph van het architectonisch ontwerp en men vergat de wezenlijkheid van het uitgevoerde „ding”.

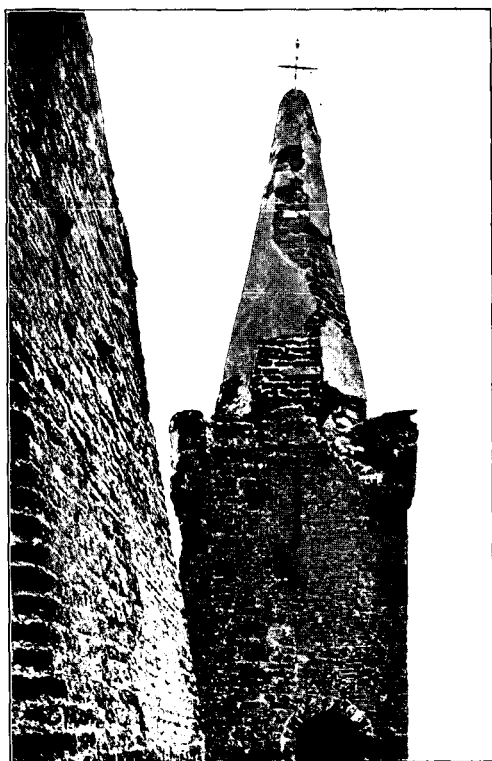
Voor iedereen het makkelijkst te zien is dit aan baksteenmuren. Wanneer men oud metselwerk met nieuw vergelijkt, blijkt alles verschillend; materiaal en bewerking. Bij de oude handvormsteen, dikwijls in veldovens gebakken, zijn eigenlijk geen twee steenen volkomen gelijk van formaat en ook geen twee precies gelijk van vorm. De kleur is geschakeerd van oranje tot donker paars, met grijs ertusschen en soms het groen-verglaasd van gesinterde koppen. Al te zachte steen werd binnen in den muur verwerkt, overigens werden de voorwerkers haast niet gesorteerd, maar de heele ovenvulling gebruikt, naar gelang ze werd opgedragen en de hand van den werkman de steenen greep. Met het verband dorst de metselaar te spelen en de voeg werd begrepen als een voeg, nooit als een lint.

Profielen — behalve dan in de dertiende eeuw in het Groningsche — werden niet

vóór het bakken gevormd, maar aan de gebakken steen gekapt, en zoo kreeg een muurvlak iets van de rimpeling van kabbelend water, vol ruggen en rondten, vol putten en dalen, een paddeschild met duizend kanten, waarop het licht spatten en glimpen en schampen, en de schaduw zich sprenkelen kon.

Wat blijft hiervan over, wanneer men eraan „restaureeren” gaat met scherp gesorteerde, machinale steen en geperste profielsteen, met gesneden voegen of een morsigen

AFB. 5. HOEKTORENTJE VAN DEN TOREN TE KAPELLE (Z.).

A. Vóór de restauratie.

Het torentje is afgebroken en nieuw opgemetseld.

B. Enkele maanden na de restauratie.

Architect: Ir. Jos. Cuypers.

„platvol”, in dat strakke verband, dat, voor wie eenmaal het ongeluk heeft het op te merken, vooral bij kruisverband, een razende obsessie wordt?

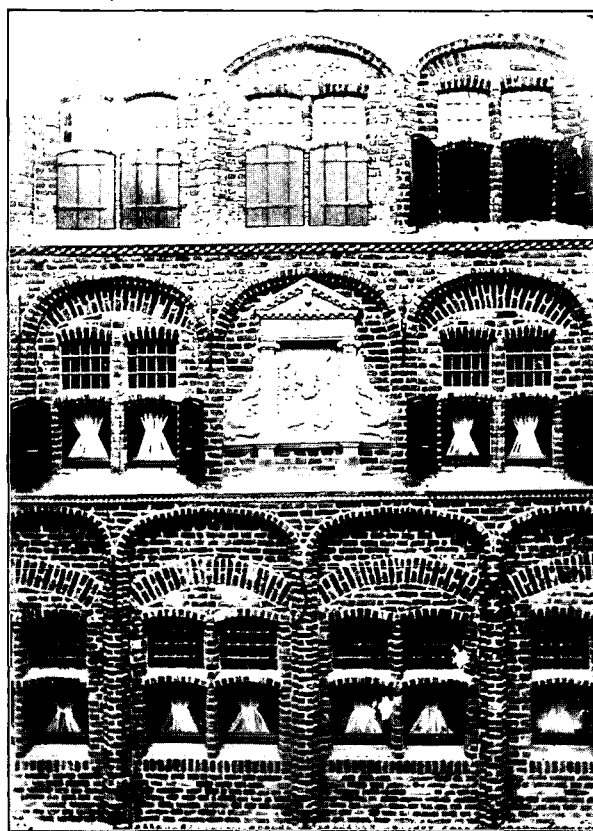
In later jaren heeft men wel iets hiervan begrepen. Men heeft toen handvormsteen laten bakken en die gebruikt. Maar de nieuwe handvormsteen is de oude niet. De vervolmaakte kleimenging en de geperfectioneerde brand, het zandwaas, dat de steen meeneemt uit den vormbak, de strakke vorm-zelf, dien de vormers onwillekeurig eraan geven,

bedorven als hun oogen zijn door de correctheid van het machinale product — dat alles doet tegenwoordig ook de handvormsteen bij de oude al te veel achterstaan. Door het keuren op klank en kleur ging dan nog meer van haar deugd verloren, en zoo ontstonden afgrijselijke dingen als de gerestaureerde kerk van Winschoten, waar helle paarse roggebrooden in de plaats zijn gekomen van de fluweelig roode oude Groninger reuzemoppen. Zoo weinig begreep men den eisch van het werk, dat bij de restauratie van de Ridderzaal in Den Haag — onder leiding van een heele commissie van architecten — van de opzettelijk gebakken reuzemoppen alle werden afgekeurd, die niet precies in een normaliseerend maatbakje pasten!

Er is maar één uitkomst: oude steen te gebruiken, in het ergste geval vermengd met nieuwe, die zooveel mogelijk de deugden van de oude bezit. Passende oude steen is meestal wel te krijgen in onzen sloopenden tijd. Dank zij een postje op de begroting kunnen wij nu en dan zelfs eenigen voorraad maken, door de hand te leggen op partijtjes, ook al zijn zij niet dadelijk noodig. Voor de nieuwe steen zijn wij nog pas aan de proefnemingen toe, waarbij een steenbakker van goeden wil alvast één punt heeft verbeterd, door bij het vormen, in plaats van zand, zaagsel te gebruiken, dat in den oven wegbrandt, en nog geestige putjes en vlekjes achterlaat. Bij iedere ploeg metselaars zijn er wel, die plezier hebben in het kappen van profielen en dat dan goed doen. De voeg is moeilijker. Kalk en zand komen zóó gezuiverd op het werk, dat de warme kleur en de ruige substantie van de oude mortels, waar van alles in zit, schelpjes en houtskool en baksteengruis en kiezel, niet meer terugkomt. Maar met een even terug-liggende voeg, zonder het grauw makende cement, en nageborsteld, zoodat de leelijke baard van de mooie korrelige kanten van de steen verdwijnt, is toch een aanzien te verkrijgen, dat er mag wezen.

Wie de torens van Ritthem, Gapinge, Kapelle, waar heele brokken zijn afgebroken

AFB. 2. HUIS-SCHREURS TE VENLOO.

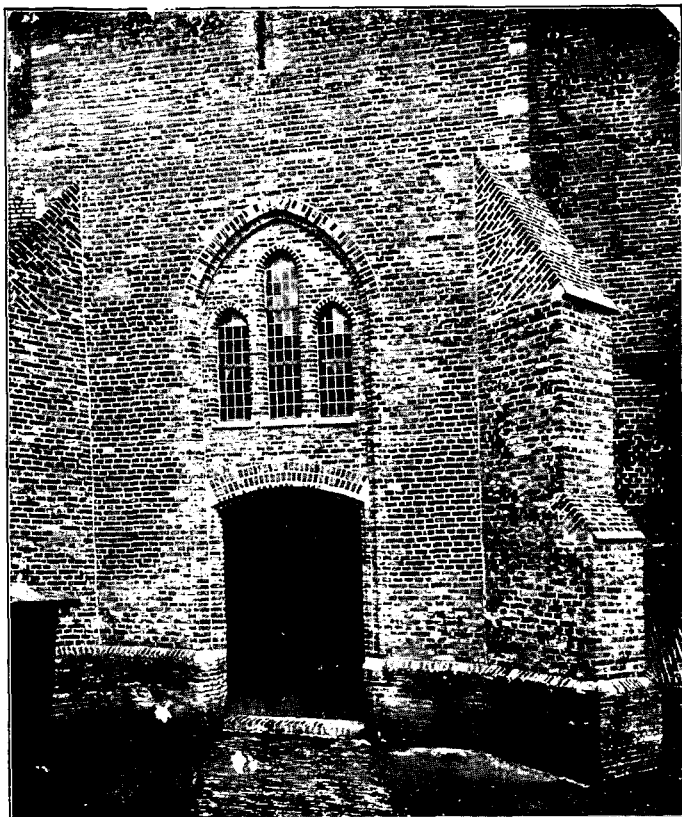

Gefotografeerd enkele weken na de voltooiing der restauratie. Alleen de bovenste vensters zijn oud, de middelste gedeeltelijk, de onderste geheel vernieuwd, alles met oude steen.

Architect: Ir. J. Kayser.

en nieuw gemetseld, op den keper bekijkt, of den zuidwand van de kerk te Zuidland, die heelemaal nieuw is opgetrokken, de gloednieuwe profielen van de onderste vensters in den gevel-Schreurs te Venloo, of de versche muurbekleding en vensterstijlen van de kerk te Ruinerwold, hij zal er overal metselwerk vinden, dat „leeft“, dat door een mensch en

AFB. 3. TOREN TE ZUIDLAND.

Gefotografeerd enkele maanden na de restauratie. De nis met deur en drielichtsvenster, de plinten en contreforten zijn geheel nieuw.

Architect: H. van der Kloot Meijburg.

niet door een machine gemaakt is, en dat, als over een jaar of tien de tijd het zijne er aan gedaan heeft, weêr zoo boeiend zal zijn als het oude werk, dat het vervangt.

Al behoeft het nieuwe metselwerk niet leelijk te zijn, wij blijven toch vooral bedacht op behoud van het oude. Blijkt een muur inwendig verkankerd, maar kan zijn buitenwand nog meê, dan trachten wij hem te plombeeren. De cementspuit — door Van Gils, als ik mij niet bedrieg reeds toegepast aan den toren te Oorschoot — geeft daartoe het middel. Op de slechte plek worden de voegen uitgekapt en de steenboort er een weg om de kern schoon te blazen. Het binnenwerk wordt dan goed natgemaakt en, nadat de voegen met klei zijndichtgezet, onder hoogen druk volgespoten met vloeibare cement. Zoodra die verhardt, wordt de muur een vaste steenklomp en kan met nieuwe voegen de buitenwand gesloten worden.

Zonder cementspuit hadden van torens als die in Gapinge en Ritthem groote stukken moeten worden afgebroken, die nu konden behouden blijven.

III.

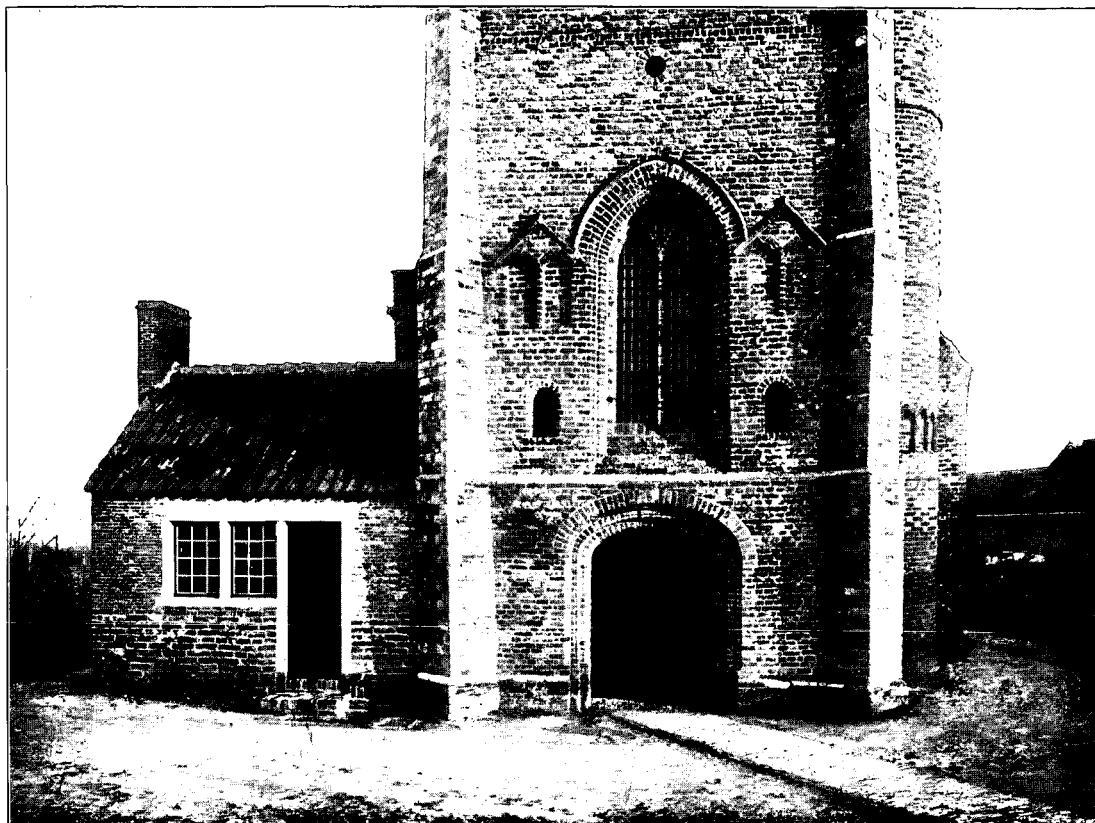
Heel wat grooter moeilijkheden dan baksteen geeft bij het restaureeren de natuursteen. Het begint al met de keuze der steensoort. Art. XVIII van onze stellingen verlangt:

„Als regel gelde, dat bij vernieuwingen in oude vormen dezelfde bouwstof wordt gebruikt, waarin die oorspronkelijk waren uitgevoerd: dezelfde of zooveel mogelijk overeenkomstige soort bergsteen“ enz. enz.

„Indien echter een slechte grondstof is gebruikt, b.v. een bergsteensoort, die snel verweert, vervange men die door eene van beter gehalte, doch zorge, dat zij in geaardheid en kleur zooveel mogelijk met de oorspronkelijke overeenstemme.”

Slecht bekeken hadden wij ook hier het vraagstuk niet, maar ten volle overzien toch evenmin.

AFB. 4. TOREN TE RITTHEM.

Gefotografeerd een half jaar na de restauratie. De onderdorpel van den ingang is een halven meter verlaagd, de plinten zijn vernieuwd, de twee contreforten geheel afgebroken en op betonfundeeringen nieuw opgetrokken. Het venster was dichtgemetseld, zoodat het binnenste negprofiel en de montant geheel nieuw zijn. Architect: H. van Heeswijk

„Dezelfde steensoort” — jawel, maar hoe eraan te komen, als wij de soort niet kennen, of indien ze herkomstig is uit een uitgeputte groeve? „Steen, die niet snel verweert” — maar hoe te weten, of zij zich behoorlijk zal gedragen?

De herkomst van de natuursteen, aan onze monumenten verwerkt, is ook zuiver kunsthistorisch van groot belang, omdat de steen dikwijls kant-en-klaar gehouwen werd aangevoerd, zoodat met de steen de vormen werden geïmporteerd en wij hier dus een van de wegen op het spoor komen, waarlangs vreemde invloeden onze bouwkunst bereikten.

Dr. A. L. W. E. van der Veen, een mijnningénieur, die zich bijzonder op steenonderzoek had toegelegd en zich daarin verder wilde specialiseeren, kwam op den goeden inval, dat de monumenten-commissie hem aan werk zou kunnen helpen. Hij kwam bij mij zijn zaak bepleiten; ik hoorde wat hij dacht te kunnen doen, vertelde hem wat wij noodig hadden en toen kon hij al gauw een voorstel formuleeren. Hij zou door microscopisch onderzoek, voornamelijk geleid door de in elke steen voorkomende fossielen, dikwijls vrij nauwkeurig kunnen vaststellen althans uit welke landstreek een steensoort afkomstig moest zijn, en uit de structuur van de steen en haar chemisch vast te stellen samenstelling, zou hij ook wel enkele conclusies kunnen trekken over haar weêrbestendigheid. Dank zij den Minister, die een zoo groot gedeelte van de Delftsche bouwkundige faculteit in de Monumentencommissie geplaatst had, vond deze in haar midden een deskundige, Prof. Visser, die het voorstel kon beoordeelen en het nut ervan nog vergrooten. Want voor het mechanisch onderzoek, van zoo groot belang voor de beoordeeling der bruikbaarheid van de steen, dat Dr. Van der Veen niet kan verrichten, was hij zelf volkomen toegerust in zijn Delftsch laboratorium. Zoo kon dan, nadat voor de honoreering van Dr. Van der Veen's bemoeiingen een post op de begrooting was gebracht, het steenonderzoek ten dienste van de monumenten worden georganiseerd, dat al heel dikwijls voortreffelijke diensten heeft bewezen. Belangrijke rapporten van de beide onderzoekers zijn aan de monumentencommissie uitgebracht en ook voor restaureerende architecten beschikbaar gesteld. Zij zullen over eenige jaren de stof kunnen leveren voor een boek van practisch en historisch belang, zooals nog geen enkel land bezit. Aan de monumenten verzekert deze studie nu reeds het voordeel, dat de moeilijkheid der keuze van het materiaal voor een goed deel is opgelost.

Ik kom tot de hoofdzaak: de bewerking van natuursteen door steen- en beeldhouwers.

De negentiende van de Bonds-stellingen beweert daarover het volgende:

„Wat de vormen betreft, houde men — waar stellige gegevens dat toelaten — de oude zorgvuldig aan, alleen dus de vormen, die door af te schrijven vlakken worden begrensd.

Beeldhouwwerk, ook het persoonlijk behandelde gehouwen ornament — als het niet langer op zijn plaats kan blijven — beware men en vervange het door geheel oorspronkelijk, in harmonie met de omgeving. Het moet niet de vormen vertoonen van een vroegeren tijd, en het werk zijn van een kunstenaar.”

De eerste alinea was oorspronkelijk anders geredigeerd. er was sprake van „profielen en eenvoudige traceeringen”, of iets dergelijks. De zooveel mooier, immers scherper, definitie, die wij nu lezen, werd gegeven door De Bazel, en ik herinner mij nog levendig hoe hij, haar in haar sterke beperking verdedigend, tegelijk de vrees uitsprak, dat zij toch nog te ver ging.

De ervaring heeft hem geheel gelijk gegeven. Onze stelling, die alleen voor alle beeldhouwwerk de hand van een kunstenaar vraagt, houdt er niet genoeg rekening mede, dat het in de eerste alinea bedoelde steenhouwwerk voor het aspect van een monument van nog veel grooter beteekenis is. Dit is zóó waar, dat sommige monumenten zelfs op grooten afstand uit den trein gezien, ons eer hinderen dan verheugen. Men behoeft Utrecht maar voorbij te sporen om te ervaren, dat de Domtoren bij de restauratie is verkild.

En wie, die de kapittelzaal en de aanbouwtjes bij de kerk van Breda vóór de restauratie gekend heeft, krimpt niet ineen, als hij haar nu terugziet, nu sommige gevels eer aan zink dan aan edele steen doen denken, en verschillende vensterstijlen op gegoten ijzer lijken.

Even gemakkelijk als het valt dit te constateeren, even moeilijk is het den weg te wijzen tot verbetering. Al zagen wij het euvel goed, evenmin als de architecten, die de restauraties leiden, waren wij, theoretici in staat het weg te nemen, omdat de grondige kennis van het vak ons te zeer ontbrak.

Het geluk heeft gewild, dat onder de Delftsche professoren, die de wil des Ministers in de Monumentencommissie bracht, een beeldhouwer was, die artist niet alleen maar ook een geboren paedagoog mag heeten: ik heb, met groote genegenheid, Prof. Odé genoemd.

Men moet hem hebben gehoord, als ik, op het werk, met de steenhouwers pratend, om ten volle te beseffen wat hij voor onze monumenten heeft gedaan en doet. Maar men kan toch een indruk krijgen van zijn werk door het hier volgend citaat uit een tot de monumentencommissie gerichte nota, waarin hij de oorzaak van de kwaal, en het middel om haar te genezen, beschrijft.

„De tegenwoordige werkwijze tot het verkrijgen van het steenhouwwerk is deze. Er wordt door den architect of bouwkundig teekenaar een opmeting gemaakt van een fragment, bijv. van een profiel. Dat is reeds een heel lastig werk, want nauwkeurige opmetingen van dat profiel op verschillende afstanden geven zonder twijfel telkens eenigszins andere maten. Hoe noodig is het daarbij dat dit in teekening brengen door een daarvoor gevoelig mensch met voldoende plastisch vormbegrip geschiedt, anders zal er door den vorm, die dan tenslotte wordt vastgesteld uit de verkregen overal eenigszins verschillende maten, bij de uitvoering in steen al reeds een minder juiste werking van het profiel ontstaan. De teekening wordt dus naar aanleiding van de opmeting tot stand gebracht, zooals de bouwkundige nu eenmaal alles teekent langs teekenhaak enz. met potloodpunt of trekpen, waartegen ook op zichzelf geen bezwaar bestaat. Dan ontvangt de steenhouwer, wien waarschijnlijk nooit iets is bijgebracht dat naar plastisch vormbegrip zweemt, de teekening waarnaar hij een mal maakt. In de steen aan het werk gaande stelt hij zich geen ander doel, dan het verkrijgen van een over de heele lengte aan dien mal absoluut aansluitend stuk steen, waarvan alle vlakken en kanten met de scherpte en de correctheid van de geconstrueerde teekening zijn uitgevoerd. Van deze werkwijze ware het ideaal bereikt wanneer men de steen machinaal zou kunnen schaven met een schaaf, die absoluut den correcten vorm van het door den bouwkundige geconstrueerd profiel zou hebben.

Is het wonder dat het aanzien van op die wijze verkregen steenhouwwerk allertreurigst is en dit werk volstrekt niet kan samengaan met het nog aanwezige oude werk. Ook bij de oude monumenten is wel door den oorspronkelijken ontwerper, den architect, een teekening van dit profiel gemaakt, maar deze bracht het profiel in teekening naar de bewuste voorstelling van de werking, die dat profiel plastisch uitgevoerd teweeg zal brengen. Ook toen kan de steenhouwer wel een mal naar de teekening hebben gemaakt, om met behulp daarvan zoo hier en daar de juiste diepte in den steen te bepalen, maar de resultaten van dit werk zijn de stellige bewijzen, dat niet naar de absoluut pijnlijke aansluiting aan een mal is gestreefd, maar ook door den steenhouwer welbewust is getracht om de werking van licht en donker, die het in teekening aangegeven profiel beoogt te doen ontstaan, te verkrijgen en dat op een wijze, die zich geheel voor het behandelde materiaal prêteert en den aard daarvan niet verkracht, maar integendeel een zoo aesthetisch mogelijk aanzien verleent.

Op de hier eerst beschrevene en ik kan wel zeggen overal toegepaste wijze is er dus bij den uitvoerenden steenhouwer zelfs geen sprake van eenig begrip van de aesthetische functie die zijn werkstuk in een monument zal teweegbrengen. Zijn werkstuk wordt een doodgemarteld stuk materiaal, dat geheel

detoneert in de omgeving van het welbegrepen werk, dat men overal in de oorspronkelijke deelen van het monument aantreft.

Er zal, wanneer het pas is aangebracht, natuurlijk verschil van aanzien zijn tusschen het nieuwe en het oude steenhouwwerk, ook al is het nieuwe goed uitgevoerd, door het pittoreske dat de tijd door verkleuring en lichte aantasting aan de steen verleent, maar dat verschil is van tijdelijken aard. Maar nooit of te nimmer zal het ziellooze steenhouwwerk door verkleuring of wat dan ook zich aanpassen kunnen bij het mooie levensvolle oorspronkelijke werk.

Hoe daarin nu verbetering te brengen? M.i. is daarvoor het eenige maar ook afdoende middel door geen enkel nieuw stuk steen meer aan de monumenten aan te brengen of het moet den toets der kritiek kunnen doorstaan. De steenhouwers moeten worden onderricht. Zij moeten als proeven oude fragmenten, die daarvoor worden aangewezen, nakappen, nadat hun op den geest van den vorm en de werking van licht en donker is gewezen door degenen, die hen daarop wijzen kunnen. Eerst als zij door proeven hebben getoond dit te verstaan mogen zij aan werkstukken gezet worden, die zullen worden toegepast aan de monumenten.

Zolang een dergelijke maatregel niet in vollen omvang aan alle in restauratie zijnde werken is toegepast, zal ondanks de heele Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, naar mijn meening, ieder in restauratie zijnd monument met ieder nieuw daaraan toegepast stuk steen worden verminkt en naarmate de voltooiing van de restauratie nadert, meer en meer een ziellooze verstarring te aanschouwen geven van het eens zoo schoone monument."

Bij zulke woorden heeft Odé het niet gelaten, hij heeft de daad bij het woord gevoegd: in zijn eigen atelier steenhouwers aan het werk gezet, met hen gepraat en hun werk verbeterd. Omdat zij in zijn minste woord den vakman hooren, luisteren zij met vertrouwen naar hem, en als zij dan gaan merken, dat hij het onmogelijke niet verlangt, dat hij geen dwang, maar vrijheid predikt, als hij aan henzelfen hun kunnen heeft ontdekt, dan eindigen zij met hem te begrijpen en zij gaan als nieuwe menschen naar steiger en werkplaats terug, zelf voormannen nu voor een frissche traditie van nobel handwerk, van werk, waarin de aanschouwer nog de ziel en den polsslag ziet van een mensch, en niet het ijzig feillooze schaven van de machine.

Als straks het choor van de Nieuwe kerk in Delft te zien komt, waar twintig en dertig steenhouwers meer dan een jaar meê bezig waren, onder Odé's bezielende leiding, zal men bespeuren wat steenhouwwerk moet wezen en zijn kan, want schachten en basementen van de zuilen moesten daar bijna geheel nieuw worden bekleed. Hier strijken licht en schaduw niet onverschillig langs de vormen, maar blijven streelend eraan hangen.

Wat hij voor het steenhouwwerk zoo goed bereikte heeft Prof. Odé ook voor het beeldhouwwerk beproefd.

Fleurons en hogels aan gevels en pinakels, de gekruifde bladerkransen om kapitelen, wij moeten, of wij willen of niet, ze soms vernieuwen.

„Of wij willen" is eigenlijk niet juist gezegd. Hoe gaarne zouden wij niet kerken als de St. Jan in Den Bosch of de O. L. Vrouwe te Breda laten zooals zij zijn, ons bepalen tot de constructief-noodige voorzieningen, maar afblijven van wat „de tand des tijds" nog overliet aan verweerde sculpturen, die zoo vol illusie zijn, vrij spel gevend aan de verbeelding om ze ideaal te completeren.

Maar wij hebben ook rekening te houden met de gebruikers, die hun kerk niet „een

halve ruïne" willen laten; wij staan hier voor het geval, voorzien in de XXie van onze stellingen:

De door het gebruik gevorderde welstand en waardigheid kunnen omvangrijker vernieuwingen eischen dan de zorg voor het voortbestaan—alleen van het bouwwerk vorderen zou. Het is zaak hieraan tegemoet te komen, omdat dan het „leven" van een bouwwerk beter verzekerd wordt.

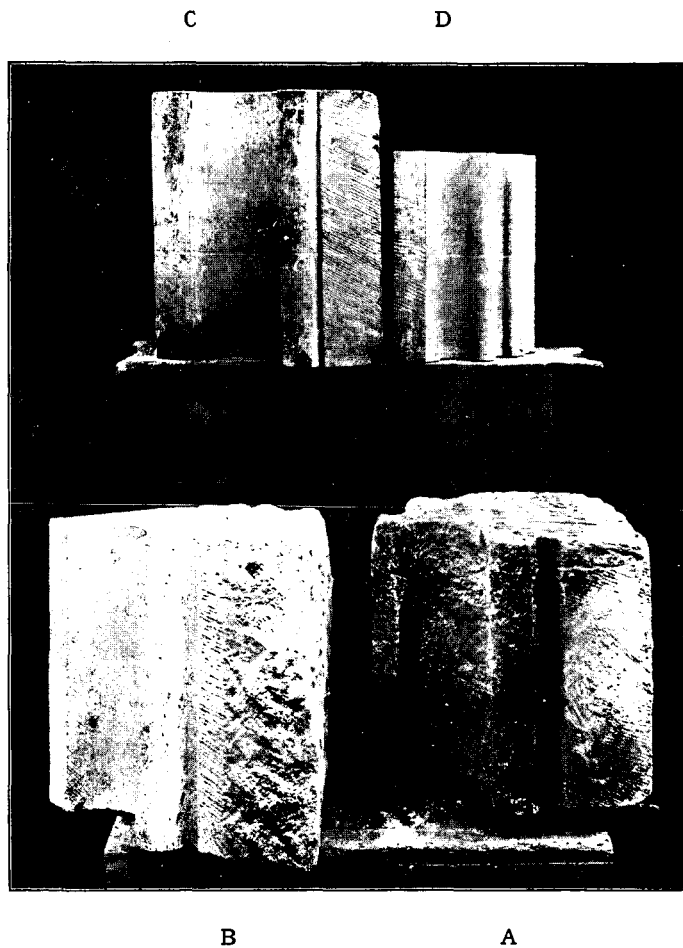
Deze eischen zullen zich in den regel doen gelden ten aanzien van sierende deelen: beeldhouwwerk, muurschilderingen. Men schende echter nimmer een oud werk van waarde, doch brenge het oorspronkelijk naar een veilige bewaarplaats en vervange het door een nieuw werk van een kunstenaar.

Zoo beproeven wij dan „to make the best of it".

Jos Cuypers heeft aan de Arnheemsche Eusebiuskerk geprobeerd de pinakels en hogels op de beeren en luchtbogen langs den noordkant van het schip in eenigszins vrije vormen te laten maken door een kunstenaar, den beeldhouwer Van Reyn. Men moet den beeldhouwer erkentelijk zijn, dat hij dit heeft beproefd, maar de opgave was ondankbaar, want de hoofdvorm van den pinakel bleef die van den ouden, en nu werd het wel heel moeilijk in de versiering, die immers het trillende afsterven van den hoofdvorm is, van het type sterk af te wijken, zonder juist dáárdoor te hinderen. Al is een en ander van Van Reyn's pinakels toch wel geslaagd — de proef was onzuiver: men had hem niet „een pinakel", maar een geheel vrijen „beeindigingsvorm" moeten opdragen.

Odé heeft gemeend, dat het toch wel mogelijk moest wezen nieuw beeldhouwwerk te maken, dat geen slaafsche navolging, en toch geheel in den geest van het oude zou zijn. In Breda werd daarvoor de beeldhouwer Van der Meer aan het werk gezet, in Den

AFB. 6. PROEVEN VAN STEENHOUWWERK.

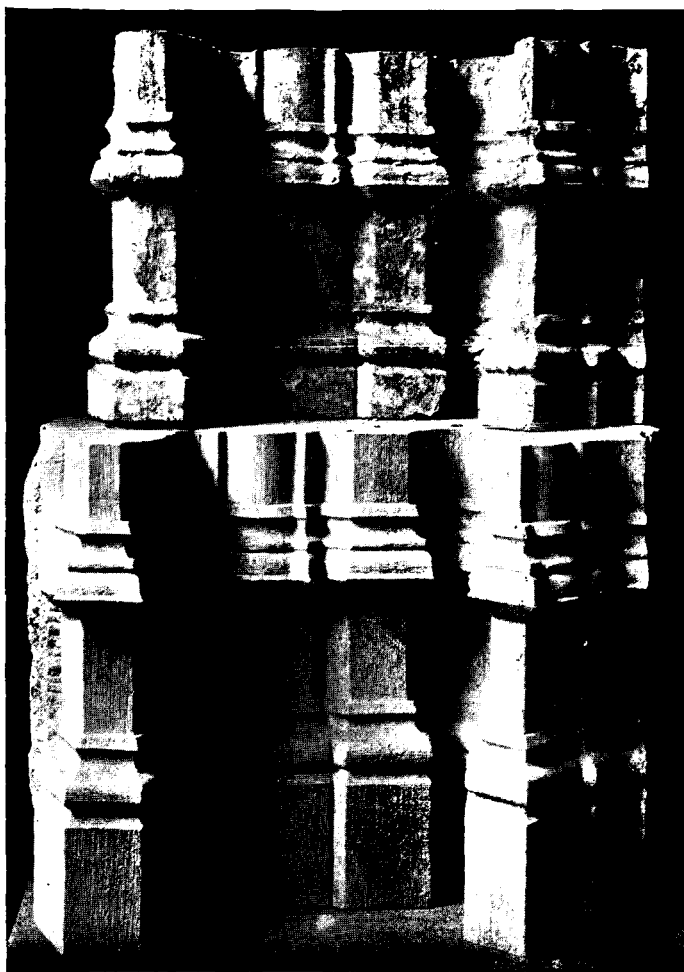

A is een stuk van een oude lijst, B en C zijn copieën daarvan, C iets beter dan B, doch beide slecht. D is een ander profiel, op de gebruikelijke kille manier uitgevoerd.

te maken, dat geen slaafsche navolging, en toch geheel in den geest van het oude zou zijn. In Breda werd daarvoor de beeldhouwer Van der Meer aan het werk gezet, in Den

Bosch getracht den daar werkzamen beeldhouwer Goossens het nieuwe inzicht bij te brengen, aan het Middelburgsche stadhuis ging een van Odé's assistenten, de heer Van der Schaft, het voorbeeld geven, en voor de kapitelen van de Nieuwe kerk in Delft nam hijzelf de leiding, bijgestaan door den beeldhouwer Hagedoorn.

AFB. 7. PROEVEN VAN STEENHOUWWERK.

Boven: afgietsel van een oud basement; onder: navolging daarvan door een steenhouwer, nadat hij eenigen tijd onder leiding van Prof. Odé had gewerkt.

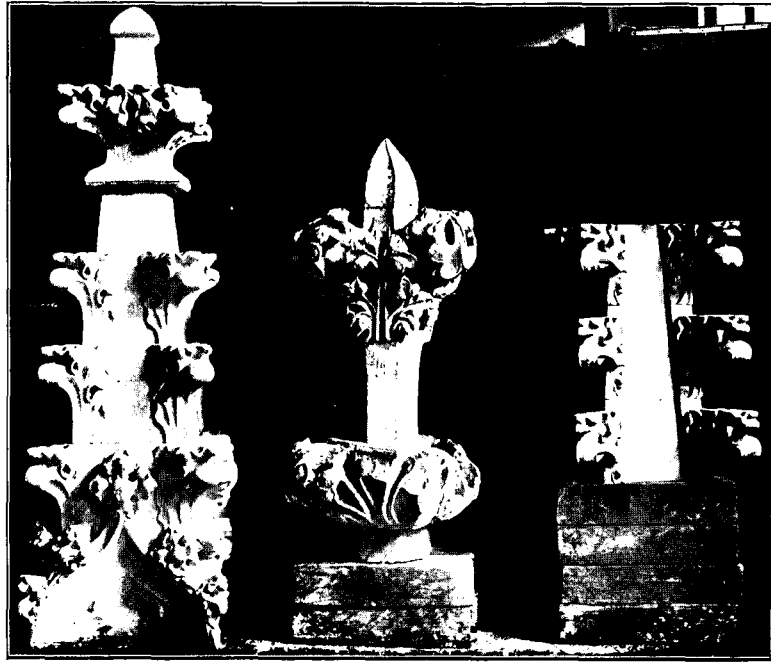
De Monumentencommissie in haar geheel, Odé-zelf in de eerst plaats, is hiervan ten volle overtuigd en voor de zooveelste maal — want het is wat zij van haar eerste optreden af gewild heeft — gaat zij beproeven, of het niet mogelijk is aan de vitale deelen

In het laatste geval, waar het meestal erop neerkwam sterk-verminkte versieringen aan te vullen, was een andere methode nauwelijks mogelijk. En men moet erkennen, dat er veel bereikt is, dat het nieuwe werk niet uit den toon valt, dat men geen oogenblik den naargeestigen indruk van clichéwerk krijgt, aan andere restauraties eigen.

Ook de bekroning van den hoektoren van het Middelburgsche stadhuis, waarbij elk nog bruikbaar oud fragmentje angstvallig werd gespaard, maar die toch geheel uit elkander genomen en nieuw is opgetrokken, is van een verblijdend aspect. Men heeft hier het werk van de vroegere restauratie ter vergelijking vlak bij de hand, het onderscheid springt in het oog.

In Den Bosch en Breda is een groote vooruitgang evenzeer onmiskenbaar, maar wie bij de St. Jan van den gerestaureerden zuidkant naar den nog onberoerden noordkant loopt, ontkomt toch niet aan een hartstochtelijk verlangen, dat deze laatste voor zulke vernieuwing gespaard moge blijven.

AFB. 8. PROEVEN VAN BEELDHOUWWERK.

A

B

C

B is een afgietsel naar een oude kruisbloem, A en C zijn pinakels zoals zij voor een restauratie waren uitgevoerd. Bij de nieuwe stukken mist de hoofdvorm alle energie. Vergelijk de behandeling van de onversierde vlakken, let op de vormen van bloem en blad!

D

E

D en E uitgevoerd naar oude motieven, onder leiding van Prof. Odé.
Zie vooral het gevoelig oppervlak van E.

van deze gebouwen nieuwe levenskracht te geven, maar de onnavolgbare versieringen te laten „sterven in schoonheid“. Nog één of twee geslachten althans zullen dan een genot beleven, dat de restauratie hun zou ontrooven, zonder iets gelijkwaardigs ervoor in de plaats te kunnen stellen. En later tijden vinden misschien den uitweg, dien wij niet zagen.

Dat een reoprinstinatie van de oude vormen, zóó, dat zij ons wezenlijk de vreugd van het levende kunstwerk geven, onmogelijk is — juist de met zooveel talent en zooveel geduld door Odé geleide proeven hebben dat, dunkt mij, voor goed bewezen.

AFB. 9. NIEUWE KAPITEELĒN.

Door een gewonen steenhouwer uitgevoerd, na scholing bij Prof. Odé.

Optimist als hij is, en als beeldhouwer misschien nog warmer dan oudheidkundigen in zijn liefde voor de oude sculptuur, heeft Prof. Odé ook vervallen figuraal beeldhouwwerk willen laten voortleven in getrouwe copieën. Het Middelburgsche stadhuis gaf daar gelegenheid toe.

Men weet, dat de meeste oude beelden er zijn stukgeslagen en ver-

vangen door quasi-navolgingen, waarvan het een schande is, dat men ze op de plaats van de oude heeft durven stellen. Maar er waren ook nog enkele oude beelden bewaard en naar een daarvan heeft Odé door een goed praticien onder zijn dagelijksch toezicht een copie laten houwen. Dát moet hem worden toegegeven: de vroegere en deze laatste copie, zij verschillen als nacht en dag.

Maar toch! Bij alle onmiskenbare overeenkomst, heeft de nieuwe „Maximiliaan“ iets sukkeligs en de oude, hoewel allermint grootsch gezien, had toch zonder twijfel houding. Men zie den kop met den grooten scheeven mond, onsympathiek, maar van een mensch en een karakter, in de navolging vervaagd tot niet eens een stelligen individu.

Men voelt hier de vrees en de aarzeling bij elken slag, men herkent den ouden beeldhouwer, die wist wat hij wilde, omdat het beeld, dat hij loshakte uit de omringende steen, vóór hem stond in den geest, men ziet ook zijn navolger aan het werk, trouwen knecht, die elk oogenblik aan zijn meester moet vragen hoe hij het bedoelt. De een beveelt, de ander gehoorzaamt. . . . en dan aan een bevel, dat hij maar half kon verstaan.

Men zou, na deze ervaring, toch wel een beeldhouwer willen vragen naar zijn eigen trant een beeld te maken voor een ledige nis van het Middelburgsch stadhuis. In die richting is de monumentencommissie nog niet kunnen gaan, omdat de „Bezuiniging“ haar verbod voor andere dan technisch strikt-noodzakelijke werken verder nog geld uit te geven.

De commissie voor de restauratie van de Nieuwe Kerk in Delft had vrijer hand

en kon besluiten op de kapiteelen der schalken in de choorsluiting de beelden te laten plaatsen, die daar behoorden. De opdracht werd aan den beeldhouwer J. van Lunteren gegeven, die een viertal beelden maakte, de geboorte, den mannelijken leeftijd, den ouderdom en den dood symboliseerend. De beelden staan 22.50 M. boven den vloer en zijn niet meer dan 1.80 hoog, alle reden dus het in groote partijen te zoeken en in weinig gemouventeerden omtrek.

De verwachting, die ik van de beelden had, toen ik ze op den grond zag, vond ik niet geheel vervuld, toen ze stonden op hun plaats, een ongunstige plaats door het sterke tegenlicht. Maar minstens één ervan, de dood, „doet” het uitstekend, mooi van licht en donker, en architectonisch goed de leegte vullend, om welke het er noodig was.

De uitslag van deze proef geeft, dunkt mij, moed voor de toekomst.

IV.

Even belangrijk als voor de schoonheid van een vrouw het kapsel, is voor het aspect van een Noord-Europeesch gebouw het dak. Al te dikwijls heeft men een mooi, steil kerkdak, als het vernieuwd moest worden, ter wille van de goedkoopte verlaagd of geknot. Een nieuw dak, volgens de oorspronkelijke helling, geeft dan aan een gebouw zijn oude waardigheid terug. De kerk van Oudenhoorn, vóór en na de restauratie, laat het wonder van zulk een metamorphose zien.

Dit is het dankbaarste, maar ook het gemakkelijkste deel van ons werk, want als het ingekorte oude spanten niet zijn, die ons den weg wijzen, ontbreken toch vast in den oostelijken torenwand de sponningen niet, voor de aansluiting van het oorspronkelijke dak daarin gekapt.

Er zijn lastiger problemen.

Daar is ten eerste „l'écoulement des eaux” — door middel van goten en afvoerbuizen. Onze oude kasteelen en dorpskerken hebben oorspronkelijk nooit goten gehad: de dakschilden werden met een schoot over de muren gevoerd en het water vloeide vrij af. Het overstek gaf een geestig silhouet en een mooie donkere schaduwlijn en de leelijke afvoerpijpen waren niet noodig. Zorgzame timmerlieden hebben sinds de achttiende, maar vooral in de negentiende, eeuw, overal op meer of minder leelijke manier, de daken van goten voorzien, met hun aanhang van buizen. Het is waar, dat bij het oude systeem het afdruipe water bij harden wind tegen de muren slaat, dat het opspat van den grond en dan den muurvoet aantast, dat het ook in de fundamenten doorsijpelen kan.

Maar het is even waar, dat de goten nooit behoorlijk worden schoongemaakt en onderhouden, en dat zij dan ophouden waterdicht te zijn. Gootbodem en muurplaat, ten slotte ook de kappooten, gaan dan rotten, het water dringt van boven in den muur, de vorst maakt het metselwerk los — en, wat het ergste is, men ziet niets van dat alles. Maar als wij bij een herstelling het dakbeschot losnemen, komt de misère voor den dag; het bovendeel van de muren blijkt verkankerd en een kostbare vernieuwing noodzakelijk.

Dan is het nog maar beter geen goten te hebben: de waterschade blijft uitwendig en teekent zich dadelijk, zoodat men door tijdig onderhoud groote kosten vermijdt. Wij geneeren ons dus niet de goten weg te laten, maar zorgen, langs den voet van de muren,

voor goeden afloop en voor een grasstrook, die het opspatten van het druipwater tegenhoudt. Practisch is dan ons nieuwe dak zeker niet minder dan het dak met goten, en aesthetisch brengt het een groote verbetering.

Het moeilijkst is de dakbedekking.

Wij weten uit teksten, dat onze stadskerken vroeger, behalve met leien, ook wel met lood (Oldenzaal) en zelfs met koper (St. Servaas, Maastricht) waren gedekt. Voor de dorpen en zelfs in kleine steden (IJselstein b.v.) zijn rieten daken, ook voor de kerken, tot in de zeventiende eeuw niet zeldzaam geweest. Maar tegenwoordig vinden wij meestal leien en — in Groningen dikwijls, maar in de andere provincies zelden — pannen. De leipan, die zulke onverwoestbare daken geeft, prachtig geschubd en zoo rijp rood en bruin, in Frankrijk en in België tot vlak aan onze grens — Brugge b.v. — veelvuldig toegepast, heb ik in Nederland op geen kerkdak meer aangetroffen, hoewel vondsten van fragmenten onder den grond, als bij de kerken van Kloosterzande en Kapelle (bij Goes), toch doen vermoeden, dat zij tenminste in sommige streken wel gebruikt is ¹⁾.

Voor de restauratie is er dus geen andere keus dan leien of pannen.

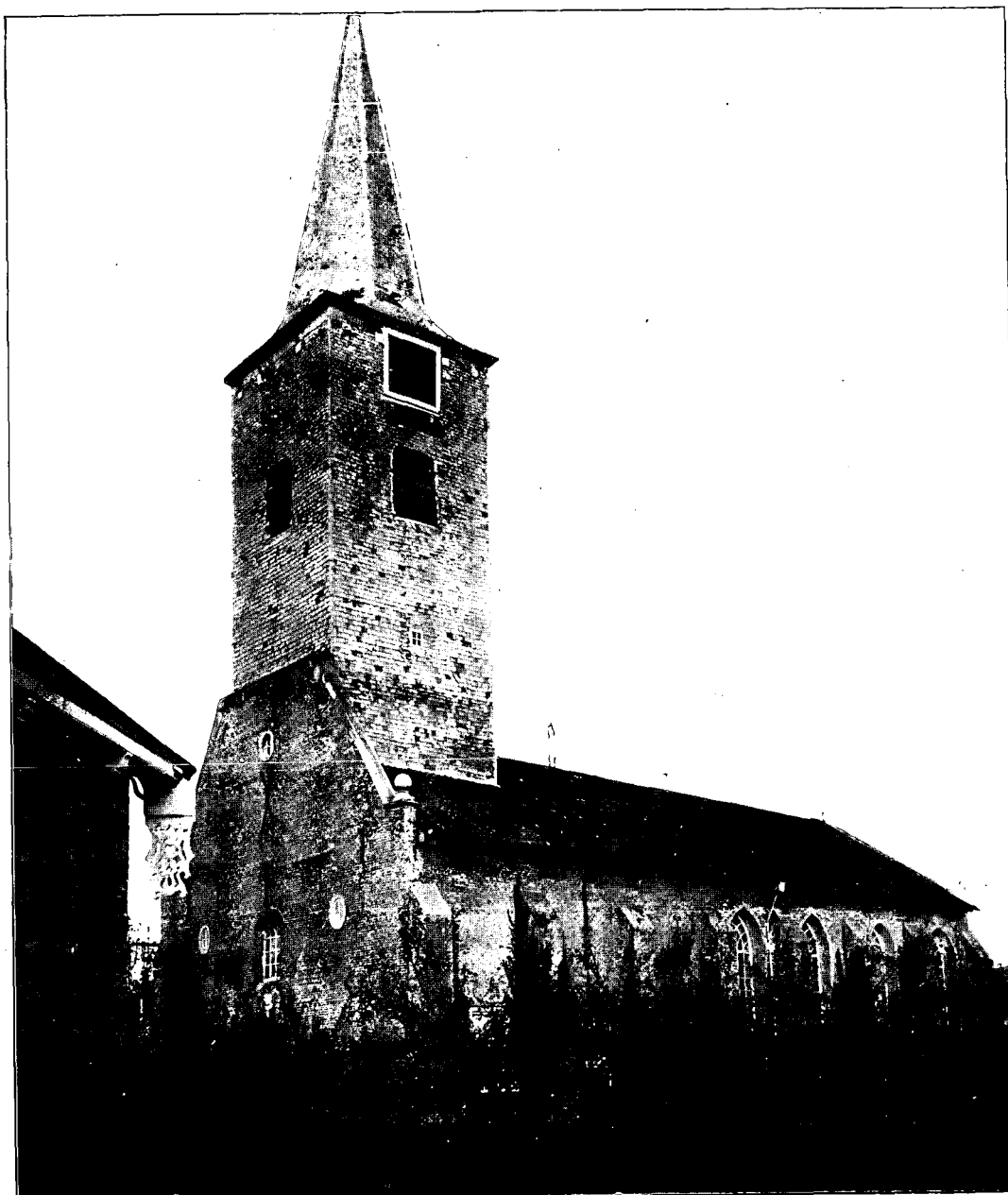
Bij leiendak is het historisch van belang, en in de practijk niet moeilijk, het onderscheid tusschen Maas- en Rijndak in het oog te houden, zooals wij het overgeleverd vinden: Maasdak in het zuiden en het westen, Rijndak in het centrum en vooral in het oosten van ons land. Leidekkers hebben in het algemeen een hekel aan het mooi-geschubde Rijn- of koeverdak, omdat het moeilijker te maken en lastiger te onderhouden is. Maar wie de spits van den Nieuwstadstoren in Zutphen gekend heeft vóór den brand, met het gulle zwierige Rijndak, ergert zich, als hij die nu met het strakke Maasdak terugziet.

Bij beide dekken laat de tegenwoordige uitvoering te wenschen. Men neemt liefst leien van te groot formaat. Dan zijn zij ijzig correct gekapt, streng gesorteerd naar kleur en dikte, zoodat zij, gelegd, een loodgrauw, blikkerend oppervlak vormen. Het is alsof men zich schaamt voor de ruige schubbigheid, die toch het wezen is van deze bedekking. Wij krijgen de leien kant en klaar uit den vreemde, kunnen dus weinig eraan doen. Het beste is de goede oude leien onder de nieuwe te mengen, of, zooals bij het tweebeukig kerkje in Limbricht gebeurde, de buitendakvlakken met oude leien te beleggen en de nieuwe op de binnenschilden te spijkeren, waar men ze niet ziet.

Dan blijft er te zoeken naar een mooiere leisoort. Ik zag monsters van Engelsche leien, die alle nuances vertoonen van vuilgeworden zilver, zilvergrijs en gelig en rossig en groenig. De bewerking zal moeite blijven geven, omdat de lei, evenals de natuursteen, voor ons vreemd materiaal is. Als men aan het nieuwe dak op de Oldenzaalsche kerk gezien heeft, hoe Tsjechische leidekkers daar spelenderwijs alle moeilijkheden van hoeken en rondingen overwonnen, voelt men, wat den Hollandschen leidekker ontbreekt en zijn werk zoo stijf maakt.

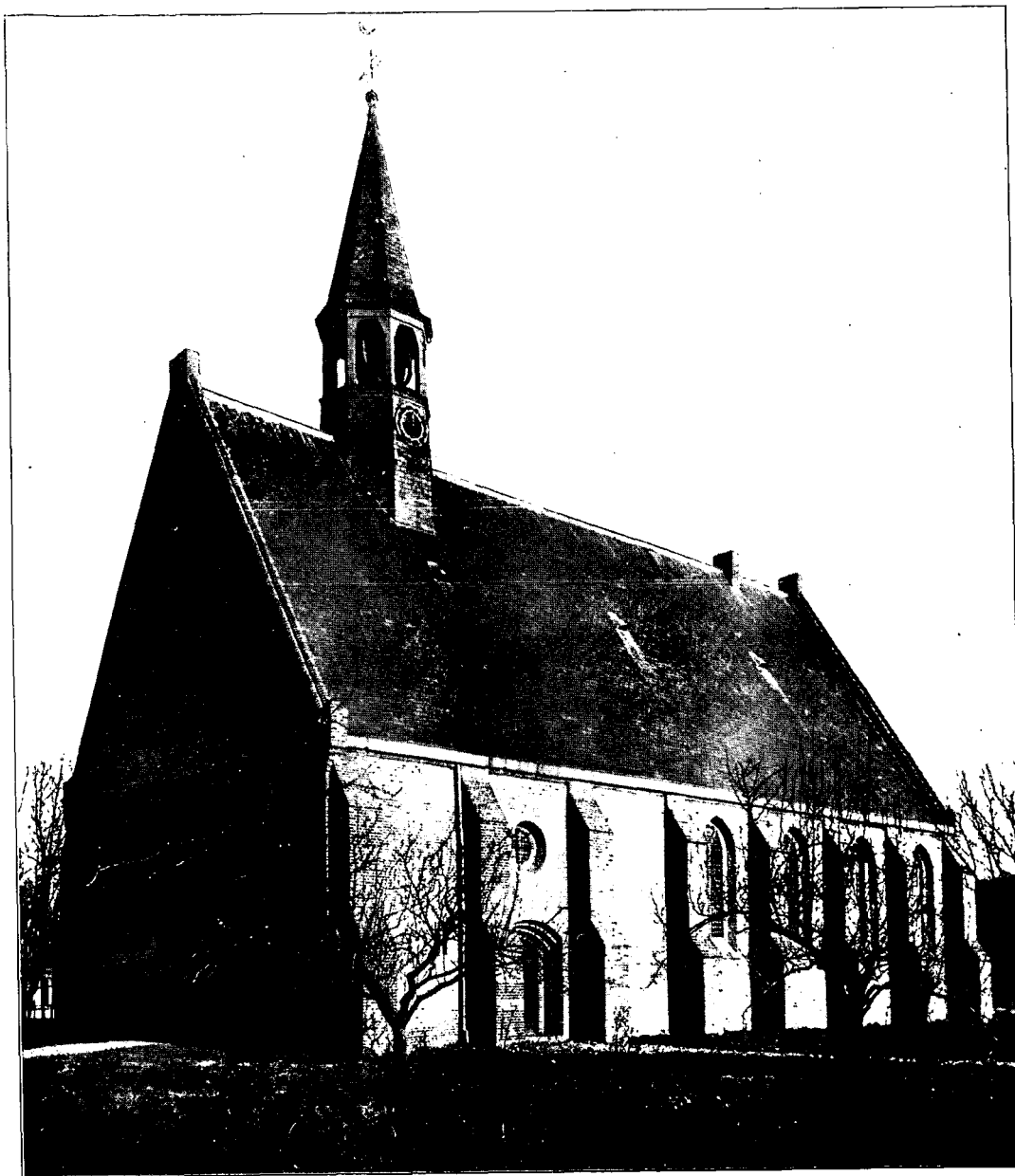
¹⁾ Ik spreek maar niet van de houten dokken of schaliën, die alleen in Drente en Limburg nog hier en daar op torenspitsjes voorkomen. Bij de herstelling van het torentje van de kapel te Lemiers is de in sierlijk patroon gespijkerde schaliebedekking uitstekend hersteld door een Duitscher, die daarmee vertrouwd was.

AFB. 10A. NED. HERV. KERK TE OUDENHOORN VOOR DEN BRAND.

De kerk dagteekent uit de tweede helft van de XIVe eeuw, de voorgevel van 1669, de met leien bekleede, geheel houten toren uit nog later tijd. Een vroeger aanwezig choor met twee zijkapellen is, waarschijnlijk in 1829, afgebroken. Vermoedelijk tegelijkertijd is het dak verlaagd.

AFB. 10B. NED. HERV. KERK TE OUDENHOORN NA DE RESTAURATIE.

Nadat de kerk in 1915 geheel was uitgebrand, waarbij van den toren niets overbleef, is zij in 1920 en '21 hersteld onder leiding van den architect H. van der Kloot Meijburg. Zoowel voor den welstand als met het oog op de kosten is de toren door een dakruiter vervangen.

Het pannendak geeft minder bezwaar, omdat er altijd wel oude pannen zijn te krijgen. Wij gebruikten ze in Aduard en Havelte en de nieuwe daken zijn daar zoo mooi als de oude ooit waren. Wie dit van weinig belang vindt, ga eens zien naar de Kruisgang van St. Marie in Utrecht. Men had daar de romaansche over- en onderpannen bedoeld, liet er nieuwe voor bakken, en het dak is afschuwelijk geworden, niet te onderscheiden van gegolfd zink.

Wat in de Bondsstellingen over het dak stond (in de toelichting bij XIII) was zeker niet dom:

Aan het dak worde zoo min mogelijk veranderd. Het beheerscht het silhouet, men late het daarom zoo veel mogelijk in den bestaanden vorm. Wijziging is alleen geoorloofd, indien de dakvorm uit bouwkundig oogpunt slecht is. Zijn er duidelijke sporen van den oorspronkelijken toestand, dan volge men die, anders ontwerpe men zelfstandig een oplossing.

Maar dat het essentiele ook hier alweer het oppervlak was en dat dit, veel meer dan de vorm, moeilijkheid zou geven — dit hadden wij, theoretici, niet gevoeld en de architecten, die ons hielpen, wisten het blijkbaar evenmin.

V.

Valt er bij al de tot dusver beschreven zorgen voor het uiterlijk van een gebouw voor den „scheppenden” architect niet veel te doen, bij de behandeling van het interieur is dit heel anders gesteld. In de eerste plaats natuurlijk in al die gevallen, waar brand alleen de muren en zuilen en, in de gunstigste omstandigheid, steenen gewelven overliet: de gevallen waarin een gebouw „schoon uitbrandde”. Ik spreek daar later over.

Maar altijd, wanneer wij bij de restauratie aan het inwendige beginnen, blijkt „Raumgestaltung” het eerst en dikwijls het eenig noodige.

Want wij hebben haast uitsluitend met kerkinterieurs te doen en hoe zijn die, in ons land, mishandeld, alvorens de middeleeuwsche roomsch-liturgische offerplaats min of meer geschikt was gemaakt voor den hedendaagschen, hervormden predikdienst!

Met het choor kon de hervormde eeredienst niets beginnen, het werd dus met een schot van het schip gescheiden en voor consistoriekamer, catechesatielokaal, kinderkerk, of Avondmaalsruimte ingericht, of men bouwde er een tribune in voor het orgel.

Ook de zijbeuken zijn eigenlijk weinig bruikbaar, men zette dus schotten tusschen de zuilen en groepeerde daarbinnen, om den preekstoel, in rechthoek- of amphitheatervorm, de banken en stoelen, en bouwde, als er plaatsgebrek was, in de zijschepen galerijen — met zitplaatsen, naar den kansel, dus haaks op de as van de kerk, gericht.

De vloer, in verloop van tijd toch al verhoogd, omdat het straatniveau rees, werd dikwijls met vlonders onder de banken hellend of trapsgewijs klimmend gemaakt en zoo ontstond een grillig omwande zaal, van willekeurige hoogte en geheel in strijd met de architectuur gericht, waarin van den ouden ruimtevorm geen spoor meer over is.

Practisch bood dit systeem van afkapping nog het voordeel, dat het het moeilijke verwarmingsvraagstuk aanmerkelijk vereenvoudigde, den kubieken inhoud van de kerk zóózeer verkleinend, dat de overgebleven ruimte met een paar kolomkachels, welker pijpen allicht,

zoo niet door een venster, dan toch door de zoldering konden worden gestoken, op een dragelijke temperatuur is te brengen.

De verbeterde verwarmingstechniek, van den eenvoudigen kachel met gedeeltelijk ondergrondsche rookgeleiding tot de meest volledige centrale verwarming, is dan ook onze machtigste bondgenoot, wanneer wij van zoo'n burgerlijk kerkvertrek of zoo'n holle zaalkerk weêr een architectonische „ruimte" gaan maken.

Alles wat maar even goed is aan hekken, schotten, banken, stoelen en verder gemeubelte wordt natuurlijk zorgvuldig bewaard. Maar wij zoeken eerst het oude peil op en maken een mooien steenen vloer: van Namensche of Bentheimer tegels, in landelijke sfeer van gebakken plavuizen, maar het liefst van de oude zerken, die er zijn. Is er plaats genoeg, dan zijn die wel zóó te leggen, dat zij weinig of niet beloopt worden en zij kunnen dan zóó worden geschikt, dat zij den vloer een rhythmische indeeling geven, boeiend door de tegenstelling van vlakke partijen en vakken met relief (Oude Kerk in Delft, Nisse, Oudega). Oude hekken voor het choor, transepten en kapellen kunnen gewenschte caesuren in de ruimte stellen, bij noodzakelijke algeheele afscheiding gecombineerd met een doorzichtigen glazen wand, die van de ééne ruimte tenminste een illusie laat.

Dan komt het bankenplan — voor het effect beslissend.

Want onze middeleeuwsche kerken hebben alle een uitgesproken lengterichting, die den blik van den ingang ten westen dadelijk naar het altaar ten oosten trok, en een meubelschikking, die dit niet in het oog houdt, schaadt minstens en vernielt meestal de ruimtewerking.

Het resultaat van onze bemoeiingen kan ik aan foto's slecht demonstreeren. Men moet het kerkje van Borne hebben gekend vóór en na de vloerverlaging... de kerk van Nisse, zooals zij vroeger was in tweeën geknipt en nu tot één imposante ruimte geworden met een statige caesuur in het midden... men moet de kerken van De Rijp of Ruinerwold hebben gezien, toen in hun choren nog de logge orgels stonden en ze terugzien nu de choren in eere zijn hersteld... men moet het kerkje van Oudega hebben bekeken vóór en na de restauratie — om te beseffen wat peil en indeeling en meubelschikking met ruimtewerking hebben te maken.

Het nieuwe interieur van den Dom in Utrecht zal een ware verrijzenis uit den dood zijn. Nu de „manege" daaruit is weggebroken en bij de nieuwe indeeling alle dwarse afscheidingen zijn vermeden, onthult zich in dit geëstropieerd gebouw een ruimteschoonheid, grootscher dan eenige Nederlandsche kerk bezit.

Ik wees er al op, wat ook voor een interieur de wandbehandeling beteekent, maar hier speelt vooral een overwegende rol: de kleur. Wat heeft Van Heeswijk in de Bossche St. Jan niet bereikt, toen hij de gewitte achterwanden van de triforia schoon liet maken, zoodat het zachte rood van den baksteenmuur voor den dag kwam. En hoe heeft Meyburg het vroeger vervelende choor van de Nieuwe kerk te Delft in een fonkelende architectuur herschapen door den goudgloed van het metselwerk onder de lijkwade van het witsel uit te halen, en daar den luister aan te geven van glasmozaiek in de vensters en kleurige beschildering op het tongewelf.

Voor zulke middelen ontbreekt ons meestal het geld. Maar als in een uitgebrande

kerk nieuwe betimmering en meubelen komen, voor de goedkoopte van vurenhout, dat om verf vraagt, of als wij een tongewelf nieuw moeten beschieten en eiken hout ook dáárvoor te duur is — dan geven de omstandigheden-zelf ons het machtige middel „kleur” in de hand. Oude kleur brengen dikwijls de zuilen, gewelven en wanden, van witsel en pleister ontdaan, hetzij als schoongevoegd werk van natuur- of baksteen, hetzij met een warme, als doorschijnende, oude witsellaag, die bijgewerkt en gespaard kan worden, hetzij door de verrassing van muur- of gewelfschilderingen.

Deze laatste heeft men ook vroeger gaarne ontbloot en zichtbaar gelaten, maar „behouden” deed men ze niet. Zij werden, niet door een schilder, maar door een ongevoeligen chabloneur, bijgeverfd en nieuw omgetrokken, en zij kregen dan dat afgrijselijk aanzien van kerkdecoraties. De St. Walburgskerk in Zutfen is van deze narigheden vol.

Het bestaan van een centrum voor monumentenzorg heeft ook op dit gebied de goede krachten vanzelf naar voren gebracht.

Toen in de Bergkerk te Deventer die merkwaardige dertiende-eeuwsche bisschopsfiguur werd gevonden ¹⁾, heb ik aanvankelijk beproefd ze te doen herstellen door een Duitschen specialist, die den naam had oude muurschilderingen te kunnen conserveeren zonder eenige retouche. Er kwam niet van, vanwege de kosten, en Derkinderen, dien ik raadpleegde, beval mij toen den kerkschilder G. B. F. Janssen aan, met wien hijzelf in Jutfaas had samengewerkt. De heer Janssen bleek een grondige studie te hebben gemaakt van de oude technieken en zóóveel liefde te bezitten voor de nalatenschap van zijn voorgangers, dat hij de zelfverloochenende taak kon en wilde ondernemen het oude werk te conserveeren in den staat, waarin het gevonden was. Het is inderdaad een werk vol opoffering, want het goedkoope succes bij den leek, dat een ieder behalen kan, die het gevondene „ophaalt” en het ontbrekende completeert, gaat den eerlijken bewaarder natuurlijk voorbij. Het op kennis van oude mortels en verfbindmiddelen berustende procédé van den heer Janssen, bestaat in het vastmaken met specie van losgeraakte bladders, nadat pijnlijk zorgvuldig alle witselschilders zijn verwijderd, en het drenken van de verven met een vloeistof, die het bindmiddel voedt en de ingeschoten kleuren tot nieuwe frischheid wekt.

De verrassende verjongingskuur stelt ons in staat op volkomen eerlijke manier aan een oud interieur iets van zijn blijde kleuren te hergeven. O.a. in Borne, waar op muren en gewelven tal van schilderingen zijn teruggevonden, kan men het vrome werk van den heer Janssen bewonderen.

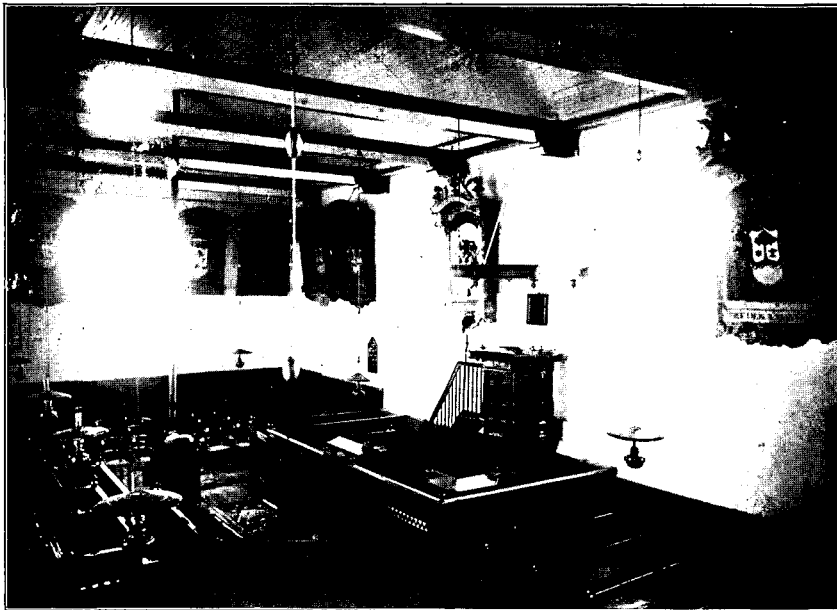
Wij vonden een tweede kracht, toen een ander sierschilder, die lang in Duitschland had gewerkt en daar de techniek had geleerd, zich eigener beweging bij mij aanmeldde. De heer Jac. Por, dien ik bedoel, kon zich geheel wijden aan ons werk en heeft o.a. in Nisse en de Kruisheerenkerk te Maastricht belangrijk werk gedaan, waarover hij ook al eens schreef in dit Jaarboek ²⁾.

Niet zonder vrijmoedigheid heeft hij de grootendeels verdwenen polychromie van het houten gewelf in de kerk van Nisse vernieuwd, maar hij deed het met zoo fijn gevoel voor

¹⁾ Ik schreef daarover in de Kunstberichten van Oud-Holland, 1915, blz. 13 v.

²⁾ Zie in dit Jaarboek 1922, blz. 193 v.v.

AFB. 12. N. H. KERK TE OUDEGA (SMALLINGERLAND).

A. Vóór de restauratie.

B. Na de restauratie.

Architect: G. J. Veenstra.

de nuance, dat men er volle vrede meê heeft. De tapijtschilderingen op de pijlers van den Utrechtschen Dom, waarvan wij o.a. uit teekeningen van Saenredam de aanwezigheid kenden, heeft hij zelfs van onder een cementlaag weten te redden, en zooals zij nu in half-verwelkte kleuren weer zijn herleefd, laten zij ons, als door den sluier heen van den tijd, nog iets van een verleden luister aanschouwen.

AFB. 13. MUURSCHILDERING IN HET CHOOR DER KERK TE BORNE.

A.

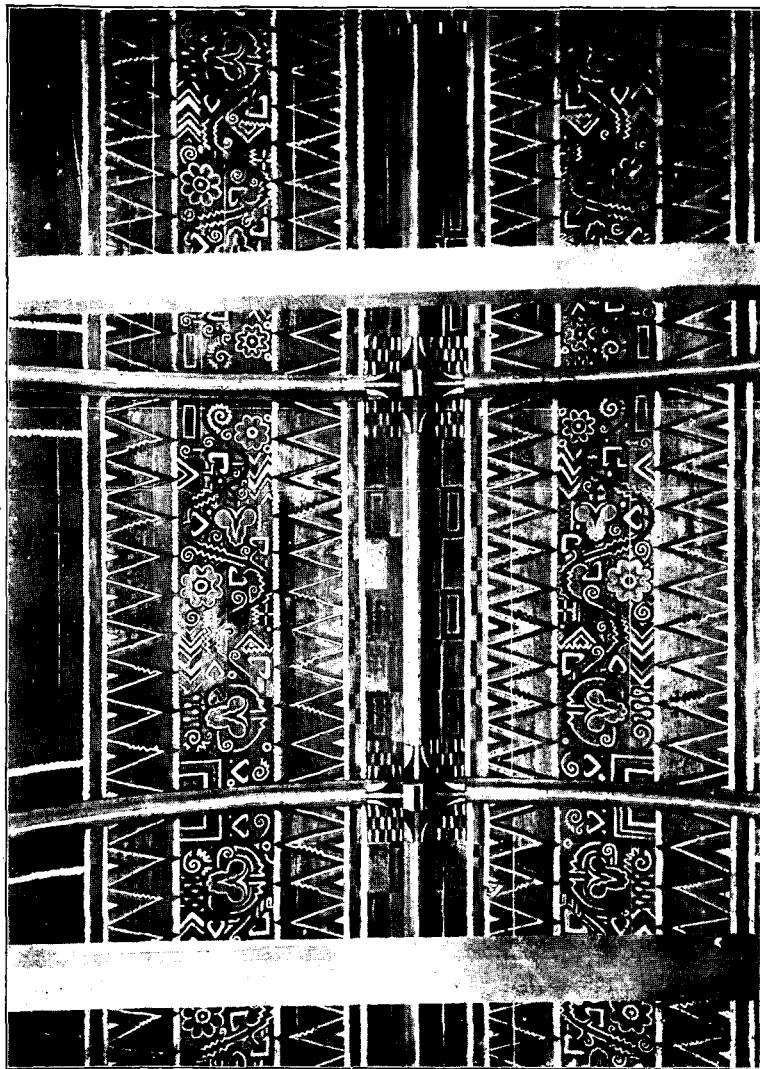
B.

A vóór, B na de behandeling door den heer G. B. F. Janssen.

Langzamerhand is de heer Por ons een zeer gewaardeerd medewerker geworden. Hij is het dikwijls, die bij geheel vernieuwde interieurs de kleuren aangeeft, en hij heeft vooral zijn smaak en zijn kunnen getoond door de geheel eigen beschilderingen van de houten gewelven in de kerken van Rijswijk, Oudega en Delft. Ornament en kleur doen het meest aan Oostersche tapijten denken; zij hebben het gedurfd palet van de gothiek, maar in een eigen stemming, en de eenvoudige motieven hebben iets tijdeloos, dat ze wonderwel doet passen bij de oude kerken. Voor Delft (choor Nieuwe Kerk) ontwierp de heer Por ook het glas, maar zulke, den artist zeker meer welkome, opdrachten, doen hem gelukkig den lust toch niet verliezen voor het sobere handwerk, dat het ontblooten en conserveeren van oude schilderijen is.

Wie spreekt over kleur, spreekt over licht en dus ook over vensters en hun beglazing. Men had daar vroeger een vast recept voor: blank glas in lood in ruitvorm,

AFB. 14. GEWELFSCHILDERING IN DE KERK TE OUDEGA.

Ontworpen en uitgevoerd (niet gechablonéerd), doch geheel uit de vrije hand geschilderd) door den heer Jac. Por.

vensters van den Dom gehistorieerde glazen te maken, heeft de monumentencommissie natuurlijk van harte ertoe medegewerkt, dat hun wensch zou worden vervuld.

JAN KALF.

met kleurige randjes langs kanten en stijlen en, als het lijden kon, wat ornament in de traceering van den raamkop.

Het is arm en onrustig; de losanges dringen zich zóó in het oog, dat het glas niet neutraal blijft, maar een storend ding op zichzelf wordt.

Rechthoekige ruitjes, zonder randen en ornamenten, maar van mooi geschakeerd glas, paarsig en groenig en gelig, zoodat er een tintelende toon in komt en het al te nuchtere licht even getint wordt, geven een sobere, maar niet-arme, beglazing. Met oud glas door het nieuwe heen te werken, vermeerderd men de stelligheid.

Rijkere, kleurige glasmozaïeken zijn toegepast in de beide kerken van Delft en een kapel van de kerk in Goes. Por, Schouten en Bogtman waren de makers.

Voor gebrandschilderd glas ontbreken ons de middelen, maar toen verstandige schenkers zich wendden tot Roland Holst en Toorop om voor enkele

(Wordt vervolgd).

DE RIJKSMIDDELEN EN DE MONUMENTEN IN DE NEGENTIENDE EEUW.

„Mijnheer de Voorzitter, Sir Walter Scott begint een van zijn totnogtoe niet overtroffene werken, hetwelk den titel voert „Old Mortality” met de aandoenlijke voorstelling van een grijsaard, die Schotland rondreist met het doel om overal alle oude gedenkstukken, waaraan historische herinneringen verbonden zijn, op te sporen, zoover ze zijn ingestort weder te herstellen, ze te zuiveren van onreinheid en mos.

De voorstelling van den Schotschen schrijver heeft in zijn tijd bij zijn natie een levendigen indruk teweeg gebracht en het loffelijke doel, dat hij voor oogen had, is door hem bereikt geworden. De zucht voor oudheidkundige nasporingen, de zucht voor het herstel van historische gedenkstukken is in zijn vaderland, is in geheel Groot-Brittannië meer en meer opgewekt, en onder de bescherming van aanzienlijke en vermogende mannen hebben zich overal oudheidkundige genootschappen gevormd met het doel om de historische herinneringen des vaderlands levendig te houden.”¹⁾

Aldus sprak in de zitting van 3 December 1853 het Kamerlid Van Lennep.

Men zou moeielijk een treffender bewijs dan in deze woorden ligt, kunnen vinden om de banden tusschen de Romantiek en de Monumentenzorg in haar oorsprong te onzent aan te toonen.

De rede van den heer Van Lennep werd gehouden naar aanleiding van een begrotingspost van f 1000 voor „het behoud van historische gedenkteekenen”.

Wat kan onze regeering doen? vroeg de spreker verder. Een genoegzaam aantal gefortuneerde mannen, die bijdragen kunnen geven, hebben wij niet; de Staat zelf heeft ook geen geld. En hij antwoordde: de regeering kan, terwijl zij het aan particulieren overlaat zich te vereenigen en onderling, door het verzamelen van oudheden of het oprichten van gedenkteekenen de herinneringen aan het verleden in stand te houden, — de regeering kan ervoor zorgen, dat die herinneringen, „voor zoover zij aanwezig zijn en in onmiddellijk verband staan met den roem en den luister van het voorgeslacht en van de stamhuizen, die over ons geregeerd hebben, niet geheel verloren gaan, of dat, waar zij te niet gegaan zijn, zij onder een nieuwen vorm weder in 't leven geroepen worden”.

Dit laatste klinkt ons bedenkelijk in de ooren, omdat wij vrijwel zeker weten, wat de spreker onder „een nieuwen vorm” verstond. De reden echter, waarom ik de woorden van Van Lennep eenigszins uitvoerig aanhaalde, is deze, dat wij er kostbare gegevens in hebben om de evolutie van het begrip: gedenkteeken van het verleden, monument, na te gaan. Er moet onmiddellijk verband zijn „met den roem en den luister” van het voorgeslacht en de vorstelijke geslachten, die erover regeerden, en dat dit een omschrijving is voor niets anders dan: bouwwerken, die de herinnering bewaren van groote mannen en belangrijke gebeurtenissen van militairen, politieken en dynastieken aard, dat blijkt wel

¹⁾ Handelingen 1853—54, blz. 287.

duidelijk uit de specificatie van den aangevraagden post van f 1000. Immers uit een rede, door den afgevaardigde Dirks in 1863 gehouden, zien wij, dat dit bedrag bestemd was voor het onderhoud van het Muiderslot, de Gevangenpoort, het monument te Soestdijk, het gedenkteeken voor den slag van Heiligerlee en de graftomben der zeehelden te Middelburg. En dezelfde opvatting huldigde Van Lennep, aangezien hij in zijn rede een pleidooi hield voor:

herstelling van het Prinsenhof te Delft;

het geven van een waardiger bestemming aan de Ridderzaal, „die is en blijft versierd met twee houten schijven, waaruit ellende en armoede gedraaid en onder de menigte verspreid worden”, welke schijven spreker, met een niet zeer treffend beeld, „tot brandhout verstookt” zou willen zien;

maatregelen in het belang van de overblijfselen der abdij van Egmond —, let well met een beroep op de verdiensten van de vroeger daar ter aarde bestelde graven van Holland. Hunne praaltombes waren in 1825 ontluiserd, de zerken in het geheim gesloopt en voor f 200 aan een metselaar verkocht, waarbij men hun gebeente onder het vuilnis had geworpen. Spreker vroeg der regeering te dezer zake „bijna geene gelden”. Hij verzocht slechts, dat zij zich zou wenden tot het Hoofd van den Staat, opdat deze voorging ter eere van hen, „die tot zijn voorzaten behooren” (!), de nagedachtenis dier graven weder te huldigen.

Maar de kentering in de heerschende opvatting was op handen. In 1860 werd uit de Koninklijke Academie van Wetenschappen gevormd eene Commissie tot het opsporen, behouden en bekend maken van overblijfselen onzer vaderlandsche kunst, en niet slechts uit haar betiteling, maar ook uit haar werkzaamheid blijkt duidelijk, hoe andere denkbeelden de hare waren. Ook aan de regeeringstafel klonk een andere toon. Minister van Heemstra verdedigde in de zitting van 1863 de verhooging van den post van f 9000 met f 6000 voor de restauratie van den Dom met een rede, waarin hij de s c h o o n h e i d van oude Nederlandsche gebouwen als argument aanvoerde. Het stadhuis van Middelburg prees hij als „zoo uitnemend fraai” en „met geen andere gebouwen van dien aard in ons land te vergelijken”¹⁾. Hier komt zoowaar ook reeds een zwak besef van de kunsthistorische beteekenis opdoemen! Minister van Heemstra — dit terloops — was het ook geweest, die een jaar tevoren een post van f 1000 op de begrooting had gezet voor den aankoop van schilderijen van levende meesters, welke post echter op voorstel van het Kamerlid Betz was geschrapt.

Op de Staatsbegrooting voor 1864 vind ik een bedrag van f 16000 uitgetrokken voor het „Onderhoud van historische gedenkteeken en subsidiën voor het onderhoud en de instandhouding van gebouwen die oudheidkundige of kunstwaarde hebben.” De geheele begrooting voor de Afdeeling Kunsten en Wetenschappen beliep f 146.980.—, d.i. ruim 9 maal het ten behoeve der monumenten uitgetrokken bedrag.

Ik geef hieronder nu een uit de Handelingen der Staten-Generaal opgemaakt staatje

¹⁾ Hand. 1862—63, blz. 486.

van de sommen, gedurende de jaren 1867—1873 voor onderhoud en herstel van oude bouwwerken uitgetrokken:

1867: f 10.000. Deze post moest dienen voor het herstellen der Munsterkerk te Roermond.

1868: f 13.000.

1869: f 18.000 (hierbij de aankoop van grond inbegrepen).

1870: f 13.000.

1871: f 15.000.

1872: f 18.000.

1873: f 17.000.

Ik behoef wel niet in den breede te betoogen, waarom ik bij het jaar 1873 een rustpoos neem. In dit jaar toch verscheen het Gids-artikel van V. de Stuers „Holland op zijn smalst” en eenige maanden later (Maart 1874) werd van Staatswege ingesteld de Commissie van Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst, waarvan De Stuers als secretaris fungeerde. Eenige jaren tevoren was de Commissie uit de Koninklijke Academie ter ziele gegaan bij gebrek aan fondsen (zij mocht sinds 1864 over f 400 rijkssubsidie beschikken).

De heer R. P. J. Tutein Nolthenius heeft in zijn bijdrage voor den bundel „Het levenswerk van de Stuers”, erop gewezen ¹⁾, dat de voorstelling overdreven is, als zou „Holland op zijn smalst” dit land hebben wakker geschud en den schrijver den weg gebaad voor zijn inzichten. Er waren reeds tevoren in het Parlement stemmen (Wintgens, 's Jacob, Van Houten) opgegaan, die de regeering gispten over haar verregaande nalatigheid. Maar het valt niet te ontkennen, dat dingen als de verkoop van het Bossche oxaal temidden eener vrij algemeene onverschilligheid konden plaats hebben. En wel kenschetsend voor den geest dezer jaren zijn voorstellen als dat van het Kamerlid De Bruyn Kops ²⁾ in de zitting van 1868 om niet tot de restauratie van het Paviljoen te Haarlem over te gaan, doch dit met het grootste gedeelte der schilderijen van levende meesters te verkoopen; of mededeelingen als die in de zitting van 1870 werden gedaan, toen een voorstel tot afbraak van de Gevangenpoort werd behandeld: het bleek, dat „tal van geachte ingezetenen” deze slooping wenschten in het belang van de openbare veiligheid, immers was een te hoog opgeladen hooiwagen in de poort blijven steken, tengevolge waarvan het verkeer een poos gestremd was. En de Minister van Financiën, die in 1870 het afbreken van het vestingtorentje te Wijk verdedigde, op grond, dat oudheden geen recht van bestaan hebben, als zij het tegenwoordig geslacht hinderen, deed dit zeker niet uit een overmoed, als waarmede enkele jaren geleden de Futuristen de wereld overbluften, maar enkel uit ongevoel en onverschilligheid.

Voor 1874 werd in eens welhaast het dubbele aangevraagd dan voor 1873, n.l.

¹⁾ t. a. p. blz. 2.

²⁾ Deze en eenige volgende mededeelingen dank ik aan Jhr. van Beresteyn, die ze voor mij uit de Handelingen opdiepte.

een som van f 32.150, waarbij inbegrepen een bedrag van f 6500 voor de commissie der Rijksadviseurs.

In het volgend jaar wordt de post voor de restauratie van gebouwen weer met f 20.000 verhoogd, en als wij zien, dat hieronder voorkomen de St. Bavo te Haarlem, de Hooglandsche kerk te Leiden, de Bovenkerk te Kampen, de kerk te Brouwershaven, de Oosterpoort te Hoorn, dan twifelen wij er niet aan, of aan de interpretatie: gedenkteeken, dat van belang is om te worden behouden, een heel wat ruimer strekking is gegeven dan vroeger. In de Kamer ondervond dit tegenkating. Het voorloopig verslag van 1875—76 klinkt ontevreden: „Men is algemeen van oordeel, dat thans in eene tegenovergestelde rigting eene overdrijving plaats heeft. . . . Zelfs vestingpoorten worden in stand gehouden. . . . ook onaanzienlijke dorpskerkjes, die niets bijzonders hebben dan dat zij eenige eeuwen oud zijn”. Kortom, de strijd tusschen de Kamer en den nieuwen referendaris is begonnen. In den reeds aangehaalden bundel is daarover alles te lezen, ik kan mij derhalve ontslagen rekenen er hier verder over te spreken. In 1876 viel aan dit geharrewar de fraaie Heerenpoort te Groningen ten offer: alweer zoo'n poort, „een belemmering van het verkeer”, „een ware grief der ingezetenen!” De Minister gaf haar prijs om de oppositie te sussen.

Voor 1878 vroeg de regeering op de begrooting aan:¹⁾

Voor het onderhoud van historische gedenkteeken, subsidiën voor het onderhoud en de instandhouding van gebouwen, die oudheidkundige of kunstwaarde hebben, aankoop van grond en kosten van bewaking en kleeding f 100.000.—

En verder voor kosten van toezicht op gedenkteeken van vaderlandsche geschiedenis en kunst, reis- en verblijf- en vergaderkosten van de commissie der Rijksadviseurs, een bouwkundig teekenaar en twee opzichters, klerken, bureaubehoeften etc., en afgietsels f 16.300.—

De post van f 100.000 beteekende een verhooging van f 15.000 bij dien van het voorgaande jaar. Uit de bijgevoegde toelichting zien wij, hoe de beschikbare gelden toen waren gesplitst:

Rijksgebouwen f 8.775.—

Gemeentelijke gebouwen .. - 17.040.—

Ned. Herv. kerkgebouwen - 39.285.—

R. K. kerkgebouwen - 20.550.—

Tevens werd toen een overzicht verstrekt, waaruit eveneens blijkt, welk een belangrijke plaats de subsidiën voor kerkelijke gebouwen met hun torens waren gaan innemen:

Rijksgebouwen:

Slot Brederode, slot Muiden, Gevangenpoort, Helpoort te Maastricht, Kronenburger toren te Nijmegen, eenige hunnebedden, kloostergang v/d Dom te Utrecht, gedenkteeken te Soestdijk, idem te Heiligerlee, grafmonument-Evertsen te Middelburg.

Gemeentelijke gebouwen:

¹⁾ Hand. 1878, Bijl. A. (Toelichtingen, blz. 96).

Torens te Zalt-Bommel, Breda, Hulst, Zierikzee, raadhuisen te Gouda, Heusden, Nijmegen, de Hoog-Endster Waterpoort te Sneek.

Gebouwen van kerkelijke gemeenten:

Ned. Herv. kerk te Arnhem, R. K. kerk te Blitterswijk, N. H. kerken te Brouwershaven, Deventer, Dordrecht, Franeker, 's Gravenhage, Haarlem, R. K. kerk te 's Hertogenbosch, N. H. kerken te Kampen en Leiden, R. K. kerk te Maastricht, N. H. kerk te Maastricht, R. K. kerk te Roermond, N. H. kerk te De Rijp, id. te Stedum, R. K. kerk te Thorn, Dom van Utrecht, R. K. kerk te Venlo, N. H. kerk te Zwolle.

De f 15.000 verhooging kon echter tegenover de oppositie niet gehandhaafd worden en de post werd teruggebracht tot f 85.000. Hiermede was de uiterste spankracht bereikt. In 1879 werd de Commissie van Rijksadviseurs, waaruit de voorzitter en enkele leden reeds hun ontslag hadden genomen, naar huis gestuurd. Spijts alle tegenwerking wist De Stuers jaren lang den begrotingspost voor de monumenten op omtrent dezelfde hoogte te houden.

Tegen het einde der 19de eeuw — wij naderen dus den tijd van de oprichting van den Bond — komt er in de opvattingen van het publiek en van het Parlement een merkbare verandering ten goede, waaraan zeker niet vreemd is de invloed van „de mannen van 80”, voor zoover dezen de beteekenis van ons nationaal verleden (speciaal der 17e eeuw) weder hadden leeren inzien, en de werking van de jongere Katholieke groep, die zich verzamelde om „Van Onzen Tijd”.

Het is niet de bedoeling hier een overzicht te geven van wat tot de „histoire contemporaine” behoort. In het Bulletin van den Bond was gedurende langen tijd telkenjare een uitvoerig overzicht der begrooting te vinden. En daarom zou ik, ten besluite en ter vergelijking, nog slechts even onder elkaar willen stellen de begrotingsposten voor drie jaren der 20ste eeuw, n.l. 1904 (het jaar der oprichting van de Rijkscommissie voor het beschrijven en inventariseeren der monumenten), 1914 en 1924:

1904: f 139.200.—.

1914: f 211.400.—.

1924: f 485.990.—.

Rekening houdend met de verminderde koopkracht van den gulden, zal wel niemand beweren, dat het Rijk zich aan de monumenten van geschiedenis en kunst ruïneert.

E. J. HASLINGHUIS.

DE ARCHAEOLOGIE IN NEDERLAND, 1899—1924.

De belangstelling voor de zichtbare overblijfselen van het verleden is in Nederland eerst sedert betrekkelijk korten tijd meer algemeen geworden. De oprichting van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond was daarvan indertijd een symptoom en gedurende de laatste vijf en twintig jaren is deze belangstelling nog steeds toegenomen.

Daarbij heeft ook de archaeologie haar deel gekregen. Dankbaar willen wij dat thans herdenken. Alleen was dit deel wellicht kleiner dan aan de archaeologie toekwam, en zonder twijfel zou bij nauwer samenwerking van alle aanwezige krachten nog meer zijn bereikt. Maar daarvan behoeven wij nu niet te spreken. Thans past een feestelijke toon en wij willen vooral den nadruk leggen op de resultaten van het werk in de laatste vijf en twintig jaren.

Intusschen moeten wij ons beperken. Slechts met een enkel woord kunnen wij herinneren aan de onderzoekingen van Dr. C. W. Vollgraff te Argos en op Ithaka, aan het enthousiasme van Mr. A. Goekoop voor de opgravingen in Griekenland, aan de zorg van Dr. H. M. R. Leopold voor de belangen der Nederlandsche archaeologen te Rome, aan den arbeid van Dr. J. Ph. Vogel in Britsch-Indië, aan het zoo belangrijk archaeologisch onderzoek in onze Oost, aan de Deensch-Nederlandsche archaeologische expeditie naar de Antillen, om alleen het voornaamste te noemen.

Evenmin kunnen wij uitvoerig spreken over het werk van den Heer C. W. Lunsingh Scheurleer en zijn uitgelezen verzameling van Grieksche kunstnijverheid, die welhaast een wereldnaam heeft verkregen. Binnenkort zullen wij zoo gelukkig wezen deze verzameling, tezamen met de collectie Egyptische kunstwerken van Freiherr von Bissing, in een eigen gebouw algemeen toegankelijk te zien gesteld.

Wij kunnen hier ook alleen de namen noemen van enkele vereenigingen, die hun belangstelling over archaeologische zaken uitstrekken, de Stichting voor archaeologie, de Katakombenstichting voor de studie der Christelijke archaeologie, het Oostersch Genootschap dat reeds opgravingen in het Oosten voorbereidt, de Vereeniging van vrienden der Aziatische kunst met haar wellicht wat al te eenzijdig aesthetische belangstelling. Later zal er nog gelegenheid zijn om te spreken over de Nederlandsche anthropologische vereeniging met haar Fonds voor opgravingen in Nederland, over het Nederlandsch nationaal bureau voor anthropologie en over de verschillende provinciale en plaatselijke vereenigingen, die elk op hun eigen gebied de archaeologische belangen behartigen.

Slechts met een enkel woord willen wij gewag maken van het nieuwe Academisch Statuut, in werking getreden op 19 September 1921; door dit nieuwe Statuut is immers eerst een volledige archaeologische studie mogelijk geworden. Ook wordt thans aan vijf onzer Universiteiten archaeologie gedoceerd, maar Utrecht en Groningen moeten het tezamen stellen met één lector, te Amsterdam is de archaeologie gekoppeld aan de kunstgeschiedenis, te Nijmegen aan het Latijn, te Leiden aan de oude geschiedenis, alleen is daar nog een lector voor de vaderlandsche archaeologie. Aan geen onzer Universiteiten

heeft de archaeologie dus nog de plaats, waar zij als zelfstandige wetenschap recht op heeft. Bovendien ontbreekt nog een instituut voor het onderwijs en de studie in de archaeologie, een laboratorium, met boekerij en verzamelingen van photo's en afgietsels, voor archaeologische onderzoekingen en proeven. In Utrecht heeft de archaeologie een plaats in het nieuwe Kunsthistorische instituut; te Amsterdam bestaat, door de Six-stichting als fraaie grondslag voor een academische collectie en de verzamelingen van afgietsels en boeken, voor zulk een instituut ten minste het materiaal; te Leiden, waar vele jaren geleden reeds een Academisch kunstmuseum aanwezig was met een dergelijke bedoeling, wordt de archaeologische boekerij als museumbibliotheek beheerd en kan dus niet voldoen aan de eischen van het onderwijs, terwijl de galerij voor gipsafgietsels sedert geruimen tijd een doode collectie is.

Het is evenwel niet mogelijk om uitvoerig over dit alles te spreken. Wij moeten ons bepalen tot de Nederlandsche archaeologie in engeren zin, dus tot de archaeologische overblijfselen en de archaeologische geschiedenis van Nederland.

De Nederlandsche archaeologie, de wetenschap die zich bezig houdt met de overblijfselen uit het vóór-historische, het Romeinsche en het Frankische tijdperk onzer geschiedenis tot den tijd van Karel den Groote, begon tegen het einde der vorige eeuw tot nieuw leven te ontwaken. Te Nijmegen had de Heer G. M. Kam in 1898 de eerste voorwerpen aangekocht voor zijn verzameling, waaruit later het museum zou ontstaan dat zijn naam draagt¹⁾. Er was daar te Nijmegen altijd belangstelling geweest voor de overblijfselen van het Romeinsche verleden der stad en in 1895 was de vierde druk verschenen van den grooten catalogus der stedelijke verzameling met een uitvoerige beschrijving der Romeinsche voorwerpen²⁾. Maar een juist begrip van de beteekenis der voorwerpen voor de studie had men toch niet.

In Limburg was er nog niemand, die het werk van pastoor J. J. Habets voortzette, en evenmin had de Heer C. R. Hermans in Noord-Brabant een opvolger gevonden. Te Utrecht bestond reeds de groote verzameling Romeinsche oudheden van het Provinciaal Utrechtsch genootschap, voornamelijk afkomstig van de opgravingen te Vechten. Maar zelfs de energie van Mr. S. Muller Fzn., die bij deze opgravingen de leiding had gehad, was niet in staat om te voorzien in het gemis aan de personen, die de vondsten konden waardeeren, ordenen en beschrijven.

Leeuwarden alleen maakte een uitzondering. Daar was toen Mr. P. C. J. A. Boeles reeds bezig met een nieuwe ordening en opstelling van de archaeologische verzameling, voornamelijk uit afgegraven terpen bijeengebracht. In een tijd van algemeene onverschilligheid en onwetendheid was hij de eenige, die zich de moeite gaf om ernstige studie te maken van de problemen onzer oudste geschiedenis³⁾.

¹⁾ A. E. J. Holwerda, De studie der Nederlandsche oudheden en de verzameling-Kam, Versl. en Meded. der Akademie, Afd. L. 4de R. VII (1905), blz. 345—366.

²⁾ In 1902 werd uitgegeven een „Bijlage tot den vierden druk”.

³⁾ In dit verband moeten wij noemen den Catalogus van het Provinciaal museum in Drenthe, van Mr. S. Gratama, uitgegeven in 1891.

Toch was men in de naburige landen, vooral in Duitschland, nadat Frankrijk en Italië waren voorgegaan, reeds lang aandacht gaan besteden aan de vaderlandsche archaeologie; Nederland was dus zeer ten achter. De oorzaak daarvan is gemakkelijk te vinden. Er ontbrak immers een middelpunt voor deze studie, een instituut dat leiding kon geven en verband brengen tusschen de onderzoekingen der plaatselijke belangstellenden, waar men de Nederlandsche archaeologie beschouwde ook in verband met het buitenland.

Nederland is immers geen archaeologisch geheel. Een zekere eenheid heeft het alleen als het mondingsgebied van drie rivieren, de Rijndelta, gelijk dit gebied is beschreven door den Zweed A. Norlind¹⁾, en daarbij sluiten dan de overige deelen aan. Verder moet men ons land beschouwen als het terrein van overgang tusschen twee gebieden van beschaving. Van deze gebieden heeft het ééne zijn centrum in Frankrijk met aansluiting bij de landen der classieke cultuur en het andere in Duitschland en de landen in het noorden. Voor het steenen tijdperk heeft de Zweed Nils Aberg²⁾ het onderscheid van deze gebieden aangetoond, daarbij bewees hij, hoe zij in ons land elkander ontmoeten en afwisselen in beteekenis. Het duidelijkst is de tegenstelling in den Romeinschen tijd, toen de scherp afgebakende grens van het Romeinsche Rijk met een bevestigde linie en een strook onbewoond terrein ons land in twee geheel gescheiden deelen splitste³⁾. Ook in den Frankisch-Saksischen tijd kan men wellicht nog dezelfde tegenstelling opmerken.

Voor het ordenen en waardeeren der archaeologische verschijnselen in Nederland kan men dus de buitenlandsche archaeologie niet missen. Daarvoor is evenwel een middelpunt voor de archaeologische studie, waarvan zooeven sprake was, noodzakelijk en zulk een middelpunt was er in 1899 nog niet. Wel stond in Leiden het Museum van Oudheden en men had daar reeds veel gewerkt voor de vaderlandsche archaeologie. Het was een museum, dat in 1818 was opgericht uit de oude academische verzamelingen van oudheden door den invloed van den hoogleeraar in de archaeologie, Reuvens, en als directeur van het Museum had Reuvens zelfs reeds opgravingen ondernomen in de Romeinsche sterkte bij Voorburg. Door zijn arbeid stond Leiden toen in de studie der archaeologie geheel vooraan. Maar door zijn vroegen dood, in 1835, werd deze ontwikkeling afgebroken. Zijn opvolger aan het Museum, Leemans, werd niet aan de Universiteit verbonden. De studie der archaeologie werd meer en meer verwaarloosd en het Museum verloor alle contact met de Universiteit, zoodat de oude academische verzameling later in een Rijksmuseum kon worden verdoopt. Leemans heeft voor de Nederlandsche archaeologie nog wel eenige belangstelling getoond, maar zijn voorkeur ging toch een anderen kant uit, en Janssen, die als conservator vele jaren aan het Museum was verbonden, heeft wel een reeks van belangrijke studie's over de Nederlandsche archaeologie uitgegeven, maar hij kon slechts weinig nuttig werk doen, omdat alle samenwerking tusschen beide geleerden ontbrak. Toen Leemans, na een dienst-

¹⁾ A. Norlind, Die geographische Entwicklung des Rheindelta's bis um das Jahr 1000 (1912).

²⁾ Nils Aberg, Die Steinzeit in den Niederlanden (1916), en Das nordische Kulturgebiet in Mitteleuropa während der jüngeren Steinzeit (1918). Verg. Bulletin Oudh. Bond 2de S. X (1917), 39, en XII (1919), 237.

³⁾ Voor de geschiedenis van de provincie's van het Romeinsche Rijk is de geschiedenis van Nederland onder Romeinsch bestuur een der belangrijkste hoofdstukken.

tijd van meer dan vijftig jaar aftrad, heeft zijn opvolger Pleyte geen nieuw leven gebracht. Van hem verscheen een uitvoerig werk over de „Nederlandsche oudheden“¹⁾, maar het museum was geheel ingedommeld en voor de studie en de meer algemeene belangstelling was het vrijwel waardeloos.

Het optreden van Dr. A. E. J. Holwerda als hoogleeraar in de archaeologie in 1896 had nog niet dadelijk verandering gebracht. Eerst moesten de allernoodzakelijkste hulpmiddelen voor de studie worden bijeengebracht en pas in 1903, toen Holwerda, na het overlijden van Pleyte, was opgetreden als directeur van het museum, kreeg hij de gelegenheid om de verzamelingen te reorganiseren en op die wijze niet alleen de collectie bruikbaar te maken voor het onderwijs, maar ook de krachten der Universiteit te gebruiken ten bate van het Museum.

Een programma voor de verdere inrichting van het Museum ontwikkelde Holwerda bij gelegenheid van de vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te Leiden in 1904, in een voordracht ter inleiding van een bezoek aan de toen reeds gedeeltelijk nieuw geordende zalen der Egyptische afdeeling²⁾. Holwerda wenschte het Museum te maken tot een instrument voor het onderwijs en een middelpunt van het onderzoek. Vooral ook moest aandacht worden geschonken aan de Nederlandsche archaeologie. Aan het Museum zou worden ingericht een bibliotheek met een groot aantal archaeologische publicatie's en een archief met de gegevens over de vondsten in Nederland. Systematische opgravingen waren noodig om over enkele voorname vragen tot een beslissing te komen en daarvoor zou samenwerking worden gezocht met de plaatselijke organisatie's. In Leiden kon dan een overzicht worden gegeven van de Nederlandsche archaeologie als een geheel en van den samenhang met het buitenland. Maar daarvoor moest eerst een persoon worden gevonden, die zich geheel aan de studie der vaderlandsche archaeologie kon wijden.

Deze voordracht trok zeer de aandacht en Mr. Boeles sprak zelfs van een „nieuw tijdperk voor de Nederlandsche oudheidkunde“, dat was aangebroken³⁾. Toch vindt men een merkwaardig verschil van opvatting tusschen de toen uitgesproken denkbeelden van Holwerda en de nieuwere gedachten over musea, zooals zij een vijftiental jaren later zouden worden geformuleerd in het Rapport der Museumcommissie. Holwerda beschouwde het Museum immers nog geheel als een wetenschappelijke verzameling en als een instituut voor het onderwijs. Gelukkig was hij evenwel allerminst de man om zich vast te houden aan een theorie en in werkelijkheid is het zijn streven geweest om het Museum van Oudheden geschikt te maken voor een drievoudige taak, namelijk te wezen de nationale verzameling van Egyptische en Grieksch-Romeinsche kunst, verder het centrale museum voor de Nederlandsche archaeologie en als zoodanig het middelpunt van het archaeologisch onderzoek in Nederland en ten slotte het archaeologische instituut der Universiteit.

Het eerst werd intusschen toch gezorgd voor de belangen van het onderwijs in de archaeologie. Een archaeologische handbibliotheek werd ingericht, de eerste instelling

¹⁾ W. Pleyte, Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grooten (1877—1903).

²⁾ Deze voordracht is opgenomen in het Bulletin van den Oudh. Bond V (1903—4), blz. 161—165.

³⁾ P. C. J. A. Boeles, Bulletin Oudh. Bond V, blz. 202—213.

van dien aard in Nederland; er kwam een collectie van photo's; spoedig volgde ook de inrichting van een galerij voor gipsafgietsels. Zooals Holwerda heel goed inzag, kan het Museum den steun der Universiteit, de instelling aan welke het zijn ontstaan dankt, op den duur niet missen. Het had zijn slechtsten tijd gehad, toen het alleen door enkele zwakke banden van administratie met de Universiteit was verbonden; juist door den steun der Universiteit kon het toen een periode van grooten bloei tegemoet gaan. Jammer genoeg, is later niet met dezelfde energie in deze richting verder gewerkt.

Ook de verzameling van antieke kunst is nooit geheel gereed gekomen. Alleen van de Egyptische afdeeling werd de nieuwe opstelling voltooid; een catalogus verscheen, waarin de geheele collectie kort was beschreven; een groote publicatie met fraaie afbeeldingen van de voornaamste monumenten begon te verschijnen ¹⁾. Maar van de Grieksch-Romeinsche afdeeling kreeg vooreerst slechts de ceramiek een volgens wetenschappelijke begrippen verzorgde opstelling. Van het vaatwerk en de lampen alleen verschenen catalogi. Overigens werd veel energie besteed aan het verschikken en verplaatsen der voorwerpen, zonder vooreerst te komen tot een geheel bevredigend resultaat. Daarnaast ging weldra de Nederlandsche afdeeling alle belangstelling in beslag nemen.

Elders was men intusschen eveneens aan het werk gegaan. Te Utrecht was Dr. C. W. Vollgraff opgetreden als conservator der verzameling van het Utrechtsch genootschap en dit genootschap heeft in 1906 een archaeologische conferentie bijeengeroepen ter voorlichting van zijn Directie, die aan haren conservator een leiddraad bij zijn werk wilde geven ²⁾. Door het vertrek van Dr. Vollgraff als hoogleeraar naar Groningen, eenige jaren later, is evenwel slechts weinig van het resultaat van zijn arbeid bekend geworden.

Toen was Dr. J. H. Holwerda Jr. reeds opgetreden als conservator aan het Museum van Oudheden, de man, die aan de vaderlandsche archaeologie geheel nieuwe wegen zou wijzen. Een programma had hij reeds opgesteld in zijn „Inleiding tot een archaeologie van Nederland” ³⁾ en, nadat hij in 1905 een catalogus had uitgegeven van de verzameling van Grieksche vazen, nam hij de reorganisatie van de Nederlandsche afdeeling met groote voortvarendheid ter hand. Zeker is er zelden aan een museum zoo hard gewerkt en heeft het werk zooveel direct waarneembare resultaten opgeleverd. In 1907 werden de nieuw

¹⁾ Naar aanleiding van deze publicatie getuigde eens niemand minder dan Prof. Flinders Petrie: „The Leyden Museum has done better than any other, both in its old works and in those now in progress.”

²⁾ Zie Bulletin Oudh. Bond VII (1906), blz. 10—11 en 44—46. Thans is het toen besprokene gemeen goed. Veel vindt men terug in de bekende brochure van den Bond over het beheer van musea en in het Rapport der Commissie voor het museumwezen.

³⁾ Verschenen in „Onze Eeuw” van Mei 1906. — Niet gelukkig was Dr. Holwerda met zijn bespreking van het boekje van Mr. Boeles over „De Friesche terpen”. Terecht beklagde Mr. Boeles zich over den stuggen toon en hij betoogde, hoe goed juist wrijving van gedachten en kritiek kunnen wezen, ten minste welwillende kritiek (Bulletin Oudh. Bond VII, blz. 130—142). Korten tijd later schreef Mr. Boeles met groote ingenomenheid over de nieuwe inrichting der Nederlandsche afdeeling van het Museum van Oudheden (Bulletin Oudh. Bond VIII, blz. 128—131). — In dien tijd gaf Mr. Boeles uit een Catalogus van het Friesch Museum te Leeuwarden (1908), besproken door Dr. Vollgraff, Bulletin Oudh. Bond 2de S. II (1909), blz. 58—63.

ingerichte zalen der Nederlandsche afdeeling geopend en spoedig daarop verscheen ook een catalogus, bewerkt door Dr. Holwerda, te zamen met Dr. M. A. Evelein en Dr. N. J. Krom¹⁾.

Tegelijkertijd had Dr. Holwerda in een systematisch werk, „Nederland's vroegste beschaving, proeve van een archaeologisch systeem“, zijn opvattingen uiteengezet over onze oudste geschiedenis. Zijn persoonlijke meening, in veelerei opzicht afwijkend van de gewone, kwam daarbij zeer sterk naar voren en in een uitvoerige bespreking van dit boek en den Catalogus²⁾ moest Dr. Vollgraff, naast alle waardeering voor de energie bij het ordenen en opstellen der collectie, de theoriën, die daarbij richting hadden gegeven, toch afwijzen. De voortvarendheid van de daad en van de ideeën waren bij Dr. Holwerda onafscheidelijk verbonden, maar, hoezeer men de theorie onjuist en onvruchtbaar mocht vinden, voor het volbrachte werk in het museum kon men slechts bewondering hebben en ik herinner mij levendig, hoe bij een excursie van Duitsche archaeologen in 1908 onder de leiding van Prof. Dragendorff de prettig ingerichte zalen van het Museum van Oudheden in staat waren de buitenlanders volkomen te overtuigen van de ernst, waarmede was gewerkt, ondanks hun geringe ingenomenheid met het vage „archaeologisch systeem“ van Dr. Holwerda.

Bij deze excursie werden ook Utrecht bezocht, waar Dr. Vollgraff toen werkte aan de beschrijving der vondsten uit Vechten, en Nijmegen, waar vooral de verzameling van den Heer Kam de aandacht trok. Kort te voren waren, helaas zonder eenig toezicht, de rijke grafvelden ontdekt, waaruit het meeste in deze collectie afkomstig is, en dit bezoek vooral heeft³⁾ gestrekt om de fraaie verzameling van den Heer Kam in Duitschland beter bekend te maken.

In dien tijd waren de opgravingen van Dr. Holwerda reeds begonnen en voor de publicatie had het Museum een aanvang gemaakt met het uitgeven van „Oudheidkundige Mededeelingen“³⁾. Opgravingen en een nauwkeurige publicatie alleen, dat zag men zeer juist in, waren in staat om de verschillende gegevens, die tot dusverre duister waren gebleven, in nieuw licht te stellen.

De persoonlijke belangstelling, die de Koningin toonde, maakte opgravingen mogelijk op de Veluwe, in de grafheuvels bij Hoogsoeren, Niersen en Vaassen en in de Hunneschans aan het Uddelermeer. Te vermelden zijn verder de opgravingen in Zuid-Limburg van landhuizen bij Valkenburg en van een groote pottenbakkerij te Heerlen, publicatie's over hunnebedden, terpen, veenbruggen, urnenvelden⁴⁾, een fraaie Romeinsche helm uit de Peel en vooral over de opgravingen in de Romeinsche vesting bij Voorburg op het land-

¹⁾ Hier moeten wij ook vermelden de dissertatie van Dr. Krom, *De populis Germanis patriam nostram incolentibus Anglosaxonumque migrationibus* (Leiden, 1908).

²⁾ Bulletin Oudh. Bond 2de S. I (1908), blz. 175—186.

³⁾ Oudheidkundige mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden I (1907) — VII (1903). — Naast deze publicatie moet men evenwel nog raadplegen de Verslagen van het Museum.

⁴⁾ Afzonderlijk verscheen J. H. Holwerda, *Das Gräberfeld von „De Hamert“ bei Venlo* (zonder plaats en jaar).

goed Arentsburg¹⁾. Met deze laatste onderzoeking was het werk, door Reuvens vele jaren geleden begonnen, weder ter hand genomen. Een vereeniging „Arentsburg” was ook opgericht met het doel geld voor opgravingen bijeen te brengen²⁾. Deze vereeniging heeft evenwel slechts korten tijd bestaan; haar taak werd later overgenomen door het Opgravingsfonds der Nederlandsche anthropologische vereeniging.

De resultaten der opgravingen waren zoo belangrijk, dat aan het Museum van Oudheden een afzonderlijke galerij werd ingericht om een keus uit de vondsten met foto's en modellen van het ontdekte voor het publiek ten toon te stellen. Deze galerij werd ook in een afzonderlijken catalogus beschreven³⁾.

Door het uitbreken van den grooten oorlog werd het werk aan het Museum van Oudheden niet onderbroken. Alleen de „Oudheidkundige Mededeelingen” hielden op te verschijnen. Er werd ook wat meer tijd besteed aan het ordenen van het Museum. De Galerij van opgravingen werd overgebracht naar het vroegere Museum van Natuurlijke Historie aan het Rapenburg, waar toen nog alleen de Galerij van gipsafgietsels was gevestigd⁴⁾. In den zomer van 1915 heeft Prof. Holwerda ontslag genomen als hoogleeraar en met 1 Januari 1919 werd hij als directeur van het Museum opgevolgd door Dr. Holwerda. Op die wijze werd de band weer wat nauwer tusschen het Museum en de Universiteit, waaraan Dr. Holwerda ook als lector is verbonden. Spoedig daarop werd het geheele Museum van Oudheden uit het huis aan de Breestraat overgebracht naar het gebouw aan het Rapenburg.

Dr. Holwerda had intusschen zijn opgravingswerk voortgezet. Allereerst voltooide hij zijn onderzoek der hunnebedden en op die wijze waren toen alle verschijnselen onzer oudste geschiedenis beter bekend geworden door gegevens, afkomstig van wetenschappelijke opgravingen. Van onze praehistorie gaf Dr. Holwerda nu ook een samenvattend overzicht uit⁵⁾ en enkele jaren later liet hij dit volgen door zijn tweede hoofdwerk „Nederland's vroegste geschiedenis.”⁶⁾ In dit werk trachtte Dr. Holwerda, voornamelijk op grond van zijn eigen opgravingen, een beeld te geven van de geschiedenis van ons land tot den tijd van Karel den Groote. Jammer genoeg domineerden daarbij veel te sterk zijn persoonlijke, soms zeer aanvechtbare opvattingen.

Toen dit werk verscheen, waren de belangrijke opgravingen bij Nijmegen reeds begonnen; daarbij werden een aarden omwalling, door Dr. Holwerda verklaard als een „stad

¹⁾ Aan deze opgraving ging een merkwaardige polemiek vooraf in de Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis van 1909.

²⁾ In de Verslagen dezer Vereeniging vindt men de voorloopige publicatie van de resultaten der opgraving.

³⁾ Uitgegeven in 1913 als Supplement I op den Catalogus der afdeeling praehistorie en Nederlandsche oudheden.

⁴⁾ Bulletin Oudh. Bond 2de S. VIII (1915), blz. 252—258.

⁵⁾ „Die Niederlande in der Vorgeschichte Europa's”, Internationales Archiv für Ethnographie, Supplement zu Band XXIII (1915); verg. mijn bespreking in het Bulletin Oudh. Bond 2de S. IX (1916), blz. 80 e.v.

⁶⁾ Uitgegeven in 1918; verg. mijn bespreking in De Gids van Maart 1919. Voorafgegaan was een platenatlas: „Nederland's oudste geschiedenis in beeld”, uitgegeven in 1912.

der Bataven", en het groote legerkamp van Legio X onderzocht. Geheel gepubliceerd zijn de resultaten van deze opgravingen nog niet, hoewel sedert 1920 de „Oudheidkundige mededeelingen" weder verschijnen, thans in grooter formaat en als supplement op het Internationales Archiv für Ethnographie.

In deze Mededeelingen vindt men verder de publicatie der onderzoekingen van Dr. Holwerda over „Saksische burchten" en over de Abdij van Egmond ¹⁾. Ook artikels van anderen, die op het gebied der Nederlandsche archaeologie werkzaam zijn, verschenen in de Oudheidkundige Mededeelingen. Te vermelden zijn hier de verhandelingen van Prof. W. Goossens over Romeinsche overblijfselen te Melenborg en Maastricht, van den Heer M. Daniëls over Nijmegen, van den Heer J. A. Hubregtse over Schouwen ²⁾, en verschillende verslagen van opgravingen door den Heer A. E. Remouchamps. Onlangs verscheen ook het uitvoerig verslag van de opgravingen te Arentsburg ³⁾, dat evenwel als publicatie van het gevondene niet geheel voldoet. Thans is nog het onderzoek te Vechten gaande, dat Dr. Holwerda weder ter hand heeft genomen, voorloopig met een goeden uitslag, zooals blijkt uit de korte berichten, medegedeeld in de geschriften van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.

Naast de inderdaad verbazingwekkende activiteit van Dr. Holwerda lijkt het werk van anderen gering. Dr. Krom had het Museum reeds spoedig verlaten om zich te gaan wijden aan de Indische archaeologie; Dr. Evelein was na enkele jaren onder-directeur geworden van het Penningkabinet om later als Directeur van het Museum-G. M. Kam toch weer tot de vaderlandsche oudheidkunde terug te keeren. Ook Dr. A. E. van Giffen bleef slechts enkele jaren in Leiden; weldra vond hij in het noorden een eigen gebied van werkzaamheid. Thans is als assistent aan de Nederlandsche afdeling verbonden de Heer A. E. Remouchamps; hij trad, zooals reeds werd opgemerkt, ook zelfstandig op als leider van opgravingen.

Gelukkig kunnen wij ook buiten Leiden eenige resultaten van werk op het gebied der archaeologie vermelden. In de eerste plaats moeten wij zeker noemen den Heer G. M. Kam te Nijmegen. Als waardig opvolger van de predikanten Smetius, vader en zoon, van In de Betouw en van den Heer P. C. G. Guyot, heeft deze merkwaardige man geheel uit eigen kracht in deze jaren de hoogst belangrijke verzameling Romeinsche oudheden bijeengebracht, die hij voor korten tijd, opgesteld in een eigen gebouw, aan het Rijk heeft kunnen overdragen. Een jaar geleden is de Heer Kam op hoogen leeftijd overleden; thans staat Dr. Evelein als directeur aan het hoofd van het Rijksmuseum-G. M. Kam.

Als lid der „Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen" heeft ook de stedelijke archivaris, de Heer M. Daniëls, zich groote verdiensten verworven door zijn onderzoekingen over de Romeinsche

¹⁾ Verg. de zeer belangrijke bespreking van deze opgravingen door Prof. Dr. I. H. Gosses, in dit Jaarboek I (1921), blz. 167—204.

²⁾ Reeds sedert 1910 heeft de Heer Hubregtse met groote zorg de archaeologische overblijfselen verzameld en bestudeerd.

³⁾ J. H. Holwerda, Arentsburg (1923).

geschiedenis van Nijmegen. Ondanks den geringen steun, dien hij vond, heeft hij daarbij reeds zeer belangrijke ontdekkingen gedaan ¹⁾).

In Zuid-Limburg, het deel van ons land dat wellicht het rijkst is op archaeologisch gebied, werd door verschillende krachten gewerkt. Sedert vele jaren reeds wijdde Prof. Dr. W. Goossens zijn belangstelling aan de Romeinsche oudheden van deze streek en hij ondernam eenige opgravingen, in geregelde samenwerking met het Museum van Oudheden te Leiden ²⁾). Ook van Luik uit zijn in deze streek opgravingen ondernomen, maar deze onderzoekingen betroffen vooral het steenen tijdperk ³⁾. Onlangs werden deze vóórhistorische oudheden ook van wege het Nederlandsch nationaal bureau voor anthropologie onderzocht door Dr. A. E. van Giffen en Dr. W. G. N. van der Sleen.

Verder moeten wij hier nog de namen noemen van den archivaris in Noord-Brabant, Mr. J. P. W. A. Smit, die een catalogus heeft samengesteld van de archaeologische verzameling te 's-Hertogenbosch ⁴⁾), van Mej. Marie de Man te Middelburg om haar zorg voor de treurig beschadigde overblijfselen der monumenten aan de godin Nehalennia gewijd ⁵⁾ en voor de vondsten aan de noordkust van Walcheren ⁶⁾), van den Heer G. J. Brenkman, den smid te Lienden, 15 Februari 1922 overleden, die de oudheden uit de omgeving verzamelde en bijeenbracht in de Oudheidkamer te Tiel.

Ten slotte zullen wij nog met enkele woorden moeten gewag maken van de werkzaamheid van Dr. A. E. van Giffen in het noorden van ons land. Een eigen archaeologisch-biologisch instituut te Groningen, de Vereeniging voor terpenonderzoek en de Drentsche praehistorische vereeniging, de musea te Groningen en Assen verzekeren hem een uitgebreid en belangrijk gebied van onderzoek. Door de ontgraving van de terp Wierhuizen onder Appingedam bij Jukwerd, door verschillende andere onderzoekingen en door de nauwkeurige publicatie's met hun fraaie kaarten en platen is de beteekenis van zulk een zelfstandige positie voldoende gebleken.

Gevaar bestaat er dus vooreerst nog niet, dat de Nederlandsche archaeologie uit gebrek aan belangstelling zal gaan indommelen. Wat mogen wij nu voor de toekomst verwachten?

Allereerst mogen wij rekenen op eenige afsluitende publicatie's, de archaeologische kaart van Nederland in den Historischen atlas en een verzameling der gegevens voor de geschiedenis van den Romeinschen tijd in de werken der Commissie voor geschiedkundige publicatiën. Bovendien heeft Dr. Holwerda toegezegd een topographisch overzicht van

¹⁾ Zie Oudheidk. Jaarboek III (1923), blz. 42—45. Beneden zullen wij nog op deze zaak terugkomen.

²⁾ Van zijn hand verscheen o.a. de voortreffelijke publicatie „Die römische Villa bei Vlengendaal” in Internationales Archiv für Ethnographie XXIV (1916).

³⁾ Jos. Hamal-Naudrin et Jean Servais, La station néolithique de Sainte-Gertrude, Revue anthropologique XXXIII (1923), blz. 345—492.

⁴⁾ Deze Catalogus, bewerkt te zamen met Dr. J. H. Holwerda, werd uitgegeven in 1917.

⁵⁾ Een nieuwe bewerking met photo's van deze monumenten is zeer gewenscht.

⁶⁾ Het werk van den Heer J. A. Hubregtse op Schouwen vermeldden wij reeds.

de archaeologische vondsten; daarbij behoort ook een archaeologische bibliographie. Dit boek moge intusschen niet zoozeer een nieuwe bewerking wezen van Pleyte's Nederlandsche oudheden, maar liever in zeer uitgebreiden vorm de lijst vervangen, die indertijd door Reuvens is voorbereid en door Leemans en Janssen is uitgegeven; daarbij kunnen dan ook oude verzamelingen, als de papieren van Janssen en van Cannegieter in de Universiteitsbibliotheek te Leiden worden verwerkt.

Verder heeft de archaeologie recht op een plaats in de groote beschrijving der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst ¹⁾. De beschrijving van het Romeinsche Maastricht door Prof. Goossens is reeds voltooid; als vervolg daarop mogen wij een archaeologisch overzicht van geheel Zuid-Limburg zeker verwachten. Groote behoefte bestaat ook aan een nieuwe bewerking der Romeinsche vondsten te Nijmegen in hun onderlingen samenhang; daarvoor is de directeur van het Museum-G. M. Kam de aangewezen persoon. Zijn de opgravingen te Vechten voltooid, dan zal ook van het daar ontdekte een volledig overzicht moeten worden gegeven; de ervaringen bij de publicatie van Arentsburg opgedaan kunnen daaraan ten goede komen. Verder is een algemeen overzicht gewenscht van de hunnebedden en de terpen, van de Romeinsche wegen in ons land, van de vroeg-middel-euwsche burchten, van de vondsten uit den tijd der volksverhuizing.

Op de periode van ontdekken en onderzoeken, die nu ongeveer is afgesloten, zal een tijd van kritiek en verzamelen moeten volgen. Wij hebben in de Nederlandsche archaeologie geen behoefte meer aan theoriën; veeleer zal men de thans verkondigde theoriën moeten herzien aan de hand van de reeds verkregen gegevens en van gegevens, die men nog zal moeten trachten te verkrijgen. Noodzakelijk is, bij voorbeeld, een systematisch onderzoek naar de Romeinsche posten ter verdediging van de grens, volgens een vast en wel overlegd plan.

Dit kan gepaard gaan met een nieuwe ordening der musea. Zoo juist kwam de restauratie gereed van het gebouw, dat de collectie's van het Museum van Oudheden herbergt en reeds zijn de verzamelingen gedeeltelijk in nieuwe opstelling voor het publiek toegankelijk. Er is daarbij alle reden tot dankbaarheid; hoewel immers de verlichting der lokaliteiten dikwijls zeer veel te wenschen overlaat, kan men thans de voorwerpen in een eenigszins waardige omgeving zien. Het resultaat bevredigt intusschen nog niet volkomen²⁾. Vooral voelt men het gemis aan een volgens archaeologische begrippen geordende verzameling der Nederlandsche oudheden, een overzicht zooals het indertijd door Dr. Holwerda in het gebouw aan de Breestraat uit het toen aanwezige materiaal was samengesteld ³⁾.

¹⁾ In de „Voorloopige lijsten” zijn ook de archaeologische vondsten meestal opgeteekend.

²⁾ Niet gelukkig acht ik de versnippering der betreffende kleine Grieksch-Romeinsche verzameling in een opstelling volgens drieërlei standpunt: een keur-collectie waarbij de voorwerpen vooral als kunstwerken worden getoond, een kleine verzameling die het leven moet illustreren, en het overblijvende in kunsthistorische orde. De voorwerpen verliezen op die wijze hun samenhang en het gewenschte resultaat wordt toch niet bereikt.

³⁾ Ik heb dit reeds eens uiteengezet in een bespreking van het Rapport der Museumcommissie, in dit Jaarboek I (1921), blz. 131 e.v.

Thans is alleen een historisch overzicht aanwezig, dat goed zou voldoen aan het begin van een Nederlandsch historisch museum, maar dat in een archaeologische verzameling minder op zijn plaats is. Ten minste zou men daar, naast het zeer subjectieve overzicht onzer oudste geschiedenis, zooals zij door de opgravingen van Dr. Holwerda en geheel volgens zijn persoonlijke inzichten tot ons spreekt, een oudheidkundige verzameling mogen verwachten, op objectieve wijze geordend volgens de vaststaande uitkomsten van het onderzoek en zooveel mogelijk neutraal tusschen alle bestrijdbare hypothesen, naar de archaeologisch-kunsthistorische methode en niet naar de geschiedkundige.

Ook voor andere musea blijft belangrijk werk te doen. Het nieuwe museum in Den Haag voor de collectie's van de Heeren Von Bissing en Scheurleer zal voor de classieke afdeling van het Leidsche Museum een ernstige concurrent worden en de namen der verzamelaars zijn er ons borg voor, dat daar allerminst een doode collectie zal ontstaan. Het Museum voor reproductie's van beeldhouwkunst heeft slechts de gegeven beloften te houden om de belangrijkste gipsverzameling in ons land te worden.

Van de plaatselijke archaeologische collectie's zal het Museum-Kam de eerste plaats kunnen innemen, vooral wanneer de noodzakelijke samenwerking met de stedelijke verzameling te Nijmegen is tot stand gekomen. Behalve aan Nijmegen en zijn onmiddellijke omgeving kan dit museum aandacht schenken aan de Betuwe, met haar nog zoo weinig onderzochte nederzettingen, behalve door opgravingen op grooter schaal ook door topografisch onderzoek in het terrein. Dit is een taak, die de Tielsche oudheidkamer niet alleen kan vervullen.

Het Archaeologisch-biologisch instituut te Groningen heeft zijn eigen terrein in het gebied der terpen en hunnebedden, in samenwerking met de musea te Groningen, Assen en Leeuwarden. Dit is een goed afgebakend geheel, dat een uitvoerig onderzoek volkomen verdient. Van Utrecht uit kan men vooral op Vechten en Wijk-bij-Duurstede de belangstelling gericht houden. Een behoorlijk museum zal ook in Maastricht moeten ontstaan, als middelpunt van het archaeologisch onderzoek in het zuiden, wellicht nog bijgestaan door een oudheidkamer te Heerlen. Daarnaast behouden de kleinere verzamelingen als in Middelburg, Den Bosch, Enschede, om slechts deze te noemen, elk haar beteekenis en haar eigen terrein van belangstelling.

Het opgravingswerk zal moeten worden voortgezet, maar terwijl bij de musea het programma zich gemakkelijk laat omschrijven, is het in dit geval moeilijk voor de toekomst meer dan enkele wenschen te formuleeren. In de eerste plaats is een wettelijke regeling noodzakelijk, vooral om roofbouw te voorkomen en het ingrijpen van onbevoegden, waarvan nog kort geleden een ergerlijk voorbeeld bekend werd.

Maar veel erger is het gebrek aan samenwerking bij de opgravingen. Er zijn in ons land tal van organisatie's, die zich daaraan wijden: het Museum van Oudheden, het Instituut te Groningen, het Opgravingsfonds der Nederlandsche anthropologische vereeniging, het Nederlandsch nationaal bureau voor anthropologie, de Vereeniging voor terpenonderzoek en nog verschillende andere vereenigingen en instellingen. Toch heeft het den Heer Daniëls te Nijmegen bij zijn onderzoekingen op het terrein ten westen van de stad enkele jaren

geleden aan steun ontbroken. Steun was daar evenwel toen meer noodzakelijk dan ergens elders en het terrein bevatte de overblijfselen van de grootste en belangrijkste Romeinsche nederzetting in Nederland. Op die wijze zijn, door dit gebrek aan samenwerking, allerbelangrijkste documenten voor onze historie onherstelbaar verloren gegaan.

Bovendien moet een eind komen aan de geheimzinnigheid, die nog zoo dikwijls de opgravingen in ons land omgeeft. Ik behoef hier slechts te herinneren aan de klacht van Mr. Boeles over het gebrek aan samenwerking in de Nederlandsche archaeologie ¹⁾. Wellicht zou men zelfs moeten spreken van een gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel. Want de leider eener opgraving, die zich afsluit voor kritiek geeft blijkt geen juist begrip te hebben van zijn plicht. Elke opgraving vernietigt immers voor een groot deel het document der historie, dat in den grond verborgen is, en men heeft slechts het recht om op te graven, wanneer men zich ook verplicht het resultaat zoo nauwkeurig en volledig mogelijk te publiceeren, maar bovendien moet men ook alle aanwezige krachten en alle hulpmiddelen te baat nemen om het gevondene tot zijn recht te laten komen. Juist daarbij is kritiek en wrijving van gedachten een eerste vereischte.

De Nederlandsche Oudheidkundige Bond kan op dit gebied, dunkt mij, nog een taak vinden. Reeds zorgt de Bond, door het uitgeven van een Repertorium, voor het verzamelen der artikels ook op het gebied der archaeologie, die in zulk een overgroot aantal in periodieken, verslagen en almanakken verspreid zijn. Door zijn Jaarboek kan de Bond een overzicht geven van het archaeologische werk in ons land en daarbij kan bijzonder de nadruk worden gelegd op de beteekenis van het ontdekte, wanneer ten minste het overzicht niet slechts het napraten is van de meening der ontdekkers, maar wanneer deze meening ook kritisch wordt getoetst ²⁾. In dat geval kunnen deze overzichten een belangrijke bijdrage zijn om de archaeologische atmosfeer te zuiveren. Daarnaast moge de Bond ook een samenwerking tot stand brengen tusschen de Nederlandsche archaeologen. Hoe dit zou kunnen geschieden, is nog volkomen onduidelijk. Wellicht kan het niet nader omschreven plan voor samenkomsten van museumdirecteuren daarvoor het middel aan de hand doen. Op die wijze zal de Bond een nuttig werk verrichten voor de Nederlandsche archaeologie.

A. W. BYVANCK.

¹⁾ De Gids van November 1920, overgenomen in de N. Rott. Courant van 3 Nov. 1920, Avondblad, en in dit Jaarboek I (1921), blz. 44.

²⁾ Hoe belangrijk zulk een overzicht kan wezen, heeft het artikel van Prof. Dr. I. H. Gosses in dit Jaarboek I (1921), blz. 167 e.v., bewezen.

HET RAPPORT DER RIJKSCOMMISSIE TOT REORGANISATIE VAN HET
MUSEUMWEZEN (1921) EN DE TEGENWOORDIGE
OECONOMISCHE CRISIS.

In Juli 1921 is het Rapport der Rijkscommissie van advies in zake de reorganisatie van het Museumwezen hier te lande, ingesteld bij Kon. Besluit van 5 Februari 1919, verschenen. Zelden is een werk met zooveel belangstelling tegemoet gezien door hen, die zich voor onze Nederlandsche musea interesseeren. Immers het gold hier een achterstand in te halen op een gebied, waarop men terecht reden tot klagen had over te weinig activiteit.

Onze musea voldeden niet aan de tegenwoordig gestelde eischen, die in andere landen reeds lang onder de oogen waren gezien en waarvan de vervulling was ter hand genomen. Bij ons was alles nog bij het oude gebleven; wij gaven aan onze eerbiedwaardige reeks van kunstwerken, die toch jaarlijks duizende vreemdelingen tot een bezoek aan ons land nooden, niet die eer, waar zij recht op hebben; de systemen van expositie waren verouderd, de gebouwen veelal niet zeer bruikbaar in verband met de rechtmatige eischen van huisvesting en aesthetisch genot, die men heden ten dage pleegt te stellen. Dat hierin verandering moest komen, was een uitgemaakte zaak. Doch er bestond bij de directeuren en deskundigen nog geen vast omlijnd plan, geen gevestigde overtuiging, hoe er precies hervormd zou moeten worden; daaraan diende vooraf te gaan een scherpe formulering der nieuwere denkbeelden, een uitgewerkt program der reorganisatiemaatregelen, welke zouden moeten worden genomen, aan de hand waarvan men dit werk zou kunnen ondernemen. Zodoende was de instelling van de Rijkscommissie tot Reorganisatie van het Museumwezen door de omstandigheden geboden. Zij had evenwel reeds een vóórgeschiedenis.

Reeds in 1912 heeft een Commissie, bijeengeroepen door den Oudheidkundigen Bond hare principes tot reorganisatie van het Museumwezen in het Bulletin geformuleerd; maar praktisch kon men toen nog niet veel in die richting bereiken. Intusschen blijft toch aan den Oudheidkundigen Bond de eer en de onzegbare verdienste het initiatief tot de reorganisatie te hebben genomen; zijn pionierswerk en het Rapport van de door den Bond ingestelde Commissie is zeker aanleiding geweest tot al hetgeen nadien gevolgd is.

Een tweede mijlpaal op den ingeslagen weg is nu het Rapport van 1921, waarin de resultaten van de besprekingen van twee en twintig deskundige leden na twee jaren doortastend werken zijn uiteengezet. Het is een ideëel geschrift en waarlijk mag dit rapport in de naaste toekomst wel als leiddraad gelden voor hetgeen in ons museumwezen moet gebeuren, willen wij werkelijk dezen tak van dienst als een goed georganiseerd geheel laten functionneeren. Want het is toch voorzeker een van de meest vèr-strekkende gedachten geweest in het Rapport, een gedachte, die als één lijn door het geschrift te volgen is, dat al ons museaal bezit, zoowel van Rijk, als van Provincie en Gemeente, als één geheel worde gezien, waarbij de innerlijke samenwerking tot bevordering van den bloei onzer verzamelingen als onontbeerlijk beschouwd moet worden.

Natuurlijk heeft het na de verschijning van het Rapport aan uitingen van welgemeende critiek niet ontbroken. Men behoeft de tijdschriften van het tweede halfjaar van

1921 maar door te zien om telkens artikelen aan te treffen, die aan het Rapport zijn gewijd, meestal in verband met een of ander museum, dat zich met de zienswijze in het Rapport uiteengezet niet geheel kon vereenigen. De offervaardigheid der museumbeheerders voor het groote plan, dat het Rapport ontvouwt en waarbij het stichten van een encyclopaedisch Kunstmuseum, een Historisch Museum en daarnaast het ordenen van kunsthistorische Verzamelingen den nieuwen koers zal aangeven, waaraan al onze musea en verzamelingen zullen hebben mede te werken, bleek niet overal even groot. Dit kwam tot uiting in menig woord en geschrift tegen de plannen, die het Rapport uiteenzet. Leest men thans na twee jaren deze critiek weer over, dan blijkt er uit, hoezeer het Rapport de gemoederen in beweging heeft gebracht. Het is wel goed, dat er een tijd overheen is gegaan om al deze op- en aanmerkingen weer eens opnieuw en rustig onder de oogen te zien. De activiteit, waarmede de kwestie van het museumwezen in 1921 is behandeld, toont ons hoezeer de uitvoering dezer nieuwe plannen mogelijk en nabij scheen.

Intusschen zijn de oeconomische omstandigheden zoodanig veranderd, dat een ongewijzigde daadwerkelijke uitvoering van het Rapport voorloopig niet is te verwezenlijken; althans zal er een groote beperking aan de vele plannen moeten worden opgelegd. Dreigt hierdoor het Rapport er een te worden, dat men belangstellend naast zich neer legt en waarover verder in den loop der jaren niet meer wordt gehoord? Geenszins.

Juist deze zaak, die een reorganisatie van bestaande toestanden beoogt, kan van twee kanten aangepakt worden. De ideëele ontwikkeling, zooals het in gunstige omstandigheden worden moest, is in het Rapport uiteengezet. Aan het nieuw te bouwen Algemeen Kunstmuseum, dat aan de bestaande Rijksmuseumgebouwen op zoo vernuftige en aannemelijke wijze zou aansluiten, valt thans niet te denken. De plannen van het groote Historische Museum zullen voorshands niet verwezenlijkt kunnen worden. De samensmelting met het Scheepvaartmuseum blijft dus voorloopig nog een open kwestie, wat ook in de praktijk zijn voordeel kan hebben. 's Rijks Ethnographisch Museum zal nog niet in Den Haag behoeven te worden gevestigd, tot geruststelling der Leidenaren, minder tot verzekerde veiligheid der kostbare verzamelingen. En zoo is er zooveel, dat op het oogenblik niet in vervulling kan gaan.

Maar dit is nog geen reden om met de handen in den schoot te zitten. Integendeel. Nemen we nu de plannen der Commissie eens van den practischen kant en toetsen wij ze aan de bestaande toestanden, dan is er werk te over. Men moet toch ook toegeven, dat vele musea hier te lande zich in den laatsten tijd hebben bezig gehouden met een innerlijke reorganisatie, voorzoover dit binnen de finantieele draagkracht der instellingen lag. Zuivering der verzamelingen is in menig museum ter hand genomen. Overtollige hoeveelheden van soortgelijke voorwerpen zijn geschift en in de depots ondergebracht; de kunstverzamelingen zijn van de historische collecties gescheiden; een aesthetisch overzichtelijk geheel in de museumzalen wordt overal nagestreefd met meer of mindere mogelijkheden op succes. Kortom de bedoelingen, die uit het Rapport spreken, zijn op bescheiden schaal reeds in menig museum in toepassing, waar het maar mogelijk is.

Nu is dit program evenwel nog belangrijk uit te breiden. Hiervoor is de onmisbare schakel de naar aanleiding van het Rapport ingestelde Museumcommissie, die een eenigs-

zins ander lichaam is geworden dan de in het Rapport geprojecteerde Museumraad, maar die thans zich aanpassend aan de praktijk wel degelijk het museumwezen in nieuwe banen kan leiden en dit ook tracht te doen.

Allereerst hangt veel af van de reorganisatie van het Rijksmuseum. De Verslagen omtrent 's Rijksverzamelingen van Geschiedenis en Kunst over 1922 geven reeds een denkbeeld van de voorbereidende maatregelen, die in het vorige jaar werden getroffen. Sinds dien zijn ook enkele schilderijzalen in het Rijksmuseum hervormd en geven de collecties, zooals er thans een keur van XVIIIe eeuwse schilderijen bijeen is en zooals de groep, die de geschiedenis van 1750—1850 illustreert, de richting aan, waarin gewerkt wordt en waardoor vele wenschen in het Rapport geuit, in vervulling zullen gaan. Ook de hernieuwde en uitgebreide opstelling der Druckercollectie, die in het afgelopen najaar tot een gelukkige voltooiing kwam, getuigt van den nieuwen koers.

In het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst zijn reeds sinds eenige jaren reorganisaties ter hand genomen, doch deze zijn van minder ingrijpenden aard, deels omdat ook de onvoldoende huisvesting weinig uitzicht op bevredigende resultaten opleverde.

Trouwens de belangrijkste wijzigingen zullen van het Rijksmuseum van Schilderijen hebben uit te gaan, niet alleen omdat daardoor een overzichtelijker geheel zal worden verkregen van eerste rangs kunstwerken naar de onderscheidene perioden en scholen gerangschikt, maar bovendien kan hier voor studiedoeleinden een kunsthistorische verzameling worden gevormd, zooals de Commissie zich dat had gedacht. Het Rijksmuseum voor Schilderijen zal hierdoor, behalve voor haar eigene interne aangelegenheden, blijk kunnen geven van de bedoelingen in het Rapport geuit, dat het Museumwezen hier te lande inderdaad als één geheel moet worden gezien. De plaatselijke musea zullen in dit geval kunnen profiteeren van den overvloed van het Rijksmuseum, in dien zin, dat in de verschillende centra, zooals Haarlem, Utrecht, Leiden enz., de locale schilderscholen ter plaatse in hun volledige ontwikkeling te zien zullen zijn. Hoewel de reorganisatie van het Rijksmuseum zelve evenwel nog niet voldoende is gevorderd om reeds een definitieve schifting te maken en daaruit voortvloeiende bruikleenen aan andere musea te kunnen toezeggen, is toch reeds een begin gemaakt met het toezeggen van schilderijen aan onderscheidene locale musea. Het Mauritshuis, waar een dergelijke belemmering niet aanwezig was, heeft reeds een achttal schilderijen aan het Museum de Lakenhal te Leiden in bruikleen afgestaan. Het Utrechtsche Centraal Museum mocht eveneens door de welwillende medewerking van den Directeur van het Mauritshuis en door de bemiddeling van de Museumcommissie een schilderij in bruikleen ontvangen, dat de verzameling Utrechtsche meesters uit de XVIIe eeuw op belangrijke wijze aanvult. De Museumcommissie kan bij dergelijke onderhandelingen voortreffelijk werk doen, zelfs is zij in de praktijk onmisbaar gebleken, al is door de omstandigheden hare werkzaamheid thans geringer dan aanvankelijk bij haar instelling was beraamd.

Voor de Commissie is thans de taak weggelegd om na te gaan, in hoeverre in verband met de gewijzigde omstandigheden en de geuite kritiek de programma's van het Museumrapport voor de verschillende musea herzien moeten worden. Zij kan de reorganisatie van het Museumwezen na de vaststelling dier plannen en nadat de medewerking der onderscheidene directeuren hierop is verkregen, ter hand nemen. Wanneer dan, in plaats van het

theoretisch ideaal in woord en geschrift te prijzen of te bestrijden, al naar gelang het met de zienswijze van den belanghebbende strookt, de verbetering onzer museale toestanden door ernstig werken in deze jaren zijn eerste en door de omstandigheden begrensde voltooiing zal vinden, zal men dan niet wellicht de ongunstige omstandigheden van thans gaan prijzen? A quelque chose malheur est bon! Noodgedwongen zal daardoor een overgangstijdperk worden geschapen, waarin vele der thans nog niet rijp schijnende questies tot meerder klaarheid kunnen worden gebracht. Tevens zou het een voorbereiding kunnen worden voor de stichting van het als ideaal gestelde Algemeen Kunstmuseum en van de juiste samenstelling van het Historisch Museum, voor den bouw waarvan in betere dagen de gelden zullen kunnen worden gevonden. Is niet door schifting in het historische deel van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, en in samenwerking met het Openlucht Museum te Arnhem en het Museum van Oudheden te Leiden de basis te leggen voor dit grootsche Nationale Museum onzer politieke-, beschavings- en zedengeschiedenis, waarvan de vervulling toch werkelijk in de komende jaren binnen de grens onzer krachten schijnt te liggen?

Verder kunnen reeds aanstonds de in het Rapport behandelde hoofdstukken omtrent de opleiding der a.s. museumambtenaren en de vruchtbaarmaking en het beheer der musea, die zooveel behartigingswaardige wenken bevatten, onder de oogen worden gezien.

Evenzeer zouden de in het Rapport ontwikkelde denkbeelden omtrent de voor de musea zoo belemmerende testamentaire beschikkingen voor de Regeering aanleiding kunnen zijn om reeds aanstonds een ontwerp van wet tot aanvulling van het in het B.W. omtrent uiterste willen bepaalde, bij de Staten Generaal in te dienen. Hiermede gaan volstrekt geen kosten gepaard en kunnen vele mistoestanden worden opgeheven.

Allerminst is dus het Rapport een werk, dat door de slechte oeconomische omstandigheden als ter zijde gelegd moet worden beschouwd. Hiertegen verzet zich ook reeds het werkzame aandeel, dat de Museumcommissie in den geest van het Rapport en in de geheele questie neemt. De uitvoering der groote idealen, zooals die in het Rapport zijn geschetst, zijn op het oogenblik van de baan, of althans tot een minimum herleid; maar dit minimum brengt ons de verwezenlijking van veel wat in de aangegeven richting gedaan kan worden, zonder dat er kosten mede zijn gemoeid. En wellicht heeft het uitstel, zooals reeds boven is opgemerkt, nog dit voor, dat men na jaren van arbeid meer aan de praktijk heeft kunnen toetsen dan in het theoretisch geschrift mogelijk was. Ik stel mij voor, dat na verloop van een tiental jaren een herziene uitgave van het Rapport de oplossing zal brengen van vele questies, die zich thans nog als onoverkomelijke tegenstrijdigheden schijnen voor te doen.

UTRECHT, November 1923.

Jonkvr. Dr. C. H. DE JONGE.

HET LEVENDE IN EEN MODERN KUNSTMUSEUM.

Een kunstmuseum, op moderne leest geschoeid, groeiend in den geest van den tijd, zal een levend centrum vormen in het artistieke leven van de stad, waar het gevestigd is. De belangstelling te doen opleven voor het oude, van vervlogen bloeitijdperken, en de aandacht te vestigen op het nieuwe, dat bezig is zich te vormen, zal de taak zijn van den beheerder.

In den loop der jaren is het karakter van een kunstmuseum sterk veranderd. De tijd dat een museum diende tot laatste rustplaats van kunstwerken, voor slechts eenige uren, gedurende een tweetal dagen in de week toegankelijk voor „wel-gekleeden”, is lang voorbij. Als van een oude legende hoort men nog wel eens fluisteren van een onzer vaderlandsche musea, waar de conservator eens in de drie maanden een kijkje kwam nemen. Naast de zorg voor het behoud der aanwezige kunstschaten, welke door de ontwikkeling der restauratiemethoden nog sterker op den voorgrond is getreden, heeft zich de taak om het museum tot een levende instelling te maken in vele onderdeelen uitgebreid.

Langzamerhand heeft men het belang ingezien van de opvoedende kracht, die van een kunstinstelling kan uitgaan. De kring van belangstellenden verruimde zich hoe langer hoe meer. Men wenschte de bewaarde kunstschaten te leeren kennen en te begrijpen. Hieraan moest tegemoetgekomen worden en leiding gegeven.

Meer in het algemeen kan men zeggen, dat de drang naar het schoone zich steeds sterker deed gelden, dat de aesthetische gedachte, de bewondering en liefde voor de kunst steeds verder en dieper doordrong.

Ook de musea maakten, zoowel wat betreft het inwendige, als de houding die zij aannamen tegenover de buitenwereld, die ontwikkeling mede. Op de inrichting en op de rol, die zij vervulden in het algemeene kunstleven, drukte dat den stempel. De poorten werden wijd geopend, een frissche geest begon door te dringen; het kunstwerk zelf, vroeger slechts voor enkelen toegankelijk, begon zijn plaats in te nemen in het leven van breede scharen in den lande.

Uiterlijk weerspiegelt zich de belangstelling voor een museum in het aantal bezoekers en om dit aantal hooger op te voeren en bovendien de belangstelling te verdiepen is niet alleen een goed ingericht, logisch verdeeld en aesthetisch geordend geheel noodig, doch tevens dient het beweeglijk element op den voorgrond te treden.

Wat het eerste betreft, zijn vaste regels moeilijk aan te geven. Veel hangt hierbij af van den aard der collectie, van het materiaal dat men ter beschikking heeft. Slechts kan men zeggen, dat er naar gestreefd moet worden een harmonisch geheel te verkrijgen, ook al zijn de verschillende kunstwerken ongelijksoortig. Het belangrijkste zal daarbij het sterkst moeten spreken, al te groote opeenhooping vermeden worden. De stijl en toon van de omlijsting der schilderijen zal gekozen worden, niet alleen nauw aansluitend bij het kunstwerk waarom zij gedacht is, doch mede zal aandacht geschonken worden aan het pendant. Kortom, de geheele inrichting zal het karakter van eenvoud, rust en evenwicht

dragen, waardoor de bezoekers in een stemming gebracht worden, bij uitstek geschikt voor aandachtige beschouwing. Het spreekt vanzelf, dat veel hierbij afhankelijk is van den smaak van den inrichter en daarom het persoonlijke karakter sterk op den voorgrond treedt. Een dergelijk geheel zal ook niet ineens tot stand kunnen komen, eerst langzaam zal zoiets groeien. Wat in gedachte of op papier goed lijkt, zal later, in de praktijk omgezet, vaak geheel tegenovergestelde resultaten opleveren, omdat oogenschijnlijk onbelangrijke factoren, grootendeels gevoelskwesaties, hierbij den doorslag geven.

Onder het beweeglijk element kan men in tegenstelling met de permanente tentoonstelling van het museumeigendom, de tijdelijke exposities uit particulier bezit rekenen. Deze zijn van vitaal belang voor den bloei en de ontwikkeling van het museum. Immers, niet alleen wordt hierdoor telkens opnieuw de aandacht van de buitenwereld op het museum gevestigd, doch tevens vormen deze tentoonstellingen een gunstige gelegenheid tot het aanknoopen van banden met de verschillende verzamelaars in het land.

In het museum Boymans is tijdens de Kersttentoonstelling het bezoek op een der Kerstdagen het zevenvoudige van het grootst aantal bezoekers op andere Zondagen. Dit cijfer gaat elk jaar crescendo, een bewijs dat deze tentoonstelling in steeds ruimer kring de belangstelling tot zich trekt. Elke nieuwe gebeurtenis bovendien, waarvan in de dagbladen melding gemaakt wordt, geeft onmiddellijk een stijging van het aantal bezoekers.

Door de keuze der kunstwerken kunnen deze exposities mede van opvoedende kracht zijn en mede de aandacht vestigen op voelbare leemten in de verzameling, waarvoor langzamerhand de belangstelling kan worden opgewekt.

De geschiedenis der musea in binnen- en buitenland toont op duidelijke wijze aan, dat niet alleen de meeste kunstinstituten hun ontstaan te danken hebben aan legaten of schenkingen, doch dat tevens de belangrijkste uitbreidingen door steun van particulieren of vereenigingen verkregen zijn. Daarom is een goede verstandhouding met kunstliefhebbers van het hoogste belang en zal het raadzaam zijn een sfeer van rust en vertrouwen rondom het museum te scheppen. Het steunen over en weer van particulieren en musea zal beide partijen ten goede komen en tot het bereiken van dat doel is het beweeglijk element een belangrijke factor.

Al deze kwesaties echter zullen gezien worden in het licht van de aesthetische gedachte. De tijden, dat ook in een kunstmuseum het historische domineerde, behooren tot het verleden. In de toekomst zullen de depots waarschijnlijk uitgebreider zijn dan de openbare verzameling.

Indien er naar gestreefd wordt het wezen der dingen te begrijpen, zal ook het historische meer leven verkrijgen en zal in een kunstmuseum specialiteitengeest, persoonlijke voorkeur voor een zeker tijdperk of een bepaalde kunstuiting langzamerhand plaats maken voor een bredere basis. Dan zal men ook de angst voor moderne kunst te boven komen, zoodra men zich maar kan inleven in den geest, waaruit een kunstwerk geboren is, en het oprechte van het gemaakte en gewilde kan onderscheiden, en de kracht van de overtuiging kan meeleven. Zeker, het verleden heeft bewezen dat de smaak zich wijzigt, vergissingen in de keuze der kunstwerken zullen ongetwijfeld begaan worden, doch dergelijke vergissingen worden ook bij oude kunst begaan. De steeds verder schrijdende studie der kunstgeschiedenis

zal andere perspectieven openen, zal den eenen meester releveeren, den anderen lager aanslaan, sommigen zelfs geheel uit de vergetelheid te voorschijn roepen. Dat is de schoone taak van den kunstgeleerde, welke in vele opzichten een andere is dan van den museumbeheerder, hoewel de een den ander kan aanvullen en steunen. Aan den smaak van den tijd ontkomt echter niemand.

Door de aandacht te vestigen op de moderne kunst kan men niet alleen het streven van eigen tijd steunen, doch het museum zal daar tevens voordeel van trekken. Immers dat lokt weder een andere categorie van menschen. Velen toch reageeren sterker op wat in eigen tijd leeft en misschien zullen zij door de belangstelling voor deze zaken weder tot aandachtiger beschouwing van het oude gebracht kunnen worden. Een kunstmuseum moet daarom eveneens open staan voor het geluid van eigen tijd.

In dezen geest kan verder gearbeid worden door ook de kunstenaars daadwerkelijk, niet alleen door aankoop van hun werken, belang in het museum te doen stellen, door hun opdrachten te verleenen tot het vervaardigen van vitrines, voetstukken of omlijstingen, zooals het gemeentemuseum te 's-Gravenhage en het Rotterdamsch museum reeds deden. Dat de keuze hierbij niet gemakkelijk is, wie zal het ontkennen, doch de durf en het optimisme moeten aanwezig zijn om de zaak aan te pakken. Extravagante karakters zullen hierbij vermeden moeten worden om rust en evenwicht te behouden.

Al deze factoren, alsook het gesproken en geschreven woord, kunnen er toe bijdragen de belangstelling te vermeerderen en te verdiepen. Hierbij denk ik in hoofdzaak aan het Rotterdamsch museum, staande in het bruischende leven van een groote handelsstad, door den aard van het reeds aanwezige, voorbestemd zich in breeden geest te ontwikkelen.

Denkend over deze kwesties, vraag ik mij af, welk nut het kan afwerpen deze regelen te schrijven. Immers, daar bestaat reeds het museumrapport, lijvig document, weerspiegeland de meeningen van deskundigen in den lande, en hoewel niet altijd eenstemmigheid werd bereikt, is daar toch veel in te vinden, mede in de opinie van de minderheid of den enkeling, waarop verder kan worden voortgebouwd. Het verstand ook zegt niet te theoretiseeren, belovend misschien te veel en gevend te weinig, doch slechts naar de resultaten te zien, maar oude ideeën, opnieuw uitgesproken, misschien wat anders geformuleerd, kunnen de belangstelling weder op doen leven of in ruimer kring doen doordringen.

Dieper op het een en ander in te gaan zou niet mogelijk, zelfs ongewenscht zijn. Alles komt neer op de omstandigheden en vooral op den geest, waarmede men dat alles beschouwt, op de aandacht en de toewijding, die men er aan schenkt.

Ik kan echter niet nalaten te eindigen met den wensch uit te spreken, dat Rijk en Gemeente de omstandigheden zoo gunstig mogelijk zullen maken, en die instellingen, waar mede het hoogste van den menschelijken geest in verleden en heden wordt bewaard, daadwerkelijk zullen steunen, opdat het nageslacht ons niet zal kunnen verwijten cultureele zaken, het voornaamste goed, dat wij aan de toekomst kunnen nalaten, niet begrepen of veronachtzaamd te hebben. Doch vóór alles zijn financieële offers noodig, wil een museum zich ontwikkelen in den geest, dien de tijd eischt, het oude met piëteit bewakend en vermeerderend en met open oog voor het heden.

D. HANNEMA.

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN.

VERSLAG VAN DE FEESTELIJKHEDEN TER GELEGENHEID VAN HET HERDENKEN VAN HET 25-JARIG BESTAAN VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND OP 29 FEBRUARI EN 1 MAART 1924.

In de aloude, statige ridderzaal te 's Gravenhage vereenigden zich in den namiddag van den 29en Februari vele leden van- en belangstellenden in het werk van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, alsmede tal van autoriteiten met hunne dames, om aanwezig te zijn bij de plechtige herdenking van het 25jarig bestaan van den Bond. De Regeering had van haar belangstelling doen blijken door de aanwezigheid van den voorzitter van den Ministerraad zoowel als van den Minister van Buitenlandsche Zaken. De minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was door de kamerzitting verhinderd aanwezig te zijn.

De voorzitter der Feestcommissie, Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, opende de vergadering met een feestrede, welke hiervoor in extenso is afgedrukt. Na zijne met applaus begroete woorden nam de voorzitter van den Ministerraad, Z. Ex. Minister Ruys de Beerenbrouck, het woord, om namens de Regeering den Bond geluk te wenschen met al hetgeen, wat deze in de afgelopen 25 jaren had weten tot stand te brengen. Onder grooten bijval der aanwezigen deelde de minister hierop het besluit van H. M. de Koningin mede, om den oprichter en oud-voorzitter van den Bond, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, te benoemen tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Na den minister beklom de voorzitter van den Bond het spreekgestoelte en hield de volgende rede :

„Excellentie,

In hun blijspel „Le bois sacré”, waarin zij zoo vermakelijk den draak steken met officieele kunstbemoeiingen, hebben de Flers en de Caillavet allergeestigst de ambtenaarsopvatting geteekend in een enkel zinnetje. Zij laten den

Directeur van Schoone Kunsten dan zeggen: „Les beaux arts — c'est l'administration”.

In Nederland bezitten wij het gevleugelde woord van Thorbecke: „Kunst is geen regeeringszaak”. Laat ik dadelijk mogen zeggen, dat de Nederlandsche leus, zooals die door Thorbecke is bedoeld en door opeenvolgende regeeringen begrepen en toegepast, mij verreweg de beste lijkt.

Belangstelling en steun van overheidswege sluit het woord van Thorbecke niet uit, het bedoelt alleen, dat de Regeering in kunstzaken geen partij moet kiezen, dat zij geen richting moet voorschrijven, geen regelingen treffen, die den kunstenaar in zijne vrijheid zouden kunnen belemmeren.

Daarnaast blijft allerlei zorg voor kunst mogelijk en dikwijls zelfs plicht. Dat de Nederlandsche Regeering deze mogelijkheden gaarne heeft gebruikt en dezen plicht ernstig gevoeld, dat bewijst ook dit feest van den Oudheidkundigen Bond, waaraan door de zaal, waarin het plaats heeft en door de aanwezigheid van den Voorzitter van den Ministerraad en andere leden der Regeering zooveel luister wordt bijgezet.

Wanneer de Voorzitter der feestcommissie heel wat heeft kunnen vertellen van hetgeen door den Bond werd gedaan en bereikt, dan is dat ten slotte toch vooral dááaraan te danken, dat opeenvolgende regeeringen bereid bleken aan de wenschen van den Bond gehoor te geven. Bij de organisatie van ons museumwezen, bij de zorg voor onze monumenten, heeft de Regeering niet ingegrepen met regelingen van boven-af; zij heeft in de kringen der deskundigen de denkbeelden laten rijpen en eerst wanneer zij aldus een vertrouwbaar voorlichting had verkregen, de maatregelen getroffen, die haar wenschelijk schenen.

Het is niet anders dan het vervullen van een onafwijsbaren plicht, wanneer ik deze gelegenheid aangrijp om namens den Oudheidkundigen Bond groote erkentelijkheid uit te spreken voor de wijze, waarop de Nederlandsche regeeringen vijf-en-twintig jaren met den Bond hebben medegewerkt.

Wij zijn aan de tegenwoordige regeering, die het initiatief nam tot de instelling van een Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en die ons Minister de Visser schonk, wel heel bijzonderen dank verschuldigd.

Nu Minister de Visser door staatszaken verhinderd is hier te zijn, stellen wij het op den hoogsten prijs, dat ons oud-bestuurslid, de Voorzitter van den Ministerraad, zelf zich de moeite heeft gegeven hier te doen blijken van de belangstelling der Regeering in ons feest.

Het is mij een groot voorrecht, Excellentie, U hartelijk te mogen danken voor Uwe vriendelijke woorden en vooral voor de manier, waarop de Regeering uiting heeft gegeven aan haar waardeering voor het werk van den Bond. Zij had het waarlijk niet op mooier wijze kunnen doen, want zij verschaftte ons nu tegelijkertijd een bewijs van belangstelling van H. M. de Koningin, onze hooge Beschermvrouw, en een schoone onderscheiding aan den man, die naar ons aller oordeel niet alleen de oprichter maar ook de ziel is van onzen Bond. Dit eerbewijs huldt den Bond-zelf in zijnen stichter en voorganger — wil mij daarom toestaan, Excellentie, bij mijn dank aan U, mijn hartelijksten gelukwensch te voegen voor Mr. Overvoorde. De beteekenis van dit huldeblijk moge voor hem nog in waarde stijgen door de wetenschap, dat heel de Oudheidkundige Bond zich daarin ten eerste verheugt, omdat een ieder van zijne leden ten volle beseft hoevéél de Bond aan Overvoorde is verschuldigd.

Mijnheer de Voorzitter van de Feestcommissie,

Nu ik het woord tot U ga richten, moet dat woord in de eerste plaats er een zijn van critiek. Gij hebt U groote moeite gegeven om ons de historie van den Bond te teekenen, gij hebt herinnerd aan wat wij wilden en aan wat wij bereikten en gij hebt daarbij allerlei hulde gebracht. Maar gij hebt een belangrijken naam vergeten.

Wij, oudheidkundigen van ons vak, wij lijden aan zoo korte memorie niet. Wij herinneren ons nog heel goed, hoeveel tijd en moeite gij hebt besteed, niet voor den Oudheidkundigen Bond alleen, maar voor elk kunstbelang, dat van overheidswege gediend kan worden. Bij de regeering viel het ons meestal niet moeilijk

een welwillend gehoor te vinden, maar hoe zouden wij — vijf-, zeshonderd kiezers — contact krijgen met de Volksvertegenwoordiging! Gij hebt jaren achter elkander het ondankbare werk gedaan aandacht te vragen voor de ideële belangen van kunst en wetenschap in een politieke vergadering, die, zij het dan dikwijls door noodzaak, al te uitsluitend zich wijdde aan de bespreking van stoffelijke behoeften.

Gij hebt begrepen, dat de wetgevende macht ook voor de geestelijke cultuur van een volk, en nog op andere wijze dan door de zorg voor onderwijs, moet waken — en gij hebt, ter wille van deze overtuiging, telkens opnieuw het woord gevoerd.

Ik acht mij gelukkig in deze plechtige bijeenkomst U te mogen verzekeren, dat de Oudheidkundige Bond voor Uw cultureele werk in de Kamer U nog altijd hartelijk dankbaar is.

Vandaag bracht gij ons, met het geschenk, dat Uw belangrijke redevoering was, ook een stoffelijk verjaardagscadeau: de door een kunstenaar gesneden stempel, waarmee de Bondpenningen kan laten slaan om uit te reiken aan wie op zijn gebied zich ongemeen verdienstelijk maakten.

Ik kan U niet beter bewijzen op hoe zeer hoogen prijs dit geschenk door ons wordt gesteld, dan door U mede te deelen, dat het Bestuur hedenmorgen besloot de toekenning van den penning aan zoodanige regelen te binden, dat zij tenminste komt gelijk te staan met het eere-doctoraat van een onzer Universiteiten. Het reglement moet natuurlijk nog worden vastgesteld, maar het is de bedoeling daarin te bepalen, dat de penning alleen zal worden geslagen in goud en toegekend door een bijzondere commissie, op voordracht van ons Bondsbestuur.

Als legpenning ter herinnering aan dit en volgende jubilea zullen afslagen in brons, alleen van de voorzijde, worden verkrijgbaar gesteld.

Gij hebt ons met den penning een som geschonken, waarvan de rente ons zal in staat stellen het gouden eeremetaal te bekostigen.

Het was wel een bijzonder gelukkige inval van U daarvoor een obligatie te kiezen van Dordrecht, de stad, wier toenmalige archivaris en oudheidkundige vereeniging het initiatief namen tot de oprichting van onzen Bond. Zoo is de Bond, wiens werkkring bedelen is, bedelen

om aandacht, om liefde, om geld ook, voor onze oude kunst, op zijn vijf-en-twintigsten verjaardag kapitalist geworden — dank zij U, Uwe medeleden in de feestcommissie en hen die U verder steunden.

Ik verzoek een onweer van applaus om U en hun onze groote erkentelijkheid te bewijzen.

Wat uw geschenk nog bijzondere waarde geeft, is, dat de penning een kunstwerk is geworden. De Oudheidkundige Bond mag den beeldhouwer Hildo Krop hartelijk dankbaar zijn, dat hij zijn groot talent hieraan gaf. Persoonlijk ben ik hem vooral erkentelijk voor het zinnebeeld, dat hij koos: twee mannen, die met vereende krachten een kunstwerk omhoog heffen, met de handen, die vrij bleven, een uitnoodiging gebarend.

Dit is wel de hoogste opvatting van ons werk, en het is voor mij de schoonste betekenis van dit feest, dat zij er niet geheel misplaatst is.

Al waren 25 jaar geleden de dagen van Samuel Pickwick wel voorbij, heel en al vrij van maniakale neigingen waren wij oudheidkundigen toen toch nog niet. Ik wil ons corps niet overschatten en wel bij voorbaat toegeven, dat het ons ook nu misschien nog wel eens meer om de kunde dan om de oudheid te doen is.

Maar wij zijn, in en door den Bond, toch wel andere menschen geworden. Er leeft nu toch in onze kringen wel sterk het besef, dat de liefde alleen de dingen doorziet, wij zijn in onze beste momenten daárvan toch wel overtuigd, dat oudheidkunde niet anders dan liefde tot de oudheid zijn mag, en niet omdat de oudheid oud, maar omdat zij schoon is.

Van Deijssel heeft eens gesproken van een zelf tot kunst geworden archaeologie — wij zijn ons bewust, dat dit ons ideaal moet zijn en aan onzen Bond is deze bewustwording goeddeels te danken.

Blijven wij doordrongen van deze opvatting van onze taak, dán kunnen wij de kunst — die ten slotte geen heden en geen verleden kent, omdat zij het eindelooze grijpen naar de schoonheid is — aan ons zelf en anderen ontdekken.

Dan hebben wij iets te geven aan ons volk: wij kunnen het rijker maken met het besef van zijn grootsche kunstbezit. Maar eerst dán ook zullen wij door daden hebben verdiend de hulde, vandaag zoo vriendelijk ons gebracht — zóó

overdadig, in deze deftige Ridderzaal, dat ik waarlijk niet weet hoe naar behooren daarvoor te danken, U, Regeering, U, Feestcommissie en U allen, die hier gekomen zijt."

Hierna hield Prof. Vogelsang zijn rede over „De stijl in de Noord-Nederlandsche schilderkunst”, na welke met groote aandacht aan gehoorde voordracht, die eveneens hiervoor in zijn geheel is weergegeven, de thee in de Rolzaal werd aangeboden.

In den avond van denzelfden dag trotseerde een voor onze jaarvergaderingen ongekend groot aantal leden met hunne dames weer en wind om in het gebouw van de „Witte Societeit” in het Bosch deel te nemen aan een zeer geanimeerden maaltijd, waaraan ook minister De Visser met Mevrouw De Visser aanzaten. Met een enkel woord moge hier melding gemaakt worden van de geestige tafelrede, waarin de heer van Beresteyn minister De Visser, Dr. Jan Kalf, den directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, en Mr. Duparc, den chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen aan het Departement, huldigde. Nog sprak spreker de hoop uit, dat de secretaris der feestcommissie Jhr. Mr. W. G. Feith, van zijn zoo ernstige ziekte spoedig hersteld mocht zijn ¹⁾.

Minister De Visser vestigde er in zijn rede de aandacht op, hoe het werk van den Bond veel had bijgedragen tot het wekken van steeds groeiende belangstelling in alle lagen der bevolking en sprak voorts woorden van groote waardeering voor onzen voorzitter, waarop Dr. Kalf den minister dank zegde voor diens warme belangstelling, welke hij telkens mocht onder vinden en een dronk wijdde aan dezen minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Na afloop van den maaltijd werden de aanwezigen vergast op een Jubileumspel in anderhalf bedrijf, waarbij het lid der feestcommissie A. A. G. van Erven Dorens zich ontpopte als voortreffelijk acteur zoowel als auteur. Hier moge de loftrumpet gestoken worden voor de allergeestigste parodie, geesteskind van den Arnhemschen museum-directeur en den dank

¹⁾ Helaas bereikt ons tijdens de samenstelling van dit verslag de droeve tijding van het overlijden van den heer Feith.

gebracht worden aan alle medewerkers, die door hun spel de toeschouwers zeer vermaakten. Na afloop werden de door den heer Molkenboer vervaardigde humoristische teekeningen, die in het spel ontrold waren, nog eens nader door den vervaardiger uitgelegd en dit droeg veel bij om de vreugde van den avond tot haar hoogtepunt te voeren.

De morgen van den volgenden dag zag het meerendeel der deelnemers aan den maaltijd de Maartsche buien trotseeren en per extra tram naar Delft vertrekken, alwaar na aankomst allereerst de restauratie van de Oude kerk in oogenschouw werd genomen. Vervolgens begaf men zich naar de Nieuwe kerk en had zoodoende de gelegenheid, om de beide restauraties met elkaar te kunnen vergelijken, waarbij de wijze van werken in de Nieuwe kerk volgens veler oordeel verreweg te verkiezen bleek boven die, welke gevolgd was in Delfts oudste godshuis. Prof. van der Steur en Prof. Odé gaven in het choor der Nieuwe kerk aan de aanwezigen uitleg van de verrichtte herstellingswerkzaamheden; allerwegen was men opgetogen over wat hier door de juiste toepassing van de indertijd door den Bond vastgelegde regelen met het oog op restauratie van kunstwerken was bereikt.

Na afloop van het noenmaal op de Studenten-Sociëteit verdeelden de deelnemers zich in eenige groepen; een gedeelte bracht een bezoek aan het huis „Portugal”, waar Prof. Sluyterman alle mogelijke inlichtingen gaf, om aan te toonen, op welke wijze hij aldaar zijn kunsthistorisch onderwijs heeft ingericht, terwijl een ander gedeelte der deelnemers zich begaf naar het atelier-Schouten, waar de belangwekkende vervaardiging van gebrandschilderde glazen in oogenschouw werd genomen en wel in een omgeving, welke van grooten kunstzin van den kundigen leider van dit bedrijf getuigt.

Tenslotte vereenigden alle deelnemers zich in het museum „Lambert van Meerten”, waar de directrice, mej. Ida Peelen, de bezoekers menige interessante inlichting vermocht te geven over hare met groote deskundigheid en smaak geordende verzamelingen. Nadat hier de thee was aangeboden, werd de excursie ontbonden en vertrokken de deelnemers huiswaarts, dankbaar voor al wat de Feestcommissie hun had bereid. Het 25jarig jubileum is vooral dank zij

hun moeite en opofferingen, geworden tot een onvergetelijk feest voor allen, die er aan deelnamen.

D. P. M. GRASWINCKEL.

Behalve de vele mondelinge gelukwensen mocht de Bond nog tal van schriftelijke bewijzen van belangstelling ontvangen. Onder de vele noemen wij hier een van groote waardeering voor het werk van den Bond getuigende oorkonde van Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage, alsmede telegrammen van de Maatschappij „Arti et Amicitiae” en de Katholieke Kunstkring „Violier” te Amsterdam, het Bestuur van het Aartsbischoffelijk Museum te Utrecht, het Arnheemsch Genootschap voor Oudheidkunde, het St. Bernulphus Gilde te Utrecht, de Vereeniging tot beoefening van Overijselsch Regt en Geschiedenis, Prof. Paul Clemen e. a. Eénige dier brieven staan hieronder afgedrukt.

BRIEF VAN HET GEMEENTEBESTUUR VAN DEN HAAG.

's-Gravenhage, 29 Februari 1924.

In het feestelijk gedenken van het vijf en twintig jarig bestaan van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond vinden wij een gelukkige aanleiding niet slechts om het Bestuur van den Bond geluk te wenschen met dit heugelijk feit, maar ook om bijzondere waardeering uit te spreken voor al hetgeen de Nederlandsche Oudheidkundige Bond in de afgelopen kwarteeuw, zoowel op het gebied van monumentenzorg als op dat van museumbeheer aan baanbrekend werk heeft verricht, werk waarvan ook onze Gemeente in menig opzicht de vruchten heeft mogen plukken.

Wij wenschen Uw Bestuur toe, dat het krachtig de werkzaamheid voor de belangen, die de Nederlandsche Oudheidkundige Bond voorstaat, zal kunnen voortzetten, en verbinden daaraan gaarne de toezegging, dat daarbij op den steun van het Haagsche Gemeentebestuur kan worden gerekend.

Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage,
(w.g.) J. PATIJN.

De Secretaris,

(w.g.) TER PELKWIJK.

BRIEF VAN PROF. CLEMEN.

Bonn, 27 Februar 1924.

Hochverehrter Herr Doktor! ¹⁾

An der Feier des 25jährigen Bestehens des

¹⁾ De brief was gericht aan Dr. Haslinghuis.

„Nederlandsche Oudheidkundige Bond” nimmt das benachbarte Deutsche Reich warmen Anteil. Als augenblicklicher Leiter der Geschäfte der Denkmalpflege in dem ständigen Ausschuss des Tages für Denkmalpflege und Heimatschutz darf ich Sie bitten, dem Vorstand des „Bond” die aufrichtigen Glückwünsche und die sehr erbietigen und herzlichen Grüsse der deutschen Organisation zu übermitteln, die stolz darauf ist, durch Sie wieder wie in früheren glücklichen Jahren eine enge Verbindung mit den holländischen Fachgenossen gewonnen zu haben. Als nächster Nachbar möchte ich noch einen besonderen Glückwunsch als Vorsitzender des Denkmalrates der Rheinprovinz anschliessen: wir Rheinländer sind vielfach bei den Holländern in die Schule gegangen und haben von Ihren Erfahrungen dankbar gelernt.

In diesen Tagen blicken die Denkmalfreunde in Mitteleuropa voll ernster Bewunderung auf das Lebenswerk des „Bond,” das sich in der stattlichen Reihe der Bände des „Bulletin” darstellt. Aus kleinen Anfängen ist es zu einer vorbildlich geleiteten, eine Fülle wichtigen Stoffes publicierenden höchst anregenden Kunstzeitschrift ersten Ranges geworden. Möchte es noch lange Jahrzehnte weiter von der segensreichen Tätigkeit der Denkmalpflege, von der intensiven Werbearbeit Ihrer Gesellschaft berichten können. Alle diese Bestrebungen verfolgen wir mit gespanntem Interesse — mit den lebendigsten Wünschen, dass diese Kulturarbeit helfen möge, überall das Verständniss für die gewaltigen Werte zu wecken und zu befestigen, die Holland in seinen Denkmälern besitzt.

Ich verbleibe mit Ausgezeichneter Hochachtung
Ihr ergebenster

(w.g.) Prof. Dr. PAUL CLEMEN, Geh. Reg. Rat.

IN MEMORIAM Jhr. Mr. W. G. FEITH.

Te 's-Gravenhage is 2 Maart 1924 overleden Jhr. Mr. W. G. Feith, commies-chartermeester aan het Algemeen Rijksarchief.

Als verdienstelijk archiefambtenaar, als bibliothecaris van het Genealogisch-Heraldisch genootschap De Nederlandsche Leeuw, als bestuurslid der vereenigingen Oranje-Nassau-Museum en Die Haghe, had Feith zich de hartelijke sympathie van velen verworven. Aan de vergaderingen en excursies van den Nederlandschen Oudheidkundigen

Bond nam hij sedert de vergadering te Groningen in 1917 geregeld deel. Zijn uitgebreide kennis van heraldiek en genealogie, maar ook zijn groote liefde voor de Nederlandsche monumenten trokken dan steeds de aandacht. Nog zeer onlangs heeft hij zich verdienstelijk gemaakt als secretaris van de Feestcommissie voor de herdenking van het 25-jarig bestaan van den Bond. Feith zal als een goed kameraad en als een trouw vriend bij vele bondsleden in dankbare herinnering blijven voortleven.

MOLENS.

M o l e n s. — Wij ontvingen het volgende communiqué: Het dreigend gevaar, dat bij niet tijdig ingrijpen binnen afzienbaren tijd vrijwel alle molens uit ons land verdwenen zullen zijn, heeft voelbaar gemaakt de wenschelijkheid van het oprichten eener vereeniging, welke trachten zal die molens voor ondergang te bewaren, welke, hetzij om hun cultuur-historische waarde, hetzij om hun bijzondere beteekenis voor het landschap-schoon behouden dienen te worden. Te dien einde is te Amsterdam opgericht een vereeniging genaamd De Hollandsche Molen, Vereeniging tot behoud van molens in Nederland. Het secretariaat is gevestigd Heerengracht 260/66 te Amsterdam.

Te Blijham (Gr.) wordt de voorheen zoo prachtige korenmolen van de familie Kuiper afgebroken en voor een deel als pakhuis ingericht.

Er gaan geruchten, dat de watermolen van den polder Reeuwijk, staande aan de Breevaart tusschen Gouda en Reeuwijk, zal worden afgebroken. Vermoedelijk is men al bezig, de wieken te verwijderen.

Men is begonnen met het afbreken van het molentje in den Nieuw-Mathenesserpolder, bij den boezem. Daarmede verdwijnt een schilderachtig punt uit de gemeente Schiedam.

De zucht tot slooping bedreigt ook den ouden molen „De Windhond” te Soest; deze verheft zich midden op den Soester-Eng en werd in 1737 gebouwd. Het zou zeer te betreuren zijn, zoo deze oude molen in sloopershanden viel.

Van een tiental molens te Delft en in de omgeving zijn niet minder dan zeven afgebroken en van de drie nog overzijnde zal er nu waarschijn-

lijk weder een verdwijnen. Het ongeveer 300 jaar oude pittoreske houtzaagmolentje aan de Buitenwatersloot achter de Witte huizen nabij de Delftsche groenteveiling wordt afgebroken. — Het is een paltrok molen. Dit molentype uitgevonden in 1592 door den Hollander Corn. Cornelisz. van Uitgeest, was wat de Zaanstreek betreft in de 17e en 18e eeuw zeer gewild en werd meestal verkozen boven de molens met draaibare kap (de z.g. bovenkruier).

Eigenaardig is, dat buiten deze streek weinig van deze molens zijn gebouwd. Toch kon men eenige jaren geleden in de provincie Zuid-Holland nog vijf molens van dit hoogst belangrijke type vinden. Het waren de „Paltrokken” te Dordrecht (staande aan den 's-Gravendeelschendijk), de twee te Overschie (genaamd „de Adelaar” of „de Gelemolen”) en „de Bruinvisch”, en de thans bedreigde molen te Delft. Deze laatste, genaamd „de Gekroonde Zalm”, is thans de laatst overgebleven paltrok molen in Zuid-Holland en behoort hoogstwaarschijnlijk met „de Eekhoorn”, staande aan het Zuider Spaarne (gemeente Haarlemmerliede en Spaarnerwoude), den nog steeds in gebruik zijnden Amsterdamschen houtzaagmolen, eveneens genaamd „de Eekhoorn”, en de enkele Zaanse paltrokken tot de laatst overgeblevene.

Er zijn drie soorten van molens:

10. de bovenkruiers, waarbij alleen de top beweeglijk is;

20. de standaardmolen, waarvan de geheele bovenste helft draait;

30. de paltrok molen, welke als één geheel draait op zijn grondvlak.

Het is zoo goed als zeker, dat er behalve de Noord-Hollandsche paltrokken en „De Gekroonde Zalm” te Delft, die zal worden afgebroken, geen molens van dit laatste type meer in ons land zijn.

De vereeniging „De Hollandsche Molen” heeft haar eerste succes weten te boeken door haar met goed resultaat bekroonde pogingen tot behoud van den te Nederhorst-den-Berg staanden watermolen van den Stichtsch-Ankeveenschen polder, welke molen daar ter plaatse zulk een schoon en karakteristiek beeld in het landschap vormt.

Van de drie Oost-Gooische molens is die van Laren de eenig overgeblevene; uit goede bron kan worden medegedeeld, dat het behoud ver-

zekerd is en het coll. van B. en W. de aandacht op dezen molen gevestigd heeft.

De watermolen te Eibergen werd door het Waterschap de Berkel aangekocht, mede door bemoeiingen van de Molenvereeniging en Heemschut.

Delft. — Aangaande de oude Romaansche kapel naast het Meisjeshuis te Delft, vernemen wij, dat de regenten van het Meisjeshuis dat gebouw voor veertig jaar aan het rijk zullen verhuren. De restauratie zal geschieden door en voor rekening van regenten, terwijl de uitvoering zal geschieden onder toezicht van den heer H. van Heeswijk. Uit de door het rijk te betalen huursom zullen regenten de annuïteiten voldoen van het bedrag, dat zij voor de uitvoering van de restauratie zullen moeten opnemen.

Op deze wijze zal een kunstwerk, dat dreigde te vervallen en voor het behoud waarvan de Commissie voor Monumentenzorg bij herhaling in de bres sprong, gespaard blijven. Tevens zal voldaan worden aan een sinds jaren bestaande behoefte aan een behoorlijke ruimte, waar de senaat der Technische Hoogeschool zal kunnen vergaderen. Ook andere plechtigheden zullen er kunnen plaats hebben. N. R. Ct.

Goes. — Het perceel Groote Markt N.Z. 18 (vroeger C. 64) is afgebroken. Het was nog slechts een fragment van den fraaijen gevel, met Tudorbogen, bergsteenen banden en eenige gesmeed ijzeren ankers. Ook is een huisje van ééne verdieping aan de Korte Nieuwstraat nr. 2 (oud B. 98) afgebroken met deurkalf met het jaartal 1642 en het opschrift „In stilheit hoepende”.

Kruiningen. — De gemeenteraad heeft besloten tot restauratie van den toren der Ned. Herv. Kerk aldaar, waarvoor f 24.000 op de begroeting werd gebracht.

N. R. Ct. 20 Maart 1924.

Leiden. — De gemeenteraad besloot een voorloopig crediet van f 3.000. — beschikbaar te stellen voor restauratie van den aan de burgerlijke gemeente toebehoorende dakruiter van de Pieterskerk, waarvan de herstelling zal plaats vinden gelijk met de door het kerkbestuur ter hand genomen werken aan de kerk.

Roermond. — Dr. Van Gils schrijft in De Tijd:

„De droeve afbraak der beroemde Munsterabdij heeft tot een hoogst merkwaardige ontdekking gevoerd, nl. die van de oude kapittelzaal (of mogelijk eetzaal) van de abdij. Achter een voorgebouwen bakstenen muur verborgen, is schilderwerk te voorschijn gekomen en zijn aanzetsels van Romaansche bogen ontdekt. Deze bogen rusten op zuiver Romaansche kapiteelen, die geschaagd worden door kleine zwarte kolommestjes, terwijl deze weer rusten op een basement met omgeslagen blad.

De kapiteelen bestaan uit bladstengels, die zich verdikken tot bladlobben — dus zuiver Romaansch kunstwerk.

Twee kapiteelen zijn nog in hun oorspronkelijke plaats, drie andere zijn helaas niet meer in situ, daar het stuk muur, waarin zij zich bevonden, werd neergeslagen. Zij bevinden zich op het terrein; een ervan is prachtig bewaard.

Het schilderwerk bestaat op den zeer geschonden westmuur uit bladeren en ranken, terwijl de gordelbogen rood en blauw gekleurd zijn.

Bij het neerslaan van het geweldig brok muur aan de zuidzijde is het kapiteel in het muurstuk blijven zitten.

De reconstructie van de zaal is thans mogelijk. Zij is 'n rechthoek, terwijl een latere muur ze tot een vierkant had vervormd. Bij het voorbouwen van de binnenmuren zijn de zuilen als achter een gordijn verscholen geraakt.

Het geheel is eenig in ons vaderland.”

Naar wij vernemen is de toestand ter plaatse door eenige leden der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg onderzocht en is hierbij gebleken, dat de zaal reeds bij eene vroegere verbouwing grootendeels is vernield. De groote meerderheid der commissie ad hoc schijnt dan ook te meenen, dat alleen de fragmenten als zoodanig waarde hebben, en geen termen gevonden te hebben om op behoud aan te dringen.

Vlissingen. — Zooals bekend is, kocht de gemeente Vlissingen verleden jaar het voormalige beursgebouw om dit oude gebouw voor Vlissingen te behouden. Thans heeft het raadslid, de heer Hensel, aan B. en W. gevraagd, of zij nog subsidie voor restauratie van rijk of provincie

verwachten en, zoo niet, of het dan niet beter ware het gebouw maar weer te verkoopen, daar het nu geen sieraad is voor de stad.

De burgemeester heeft hierop namens B. en W. geantwoord, dat rijkssubsidie met het oog op de financiën thans niet kan worden verwacht. maar daarom willen B. en W. het gebouw nog niet verkoopen maar wel het verhuren, totdat in betere tijden restauratie zal mogelijk zijn.

Veere. — De minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen heeft aan het gemeentebestuur van Veere gevraagd, of de gemeente, die f 4500 heeft besteed voor het herstel van den toren van het stadhuis, ook bereid is, aan de verdere herstelling bij te dragen. B. en W. antwoordden, dat de financiën verderen steun niet toelaten.

Intusschen is het torentje op het Noordeinde van den voorgevel, dat op 6 November door den storm naar beneden werd geworpen, hersteld, zij het niet geheel in den ouden vorm.

N. R. Ct.

· · · · · OUDHEIDKUNDIGE VONDSTEN.

Door den minister van O. K. en W. is aan de Commissarissen der Koningin een schrijven gericht, waarbij er nader op wordt aangedrongen om de aandacht der Burgemeesters te vestigen op een wenschelijkheid om, bij het vinden van oudheden in den bodem, onmiddellijk kennis te geven aan een Directeur van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden en inmiddels de vindplaats eenige dagen onveranderd te laten, totdat door of namens dezen een deskundig onderzoek is ingesteld.

· · · · · NIEUWE UITGAVEN.

Onder redactie van den Heer H. Levelt, gemeente-archivaris van Bergen-op-Zoom is een nieuw drie-maandelijksch tijdschrift verschenen gewijd aan de geschiedenis en volkskunde van West-Brabant en Omgeving, genaamd „Sinte Geertruydsbronne”. Ook Tholen blijkt in den kring getrokken.

De eerste aflevering beslaat één vel en bevat artikelen van den redacteur over De Bron van St. Geertruydt en van J. F. Bevin Jr. over het Martinus Gilde te Halsteren. Aan het slot eenige vragen en antwoorden.

OUD-BERGEN.

VOORWOORD.

Met genoegen heb ik de uitnoodiging aangenomen eene historische schets samen te stellen van deze oude Brabantsche stad aan de Schelde, ter voorbereiding van het bezoek, dat de Bond van Nederlandsche Oudheidkundigen haar dezen zomer wil brengen.

De beschrijving der stad en hare gebouwen moest worden voorafgegaan door de geschiedenis der heeren, die dat Brabantsche leen bezeten hebben. En voor dat alles werden mij 60 bladzijden beschikbaar gesteld! De opdracht was verre van gemakkelijk, vooral omdat de geschiedenis dezer stad vóór de 17e eeuw nog altijd moet geschreven worden, een beroep dus op gezaghebbende werken niet mogelijk was.

Beperking was bij elk punt noodig: vooreerst wilde ik de geschiedenis der heeren eindigen op het tijdstip, dat de stad voor goed de partij der noordelijke provinciën moest kiezen. Deze beperking is redelijk, omdat met dit tijdstip de belangrijkheid van Bergen op Zoom als stad sterk vermindert. Vervolgens zal ik mij tevreden stellen juiste feiten en vaststaande data te geven, ontleend aan de geraadpleegde archieven, waarmede een heele reeks fouten wordt opgeruimd en een vaste grondslag gelegd voor verder onderzoek. Om plaatsruimte te sparen onthoud ik mij van aanwijzingen, maar gaarne blijf ik de verantwoordelijkheid dragen voor alle bijzonderheden hier medegedeeld.

I. DE HEERLIJKHEID.

De latere heerlijkheid Bergen op Zoom maakte tot 1288 met Breda één leen uit, dat in de laatste helft der 12e eeuw door huwelijk in bezit kwam der heeren van Schooten. Reeds toen was het Bredasche land een aanzienlijk leen van het hertogdom Brabant: „met al de ridders en met de zonen der ridders van zijn land en met twee honderd veertig mannen daartoe verkoren uit de 12 dorpen” verscheen Godfried van Scoten als heer van Breda op de dagvaart te Lier, door den hertog 24 Februari 1212 bijeengeroepen om de afpersingen der tollenaars op Schelde en Strene te bestraffen.

Meerdere kleine heerlijkheden bestonden reeds van ouds binnen de grenzen van het Bredasche land. Om ons tot het westen te bepalen:

Ossendrecht met den tol op de Schelde werd op die dagvaart opgedragen aan Godfried;

Hildernisse en Borchvliet hadden, zeker in het midden der 13e eeuw, hun eigen heeren;

Woensdrecht werd omstreeks 1261 door Hendrik van Breda geruimd tegen „een dorp int land van Breda, dat geheeten es Rysberghe” en tot dan een bezit der Kruiningens;

Wouw werd in 1232 ontnomen aan Gilles van Breda en opgedragen aan Boldinus van Bergen. Deze laatste heerlijkheid behoorde tot het Soomland (*t e r r a m p r o p e*

some praeter Woude), dat Gilles van Breda mocht behouden en dat in 1268 gelijk met de heerlijkheid Eeckeren en Schooten aan de abdij St. Bernaarts aan de Schelde in onderpand wordt gegeven (in terra nostra de Schoten, de Ekerna, de tota Soma excepta villa nostra de Woude). Dit Soomland nu is van de latere heerlijkheid Bergen op Zoom althans de kern.

Onder Soomland meen ik met van Engelen te mogen verstaan: laag land, land van vennen en van moer. In geen geval mogen wij dien naam afleiden van het gegraven vaartje,

Afb. 1. Portret van Jan II van Glymes (metten lippen).
Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg

Afb. 2. Portret van Jan III van Glymes.
Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg

dat op het laatst der 16e eeuw den naam van de landstreek had overgenomen. Uitdrukkelijk zegt Baselis: „omtrent deze stadt is noyt riviere geweest so ghenaemt.”

In „dat deel van den lantbegrype den Zoom genaemt is de stad Berghen gebout,” wier naam al heel spoedig op de gansche heerlijkheid overging, welke gevormd werd door de hertogelijke uitspraak van 22 Juni 1287.

De laatste afstammeling uit het geslacht der heeren van Schooten, Elisabeth van Breda, was in de eerste weken van 1281 kinderloos gestorven. Twee harer bloedverwanten van vaders zijde maakten aanspraak op hare nalatenschap: Raso van Gaveren en Gerard van

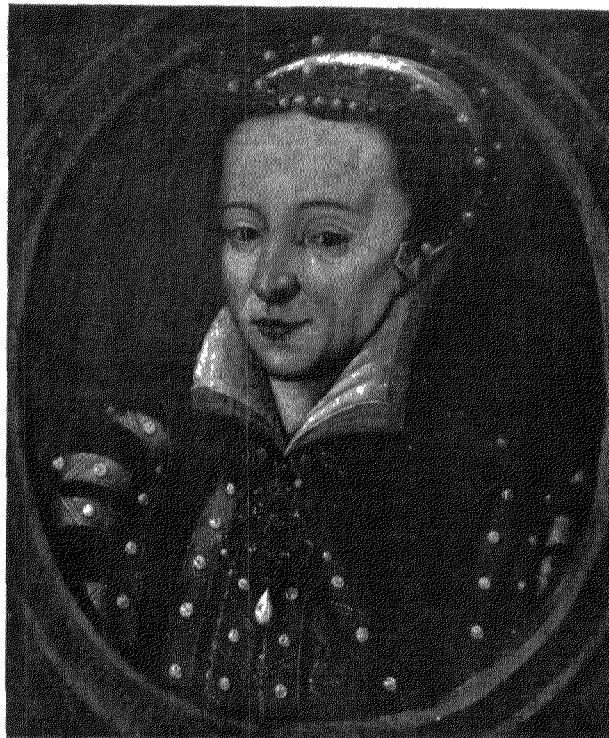
Wesemaal, doch haar echtgenoot, Arnoud van Leuven, werd voor zijn leven in het leen bevestigd. Ongeveer een jaar vóór diens dood nam hertog Jan I een Salomons-besluit: Breda met aanhorige leenen droeg hij op aan Raso van Gaveren, terwijl hij Gerard van Wesemaal een even groot grondgebied liet kiezen. Deze nam voor zijn deel de heerlijkheid Bergen op Zoom en de streken, welke noch tot Breda noch tot Bergen behoorden. Steenberg, Gastel, Oudenbosch en Hoeven bleven voorloopig gemeenschappelijk bezit.

Met den dood van Arnoud van Leuven, kort voor den slag bij het kasteel van Wor-

Afb. 3. Portret van Jan IV van Glymes.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg

Afb. 4. Portret van Maria de Lannoy, gehuwd met Jan IV van Glymes.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg

ringen (5 Juni 1288) treedt de afzonderlijke heerlijkheid Bergen op Zoom te voorschijn. Achtereenvolgens was zij in het bezit van leden uit het geslacht van Wesemaal, van Bauterssem en van Glymes.

WESEMAAL. Wapen: „al eens van kelen root met drie lelien groot van selveren verheven scone.”

1. Gerard van W., de eerste heer, was een zoon van Arnoud, erfmaarschalk van Brabant, bij diens tweede echtgenote Beatrix van Breda. In den slag bij Worringen stond zijn afdeeling in het centrum van het Brabantsche leger; hoog wordt zijn dapperheid ge-

prezen. Aan meerdere oorkonden hangt zijn zegel naast dat van den hertog. Voor de laatste maal vind ik hem vermeld 7 Mei 1307; volgens de Rouck sterft hij in 1308. Bij zijne echtgenoot had hij: Arnoud, den opvolger; Gerard, die Merxem erft; Godfried.

In 1290 werden door hertogelijke commissarissen de grenzen tusschen Breda en Bergen op Zoom vastgesteld.

2. Arnoud van W., in Mei 1309 voor het eerst, 27 Sept. 1312 voor het laatst als

Afb. 5. Plattegrond van Bergen op Zoom door Hoogerberg.

heer optredend. Na zijn huwelijk met Joanna van Loon noemt hij zich ook heer van Kwabeke. Zijne weduwe huwt later Willem van Oreye. Zijne kinderen zijn: Mechtelt, de „oudste dochter”; Margaretha, gehuwd met Ricard van Merode.

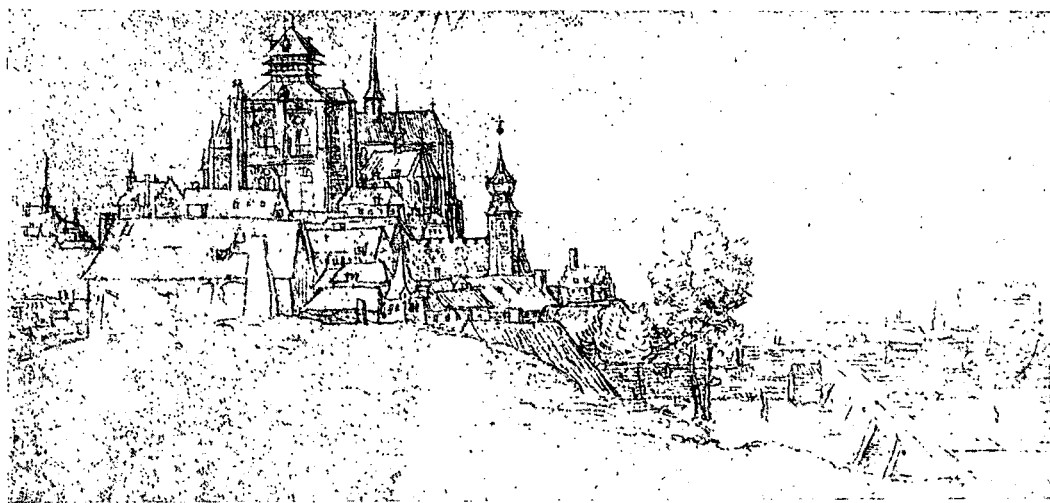
3. Mechtelt van W.; voogd over haar was haar oom Gerard van Merxem. Zij wordt 21 Juli 1313 verloofd met „den oudsten zoon” van den burggraaf van Zeeland, Gerard van

Voorne. Na diens dood op het einde van 1319 werd zij, zonder dispensatie, ten huwelijk genomen door diens broer Albert, zeker na April 1322. Hierover ontstonden tusschen beider bloedverwanten ernstige twisten, welke een einde namen door de pauselijke dispensatie van 24 November 1325. — Het leen Bergen op Zoom wordt aan Albert van Voorne opgedragen als voogd van zijne vrouw.

Met zijn vader in het gevolg der gravin van Holland bij het bezoek aan de koningin van Engeland in Sept. 1331 kwam Albert noodlottig om het leven bij een steekspel te Londen. De kroniekschrijver van Egmond heeft het in een paar versregels opgeteekend:

De Voerne miles pulcher juvenisque parente
Ipsius astante, ludos hastis pueriles
Tractans conflictu perit, implens omnia luctu.

Mechteld hertrouwt kort vòór of in 1335 met Reynoud van Kleef en voert met hem het

Afb. 6. Gezicht op Bergen op Zoom. Reprod. naar een teek. van A. Dürer.

bestuur over de heerlijkheid namens haar eenig kind, Joanna van Voorne. In 1348 is zij wederom weduwe.

Kort na den dood van haar vader, Arnoud, „als men screef MCCC ende XIII, des Vridaghes voir onser Vrouwendach Lichtmesse” werden de oudst bekende „coren ghemaict omme oerbair der poort”; o.a. werd daarin aan schepenen en burgemeesters het recht gegeven „het rapier te draghen met eene knechte als die schout ende sheeren knapen.”

4. Joanna van Voorne wordt opgevoed aan het grafelijk hof van Holland; in 1335 was zij „tote haren daghen niet en comen.” Haar moeder en Reinoud van Kleef dragen de heerlijkheid in 1340 aan haar over. Zij leeft nog in April 1348; volgens Butkens sterft zij in 1349, en volgens S.v.Leeuwen wordt zij begraven te Antwerpen. Zij treedt in het huwelijk — yóór 22 Juni 1342 — met Jan van Valkenberg, heer van Beutghebach, later ook van

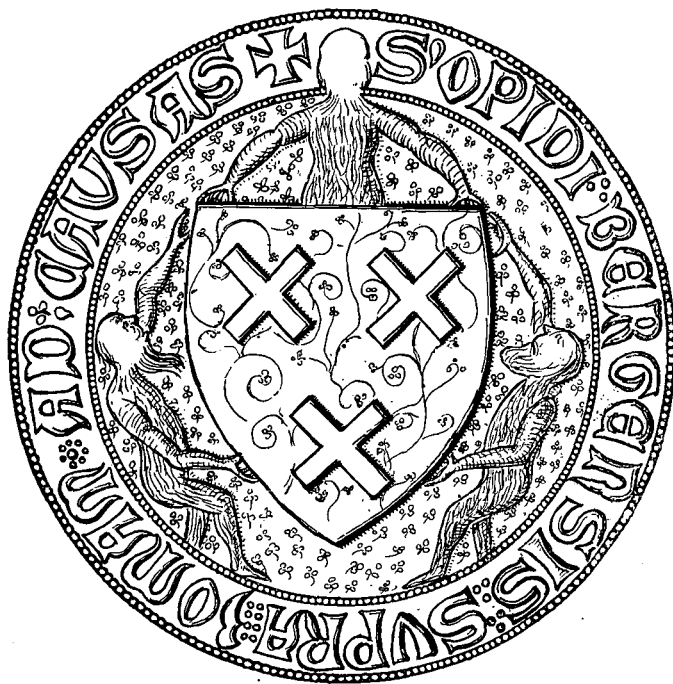
Monjoie en Valkenberg. Het huwelijk blijft kinderloos. In De Maasgouw 1921 heb ik een overzicht gegeven van het avontuurlijk leven van dezen ridder, die ook door den troubadour van het Reigerfeest ten tooneele wordt gevoerd. Hij sterft in groote armoede buiten zijne landen en wordt 11 Augustus 1352 te Rykesteine begraven.

Den laatsten April 1345 is de Hollandsche graaf binnen Bergen op Zoom ter bespreking zijner oorlogsplannen.

Met Joanna van Voorne is de oudste tak der Bergsche Wesemaals uitgestorven. De heerlijkheid gaat over aan eene afstammeling van Gerard's tweeden zoon, den heer van Merxem. De beleening aan Maria van Merxen, echtgenoot van Hendrik van Boutersem,

Afb. 7. Zegel van Bergen op Zoom 1334 en 1371.

Afb. 8. Zegel van Bergen op Zoom 1374.

wordt bemoeilijkt door de schulden, waarmede Jan van Valkenberg de heerlijkheid B. o. Z. had belast. Deze schuldvorderingen schijnt Boutersem te hebben opgekocht, om zijne echtgenoot een voorrang te verzekeren boven andere bloedverwanten.

BAUTERSEM. Wapen: drie zilveren maliën in groen, met drie palen van rood in het gouden schildhoofd; met dit wapen zegelt reeds in 1273 een Hendrik van Boutersem.

5. Hendrik I van B. was bij het openvallen van het leen B. o. Z. gehuwd met Maria van Merxem, waarschijnlijk eene dochter van Gerard van Merxem en Maria van Wilre. Reeds 10 Januari 1351 belooft de hertog van Brabant hem zijn steun, doch eerst 24 Aug. 1352 bericht deze aan de stedelijke regering van B. o. Z., dat „onse getrouwe man ende

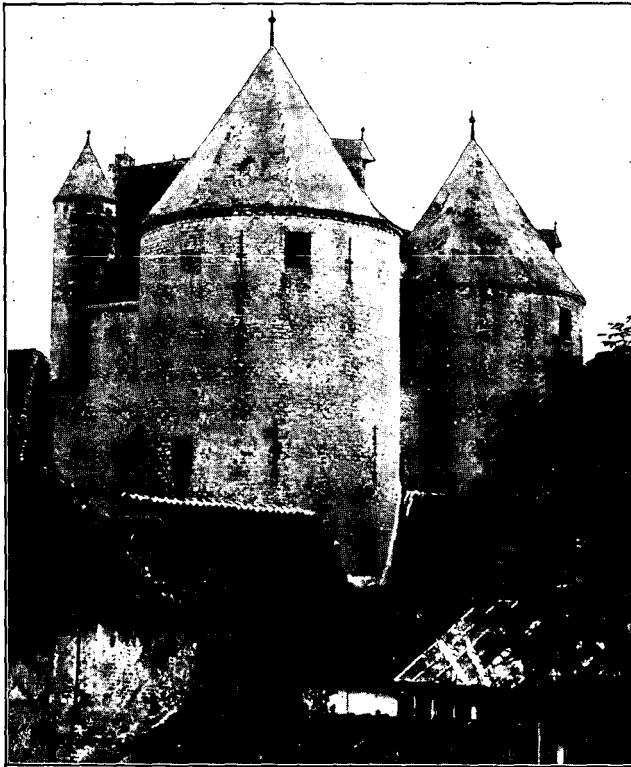
Uit Buiten.

Afb. 11. Vestingwerken uit den tijd van Coehoorn.

Carpen," ziet de oproerige Leuvenaars verplicht worden hem 1.000 gouden mottoenen uit te betalen (6 Febr. 1363). Door zijn invloed voorzeker staat in Nov. 1357 en Jan. 1363 B.o.Z. eene bede toe aan den hertog van Brabant.

Zoodra Bautersem in het rustig bezit is zijner heerlijkheid, beijvert hij zich de opbrengst

zijner goederen te vergrooten en de belangen zijner onderdanen te bevorderen. De gemeenschappelijke grenzen, waarover „langer tijd discort ende twye" was met den heer van Breda, worden in het na-jaar 1356 opnieuw afgepaald; met dezen geeft hij kort daarna het Oude Cromwiel nabij Steenberg en uit ter bedijking; in Jan. 1357 schenkt hij eene keur aan de bewoners van Rucfen, waar een consortium een groote uitgestrektheid heide en moer van hem had gekocht; een jaar later koopt hij van Willem van der Gheest het goed Spoerdonk ten noordw. „van der borch tot Woude."

Afb. 12. O. L. V. of Gevangenpoort, landzijde.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1908.

Bovenal maakte deze eerste Bautersem zich verdienstelijk door de nieuwe „rechten, coren ende vryheden" den poorters van Bergen geschonken 20 Jan. 1365, welke in afschrift door de stad werden bezegeld „op sinte Valentijnsdach". In ruil daarvoor er-

kende zij den heer „wettelijke sculdich” te zijn een jaargeld van 200 zwarte ponden.

6. Hendrik II van Boutersem betaalt met Paschen 1370 vijftien mottoens voor het verheffen der heerlijkheid B. o. Z. Hij sterft in de eerste dagen van Maart 1419.

Op jeugdigen leeftijd wordt hij ten huwelijk beloofd aan Beatrys van Polanen, dochter van Jan, heer van Breda, bij overeenkomst van 13 Mei 1356; „also schiere als si wittelec huwelec doen moeghen,” zal het huwelijk gesloten worden. De kinderen uit dit huwelijk zijn: 1. Hendrik, de opvolger; 2. Oda, vóór haar huwelijk „joncfrau van Bergen.” In November 1373 worden verantwoord uitgaven voor „scotelen ende kannen, georbord in mijns vrouwen bruloft van sinte Martensdyck.” Haar echtgenoot, Floris van Borssele, heer van St. Maartensdijk, sterft 13 Februari 1422, zij 26 Aug. 1420; beiden liggen in de parochiekerk dier heerlijkheid begraven onder een zerk, welke tamelijk verwaarloosd is. Hun zoon is Frank van Borssele. 3. Maria, in hare jeugd „joncfrau van Wouwe”; de rentmeester der heerlijkheid boekt uitgaven in 1392 „des Sondaegs XXIX dagen in Oestmaent, dat was in de bruloft mijnre lieve joncfrau van Pietersheim.” Na het overlijden van haren echtgenoot, Willem van Petershem, bestemt zij haar hof Petershem buiten Mechelen voor een Augustinessen-klooster, dat door den bisschop van Kamerijk 22 Febr. 1423 wordt erkend. In dit klooster, Bethanië genaamd, neemt zij zelf haar intrek in 1432 en zij overlijdt daar 7 Maart 1437.

In den oorlog tegen Vlaanderen had hij met zijne „gesellen” deelgenomen aan eene expeditie „tot Denremonde”; „in den orloge van Gelre” benoemd tot „overste capityn”

belegerde hij vruchteloos Grave; bij het openstaan van den Luikschen Bisschopszetel in 1390 zocht hertog Albrecht van Beieren zijne vriendschap: „des Sondaegs mit afgaen van de Paesch-marct voer minen heere tot Remmerswaele bij den hertoge van Holland”, en als resultaat der besprekingen „soo reet min heere Donredag, VII dage in Julio, tot Ludic maken bisscop”, den zeventienjarigen Jan van Beieren. De vriendschap was blijvend: „des Donredags III dagen in September (1394) so was die hertoghe van Hollant tot Berghen”. In 1404

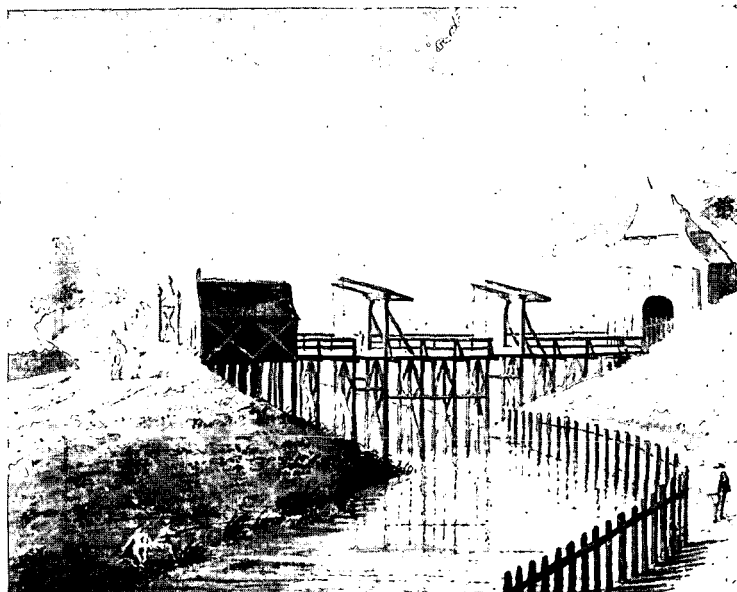

Afb. 13. O. L. Vrouwen- of Gevangenpoort, stadszijde.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

wordt hij met Jan van Wesemaal en Jan van Rotselaar uitgenoodigd door hertogin Joanna „haire goede ende staet wael ende getrouwelic te regeeren.” Voor den vroeger ingedijkten Oud-Beyemoerpolder bepaalt hij een nieuwen cijns 14 Maart 1417, met invoering tevens van een nieuw reglement voor de ingelanden.

Bij den brand van 17 Mei 1397 ging de keur van 1365 verloren. In vier afzonderlijke brieven, gedagteekend 20 Maart 1398, werden onderdeelen ervan den poorters toegezegd, terwijl eenige dagen later geheel de keur opnieuw werd opgesteld. Nog in hetzelfde jaar ontstond een ernstige „twyst” tusschen heer en stad over den schout Hendrik Vaes. Hardhandig greep de hertogin in ten voordeele van den heer en beval de stad 3 Mei 1399 „dezen onderdanich ende gehoirsaem” te zijn. Dienzelfden dag teekent de hertogin eene schuld-

Afb. 14. De Steenbergsepoort (Verz. Prov. N. Brab. Gen).

bekentenis van 1441 engelsche nobelen, haar door Boutersem geleend. Nadat deze geschillen waren bijgelegd, bezwoer heer Hendrik 20 Juni 1399 de „coeren, privilegien, voergheboden ende alle die rechten van der stadt te houde-
ne ende te doen houden”.

7. Hendrik III van Boutersem moest zijn vader opvolgen. Door de kuiperijen van den tresorier Willem van den Berghen, „die hadde doen tbeenken metten merghe”, was hij bij den wispelturigen Jan IV in ongenade gevallen. Op weg naar het hof om zijn onschuld te

bewijzen, werd Boutersem door diens handlangers in een hinderlaag gevangen genomen, maar hij mocht op zijn eerewoord zich naar Brussel begeven. „Pour laquelle prinse et détenue il print en li une sigrand déplaisance et sigrant mélancolie en son coer, que pour la grant tristesse il encouri en une très-griefve maladie, qui li dura longement. Et fu fray que, lui estant ensy malade, son père trespassa”. Door tusschenkomst der hertogin-moeder vooral werd het misverstand opgehelderd, „dont il lui vint une telle joie au coer que sa nature en fu toute réconforté, et tellement que en bien peu de jours apres il fu asses en bon point et en bonne santé. Et lorsque il se senty ensy, il proposa de soy transporter envers sa ville de Berghes pour là et és aultres lieux acoustumés estre rechups en signeur; mais ainsi qu’il préparoit ses besognes pour ce faire, hélas! il renchêy en une plus dure et plus perverse maladie de laquelle il ne se leva, car il en mourut.” (E. de Dynter) omstreeks 20 Maart 1419.

Zijne echtgenoot was Joanna van der Aa, dochter van den heer van Grimbergen en Gruythuyse, door wie de heerlijkheid Grimbergen ten huwelijk werd gebracht. Zij zal overleden zijn omstreeks 1401, daar haar eenig kind, Joanna, in den loop van dat jaar met een gedeelte van Grimbergen wordt beleend „bi dode hairre moeder.”

Deze invloedrijke edelman verdiende eene uitvoerige levensbeschrijving. Ik moet volstaan met aan te stippen, dat hij in Augustus 1396 toebereidselen maakte te „varen te Vriesen waert.” Hij is, na den dood zijns schoonvaders, drossaard van het hertogdom Brabant; in 1414 afgezant naar den keizer te Coblentz; lid van den voogdijraad over Jan IV, in wiens naam hij te Biervliet de huwelijksvoorwaarden teekent met Jacoba van Beieren; uit eigen middelen betaalt hij het belegeringsmateriaal voor Dordrecht in 1418 „gardant l'onneur de monsigneur le duc et de son pays de Brabant.”

GLYMES. De leden van dit geslacht, de heerlijkheid B. o. Z. verkrijgend, namen het wapen van Boutersem over, maar plaatsten in een vrijkwartier den Brabant-schen leeuw, door den stamvader, Jan Cordeken, reeds in 1338, in zijn zegel gevoerd.

8. Jan I van Glymes huwt tegen den zin van Hendrik III van B. diens eenig kind Joanna omstreeks 1416, kort nadat hij uit de Engelsche krijgsgevangenschap is ontslagen. Na den dood

Afb. 15. Binnen de Wouwpoort, naar teek. door J. de Grave 1671 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

van zijn schoonvader verkrijgt hij, 26 Maart 1419, als „wettighe man ende momboir” zijner echtgenoot „die stat ende tlant van Berghen op Zoom, tdorp van Woude, die heerlicheyt van Steenberghen ende de dorpen tusschen den lande van Breda ende Berghen; dat dorp van Evere; dat dorp ende slot van Melijn.” Acht dagen nadien, 3 April, bezweren beiden de voorrechten der stad te zullen eerbiedigen, en niet „te zullen gaan tot eenige schrijn of tredoor, die besegeld zijn.” — Kort na 5 Oct. 1427, toen hem verlof tot testament maken werd gegeven, stierf hij „buten slands”, wellicht „doen hy ten heyligen lande trecken soude.” De eerst ons bekende handeling zijner weduwe dagteekent van 21 Oct. 1428. Zij zelve stierf op het einde van 1430, daar 5 Jan. 1431 hare zonen met heerlijkheden worden beleend „by doode van de voors. vrouw ende moeder.” Uit dit huwelijk zijn geboren:

- a. Jan, de opvolger.
- b. Jacoba in 1438 gehuwd met Hendrik van Withem, heer van Beersel, hoogvoogd van Commines; volgens een grafschrift in de kerk van Beersel sterft hij 14 Juli 1454, zij in 1462.
- c. Hendrik, student te Leuven in 1427, te Keulen in 1432; wordt in 1431 beleend met Melijn; onderneemt 28 Sept. 1440 eene „reyse met heere Janne van Croy”; sterft in 1442 ongehuwd.
- d. Philips, na den dood zijner moeder beleend met „de heerlicheynt ende goedt tot

Afb. 16. Gezicht op de stad bij de Wouwpoort. Teek. van J. de Grave 1761
(Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

Rode in den lande van Grymberghen.” Omstreeks 1444 moet hij gehuwd zijn, volgens Goethals met Joanna van Elderen, weduwe van Rogier van Petershem. In Augustus 1446 wordt van hem een kind gedoopt. Hij wordt ridder geslagen in 1452 door Philips van Bourgondië; door een stouten ruiteraanval beslist hij den slag van Monthlery (1465) ten gunste van Karel den Stoute. Hij sterft te 's-Gravenhage in Augustus 1469 en wordt er in de Hofkapel begraven (De Nederl. Leeuw 1923).

e. Antonis, genoemd naar hertog Antonis, wiens zoon Jan IV hem 24 Juni 1422 ten doop heft; ingeschreven als student te Leuven in 1427; na den dood van Hendrik beleend met „tslot ende lant van Melyn,” en later met Waelhem. In B. o. Z. wordt de doods-

klok over hem geluid in 1470. Volgens de Rouck en Goethals huwde hij Elisabeth van Zevenbergen. — Behalve Jan van Berghen, kloosterling, door de Rouck vermeld, had hij nog een anderen natuurlijken zoon, Anthonis, in de stadsarchieven aangeduid als „den bastaart van Walhain.”

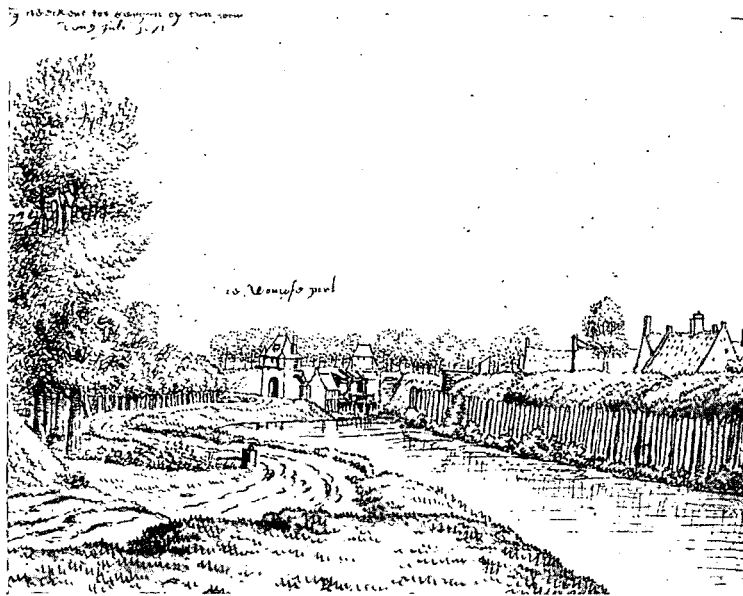
f. Elisabeth, in 1448 reeds de echtgenoot van Adriaan van Kruiningen, heer van Pamele en Leeberg. Blijkens eene kwitantie van 23 Dec. 1458 was zij toen overleden. De Rouck kent nog een zevende kind, Gertrudis, religieuse bij de Clarissen te Brussel, aan wie haar vader in zijn testament een legaat vermaakt (Goethals).

Van Jan I Glymes zijn meerdere natuurlijke kinderen bekend, o.a. meester Jan van Gl., zoon van Katharina Smoers, aan wien 12 Sept. 1476 verlof wordt gegeven om testament te maken; lid van den hertogelijken raad en doctor in beide rechten; begraven bij het altaar van den H. Lucas in de St. Gudulekerk te Brussel, en Meester Anthonis van Glymes, in 1444 in het bezit gesteld van het pastoreel beneficium der St. Geertruikerk; in 1445 student te Leuven, later te Parijs.

Met Hendrik van de Lek, den heer van Heeswijk, en Engelbrecht van Nassau, den heer van Breda, was de eerste Jan van Glymes zeker een der meest invloedrijke edelen aan het Brabantsche hof.

— Tijdens den tocht tegen

Geertruidenberg in Oct. 1420, bracht Jacoba van Beieren met de hertogin-moeder een bezoek aan Bergen op Zoom, waar „scepen geleit ware, die ooc vast scade deden by den water” (de Beka). In Juni 1422 verblijft er Jan IV drie dagen en vertrekt over Putte naar Lier; na den slag bij Brouwershaven (13 Jan. 1426), waar de Engelsche vloot wordt vernietigd, is dezelfde vorst twaalf dagen lang (22 Jan.—3 Febr.) de gast van den heer van Bergen, en blijft er, na zijn terugkeer uit Holland op het einde van Maart, nogmaals eenige dagen. Mogelijk dat Glymes nog niet geheel hersteld was van de ernstige wonden, opgedaan bij het beleg van Braine le Comte in Maart 1425, toen hij „met groote steenen van den leedren gheworpen was”. Nog in hetzelfde jaar 1426 werd de universiteit van Leuven opgericht, waarvoor het initiatief was uitgegaan van de drie Brabantsche grooten, boven genoemd.

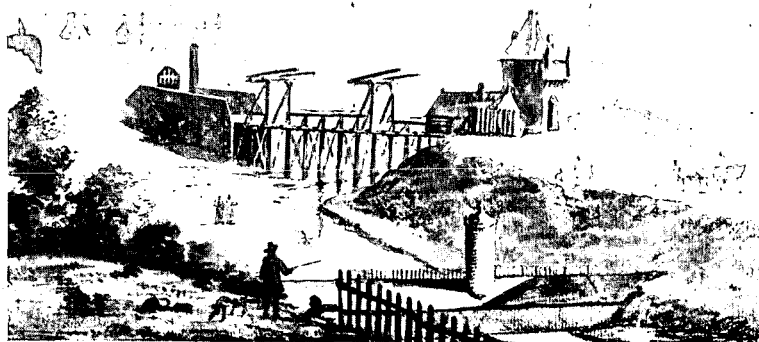

Afb. 17. De Wouwpoort, naar eene teek. uit 1671.
(Verz. Prov. N. Brab. Gen.)

Het aandeel in de behartiging van de algemeene belangen deed Jan van Gl. het welzijn zijner eigen onderdanen niet verwaarloozen. Met kracht bestreed hij de aanspraken van Antwerpen, dat zich als „hoofd” van Bergen op Zoom wilde erkend zien. Met een enkelen zin verhaalt de kroniek, door Piot uitgegeven, dien strijd: „anno 1425 trocken die van Antwerpen voor Berghen op te Zoom, ende worpen de galge omme ende wintmolens”. Uitvoeriger is de rijmelaar der Brabantsche Yesten, zonder het einde van het geschil te kennen. Van elders weten wij, dat scheidsrechters Antwerpen veroordeelden tot vergoeding der schade, zonder uitspraak te doen in het geschil zelve.

Op den dag hunner inhuldiging hadden Jan en zijne echtgenooten zeven nieuwe voorrechten geschonken aan de poorters van Bergen. — De inkomsten hunner parochiekerk

werden door hen zooveel vermeerderd, dat er een college van wereldlijke kannikken kon worden opgericht. — Om het bezoek van vreemde kooplieden aan de markten van Bergen op Zoom te bevorderen, had Jan van Glymes in April 1420 voor hen beschermende voorrechten weten te verkrijgen van den Brabantschen hertog.

Afb. 18. Boschpoort. Teek. 1672 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

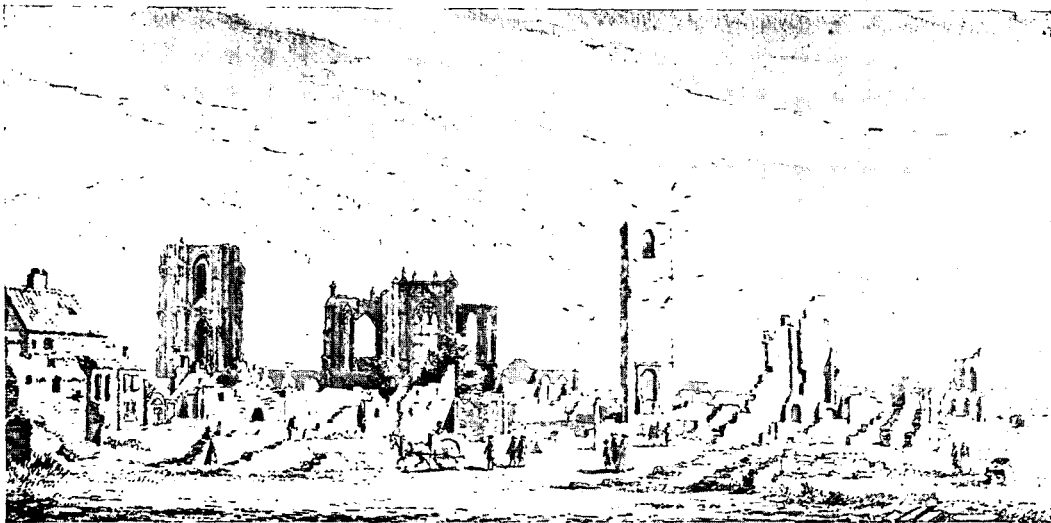
de Dominicaan Jan van Hasselt zijn leidsman en leermeester was. Met Glymes wordt hij beleend na den dood zijns vaders; 9 Jan. 1431 bezweert hij de privilegiën van Bergen op Zoom. Twee jaren bestuurt zijn neef, Jan van Woude, heer van Walhain, deze heerlijkheid; na wiens dood „als regeerders ende gouveneurs” door den hertog worden aangewezen Jan van Withem, heer van Boutersem en Huldenberg, Jan van Liedekerke, bisschop van Kamerijk, Frank van Borssele en Raso van Gaveren, heer van Heverle, allen familieleden. Ingehuldigd werd hij 1 Maart 1440. Hij overleed 7 Sept. 1494; zijn lijk werd met groote praal begraven in de St. Geertruikerk. Waarschijnlijk om een kwaal aan zijn lippen, waarin tot tweemalen gesneden werd, kreeg hij van het nageslacht den bijnaam van Jan mette Lippen.

Tot echtgenoot koos hij zich Margaretha, dochter van Wouter van Rouveroy, heer

van Saint-Simon, bij Joanna van Wavrin. Bij de luisterrijke ontvangst van den Roomsche Koning, Frederik van Oostenrijk, in Nov. 1442 te Besançon, was hij in het gevolg der hertogin Isabella van Portugal: „ceste compaignie, zoo schrijft de tijdgenoot Olivier de la Marche, avoit de belles filles, dont sur toutes avoit la bruit pour la beaulté Blanche de Saint-Simon.” Het huwelijk werd gesloten in het voorjaar 1444: „gelevert omtrent vastelavond a'XLIIII, doen mijn voors. joncheer de bruidegom was.” Het „boexken van mijns joncheren brulocht,” waarheen de rentmeester verwijst, zal wel verdwenen zijn. La belle Blanche overleed 15 April 1469, tien dagen na de geboorte harer dochter Helena en werd begraven in de St. Geertruikerk.

Uit dit huwelijk werden te Wouw geboren en in de kasteelkapel aldaar gedoopt:

a. Isabella, 5 Maart 1445; op ruim 10-jarigen leeftijd werd zij door hare moeder

Afb. 19. Ruïne van de Hoogstraat. Teek. van S. Fokke, 1772, naar C. Pronk, 1748.
(Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

gebracht naar Bethanië te Mechelen, waar zij 13 Juni 1462 hare geloften aflegt, in 1482 priorin wordt gekozen, en overlijdt in den zomer 1503.

b. Maria, 11 Aug. 1446; in haar jeugd hofdame bij Karel den Stoute te Gorichem; in 1472 het „Sinte Claires clooster” te Gent binnengetreden.

c. Philips, 27 Dec. 1447; moest in 1470 uit krijgsgevangenschap gelost worden; maakt onder Karel den Stoute den veldtocht mede tegen Herman van Hessen en onderscheidt zich met Olivier de la Marche door de expeditie naar Linz. Een maand nadat het beleg voor Neuss was opgebroken, „quam hy. 13 Juli tsavonts gereden van Nuysche” binnen B. o. Z. en overleed aan de bekomen wonden 25 Nov. 1475.

d. Hendrik, 20 Juli 1469, studeerde meerdere jaren in Rome, was reeds in 1472 protonotaris, ontving van de stad B. o. Z. in 1476 „staende in den hove van Rome een

douzaine silvere schalen in den bodem vergult ende verwapent metter stad van Bergen wapenen"; kanunnik van Luik; commendataire abt van Saint Denis (3 Mei 1477); bisschop van Kamerijk en gegeconsacreerd te Brussel 1 Oct. 1480; kanselier van het Gulden Vlies in 1493; overleden 7 Oct. 1502. Hij was de groote beschermer van Erasmus.

Afb. 20. Gevel van het huis de Arke Noë
aan de Haven.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

Afb. 21. Gevel uit 1647 aan de O. L. Vrouwenstraat
No. 41.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg.

e. Joanna, 23 Oct. 1451, gehuwd 23 Dec. 1469 met Adriaan de Mailly, heer van Conty, overl. 4 Mei 1518; beiden liggen begraven in de kerk der Clarissen te Amiens.

f. Jan de opvolger.

g. Antonius, 4 Juli 1455; achtereenvolgens abt van Mont S. Marie in Bourgondië, St. Truyen en St. Bertin; overleden 22 Jan. 1531. Zie eene uitvoerige levensbeschrijving in *T a x a n d r i a* 1924.

h. Michiel, 29 Sept. 1456; in den zomer 1480 maakte hij den bekenden tocht naar Dordrecht mede en „wiert in den Luyksen oorlog (1482) verslagen.”

i. Cornelius, 1 April 1458; wordt door zijn vader bestemd voor den geestelijken stand; beleend met Brecht, Vorselaer, Rethi en Lichtaert; onderscheidt zich meermalen in den oorlog tegen Gent; wordt aangesteld tot „ammirael van de zee”; schaakt in 1481 Maria van Zevenbergen, waarvoor hij 11 Juni 1483 een vrijsprekend vonnis krijgt; erft in 1492 na den dood zijns schoonvaders de heerlijkheid Zevenbergen; koopt in 1488 die van Grevenhoeck in 1505 die van Berlicum, Middelrode en Schijndel; wordt 22 Jan. 1500 te Brussel opgenomen in het Gulden Vlies; gouverneur van Grave. Hij sterft in 1509, zijne echtgenoot in 1529.

j. Leonard, 6 Nov. 1460; k. Jacobus, 23 Sept. 1462; l. Margaretha, 15 Nov. 1463.

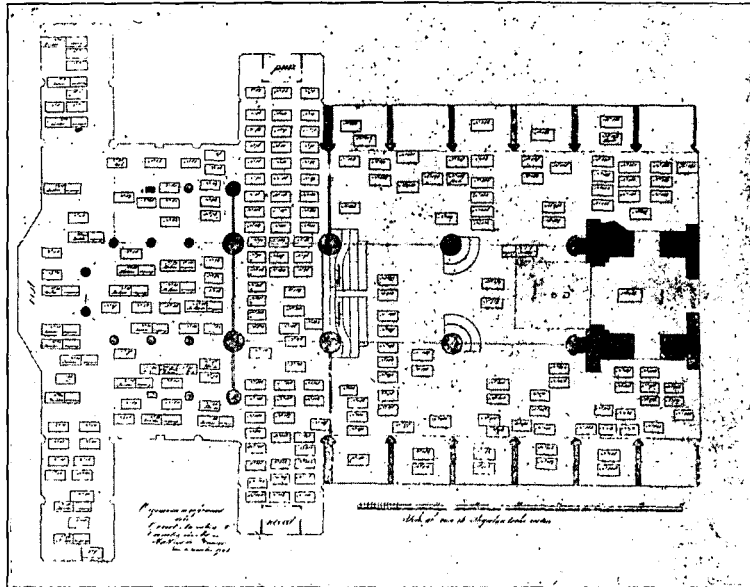
m. Helena, 6 April 1465; in 1470 gezonden naar het klooster Bethanië, waar zij in 1480 gekleed wordt en sterft, na op haar sterfbed de plechtige geloften te hebben afgelegd.

Behalve deze dertien kinderen bij zijne echtgenoot had Jan met de Lippen nog een groot aantal buiten-echtelijke kinderen; bij mijn onderzoek der heerlijkheidsrekeningen heb ik er zeker twintig met naam geteld. Het onderschrift op zijn portret, op het stadhuis te B. o. Z., schijnt dus met de feiten overeen te stemmen.

Onmogelijk is het hier een levensbeeld te geven van dezen merkwaardigen man, die op 14-jarigen leeftijd in het bezit kwam van een der meest belangrijke heerlijkheden in Brabant en deze 54 jaren lang zelf bestuurde; van zijne hertogen, Philips den Goede, Karel den Stoute, Maria en Maximiliaan een vriend, bij wien zij herhaalde malen de gast waren; een vertrouwd raadsman: hij vergezelt Philips den Goede op zijne reizen, woont in diens gevolg bij de begroeting van Frederik van Oostenrijk te Besançon (1442), de kroning van den Franschen koning te Reims (1461); hij is hun gevolmachtigde te Mainz (1454), Constanz (1459) en Atrecht (1482); een verknocht dienaar, die al zijn zonen laat dienen in de Bourgondische legers, en als grijsaard zelf optrekt ter fnuiking van de laatste krachtinspanning der Hoekschen. — Om den handel in zijne stad te bevorderen leidt hij persoonlijk de onderhandelingen met Engelsche kooplieden en afgevaardigden der Duitsche Hanze. Als al zijn tijdgenooten mint hij praal en weelde: met een grooten stoet trekt hij naar Gent om in triomf den Bergenaar Panneman huiswaarts te voeren, die op het luisterrijke schuttersfeest in 1441 aldaar den eersten prijs had behaald; zijn harnassen zijn van zilver, zijn serviezen zijn verguld, zijn kleederen van het kostbaarste bont. Kunsten en wetenschappen vinden in hem een

Afb. 22. Gevel aan de Haven No. 1.
Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg.

Afb. 23. Globale plattegrond der St. Geertruikerk naar eene „Grondteekening voor de graven” uit 1796.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

met diens 27 maitresses, hardvochtig als Karel de Stoute in het bloedig onderdrukken van onlusten. — „Un puissant baron de Brabant.” Zoo teekent hem Chastelain.

krachtigen beschermer: aan vier leden der Mechelsche bouwmeestersfamilie Keldermans doet hij opdrachten, van Herman van Mainz koopt hij boeken en handschriften laat hij verluchten. Een man van geloof en godsdienst, die hem ter bedevaart naar het H. Land doen trekken en te voet de heiligdommen in zijne heerlijkheid bezoeken en de Augustinesen uit Hasselt, de Cellebroeders uit Antwerpen, de Begijnen uit Middelburg doet uitnodigen zich in zijn stad te vestigen. Daarnaast is hij zedeloos als zijn hertog Philips

Afb. 24. De Hoogstraat en de kerk na het bombardement. Teek. door S. Fokke 1772, naar C. Pronk 1748 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

10. Jan III van Glymes (Afb. 2), gedoopt te Wouw 15 Oct. 1452. De pasgeborene heet „een Gods geschenk, zoo schoon en aanvallig was het kind en zoo groot.” Als huwelijks-goed draagt zijn vader hem bij akte van 12 Dec. 1487 over het dorp en het kasteel van Wouw. Na zijn vaders dood volgt de beleening met Bergen op Zoom, waar hij 17 Sept. 1494 wordt ingehuldigd. Hij sterft te Brussel 20 Jan. 1532, en wordt in de St. Geertruikerk te B. o. Z. begraven „met grooten triumphe,” na „ses weecken boven der aerden” te hebben gestaan „in de cleyn sale.”

In 1487 huwt hij Adriana van Brimeu, wier vader door de Gentenaars was onthoofd.

Afb. 25. De ruïne van de kerk naar het koor gezien. Teek. door Guillot.
(Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

Zij sterft 1 Juni 1500, na het leven te hebben geschonken aan de volgende kinderen, allen te Wouw gedoopt:

a. Jan, 15 Aug. 1489, studeert te Leuven onder toezicht van Adriaan van Utrecht, den lateren paus; wordt ten huwelijk beloofd aan Anna, oudste dochter van Philips, den heer van Veere bij voorwaarden opgemaakt te B. o. Z. 3 Nov. 1496; op Driekoningenvond 1513 in Brussel „mommegaende” wordt hij ernstig gekwetst door zekeren Jan Blassaerts, wiens „huysvrouw hy met foirtse wilde nemen”; de jonker sterft „bynnen vyff daghen daerna” en wordt in het familiegraf te B. o. Z. bijgezet.

b. Anna, 16 Sept. 1492; huwt 18 Juni 1509 Adolf van Bourgondië, heer van Veere.

Zij sterft 15 Juli 1541, na haren echtgenoot (7 Dec. 1540). Over de huwelijksgift door de stad B. o. Z. is heel wat onderhandeld.

c. Adriana, 9 Maart 1495, gehuwd in Augustus 1514 met Philips van Nassau, graaf van Wiesbaden.

d. Margaretha, 16 Febr. 1497. e. Joanna, 29 Aug. 1496.

f. Philips, 25 Mei 1498; de stad betaalt in 1521 „die schulden gemaict in Spangniën”; „opter XX dach Oct. 1525 werd d'uytvaert gedaen van wilen onzen heer van Waelheyn.”

g. Antonius, de opvolger.

Van dezen Jan III zijn nog zeven natuurlijke kinderen bij naam bekend.

Afb. 26. De ruïne van de kerk naar het Westen gezien
(Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

Pastoor Goetschalck heeft in zijne *Geschiedenis van Merxem* (1919) ruim 25 bladzijden noodig om een vluchtig overzicht te geven van het leven van dezen invloedrijken edelman, die onder Philips de Schoone en Karel V aan het hoofd der meest gewichtige zendingen werd geplaatst. In 1477 wordt hij benoemd tot opperjagermeester van Brabant, koopt in 1481 de heerlijkheid Borchvliet en wordt in hetzelfde jaar beleend met Walhain en Melyn en opgenomen onder de ridders van het Gulden Vlies. In 1509 wordt hij aangesteld tot gouverneur van Namen; de rekeningen welke hij in deze betrekking aflegde, zijn „de keurigste en rijkste geschiedkundige bescheiden, welke over dat zoo bewogen tijdvak bestaan,” en door de Belgische geschiedschrijvers ijverig worden geraadpleegd.

11. Antonius, ged. 13 Mei 1500 te Wouw; twee dagen na den dood van zijn vader wordt hij beleend met de heerlijkheid Bergen op Zoom en in Augustus van hetzelfde jaar met Borchvliet, Merxem en 's-Gravenwezel, „Op sinte Jans Baptistendach 1532, nair der noenen” werd hij ingehuldigd te B. o. Z. „Op den 26 Juni 1541 sterff heer Anthonius seer subyt ende deerlyck ende was met grooter solemniteyt ter eerden gedaen.” *Taxandria* XXX : 54. Zijne echtgenootte was Jaqueline de Croy: de huwelijksvoorwaarden waren opgemaakt 12 Maart 1521. Uit dit huwelijk werden geboren:

a. Maria, oudste dochter, „mademoiselle la marquise” overleed in Sept. 1528 te Brussel; haar lijk werd te B. o. Z. ter aarde besteld.

b. Anna, huwt 23 Dec. 1543 te Brussel met Robert, graaf van der Marck en Arenberg; na zijn dood, 4 Oct. 1544, wordt zij ten huwelijk genomen in 1545 door Hendrik van

Afb. 27. Gezicht op den oostgevel der kerk.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

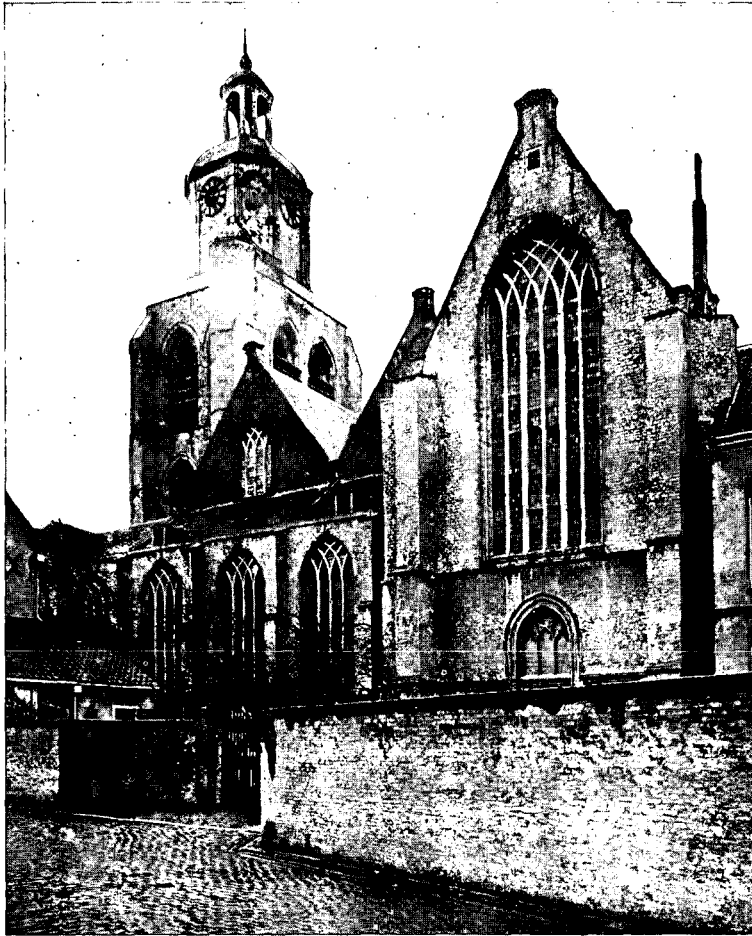
Montfoort, heer van Abbebroek. Na diens dood vestigt zij zich te B. o. Z. in het Cleyn Hoff nabij de Minderbroeders, waar zij overlijdt 15 Juni 1563.

c. Mencia; vermoedelijk is zij het „kinde van mynen heere van Waelheyn”, dat 11 Nov. 1524 wordt gedoopt. Zij huwt 26 April 1558 Jan van Merode, heer van Petershem, van wien zij één kind heeft, Margaretha, gedoopt in Aug. 1560. Mencia sterft in Sept. 1561.

d. Jan, de opvolger.

e. Robert zal geboren zijn in Sept. 1529: „opten XVIIen dach van Sept. genoot synde opter stadhyus alhier mynheer de bisschop van Camerycke (Robert van Croy) ten tyde, dat tkint van mynheer van Walhayn kersten gedaen werdt.” Reeds was hij protonotaris, toen hij zich 23 Juli 1539 te Leuven als student laat inschrijven, de onkosten „pour la prinse en possession de la prébende de Saint Lambert” werden betaald 16 Jan. 1541 en 22 Febr. 1542 nam de heer van Ransbeke namens Robert bezit van de proostdij van St. Pieter te Cassel. Aangewezen door den keizer als coadjutor van den bisschop van Luik ontving hij

20 Juli 1550 in de kerk van B. o. Z. „zijn eerste ordene van priesterschap,” zoodat de keuze door het kapittel 25 Aug. kon volgen; 12 Nov. d.a.v. werd hij bisschop gewijd. In Dec. 1561 vraagt het kapittel belangstellend naar zijne gezondheid, maar ondanks alle geruststellende verklaringen nam zijne ziekte steeds toe. In een brief van 27 Maart 1562 schrijft zijn broer

Afb. 28. Groote of sinte Geertruikerk te Bergen op Zoom. Zuidgevel met transept. (Uit Buiten).

de markies, die persoonlijk te Luik de belangen van den bisschop behartigde: „sa maladie était survenue la première fois au chateau de Huy et derechieff certains mois après qu'elle en avoist esté guerri, à Hoochstrate, ou sa Grace estoit allée à la prière du comte”. Robert stemt 1 Mei 1562 toe in de aanstelling van den coadjutor Groesbeeck, maar het kapittel blijft aandringen op volledig ontslag. Op het einde van Aug. 1563 verblijft hij op het kasteel van Stockem en 5 Mei 1564 neemt de markies namens hem afscheid van het kapittel. Hij sterft te B. o. Z. 27 Jan. 1565 des morgens om 5 uur.

f. Lodewijk, geb. te Brussel en in de St. Gudule aldaar gedoopt 5 Aug. 1535, hij krijgt de heerlijkheden Merxem en 's-Gravenwesel en het graafschap Walhain. Het jaartal op zijn lijkst, zoo-

als Koppens las, kan niet juist zijn: het moet zijn: 1562. 20 Nov.

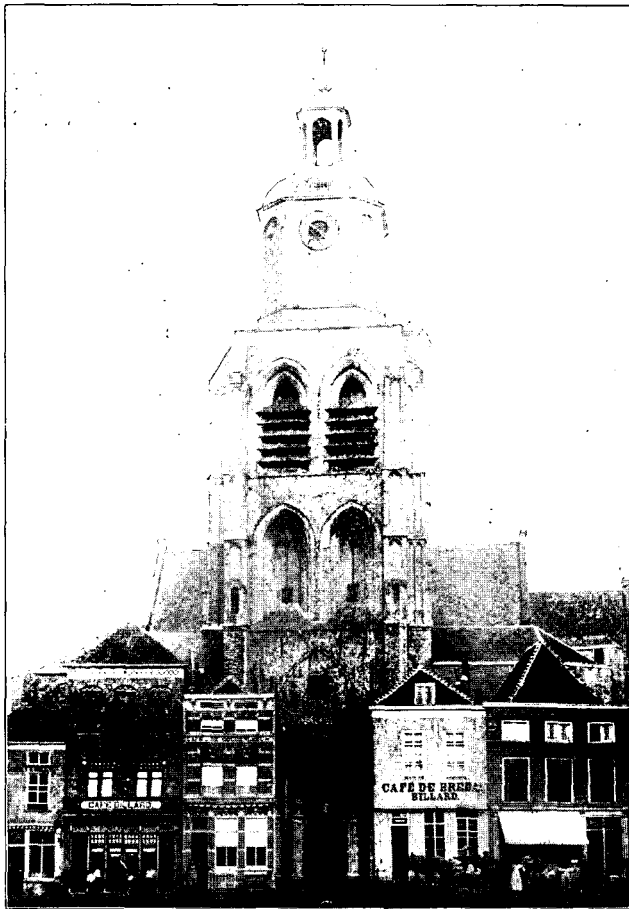
Antonius was reeds in 1531 opgenomen in het Gulden Vlies, zag in 1533 Walhain verheven tot graafschap, Bergen op Zoom tot markiezaat (Mei 1533). Keizer Karel V benoemde hem tot gouverneur van Luxemburg en beval, vooral tijdens de expeditie naar Tunis, de Nederlandsche gewesten aan in zijne goede zorgen. Uit de rekeningen der Bergsche rentmeesters blijkt maar al te goed, dat

herhaalde malen door den markies groote sommen aan den keizer werden geleend.

12. Ján IV van Glymes (Afb. 3) werd geboren op het kasteel van Borchvliet 6 Febr. 1528. Na het overlijden van zijn vader wordt hij wel beleend met de heerlijkheid B. o. Z. en Wouw, maar het vruchtgebruik ervan bleef de weduwe verzekerd, niettegenstaande den tegenstand der stad. Eenige dagen vóór zijn huwelijk met Maria de Lannoy (Afb. 4), gesloten 9 Juli 1551 te Turnhout, droeg zijne moeder het markiezaat aan hem over. In 1556 kreeg hij den keten van het Gulden Vlies; hij was opperjagermeester van Brabant, lid van den Raad van State, gouverneur van Henegouwen en van Kamerijk. „Moesten wij het aandeel doen kennen, dat hij nam aan de gebeurtenissen van zijnen tijd, een heel boekdeel zou niet volstaan” (Goetschalck). Met Oranje, Egmond en Hoorne was hij de ziel van den tegenstand der Nederlanders tegen den Spaanschen invloed. In T a x a n d r i a XXXI heb ik uit het heerlijkheids archief de voornaamste feiten uit zijn leven reeds medegedeeld. Van Borchvliet uit is hij 1 Juli 1566 naar Spanje vertrokken, waar hij als goed katholiek overleed 21 Mei van het volgende jaar. Zijn lijk werd overgebracht naar Bergen op Zoom en daar in het familiegraf bijgezet 1 September. Achter de lijkbaar volgden Alva en Lamoraal van Egmond.

Spoedig na de begrafenis van haren echtgenoot werd aan Maria de Lannoy het beheer over het markiezaat ontnomen. Zij overleed kinderloos 14 Mei 1580 te Zolder. De inventaris van haar meubilair, dat in Aug. d.a.v. in het openbaar werd verkocht, vermeldt meerdere portretten van den markies en zijne echtgenoot.

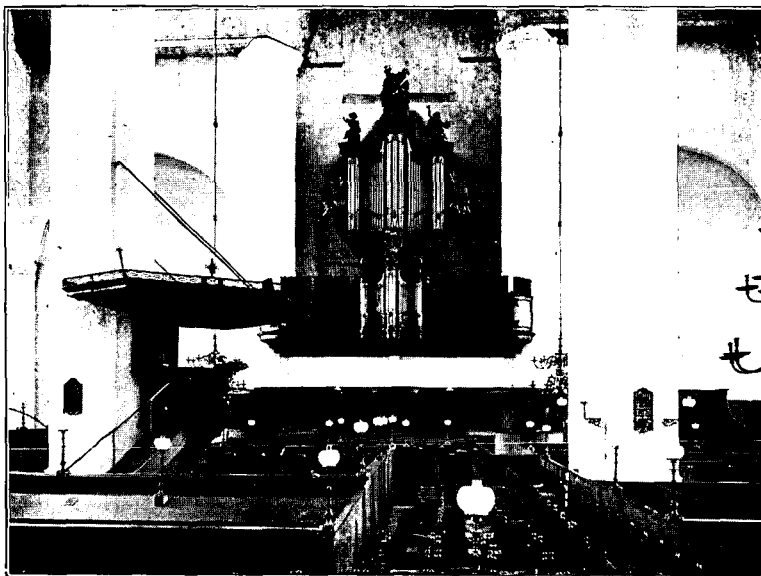
De heerlijkheden en bezittingen van den markies werden door Alva verbeurd verklaard, en het beheer opgedragen aan Nicolaas van der Steghen en Francois Hinckaert. In hun plaats werd 12 April 1568 Jeronimus van Serooskerke aangesteld tot „superintendent en principael administrateur sequestre.”

Afb. 29. De toren van de Markt gezien.

De naaste erfgename van den overleden markies was Margaretha, eenige dochter van Mencia van Bergen en Jan van Merode. Deze zond Christiaan Koenen naar B. o. Z., die in de vergadering van het Leenhof 30 Maart 1570 voor de rechten der erfgename opkwam. Als eerste officieele handeling van Merode wordt genotuleerd de aanstelling van den griffier Gaspar van Kinschot, 28 Juli 1577, en 15 September doet hij zijn intrede.

13. Margaretha, de rijke erfgename, wordt door Oranjes gemalin, Charlotte de Bourbon, in 1577 genoemd „belle et fort grande pour son age.” Philips II had haar gaarne zien huwen met haar neef Philips de Lannoy, doch Jan van Withem, baron van Boutersem, heer van Beersel, werd haar echtgenoot. Het huwelijk werd gesloten 4 Febr. 1578 „omtrent de vyff uren in den avond van den pastoir deser stadt op de capelle boven de galerie” van

Afb. 30. Schip met preekstoel en orgel.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

het Bergsche hof. In Mei d.a.v. lieten zij zich inhuldigen in Fijnaart, Ruigenhil en Standaardbuiten. Oranje wist vasten voet binnen de stad te krijgen en 22 Juli 1579 kwam, op last der Staten van Zeeland, een vendel van den gouverneur van Walcheren er garnizoen nemen. Bij het bezoek van aartshertog Mathias, 30 Jan. 1580 wisten de Hervormden meerdere vrijheden te verkrijgen; in het najaar werd het Staatsche garnizoen nog vergroot, en 13 Oct. is „onse Ge-heer de marquis vertrocken op den

slote van Wouwe.” Daarna volgde, 5 December, de mislukte verrassing door een gedeelte van het garnizoen van Breda langs de sluisdeuren der Verlorencoespoort.

Jan van Withem koos toen openlijk partij voor Parma, waarna hij plechtig door de Staten van zijn bezittingen vervallen werd verklaard.

Met dezen heer sluit het eerste en het gewichtigste hoofdstuk van de geschiedenis der Brabantsche stad Bergen op Zoom.

Tot in het midden der 19e eeuw, toen de vestingwerken werden geslecht, zou deze stad de eer genieten voorpost te zijn van de gewesten boven het Hollandsch Diep en, in een engen vestinggordel geriemd, de stooten te mogen opvangen gericht tegen de Hollandsche steden, welke haar nimmer eenig aandeel in 's lands regeering wilden toekennen.

Door de Staten-Generaal werd het markiezaat opgedragen aan Willem I van Oranje,

die eenige jaren te voren de hand reeds gelegd had op den Ruygenhil-polder en het daarin gelegen dorpje, dat naar hem in het vervolg Willemstad werd geheeten en met Fijnaart en Heiningen voor goed van de Bergsche heerlijkheid werd losgemaakt. Prins Maurits

Afb. 31. Transept en Koor uit het Z.W:

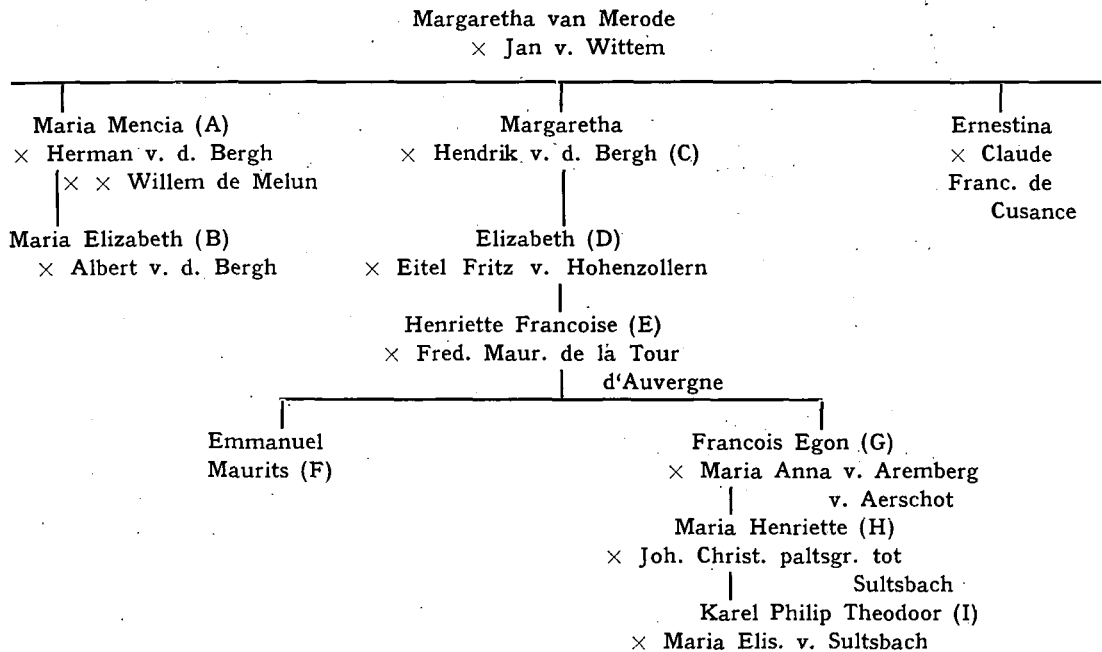
Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

volgde zijnen vader op ook in Bergen op Zoom, maar krachtens de bepalingen van het Twaalfjarig Bestand moest deze dit markiezaat afstaan aan de oudste dochter van Jan van Wittem. Met het heropenen van den oorlogstoestand werd prins Maurits voor de tweede maal gesteld in het bezit van Bergen op Zoom, dat bij zijnen dood aan Frederik Hendrik werd toegewezen. Het Munstersche vredestractaat bracht dit markiezaat wederom in het bezit

der nazaten van Jan van Wittem, die deze heerlijkheid bleven bezitten tot 1801, toen de Bataafsche republiek haar kocht van den keurvorst Maximiliaan Jozef, hertog van Tweebruggen. In 1799 had deze haar bij testament geërfd van Karel Philips Theodoor, paltsgraaf tot Sultzbach.

Nog twee malen, in 1672 en in 1688, hadden de Staten-Generaal beslag gelegd op het markiezaat ten voordeele van Willem III.

Het volgend genealogisch staatje geeft een duidelijk overzicht van de elkaar opvolgende markiezen; met hoofdletters achter den naam heb ik de volgorde aangegeven.

II. DE STAD.

De oorsprong ervan moet gezocht worden in hare gunstige ligging aan de Schelde. Aan den kleinen inham, welke de rivier daar had gevormd, waren visschers komen wonen, die op de vischrijke Schelde hun brood verdienden; schippers, die de turf uit den omtrek verder vervoerden of zoute darinck naar de Zeeuwsche zoutziederijen brachten, waar de moer werd verbrand om het zout. Naast hen vestigden zich ambachten en koophandel. Door indijking werd de inham tot een vaargeul gevormd: achter den noorderdijk bestond reeds in 1267 het schependom. De Noordpolder bestond reeds en ook van het Zuidland waren reeds vroeg de meeste schorren ingepolderd.

Die neerzetting aan de Schelde werd aangeduid met den naam van Bergen (Bergom in 966: Bergae in 967, daarna Bergen of Berghen). Over de beteekenis van dezen naam zijn de schrijvers het niet eens. Daarbij denkt de een aan „borcht”; de ander aan

„haven”, een derde aan „herberg”. Voor mij geef ik de voorkeur aan de beteekenis van „heuvel of hoogte”.

Zowel het noorder als het zuider deel der stad is gebouwd op eene hoogte. Gronden

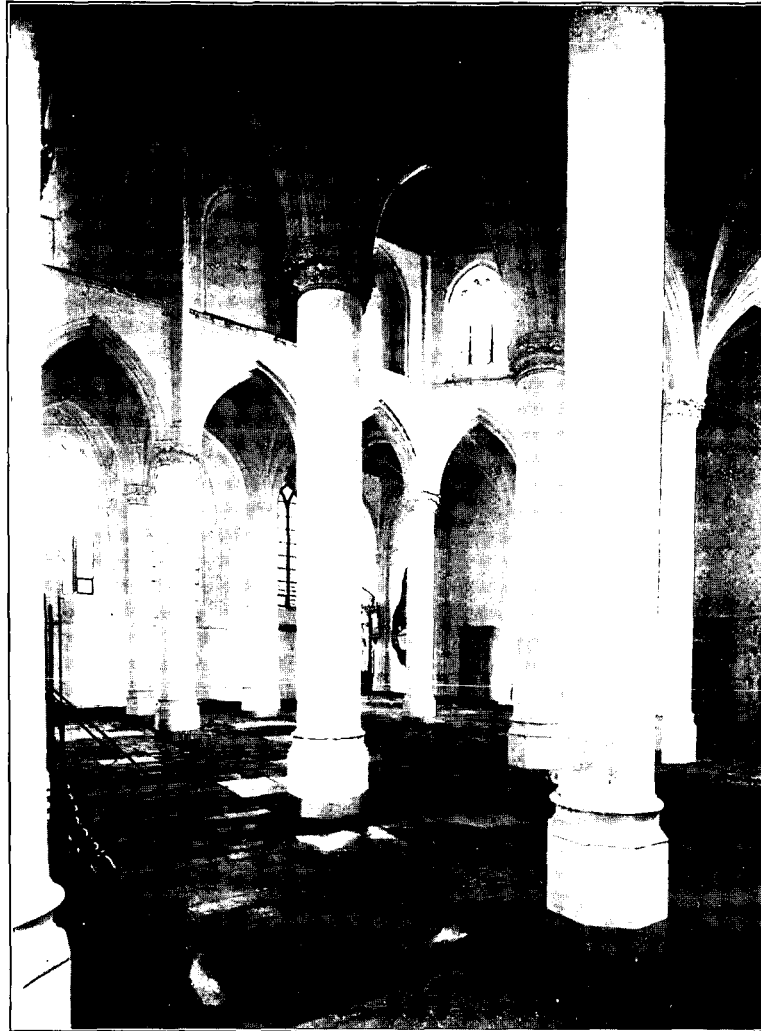
Afb. 32. Het koor gezien uit het transept Z.W. met de zijbeuken.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

in den naasten omtrek gelegen worden in de akten aangeduid als: „gelegen over die berghe” (1400); „op den berch buiten der Steenberchscher poorte” (1405); „de Gagelberch buiten de Wouwsche poorte” (1405). Bij den aanleg van versterkingen in de eerste helft der 17de eeuw worden afgegraven „de berchen en de hoochten int Berchsche bosch: de Ray-

berch ende alle naervolgende bergen streckende naer Borgvliet; de berghen rontsomme insunderheyt den Rijsselberch ende Conijnsberch”.

Fraaie teekeningen heeft de Graeve ons nagelaten van plattelandswoningen in de

Afb. 33. Gezicht in koor en zijbeuken uit Z.W., met gezicht in het oostelijk transept.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

omgeving der stad, waarvan door de goede zorgen van het Prov. Genootschap in N.-Br. hier reproducties kunnen geplaatst worden.

W a p e n. Voor de eerste maal wordt van een zegel der stad gesproken in 1260,

als met de „oppidani de Breda”¹⁾ worden uitgenoodigd de „oppidani de Bergen” het zegel hunner gemeenschap aan eene verkoopakte te hechten (Afb. 7 en 8).

De eerste afbeelding is geteekend naar het zegel, hangend aan eene oorkonde van

Afb. 34. Oostelijk transept, zuiderarm.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

18 Febr. 1371. Het komt volmaakt overeen met de beschrijving van een zegel aan een lijfrente-brief van 27 Aug. 1334, welke in het bezit was van wijlen Prosper Cuypers van Velthoven. — De tweede afb. is van een zegel aan eene akte van 1374. Opmerkelijk is

¹⁾ De oudst bekende voorrechten aan de Bredasche poorters verleend dagteekenen van 1252.

het, dat de draken rondom het schild-plaats hebben gemaakt voor gebaarde mannen. De gebaarde vrouwenfiguur van 1374 vertoont in een later zegel (1531) duidelijk den invloed der Renaissance, maar de mannen met baarden zijn gebleven.

Niet genoeg dat de wapenfiguren in het Bergsche stadwapen luide getuigen van de vroegere vereeniging met Breda, het randschrift van het contrazegel zegt het met ronde woorden. (Afb. 9).

Volgens den dichter van den Grimbergischen oorlog voerde de heer van Breda in

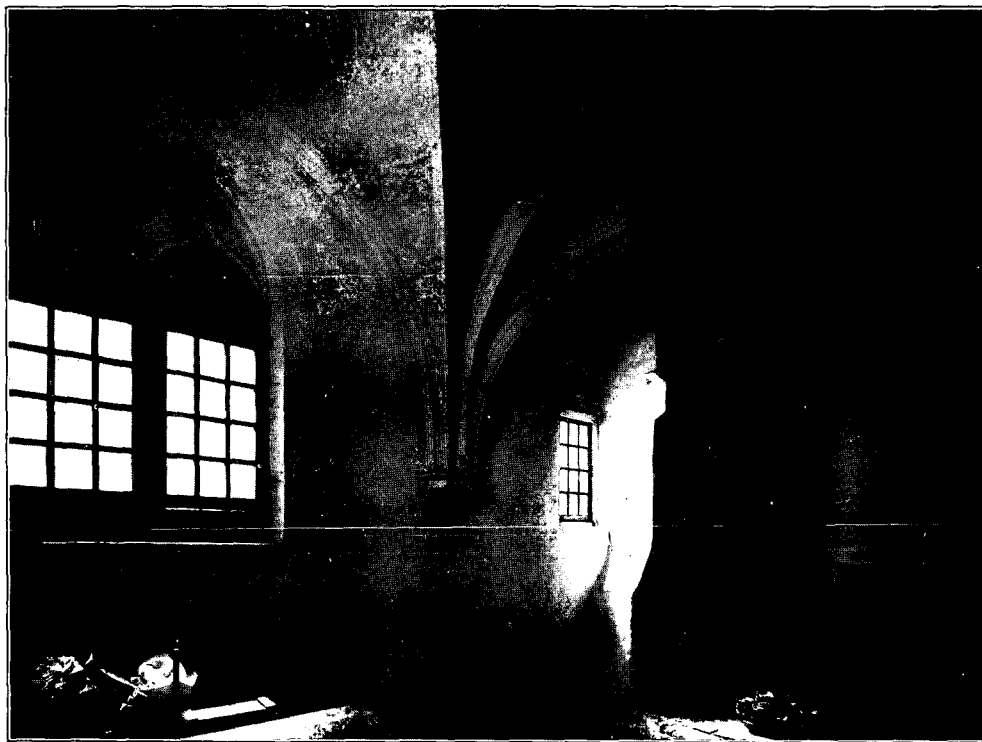

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924. Afb. 35. Sacristy.

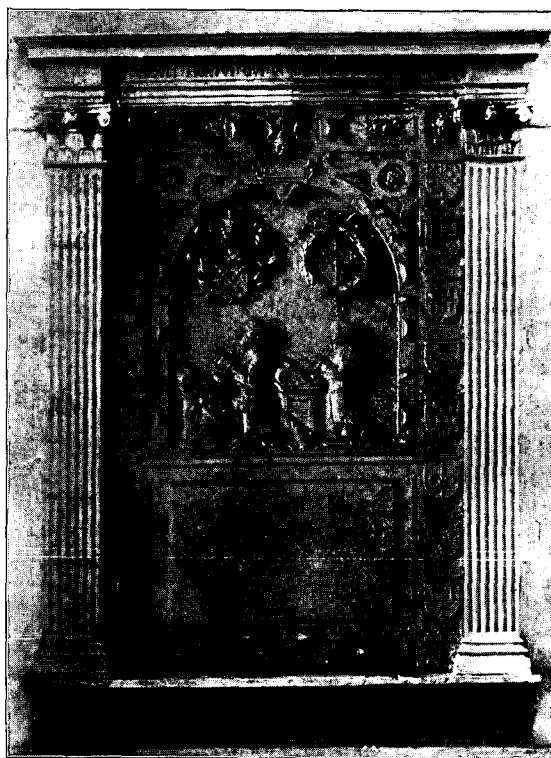
„zijn rode baniere van selvere drie satoren”, heden nog de kleuren van het wapen van Bergen op Zoom.

De wapenfiguur satoir — tegenwoordig algemeen St. Andrieskruis geheeten — wordt door de Rouck afgeleid van „een instrument vol pinnen gheslaghen, waarmede eertijds der vijanden wallen of trenchen overloopen werden”.

De drie (groene) bergjes in den schildvoet zijn rond het begin der 17de eeuw officieel in het zegel opgenomen, maar zij komen reeds honderd jaren vroeger voor op wapenschilden bij optochten en feestelijke gelegenheden.

A a n l e g. In het grondplan dezer stad (zie afb. 1) merkt men een zeer groote

regelmaat op. Van het bijna vierkante Marktpllein, aangelegd tegen de noordelijke glooiing eener hoogte, leiden van uit de hoeken flinke straten bijna regelrecht naar de landpoorten; hier omheen, in den vorm der wallen, sluiten de andere straten zich aan. Ongeveer de zelfde regelmaat vinden wij terug bij de huidige Vischmarkt, liggend tegen den zuidelijken kant eener tweede hoogte. Deze markt werd kort vóór 1300 aangelegd, wellicht na de nieuwe omwalling, en diende voor verzamelplaats aan de handelaars in huiden. Tusschen beide stadsgedeelten ligt eene gracht, eerst eenvoudig Grebbe, later Moergrebbe genoemd, omdat zij geschikt werd gemaakt vletten met turf

Afb. 36. Grafmonument van Adriaan van Reimerswaele, ridder, en Johanna de Glimes. Foto, 1890, in archief Rijksbureau monumentenzorg.

binnen te brengen. Reeds in 1429 werd zij gebruikt om met het water uit de Huibergsche vennen, dat door watermolens werd opgestuwd, de haven te spuien. De verbinding tusschen beide deelen ging over de St. Jacobsbrugge, aan het einde der Kremer- of Silversmitstraat, en de St. Jansbrug in het begin van de Steenbergse straat. Een derde overgang werd gemaakt op het einde van de Gasthuisstraat, om den weg naar het Minderbroederklooster te vergemakkelijken. Boven de spuiinrichting aan de haven lag eveneens eene brug. In het zgn. zaalprivilege van 1484 had Jan mette Lippen aan het stadsbestuur verlot gegeven de grebbe te overwelven, met

Afb. 37. Grafmonument van Adriaan van Reimerswaele ridder, en Johanna de Glimes, Naar eene teek. van A. J. L. de Roock. (Geschiedk. Kring B. O. Z.)

de bedoeling bouwterrein te vormen. In de volgende jaren wordt door particulieren de grebbe geleidelijk overmetseld.

De Korenmarkt is aangelegd omstreeks 1490 voor de huyvetters, die haar omstreeks

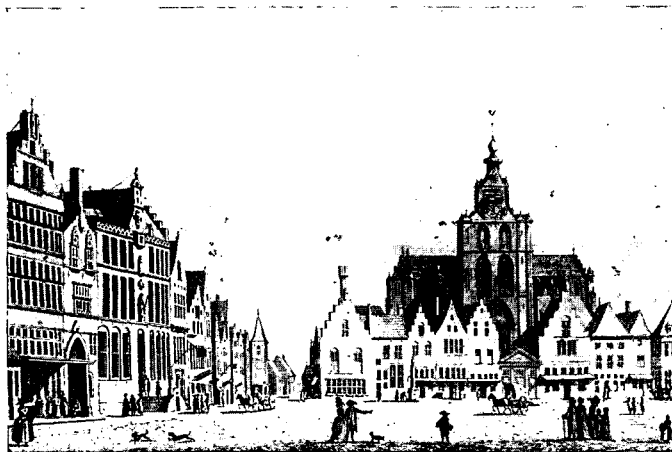

Afb. 38. Grafmonument van Morgan in de groote kerk te B. op Zoom.
(Uit Buiten.)

1500 moesten ontruimen voor den graanhandel en zich toen het plein aan het einde der Lange-Nieuwstraat of Oude Wouwsche-straat zagen toewijzen. Insgelijks in 1490 werd de grebbe vóór het hof overwelfd „om aldaer een schoon plaitse te maken”; naar de St. Jansbrug werd het St. Jansplaats genoemd, later Beursplein, daar de handelsbeurs welke

in 1515 in de Rinck op de Markt werd gevestigd, in de 16de eeuw naar hier werd overgebracht. De Paradeplaats werd in 1751 eenigszins grooter aangelegd door architect Dykerhof.

Omwalling en versterking. De veronderstelling, dat de oudste verdedigingslijn mag gezocht worden in de Grebbe, welke langs de Vuylbeek en de Rosemarijnstraat verbinding had met de gracht van het Vrijthof, komt mij niet onwaarschijnlijk voor: op de kaart van v. Deventer en Hogenberg wordt nog duidelijk de verbinding aan

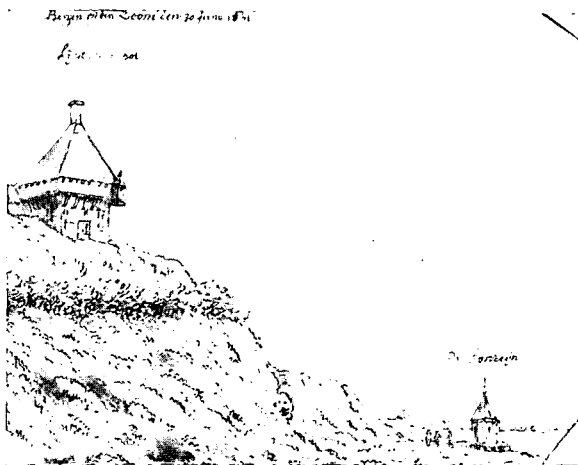

Afb. 39. De kerk en de Markt te Bergen op Zoom met de St. Maartenskapel. (Kopergrav. door K. T. B(endorp).

de buitenzijde der Vrouwenpoort tusschen Grebbe en Boschpoort-gracht aangegeven. Na de omwalling onder Gerard van Wesemaal, waarvan de Rouck spreekt, zou dan de omgeving van de Vischmarkt zijn opgenomen Deze tweede omwalling dan met voorliggende grachten, welke zelfs bij de nieuwe werken onder leiding van Coehoorn niet noemenswaardig verlegd zijn, worden zeer gemakkelijk teruggevonden in de breede singels en straten, welke de stad omringen. Al heel spoedig ontwikkelde zich rondom de haven, vooral aan de noordzijde, een groote buurtschap. De buurt aan de zuidzijde werd in de vesting opgenomen, toen de gracht van de Boschpoort in 1483 tot aan de nieuwe haven doorgetrokken werd op advies van zekeren meester Christoffel. In 1489 moesten de dorpen der heerlijkheid arbeiders zenden voor het graven van de Noordvest en de Smitvest; bij akte van 10 Maart 1495 werd dit terrein gebracht onder de rechtsmacht der stad. In 1525 werd ook deze vest doorgetrokken tot aan de zoutkeeten.

Bij elken dreigenden oorlog werd aan de verbetering der vestingwerken gearbeid. Tijdens de Spaansche bezetting is Cesar Capuciani als vestingingenieur werkzaam en daarna Germain le Febure. In 1582 is mr. Dierick de Moll aangesteld.

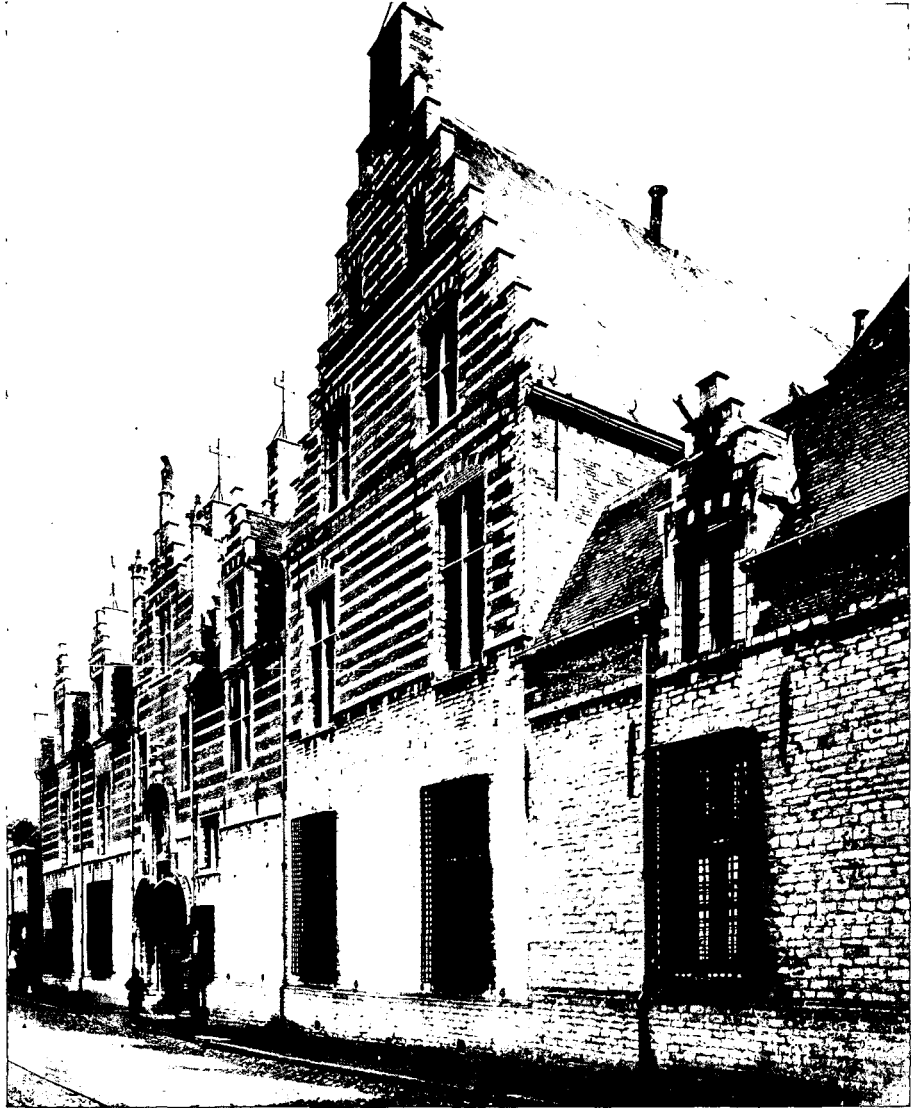
De lengte van wallen en grachten

Afb. 40. Fontein en Kijk in de Pot. Teek. J. Graeve 1671 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

om de oude stad bedroeg in de 16de eeuw 524 roeden, aan de zuid- en noordzijde van de haven 297 roeden.

Na het beleg van 1622 werden onder leiding van David van Orliens aangelegd drie

Afb. 41. Voorgevel van het Markiezenhoef (uit Buiten).

forten aan de noordzijde van de stad: fort de Roovere (1626); fort Pinson (1628) en fort Moermont (1631); deze forten werden geslecht en de gronden in openbare veiling verkocht 12 Jan. 1854, waarbij Moermont en Pinson eigendom werden van A. Asselbergs

voor 15.200 gulden, en Roovere werd gekocht door A. Feber voor 6300 gulden.

In 1699 en v. werd de oude vesting naar de plannen van Coehoorn versterkt door den aanleg van vijftien bastions, onderling door ravelijnen en lunetten gedekt. (Afb. 10)

Al deze versterkingen zijn geleidelijk geslecht geworden in de laatste 35 jaren der vorige eeuw. Slechts één bastion is nog in wezen. (Afb. 11).

Stadspoorten. De oudste, tevens eenig overgebleven stadspoort is de „Onse Vrouwenpoort” zoo genoemd naar de O. L. V. kapel, welke haar ingang had aan den zuidertoren. — De Gevangenpoort (Afb. 12 en 13), zooals dit gebouw reeds eeuwen wordt genoemd, bestaat uit twee heel onderscheiden gedeelten: een vierkant gebouw uit baksteen

Afb. 42. Het Markiezenhof van het Beursplein. Naar eene teek. van de Beyer(?). Verz. Prov. Noordbr. Gen.

aan de stadzijde; twee zware torens, boven den doorgang met elkaar verbonden, aan de havenzijde. De architectuur dezer laatste wijst naar de 13de eeuw; opgetrokken uit witte kalksteen, aan de westzijde tot op den grond voorzien van schietspleten, met kleine getraliede vensters, waarvan er eenige zijn dichtgemetseld. Het verbindingsgebouw is van denzelfden steen, maar nu gedekt met pannen, terwijl in beide torens de openingen zijn toegemetseld, welke toegang gaven tot de — thans met leien gedekte — gaanderij, waarin boven den doorgang een kleine nis is gemetseld voor het plaatsen van een beeld. — Het vierkante poortgebouw met hoog oplopend trapegeveltje is opgetrokken in rooden baksteen, en in beide zeskantige hoektorentjes, met zandsteen onderkraagd, wordt de baksteen met witten steen afgewisseld. Ook hier is boven den doorgang een nis in-

gemetseld. De toegang tot beide ineengebouwde deelen gaat langs een steenen trap, geplaatst tegen de noordzijde van het vierkante gebouw.

In den doorgang boven de poort is het gewelf meer rondbogig gemetseld en dat tusschen de twee torens meer spitsbogig, terwijl de overgebleven ruimte met een platte zoldering op houten boomstammen is gesloten. Verder vragen in den doorgang nog de aandacht de twee dichtgemetselde bogen van het vierkante gebouw en het dichtgemetselde deurtje in den

Afb. 43. Hofstraatje, naar een steendruk van Asselbergs.

zuidertoren. De toegang werd gesloten met een ijzeren afsluitboom, een deurgordijn en poorten. Op de tentoonstelling te Bergen op Zoom gehouden in 1918 lag ter inzage het rapport met teekeningen van den rijksarchitect Mulder. Weinig is van de lotgevallen van dit bouwwerk te verhalen. Van de oudste tijden af werden de torens gebruikt voor „sheeren gevangenis”: op verzoek der gilden werd 11 Juni 1464 de noordertoren in gebruik gegeven voor Bergsche poorters, die geen borg stellen konden, onder voorwaarde „dat de stadt beneden haren doorgang zoude houden”. In den vervolge heet deze gevangenis „de poorterscamer”. Nog in 1527 werden de poorten des avonds gesloten. — In 1442 staat op deze poort een uurklok. — In 1480 spreken de rekeningen van „den huysken in onser L. V. poorte metten huysken boven”; in 1562 is het beneden een winkel. — De kappen der torens werden in 1524 wegens bouwvalligheid afgenomen, maar, daar „de gevangenen nyet droog sitten”, werd het volgende jaar een houten kap getimmerd, welke met riet werd gedekt. — Blijkens een courantenbericht is 31 Oct. 1871 een groot

gedeelte van den noordelijken buitenmuur ingestort.

De Steenbergsche poort, voerende naar Halsteren—Steenbergen en het eiland Tholen, werd in 1484 door Anthonie Keldermans overwelfd; in 1535 boven met plavuizen gevloerd en voor graanzolder ingericht (Afb. 14).

De Verloren costpoort, staande op het punt waar de grebbe de stad binnenkomt, is even oud als de drie andere landpoorten. Een goede verklaring van dezen naam heb ik niet gevonden; opmerkelijk dat op het einde der 15de eeuw deze poort, evenals haar naamgenoot te Antwerpen, eenige tientallen jaren als Croonenburgpoort werd

aangeduid, welke naam weder wijken moest voor Begijnenpoort, om het Begijnhof, een weinig verder buiten de wallen aangelegd. Zij had naast zich een toren, versierd met weerhaan en vaantjes. Onder de poort was vele jaren een spuiinrichting. — Eene afbeelding geeft Hogerberg in het Straatgevecht, 1582.

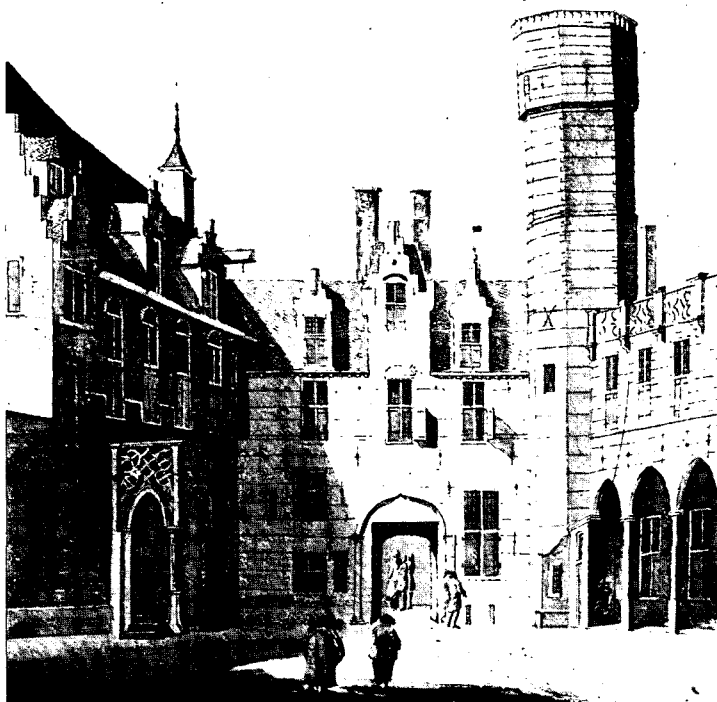
De **Wouwpoot** werd gebouwd, zeker in steen, in 1441. Bij de nieuwe verdedigingswerken van Coehoorn werd zij verplaatst naar het plein aan het einde der Oude Wouwschestraat, waar nog niet veel jaren geleden de wachthuisjes zijn afgebroken. Bij het slechten der vestingen in 1868 moeten overblijfselen van de eerste poort en de ringmuur zijn blootgelegd, waarvan fotografie is gemaakt voor het D. v. O. (Afb. 15—17).

De **Boschpoort**, genoemd naar het uitgestrekte bosch, dat van plein 13 (Glacis) tot achter Nieuw-Borgvliet zich uitstreckte, werd in 1592 met afbraak van het Begijnhof sterker opgebouwd; de gouverneur Marquette bouwde daar in 1595 ook „casamatta” met de afbraak van het Oosterlingenhuis (Afb. 18).

Aan de havenzijde stonden twee poorten, naar de steenen beelden in den gevel de St. Nicolaas- en de St. Jacobspoort genoemd. Wellicht is het de dubbel-poort, door v. Deventer en

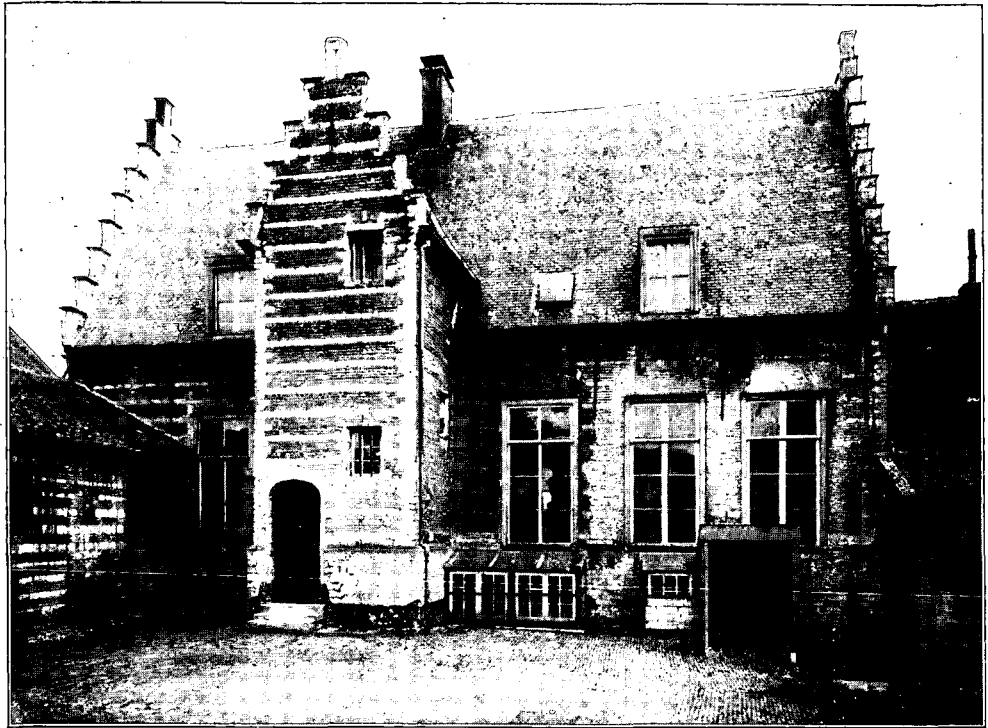
Hogerberg op den Ham geteekend. Een andere poort zal zijn, welke in 1508 gebouwd werd „buyten op de haven, daer men opt hoot gaet”. Een overblijfsel dezer waterpoort is ongeveer 40 jaren geleden afgebroken.

Tusschen deze poorten was de stadsmuur op verschillende afstanden met **torens** versterkt. Met naam vind ik genoemd: toren bij den Capelmolen; Rodes op de noordmolen-vest; op het einde der Huybergsche straat, welke in gebruik werd gegeven aan de handboogschutters; Zuster-Aeghtentoren; Potterstoren; Hondstoren. De bogen in den stadsmuur — gariten genoemd — werden in het midden der 16de eeuw aangeduid met de letters van het alphabet.

Afb. 44. Binnenplaats I van het Markiezenhof (Verz. Prov. N. Brab. Gen.)

Bevolking en huizen. Het magistrale werk van Cuvelier, *Les dénombrements des foyers en Brabant* geeft ons eene berekening van het aantal huizen binnen Bergen op Zoom. In 1374 was deze stad niet veel kleiner als haar zuiderbuur Antwerpen, maar de groei van beide Scheldesteden hield geen gelijken tred. In 1437 had Bergen op Zoom 1119 huizen, Antwerpen 3440; in 1464 tengevolge van den brand: 1101; in 1472: 1152; in 1480: 1361; in 1496: 1709; in 1526: 2115 huizen.

Afb. 45. Bakkerij.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

Een kleine bijdrage tot de kennis der bevolking geeft het rentenregister van 1359, waarin 265 huizen belast zijn met een „hofstatcijs”. In 1507 werden de strijdbare poorters aangewezen voor de verdediging der wallen: 1. van de Steenb. poort tot de Verlorencostp. was toegewezen aan de comans, barbiers, wollenwevers en backers, sterck 155 personen; 2. tot de Wouwpoort, aan de „cledermakers en oude cleercoopers, in getale van 88 personen”; 3. tot aan de Boschpoort, „de timmerlieden, metsers met huere adherenten”; 4. tot aan de Onze Vrouwenpoort „de vleeschouwers, droechscheerders, bontwerckers, smeden ende hudeveters, sterck 256 personen”; 5. op de haven aen beyde zijde zollen comen scipluden, arbeyders en de potmakers; 6. met verzamelpunt op de Markt: de poirterie 170 mannen, lynnenwevers en volders.

Eene aanteekening op een los blad papier deelt mede, „dat int jaer 1603 ende 1604 gestorven is binnen Bergen omtrent 4.000 menschen”, waarbij nog geteld moeten worden talrijke gezinnen, die om het geloof de stad hebben verlaten.

Talrijk zijn de rampen, welke in den loop der eeuwen deze stad geteisterd hebben. Vooreerst de groote brand van 17 Mei 1397, waarvan de herinnering ons bewaard is in het rijmpje, door de Rouck medegedeeld:

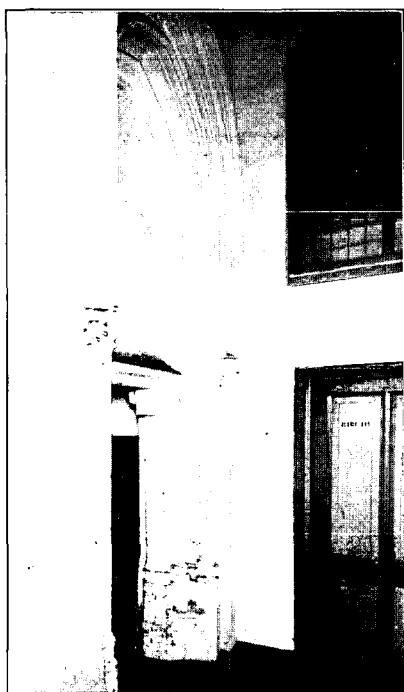
Afb. 46. Derde bassecour van het Markiezenhof.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg, 1924.

In het soetste van de Meye
was tot Bergen groot geschrye:
tverbrande alle stocken, staecken
behalve Oliphant en Draecke.

Algemeen moet de schade zijn geweest, daar in Juni d.a.v. de heer van Bergen zelf met zijn schout en vier der schepenen in Antwerpen voor vijf jaren schorsing van rente-betaling bepleit. — In de eerste dagen van Augustus 1444 legde een tweede brand een groot gedeelte van de stad in asch, waarbij ook de kerk werd aangetast. — Om dergelijke rampen te voorkomen werd een subsidie uit de stedelijke kas beschikbaar gesteld aan al degenen, die hunne daken met „tichelen” wilden dekken. — Tijdens het schrikbewind

van kolonel de la Garde werden volgens mededeeling van Baselis, inwoner en tijdgenoot, meer dan 500 huizen afgebroken. — Bij de belegering van 1747 werd de geheele Hoogstraat plat geschoten (Afb. 19). Wij behoeven ons dus niet al te veel te verwonderen, dat in deze stad bijna geen enkele oude gevel te vinden is. Dubbel jammer is het daarom, dat de schoone gevel van De Draak geheel gemoderniseerd is; Mansveld heeft die nog gekend „geheel van grauwe arduinsteen tot aen den top met kantelen opgehaald”. Wie in deze is voorgegaan, de eigenaar van De Draak of het gemeentebestuur met de bepleistering van het stadhuis, is mij niet bekend; aandacht verdienen ook de Arke Noë aan de Haven (Afb. 20),

Afb. 48. Laat-Gothisch poortje in een gang achter de gebouwen aan de Marktzijde van de eerste binnenplaats.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

Afb. 47. Exercitieplaats met de achtergevels der gebouwen aan de eerste binnenplaats rechts, en het jongste gedeelte van het Markiezenhof links.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

de rijke gevel van den ijzerwinkel der firma Asselbergs uit 1647 nabij de Gevangenpoort (Afb. 21) en de oud-hollandsche gevel van 1629 in dezelfde straat. Ook de gevelsteenen zijn meerendeels verdwenen. De fraaiste is wel die van het huis Sint Christoffel in de O. L. Vrouwenstraat, reeds in 1440 onder dien naam bekend, in 1520 was dit huis het eigendom van den Mechelschen klokkegieter Jan v. d. Gheyn, die het in 1532 overdraagt aan zijn stadgenoot en collega Joos de Backer; in het Londenstraatje: in den Draeck. Een enkel straatbeeld is gespaard gebleven, een O. L. V. beeld op den hoek van de Grootte Markt

en Kremerstraat, dat daar geplaatst werd in het midden der 16de eeuw. Uit lateren tijd valt nog de gevel aan de Haven No. 1 te vermelden (Afb. 22).

BESTAANDE KERKEN EN KAPELLEN.

Sint Geertrui- of Grootte Kerk. De edele dochter van Pepijn van Landen en Idesberga zou, zooals de Rouck rijmt:

Afb. 49. Stadhuis te Bergen op Zoom (uit Buiten).

voor ons Bergsche volck, die anders sijn verlicht
 ses hondert vijftich vier, dees groote kerck gesticht
 hebben. Deze woorden, zouden zij waarheid bevatten, moeten natuurlijk verklaard worden
 van het allereerste kerkgebouw. Bij de bestudeering van de oudste geschiedenis dezer streek

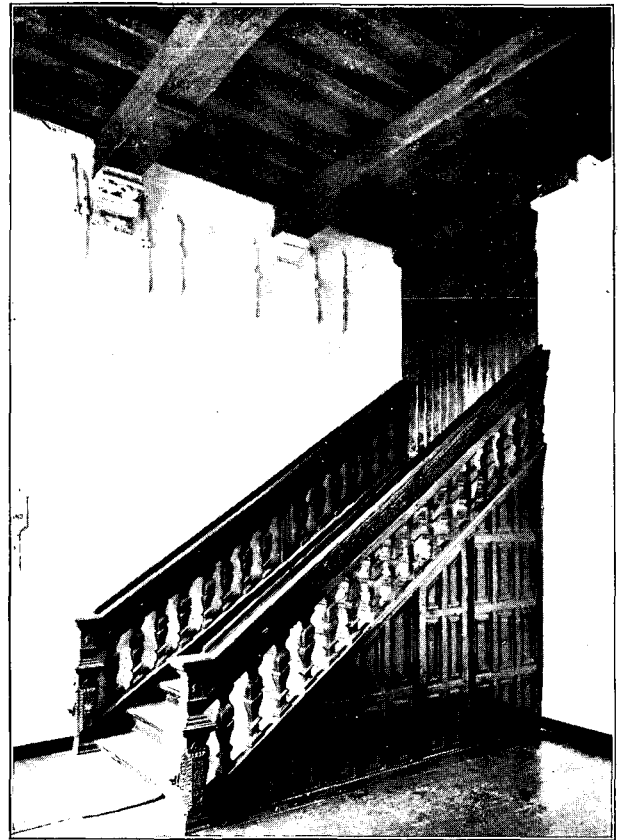
Afb. 50. Gevel achter het Raadhuis.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1916.

is door mij de veronderstelling wel eens gemaakt, dat in de Thornsche stichtingsakte, welke ongetwijfeld valsch is in haren vorm, de bekende zinsnede: „Mons littoris, ubi beatissima Gertrudis corporaliter conversata est et cellam habet a B. Amando consecratam”, door den compilerator dier Thornsche akte uit eene andere oorkonde is overgenomen, welke betrekking had op de stad Bergen op Zoom. „Mons littoris”, er is bijna geen meer juiste vertaling denkbaar voor „berg aan den zoom!” Maar de hoop is niet groot, dat ooit dit vraagstuk zal worden opgehelderd, daar de archieven der abdij van Nyvel, de erfgenamen van Gertrudis' goederen, in 1526 grootendeels door brand verloren zijn gegaan.

De geschiedenis der eerste kerk

zal vermoedelijk wel een gesloten boek blijven. Van de bestaande kerk weten wij met zekerheid, dat zij op het einde der 14de eeuw stond op dezelfde plaats als tegenwoordig. Stond haar voorgangster wellicht meer oostwaarts, op de tegenwoordige Paradeplaats, dat altijd een open ruimte geweest is? — Voor het bespreken van de onderscheidene bouwperioden in het tegenwoordige kerkgebouw ontbreekt ons een voldoende plattegrond, zoodat ik mij tevreden moet stellen met deze in grove trekken aan te duiden. Vooreerst is het duidelijk, dat de toren niet altijd door de kerk omvat is geweest. Het breede schip doet ons denken aan een één-beukige kerk, waaraan later de zijbeuken zijn gebouwd (in de zuidzijde is nog

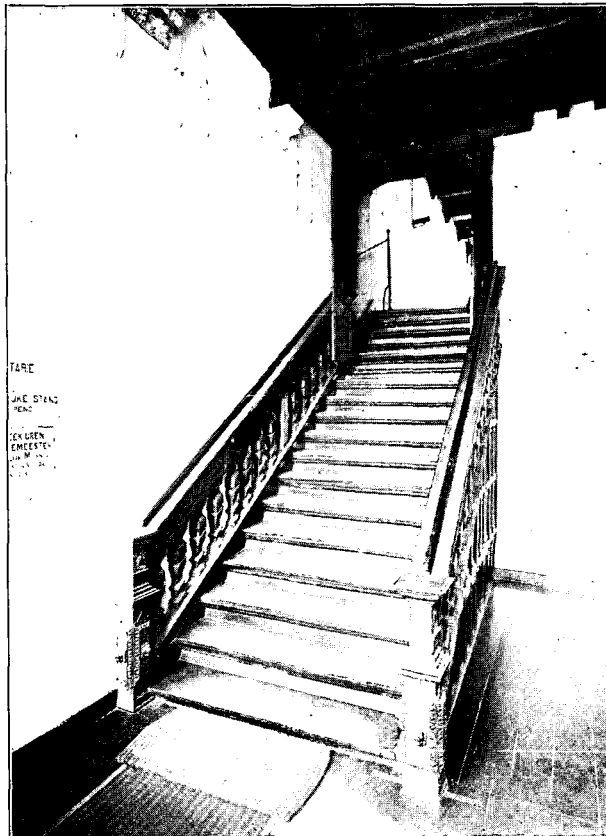

Afb. 51. Trap uit 1619 in het Raadhuis.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

een origineel venster, thans dichtgemetseld). Uit de rekening van den Brabantschen tresorier Jan van Rotselaer blijkt, dat in 1422 aan de kerk belangrijke werken werden uitgevoerd. Ruim twintig jaren later werd onder leiding van den Antwerpschen bouwmeester Everaert de kooromgang gebouwd. Bij die gelegenheid werd het kerkhof verlegd en werd de Kerkhofstraat (achter het Zuivelplein) in het vervolg genoemd de Oude Kerkhofstraat. In de eerste dagen van Augustus 1444 werd de kerk door brand geteisterd, waarbij kerksieraden en boeken verloren gingen. In 1474 werd ten behoeve van een nieuw orgel in den toren een (nieuw?) gewelf gelegd, terwijl door Andries en Anthonis Keldermans een koorafsluiting werd geplaatst. Bij deze gelegenheid werd ook het groot altaar verplaatst door den schrijnwerker Joos van Breda. In 1489 werd uit Mechelen een ontwerp ingediend voor een geheel nieuwe kerk. Hiermede zal bedoeld zijn de vergrooting der bestaande kerk met het tweede transept en een nieuw koor, dat blijkens de afbraakberichten nooit voltooid is geworden. Uitvoerige mededeelingen hierover zijn door mij gegeven in den loopenden jaargang van Taxandria.

Het inwendige der kerk, zooals deze was vóór de verwoesting tijdens het beleg van 1747 (Afb. 24—26), wordt ons het uitvoerigst beschreven door den predikant Leidcker, die haar nog ongeschonden heeft gekend. Hij schrijft: „dat yder, die het zag, van verwondering verbaast en opgetogen stond, en er veele konstenaers van alle kanten uit verre landen quamen, om dit meesterstuk te zien; die nooit wederkeerden als ten uitersten voldaan over de sieraad en konstigen opstal van dit huis”. Het was een uitnemend stuk werk: „van boven overal bedekt met een vast verwulfsel van steen, van voren versiert met een dikken en zwaaren toorn, die aan de zeevarende tot een vuurbaek verstreckte, en daerin groote klokken en aangenaam klokkenspel, rontom met veele konstige beeltenissen van uitgehouwen steen en hooge en luchtige glaazen, van binnen met veele en schoone pylaaren, een weergaloozen orgel, die van alles voorzien was, en heerlijke graftomben van

Afb. 52. Trap met gezicht in het bovenportaal.
Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

Neerlandsche helden en beneeden voorzien met heerlijke zerken en grafkelders". Na met de gelden, door een algemeene collecte in binnen- en buitenland voor den

opbouw der stad bijeengebracht, te zijn hersteld, werd 15 Oct. 1752 de kerk wederom in gebruik genomen.

Na de ineensstorting der republiek, waarmede ook de staatskerk hare voorrechten verloor, waren de Katholieken in de gelegenheid hun eigendom terug te krijgen. Door een tekort aan historische kennis, konden de Katholieken de argumenten der tegenpartij niet wederleggen en bleef de Ned. Herv. Gemeente, welke slechts 1400 leden telde tegen 4400 Katholieken, in het bezit van dit eeuwenoude katholieke kerkgebouw. Bij de aanvaarding van eene subsidie van 45.000 gulden uit 's lands kas moest de R. K. gemeente „zich verbinden om van nu af aan, eens en voor altijd, geheel af te zien van alle verdere pretensien, hoe ook genaamd, ter zake van de voorzeide St. Gertrudiskerk".

De plattegrond der kerk (afb. 23) toont ons een kruiskerk met schip,

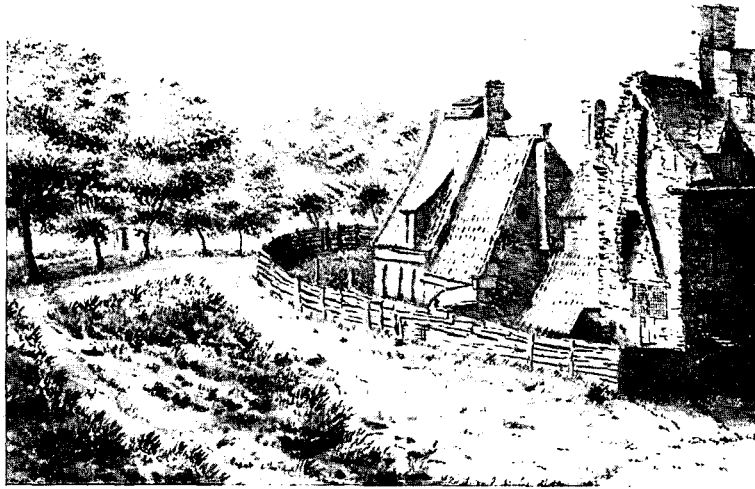

Afb. 53. Schoorsteen in het stadhuis afkomstig uit het Markiezenhof (uit Buiten).

twee transepten met hier tusschenliggend koor, en een oostmuur, die nog de aanzetten aangeeft van het in 1489 slechts in aanleg ontworpen nieuwe koor (afb. 27). Op afbeelding 27 ziet men het dak van het oude koor en den oostmuur van het oostelijk transept met de

reusachtige aanzetten van het nieuwe koor met omgang en dubbele zijbeuken.

De kerk is gedeeltelijk tusschen de huizen verborgen, zoodat men geen treffenden indruk verkrijgt van de grootte van het gebouw. Het beste gezicht heeft men van uit een zijstraat op den zuidgevel van het schip met den toren (afb. 28). Uitzwendig is de kerk niet versierd.

Afb. 54. Pad buiten de Wouwsche poort. Teek. van Val. Klotz, 1672 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

De Hervormde Gemeente heeft slechts een klein gedeelte dezer kerk in gebruik en wel het westelijke gedeelte van het schip tegen den toren. De twee pilaren, welke hier het houten gewelf dragen, zijn na de

verwoesting in 1747 geheel nieuw opgebouwd.

Men heeft toen de daartusschen liggende kolommen doen vervallen. De hoekkolommen der zijkapellen vertoonen nog de aanzetten voor de overwelling van de zijbeuken in zes traveeën. Ook de eertijds dubbele zijbeuken zijn na 1747 samengevoegd tot een breeden enkelen zijbeuk van dubbele breedte aan beide zijden van het schip. Alleen in de travee naast den toren zijn nog deels de dubbele zijbeuken behouden, met de oorspronke-

grotekerk bij Bergen op Zoom Juni 1671

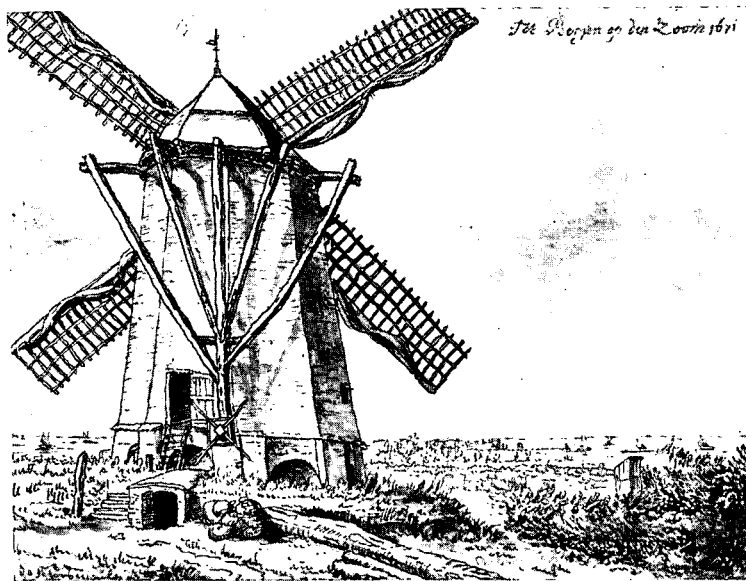

Afb. 55. De Waterschans, naar eene teek. uit 1671 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

lijke, deels beschadigde kapitellen. De sluitsteen en zijn hier, evenals verder in schip en zijbeuken, verdwenen. In den linker hoek van de afbeelding van het schip ziet men nog een kapiteel van een der hoekkolommen der zijkapellen. Dit vertoont denzelfden, 15de eeuwse dubbelen bladrand als de kapitellen in het koor.

De rijk gesneden eikenhouten orgelkast in Lod. XV stijl¹⁾, waarmede de preekstoel overeenkomt, draagt het jaartal 1770; vier groote koperen bolkronen, waarvan een twee en de andere drie lichtrijen dragen.

Het oudste, westelijke transept is breed en hoog, met spaarnissen in de hoge muren, waaronder een met roosjes versierde rand. De tot den grond doorgetrokken muurkolonnetten steunen thans het na 1747 vernieuwde houten tongewelf.

Afb. 57. Deschorsmolen 1671. Teek. in de Verz. van het Pr. N. Brab. Gen.

Afb. 56. Watermolen 1672 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

Het koor is drie traveeën diep en wordt gesloten door drie zijden van den achthoek. Het heeft dubbele zijbeuken en is van deze — en deze zijn weder onderling — gescheiden door spitsbogen rustende op kolommen met dubbel bladkapiteel, waarop de kolonnetten steunen, die het gewelf dragen (afb. 30). Het koorschip is thans door een spits houten tongewelf overdekt, in de zijbeuken zijn steenen kruisgewelven.

Bij de voorgenomen uitbreiding in het

¹⁾ In het begin der 18e eeuw wordt hier werkzaam vermeld Joh. Bapt. de Porcville, orgelmaker uit Antwerpen.

einde der 15de eeuw, is men begonnen met een tweede transept achter het koor te bouwen en daarna de sluitingsmuren van het oude koor te verwijderen, doch men liet het koor zelf nog in wezen in afwachting van het gereedkomen van het ten oosten van het nieuw transept op te trekken nieuwe koor. Op afb. 32 ziet men de rijkgedeelde hoekpijlers en op afb. 33 den nieuwen noordertranseptarm met de monumenten en het netgewelf in dezen arm. Duidelijker is dit nog te zien op afb. 34, welke ook de rijkgedetailleerde hoekpijlers vertoont en het laatgothische boogfries in de benedenmuren. Men lette op den nog zichtbaren overgangstoestand op den hoek van het transept en den zijbeuk van het koor. Het beeld, dat de bevoering hier biedt, wijst niet op overgrootte zorg voor de daar nog aanwezige oude grafzerken.

Afb. 58. Zuidgeest. Teek. 1671 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

Goed bewaard is nog de oude sacristy aan de noordzijde van het koor (afb. 35), waarvan men den ingang ziet in het transept op afb. 31. Ook hier weder vindt men de bewijzen van grootsche, doch onuitgevoerde verbouwingsplannen.

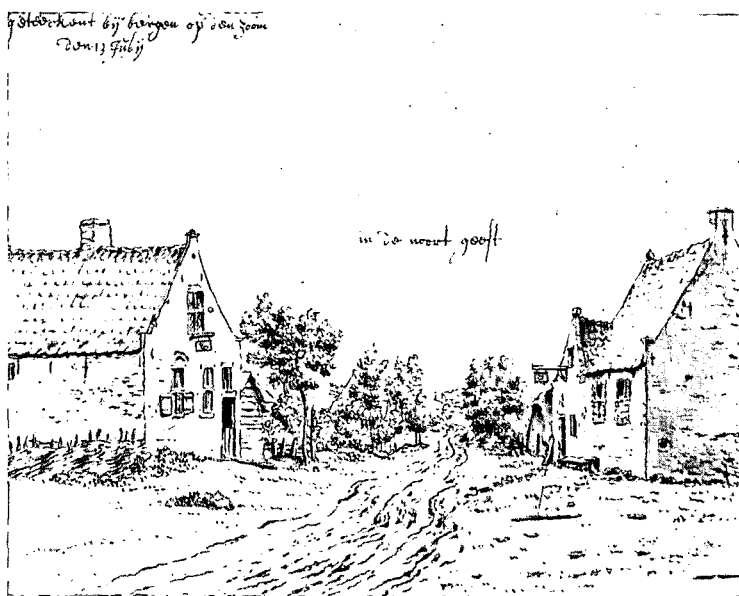
Binnen deze kerk stonden vroeger meerdere fraaie grafmonumenten. Vooreerst de grafkelder van de Bergen op Zoomsche heeren, welke na den bouw der nieuwe kerk in 1563 werd overgebracht naar de H. Sacramentskapel: „trois caves sepulchrales, que monseigneur a ordonné de faire devant le saint sacrement en la nouvelle église”. Bij het overbrengen in 1565 van de stoffelijke overbrenghselen van Jan mette Lippen en zijne echtgenooten zijn deze in een nieuwe kist gesloten en werd dit in een

Afb. 59. Zuidgeest. Teek. 1671 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

opschrift vermeld (zie de opschriften: Taxandria V. 68 : 137). Bij de plundering op 8 Nov. 1580 is „dese sepulture binnen en buyten ontbloot geworden van alle hetgheene wechdraghens weerdich was” (de Rouck). Onder het afbreken en opruimen van de puinen der nieuwe kerk in 1699 en 1700 kwam de grafkelder bloot. Bij deze gelegenheid heeft Jacobus Koppers de opschriften der kisten opgeteekend, welke in Maart 1702 naar de kapel op het Markiezenhof werden overgebracht. Ook hier werden de graven, vooral door de

Franschen, geplunderd en onteerd. Op bevel van Willem I werden de overblijfselen bijeengezameld en 28 Oct. 1829 plechtig in de nieuwe R. K. Kerk op de Markt bijgezet. De ambtenaren belast met het opmaken van het Kon. Besluit dienaangaande spreken van de graven van de Lippe!

Afb. 60. Noordgeest, naar eene teek. van c. 1671 (Verz. N. Brab. Gen.).

Afb. 61. Beleg van het Huis Woude in 1583. Naar eene kopergravure.

Graftomben. a. Adr. v. Reimerswaal † 6 Mei 1533 en Joanna van Glimes, † 16 Maart 1532. (Afb. 36 en 37). Van dit monument schreef Max Rooses: zoowel de figuren als de groteske ornamenten behooren tot het zuiverste en fraaiste, wat de eerste Vlaamsche renaissance heeft voortgebracht, iets wat niet weinig zeggen wil, wanneer men zich herinnert, hoe ongeëvenaard smaakvol en vindingrijk onze meesters beeldhouwers van dien tijd, de voorlopers of tijdgenooten van Vredeman de Vries en Cornelis Floris, waren. Op

de platte zerk tusschen twee gegroefde pilasters, die een kroonlijst dragen, zijn de twee overledenen knielend afgebeeld.

b. Hieronimus van Tuyl, h. v. Serooskerke, † 4 Mei 1570 en zijne echtgenoot Eleonora Micault, † 1539. De portretten der ontslapenen zijn in half verheven beeldhouwwerk op eene zerk in blauwe steen gebeiteld en in knielende houding voorgesteld. De wapenschilden der familiën vormen een lijst rondom den grafsteen.

c. Judith van Aeswijn, † 23 Sept. 1625, echtgenoot van Willem de Rydt, gez. v. Broechen: twee knielende marmeren beelden onder eene driedubbele arcade.

d. Louis de la Kethulle, † 12 Oct. 1631 en zijne tweede echtgenoot Emerentsia van Ravensway, † 1634: een marmeren driedubbele Ionische arcade met een St. Jorisbeeld op de bekroning. De beelden, die levensgroot moeten geweest zijn en in de arcade knielden, zijn verdwenen.

e. Charles Morgan, † 22 Dec. 1642. Op eene tombe van „wit spierwit albast” ligt het beeld van den Engelschen krijgsman in harnas: twee figuren, de vrouw en de dochter van den overledene, bevinden zich in eene nis achter den doode (Afb. 38). De boorden dezer nis waren versierd met koperen schilden. Zie over de familiën en levensbijzonderheden: Taxandria 1924.

Vroeger stonden er nog meer monumenten: voor de Baxen, gemaakt door Bernard Jansen, en volgens Leydekker „overdekt met enkel toetsteen”; van Bruce, gevallen in een tweegevecht (Taxandria X : 3 en 23), „en dat een konststuck was”.

Grafzerken in groot getal, welker opschriften nog nimmer met zorg zijn

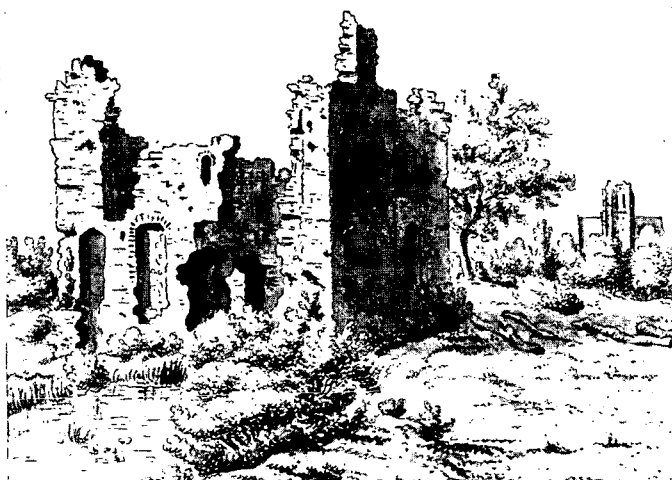
Afb. 62. Huis te Wouw. Teekening door H. E. Brouërius aetate 12. (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

Afb. 63. Kasteel te Wouw. Teek. door J. de Graeve 1671. (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

opgenomen: Jan de Bergaigne, † 11 Sept. 1652 (Sassen I 117); v. der Meeren (Sassen I); Corn. Beyers van Voxdael, 1543; Alb. Dauberger, † 1600; Philips Boullin, † 1541; Francois Manteau, † 1557; Johan v. d. Bosch, † 1641; Judocus Batz, stadhouder, de vriend van Erasmus, 1504, 1530, enz. enz.

Hogerberg schrijft naast de Grootte Kerk: Sinte Lambrechtskerke. Aanleiding tot deze vergissing meen ik te mogen vinden in het verkeerd begrijpen van de stichting van Lambert de Cu(i)per. Deze had zijn groot kapitaal bij testament bestemd voor een soort klein kapittel, welks leden iederen dag de kerkelijke getijden zouden moeten zingen in het koor. Voor de bezitters dezer prebenden, welke meestal worden aangeduid met den naam van Lambertijnen, had de erflater ook huizen aangewezen nabij het kerkhof, de tegenwoor-

Afb. 64. „Meikhuisje bij Wouw”. Teek. van J. de Graeve 1671
(Verz. Frov. N. Brab. Gen.).

dige Paradeplaats. De fondsen dezer stichting zullen bij het overgaan der stad in 1580 niet goed bekend zijn geweest, zoodat de vergissing der nieuwe bewindvoerders bij het geven van inlichtingen aan den teekenaar gemakkelijk te begrijpen is. Men hoorde spreken van de Lambertijnen en meende, dat deze naam afkomstig was van den patroonheilige. Er kan toch geen enkel document worden vertoond, waaruit blijken zou, dat of de oude kerk of de nieuwe kerk aan den H. Lambertus was toegewijd.

De toren aan deze kerk, waarvan reeds sprake is in 1402, schijnt gelijk met de

kerk opgetrokken, doch nimmer voltooid te zijn geweest. De zware onderbouw wettigt het vermoeden, dat de ontwerper een grootsch en imposant geheel moet hebben bedoeld. De oude afbeeldingen, welke ten dienste staan, geven vier verschillende afdekkingen: 1. de tekening van Dürer vertoont een voorloopige overkapping (Afb. 6); 2. de gravures van Luyken en Peeters-Bouttats en ook de afbeelding op den plattegrond van Hogerberg geven den toren-spits te zien, zooals deze omstreeks 1563 gemaakt is; 3. Bij de belegering van 1622 doorboorde een kogel den toren: de herstelde spits geven de gravures van de Graeve en Pronk; 4. na de verwoesting in 1747 werd de afdekking geplaatst van heden, in den volksmond bekend als „de peperbus” (Afb. 29). De toren is geheel ingebouwd.

De Roomsche-Katholieke kerk met den ingang aan de westzijde van de Markt is gebouwd in den zgn. Waterstaatsstijl. De eerste steen werd gelegd in April 1825, de plechtige inwijding had plaats 23 Sept. 1829. De toren werd afgebouwd in 1846.

Het groote altaar is in 1861 gebouwd door den schrijnwerker C. J. Rogier te Bergen op Zoom en den beeldhouwer Peeters uit Turnhout, volgens de teekening van den architect Cels uit Brussel, en daarin is opgenomen het tafereel der Verrijzenis, afkomstig uit de oude schuurkerk. De communiebank, en een der Biechtstoelen zijn afkomstig uit Zuid-Nederlandsche kerken. De remonstrans is in de 18de eeuw door een van Lanschot aan de kerk geschonken.

Luthersche kerk, is gevestigd in het westelijk gedeelte van de oude kloosterkapel van het St. Margrieten-klooster, op den hoek van de Minderbroeders- en Geweldigerstraat en thans door eene rechte zoldering afgedekt. De oude kapel is een heel eenvoudig baksteen gebouw, vermoedelijk uit het midden der 15e eeuw en ver-

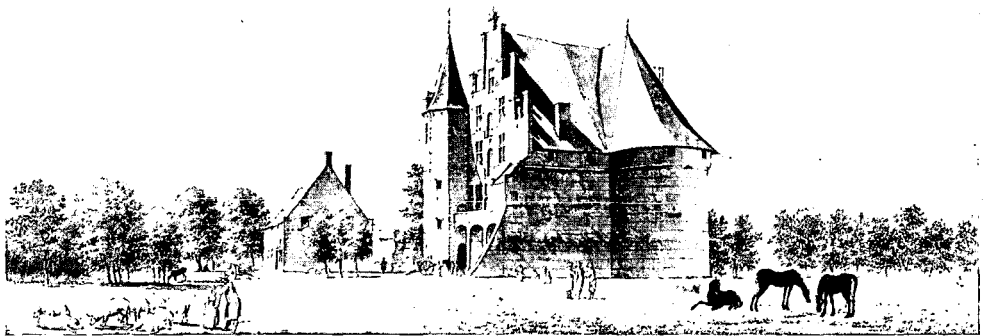
Afb. 65. Het kasteel te Wouw, met de ruïne. Teek. van S. Fokke, 1772, naar C. Pronk, 1748 (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

bouwd in 1634, met slechts één transeptarm en wel aan de zuidzijde. In de rechte koorafsluiting, waartegen een woning is gebouwd, staat een met baksteen profiel omlijst venster. Aan de noordzijde is het dak geheel doorgetrokken over de er tegen aan gebouwde huisjes. In de zuidzijde zijn nog zichtbaar twee koorvensters met witte steen omlijst, en in het schip vier vensters, waarvan drie met baksteen omlijsting. De gebinten der op zolders nog zichtbare houten kap zijn versierd met gesneden rosetten, allen naar hetzelfde motief. Uit de geschiedenis van het St. Margrietenklooster kan haar bouwtijd worden afgeleid. Over hare lotgevallen is weinig te vertellen. In 1551 schonk Jaqueline de Croy eene bijdrage voor den aankoop van klokken. Op verzoek van Leycester werd zij beschikbaar gesteld als kerk voor het Engelsche garnizoen en later nam de Waalsche gemeente haar in gebruik. In 1701 werd in het midden van het schip een muur gebouwd, zoodat ook de Luthersche gemeente er godsdienstoefeningen zou kunnen houden. Dit gedeelte — het achterste gedeelte — is bij haar nog in gebruik. Het grootste gedeelte van het kerk-

gebouw is ingericht als zaal voor ouden van dagen, die er door de zusters van het St. Catharinagesticht verpleegd worden.

VERDWENEN KAPELLEN.

St. Maartenskapel (Afb. 40) op den hoek van de Wouwsche straat en Blauwehandstraat, met vierkanten toren, waarop reeds in 1495 een uurwerk stond. Of het besluit van 28 April 1588, om dit uurwerk met slag over te brengen naar den Grooten Toren als halfuurslag, uitgevoerd is, weet ik niet; in 1604 wordt nog gesproken van „de orlogie van

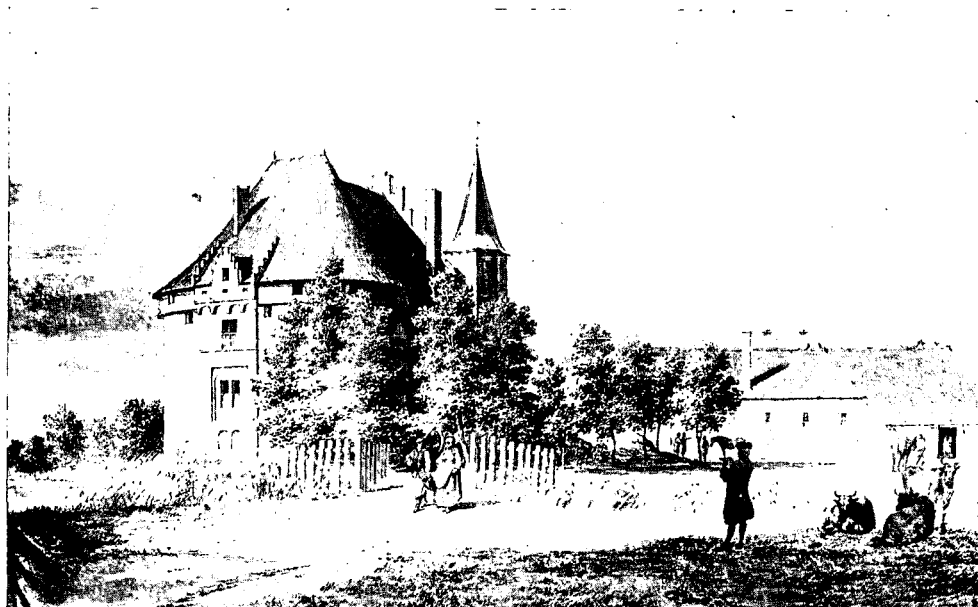

Afb. 66. Het Kasteel te Wouw, aan de achterzijde (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

St. Martenskapel geheel gerepareerd en schoongemaect". In deze kapel moesten de leprozen de H. Sacramenten ontvangen. Op het terrein van dit gasthuis was een kerkhof, waar in 1489 een kruis geplaatst werd: in 1555 werd daar een terrein gewijd als kerkhof voor hen, die aan de pest waren gestorven. Door bemiddeling van aartshertog Matthias van Oostenrijk stond de stadsregeering „de capelle van Sint Martensgasthuys af aen die van de gereformeerde religie tot liberteyt ende exercitie van hunne religie", gelijk 10-Oct. 1578 afgekondigd werd. Of het ernst was met hun verzoek 26 Nov. d.a.v. om herstelling „om uyten regen ende wint hueren dienst te mogen doen", blijkt niet. In 1587 worden voor die kapel „predikstoel, lessenaer, tafel en banken" gemaakt, ten dienste der Engelsche soldaten, voor wie hier, na verzoek van den gouverneur William Rede, godsdienstoefeningen werden gehouden. Bij de uitbreiding van het garnizoen werden o.a. in 1592 hier soldaten gelegerd en paarden gestald. In 1605 werd de kapel ingericht tot Latijnsche school en woonhuis

van den meester, maar tijdens het beleg van 1622 werd de kapel wederom gerequireerd om er ruitery in te legeren. In 1643 werd zij afgebroken op verzoek van den gouverneur Beverweert. De toren bleef staan; deze werd in 1721 in eigendom overgedragen aan het landsbestuur. Maandag 31 Juli 1747 brandde de toren af (Folkers).

O. L. V. k a p e l aan de zuidzijde van de straat en met den ingang aan den toren van dien naam en ook te bereiken langs een gang uit het huidige Londenstraatje, vroeger met recht „Capelstrate” geheeten. Zou de ligging tegen den eersten wal aan geen reden

Afb. 67. Het kasteel te Wouw aan de achterzijde. Teek. door C. Pronk (Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

mogen zijn om haar een hoogen ouderdom te geven? In 1447 schonk de stad 3 pond „te hulpen van hoir tymmeraigen en de metselryen”, en in 1483 „1200 tichelen, 25 fannelen, 10 vorsten.” Het gilde van St. Jan Baptist was hier gevestigd. In 1534 nam de markies het beheer der kapel-eigendommen aan zich. Na de algemeene plundering in 1580 kwam het gebouw geleidelijk tot verval en werd het in 1590 voor stalling ingericht. In 1627 werd be- raadslaagd het vervallen gebouw met den grond te verkoopen, en bij besluit van 22 Maart 1629 werd op „de erve, waerop eertijds een capelle heeft gestaen” de waag gevestigd, welke hier bleef tot in het begin der 19de eeuw.

St. J a n s k a p e l op het e'nde van het St. Gertrudisstraatje, thans de Bruine- vischstraat. „Engelse Lijs” droeg 5 Juni 1523 aan Jan III over het eigendom van „Stien cameran metten hove, gronden ende alle den toebehoirten mit oick eender capelle neffens

één gestaen", in genoemd straatje liggende. De kapel had een torentje met spits en uurwerk; zij was eenigszins vervallen, maar na hersteld en op nieuw gemeubileerd te zijn werd zij in 1525 geconsacreerd; wekelijks werd er eene H. Mis gelezen. Vier later jaren bestemde dezelfde Jan III dit gesticht voor dertien oude mannen „dienaers geweest zijnde ofte geweest hebbende van den huise van Bergen", waarvoor hij een jaarlijksch inkomen van 300 Rijnguldens aanwees uit zijne goederen van Vosmeer en Standaardbuiten. Aan dit nieuwe godshuis werd ook een inwonend priester verbonden, die tot vier H. Missen in de week verplicht was. In den inventaris der kapel-meubelen worden ver-

Afb. 68. Ruïne van het huis Haerle bij Wouw
(Verz. Prov. N. Brab. Gen.).

meld: „een tapyt met een Sint Jan daerop gewrocht; een dobbel L. vrouwebeeld hanghende in der capelle; een Sint Jansbeelde boven den aultair met diversche stucken van de passie van houte gesneden ter zijde van dat beeld; een schilderye op den aultaer van houte, sluytende met twee dueren, innehoudende die geborte ons Heren, der oblatie van de Dnye Coninghen ende Circumcisie.”

O. L. V. kapel op
het staekken nabij de
St. Jacobspoort ongeveer ter

hoogte van de zoutziederij der firma Kok, gebouwd in 1470 door de stad ten behoeve van het schippersgilde. In 1574 brandde het kapelletje af, een „cloxken" van 103 pond en twee „metalen candelaers" van 44 pond werden verkocht, en de inkomsten werden aangewezen voor eene dagelijksche H. Mis in de kapel bij de Gevangenpoort.

St. Jacobskapel aan de oostzijde van de Vischmarkt ter plaatse, waar lange jaren het Protestantsch weeshuis gevestigd is geweest. In Taxandria XXIX: 133 heb ik eenige overdracht-akten medegedeeld om de plaats en de omgeving dezer kapel nader te kunnen aanwijzen. Hier was gevestigd de broederschap van St. Jacob van Compostella, welke in de naast-gelegen godshuisjes aan de pelgrims een onderkomen moest verstrekken. De inkomsten dezer broederschap werden in 1583 geschonken aan het ziekenhuis, daar zij „by drye ofte vier personen in onsalicheyt opgegeten worden". Nog in de 17e eeuw kwamen personen aanspraak maken op de inkomsten, wyl zij de bedevaart naar Compestella hadden volbracht. Zeker in 1593 was de kapel afgebroken.

St. Petruskapel wordt in de registers van den aartsdiaken van Kempenland voor het eerst in 1405 vermeld, zoodat zij vermoedelijk korte jaren te voren zal gebouwd

zijn. Zij stond aan de oostzijde van de Hoogstraat, achter de huizenreeks, ongeveer ter hoogte van het weeshuis der Broeders van Huibergen. Vermoedelijk is het straatje ontstaan voor den toegang naar deze kapel. Zij was voorzien van een torentje, dat in 1507 dringend herstel noodig had en in 1595 als gevaarlijk voor de omgeving werd afgebroken. De kapel werd nog in 1671 als woning verhuurd. — Bij officieele gelegenheden werden den „ingelanden van Borchvliet tot drye reysen toe met den gesworen dienaere rechtelick de weet gedaen, te comparerene, erste in sinte Peters cappelle nae douwe costume, tot min h. drossart huys, daerna tot Borchvliet in de vierscaere.”

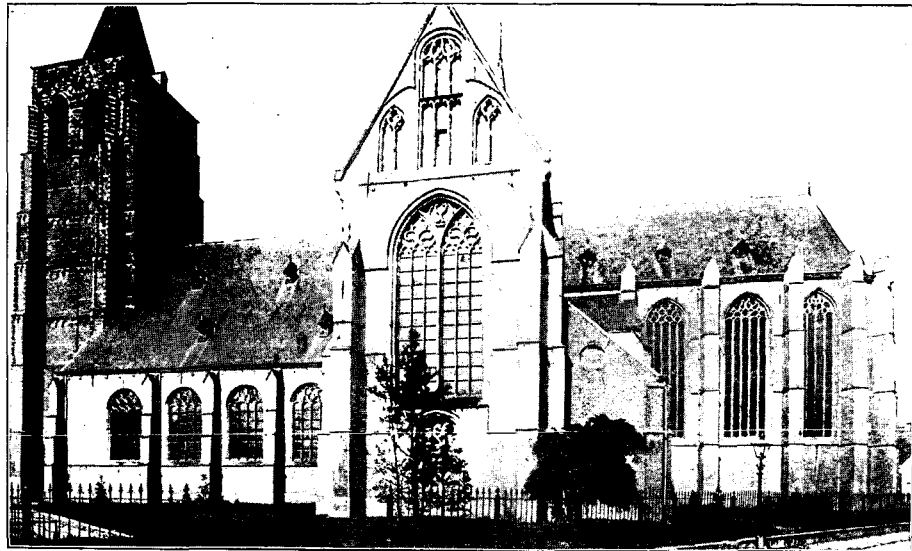
Afb. 69. Dorpsgezicht te Wouw. Teek. van C. Pronck (Verz. Prov. N. Brab. Gen).

S t. G e r t r u d i s k a p e l te Borchvliet staat reeds opgegeven in het aartsdiakonale register van 1400. Over de plaats, w a a r het juist heeft gestaan, zijn de plattegronden het niet eens. Hogerberg teekent het ongeveer ter plaatse, waar de dijk van den Augusta-polder zich aansluit bij de hoogte van Oud-Borgvliet, terwijl van Deventer het schijnt aan te duiden aan het begin dier hoogten naast het Kijk in de Pot.

In 1445 doet Jan mette Lippen lezen „een misse in sinte Gertrudencapelle op sinte Gertrudenaer.” Als beneficianten dezer kapel vind ik vermeld Nicolaas van Lier, na wiens bedanken de heer „krachtens zijn heerlijk kasteel-recht” het beneficie in 1505 schenkt aan Ladislaus de Aa, uit het bisdom van Kamerijk; van 1536-1548 heer Jan Bloemaert, die de verplichtingen doet vervullen door heer Jan Hermans (1536-'44) en heer Willem van Woensdrecht (1547); in 1588 Robert, den zoon van den rentmeester Merten van Cleve;

deze bedankt in 1572. De administrateurs dezer kapel moesten een afzonderlijke rekening bij den heer indienen, waarin zij in 1528 meerdere jaren te kort waren gebleven.

Nabij de kapel stonden drie godshuisjes voor ouden van dagen, welke in 1553 herstelling noodig hadden. Vooral op den feestdag der patroonheilige werd het kapelletje druk bezocht. Na het bedanken van Robert van Cleve wordt de rentmeester van het zuidkwartier opdracht gegeven „tegen den aenstaenden Geertruydendach zal hy die cappelle chieren, gereet ende toemaecken ten dienste ende eere Gods, ende diezelve voer deze tijt gade slaen, die offerhande ontfangen ende mit administreren van dien voorts doen bij assistentie van de oude vrouwe, tot noch toe deselve capelle mede bewaert hebbende.” Leroy in zijne Notitia Marchionatus weet nog te vertellen van de ruïne dezer kapel in 1622, waarheen meerdere

Afb. 70. R. K. Kerk te Wouw.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

katholieken op den feestdag van St. Gertrudis ter bedevaart gingen en hun offerpenningen in de muurspleten neerlegden.

In de nabijheid dezer kapel lag eene fontein met zoet water, welke vooral door de belangstelling van Frederik Hendrik beroemd is geworden. Wellicht stellen de lezers belang in eene eenigszins uitvoerige verklaring.

Naast het kasteel van Borchvliet lag van ouds een groote lusthof, waartoe ook een doolhof behoorde. Markies Antonius, die op het kasteel van Borgvliet meermalen doorluchtige gasten herbergde, o.a. Karel V, liet dit park vergrooten en verfraaijen. O.a. kocht hij een geheele hoeve met huis, schuur, stal en erf „om beede de doolhoff grooter te maecken”, en zoo spreken de rentmeesters in het vervolg van den ouden en den nieuwen doolhof. De oude doolhof wordt aangeduid: „beneden de fonteyne” en onder den markies

Jan IV werd deze hof „met het hoofken van plaisancien” aan een tuinier verhuurd.

Het nieuwe deel van het park bestond uit „den wijngaert met heur toebehoerten ende met den cruythoff ende met den nyeuwen doolhoff bij de fonteyne”, en elders wordt deze laatste aangeduid „oistwaerts van de fonteyne”. Bij deze fontein had de stal gestaan, welke voor de uitbreiding gekocht was, want in 1536 schrijft de rentmeester: „op mijns heeren stal, nu de fonteyne” en: „op mijns heeren stal was bij de fonteyne”. Nu komt het mij waarschijnlijk voor, dat deze plaats dezelfde is als in een opdracht-akte van 5 Jan. 1505: „een hoeve metter huysinghe dairop staende, ghelegghen buyten de Boschpoorte an de strate, daer men nae sinte Gheertruydencappelle toegaet vast aen de drincke aldaer”. De paardendrenk van 1505 was omgezet in een fontein in den lusthof van het kasteel. Op Allerheiligen 1570 brak de oude of middeldijk door, waarbij de oude doolhof door het Scheldewater werd overstroomd. Een tweede en derde doorbraak had plaats den 4 en 21 October 1574 en wel in den „dijk bij Heynken Bals hoff aen de fonteyne”.

Vijftig jaren later wordt het kamp Kijk in de Pot aangelegd. Op verlangen van Frederik Hendrik wordt aan de Schelde een achtkantig gebouwtje gemetseld rondom de fontein (Afb. 40). Kende men toen de juiste plaats? Het water werd geroemd om zijn helderheid, ja men meende zelfs, dat het geneeskundige kracht bezat. Al heel gauw schijnt de mode om dit water te gebruiken verlopen te zijn en Faure maakt zich ongemerkt tot tolk van den twijfel aan de bijzondere eigenschappen van dit water. — Ik geloof, dat aan de hand van deze gegevens niemand eenigen band zal willen leggen tusschen de devotie der katholieken tot de H. Gertrudis en de bron hier aan de Schelde. Vóór de hervorming bestond deze blijkbaar ook niet.

KLOOSTERS EN GESTICHTEN, ALLEN VERDWENEN.

Het h o s p i t a l e of gastenhuis alhier ontving reeds in 1246 van Godfried van Breda een legaat van drie Leuvensche ponden. In de 14e eeuw zeker beschikte deze instelling over het terrein begrensd door de Wouwsche straat, Gasthuis- of Blauwehandstraat, Kettingstraat en Pape Norijsstraat, nu Oude Wouwsche straat. Tot nu heb ik geen enkele aanwijzing gevonden, dat dit huis door kloosterlingen bediend werd. In 1441 schonk de stad 14 pond „ter hulpen van de timmeringe ende metselrien”, terwijl in 1471 in „eenen bogairde achter tgasthuis” een gebouw werd opgericht „omme de zieken van der haestige ziecken te logeren”. Met de oprichting van een nieuw ziekenhuis buiten de Wouwpoort werd besloten „d’oude gasthuys met zijnen kerckhoff te doen prophaneeren”. Voor de verdere lotgevallen zie St. Maartenskapel en het Militair Hospitaal.

Het St. Elisabeth-gasthuis buiten de Wouwpoort. Reeds in Augustus 1478 kreeg de stad eene aanbieding „van ennige joncffrouwen ende zusterskens uut Hollant om een godshuus alhier te funderene”. Zoo zij van hare oversten toestemming verkregen, zou de stad haar eene bijdrage van 25 gulden schenken tot aankoop „van erffenissen buyten de Woutse poirt”. Het blijkt niet, of dit plan tot uitvoering is gekomen. Niet lang daarna moeten zich hier toch geestelijke zusters gevestigd hebben, afkomstig uit het Groote Gasthuis van Leuven, dat vooral door de tusschenkomst van Margaretha van York eene algeheele

hervorming naar den Windesheimschen geest had aangenomen. Het waren Augustinessen, welke zich 9 Jan. 1522 stelden onder den prior van Groenendael bij Brussel. De stichting erkende Katharina Knoppers als „fundatersse”, welke bij akte van 14 Juli 1515 aanzienlijke inkomsten beschikbaar had gesteld. Zij was eene dochter van Nicolaas K. en Elisabeth uit Reimerswaal en gehuwd met mr. Willem Coelgeenenson, lange jaren burgemeester

Afb. 71. Gezicht in de R.K. Kerk te Wouw.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

dezer stad. Haar echtgenoot had reeds in zijn testament inkomsten geschonken voor het naar hem genoemde St. Willemsgasthuis, waar 13 oude mannen moesten worden opgenomen en verpleegd; naar hunne kleeding werden zij later „Blaubroers” genoemd. Aan dit zusterklooster besloot Jan III bij oorkonde van Januari 1525 op te dragen de verpleging der zieken. Bij die gelegenheid hief hij het gasthuis op in de Wouwsche straat, deed een nieuwe inrichting openen in de Rozenmarijnstraat voor zwervers en vagebonden (het Rabauwenhuis) en schonk inkomsten voor het bouwen van „een goede bequame edificie van dormiter, refteren ende beyaert voir de zusters naervolgende den patrones daeraff gemaect”. Dezelfde schonk in zijn testament een aanzienlijk legaat aan dit ziekenhuis, dat op verzoek der executeurs bestemd werd tot het bouwen van een pesthuis. Door verschillende omstandigheden had het gasthuis voortdurend met geldgebrek te kampen. Op bevel van de la Garde, 3 Jan. 1582, werd het gesticht afgebroken en de zieken ondergebracht in het St. Margrietenklooster. Op den plattegrond van v. Deventer wordt heel duidelijk de plaats aangegeven: aan den weg tegenover het stationsgebouw tusschen den Paralelweg en het baantje naar de Balsche baan en een weinig verder, waar deze weg zich vereenigt met den straatweg naar Wouw, de leprozenhuizen. Een voortzetting van dit ziekenhuis is het stedelijk gasthuis, dat in het laatst der vorige eeuw het St. Catharinagesticht heeft verlaten, — en van het St. Willemsgasthuis: het oud-mannenhuus in de Goudebloemstraat.

dezer stad. Haar echtgenoot had reeds in zijn testament inkomsten geschonken voor het naar hem genoemde St. Willemsgasthuis, waar 13 oude mannen moesten worden opgenomen en verpleegd; naar hunne kleeding werden zij later „Blaubroers” genoemd. Aan dit zusterklooster besloot Jan III bij oorkonde van Januari 1525 op te dragen de verpleging der zieken. Bij die gelegenheid hief hij het gasthuis op in de Wouwsche straat, deed een nieuwe inrichting openen in de Rozenmarijnstraat voor zwervers en vagebonden (het Rabauwenhuis) en schonk inkomsten voor het bouwen van „een goede bequame edificie van dormiter, refteren ende beyaert voir de zusters naervolgende den patrones daeraff gemaect”. Dezelfde schonk in zijn testament een aanzienlijk legaat aan dit ziekenhuis, dat op verzoek der executeurs bestemd werd tot het bouwen van een pesthuis. Door verschillende omstandigheden had het gasthuis voortdurend met geldgebrek te kampen. Op bevel van de la Garde, 3 Jan.

Onser Vrouwenbroeders van Mechelen of Carmelieten hadden hun cellen tusschen de Coevoetstraat en het Vrijthof met een uitgang in de Huijbergsche straat. Reeds in 1403 woonden zij hier. In 1488 werden hun huizen gedekt met tichelen. Met volmacht van Mr. Pieter Lupus „doctoir in de godheyt en prior des goidshuys van de Carmelieten binnen Mechelen” wordt 18 April 1578 een huis in de Rozemarijnstraat verkocht aan Huybr. Peeters, secretaris van Huijbergen.

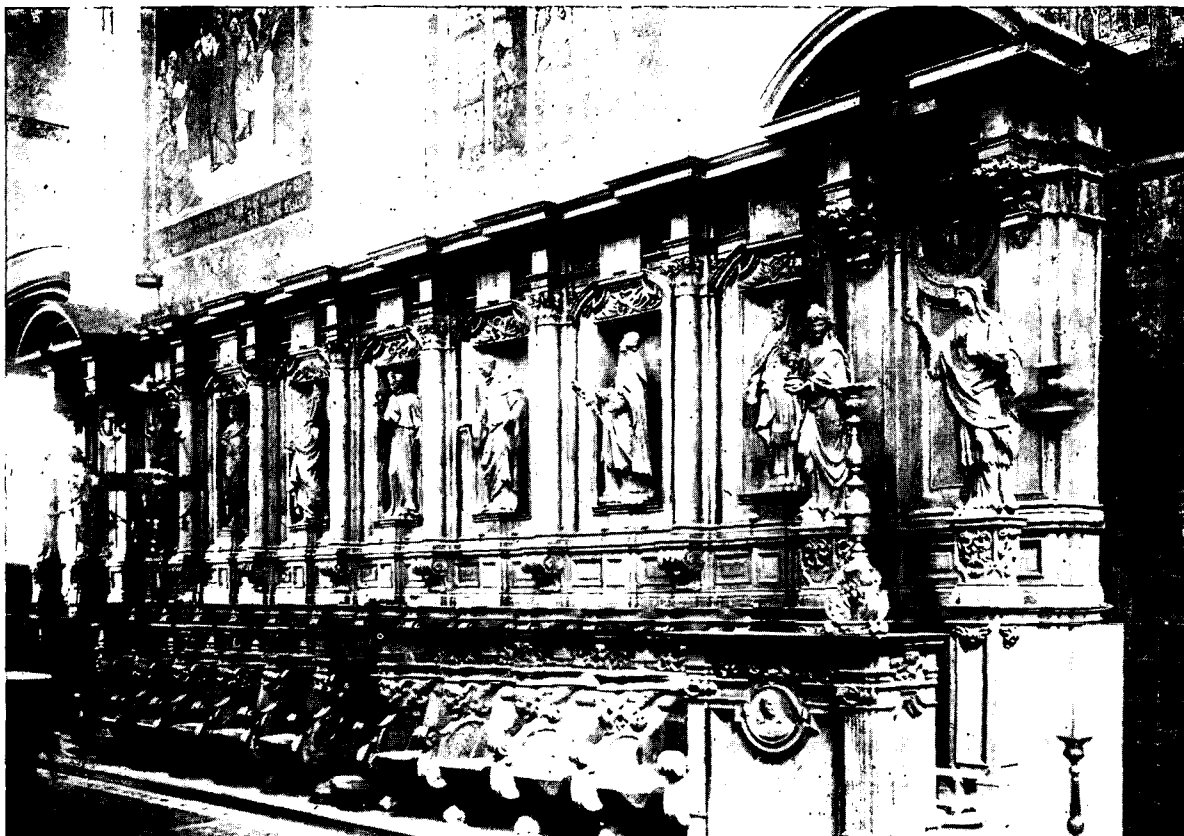
Cellezusters aan de zuidzijde van de huidige Huijbergsche straat met de georiënteerde kapel op het achterterrein, zooals op de plattegrond van Hogerberg duidelijk staat aangegeven.

Deze kloosterlingen woonden reeds in 1397 in deze stad. Bij de algemeene plundering in 1580 werden zij vermoedelijk gespaard, wellicht omdat zij „altijd gestaen hebben en nog staen onder de wereldlijke jurisdictie van de magistraat, buiten alle autoriteyt der geestelijckheyt en alle stādlasten, hoe ook genaemd, gedragen hebben”. Op last van prins Maurits, 2 Juni 1600, kregen de moeder en drie conventualen een jaargeld van 25 Karels gulden. In hare plaats werden in 1603 leeken-vrouwen aangenomen ter verzorging „van die mette contagieuse siecte geïnfecteert sijn”. Nadat de besmettelijke ziekte had opgehouden, nam de magistraat 28 Febr. 1606 het besluit „het celle sustersconvent” af te breken, de meubelen te verkoopen en het aanwezige lijnwaad te schenken aan het gasthuys. Het besluit schijnt niet geheel te zijn uitgevoerd, daar in 1613 Abraham Coster, de predikant van Woensdrecht, Ossendrecht en Putte, zijn intrek kon nemen in het cellezusteren klooster.

St. Margrieten-klooster in het blok tusschen de huidige Minderbroedersstraat en de Vischmarkt, op het uitgestrekte terrein, heden ingenomen door het St. Catharina-gesticht. In de Geweldigerstraat lag de Grebbe open en zoo werd het klooster in den regel aangeduid als: „boven de grebbe” of „aen de noortzijde van de grebbe”.

Omstreeks 1430 worden in deze buurt voor het eerst zusters aangetroffen, vermoedelijk Grauwzusters. In 1461 vraagt Jan mette Lippen den bisschop van Luik toestemming er te mogen bouwen „eene capelle ofte kercke met outaren ende kerckhove daeraen liggende” voor de zusters van den regel van de H. Franciscus uit het klooster te Hasselt. Plechtig werden de zeven zusters, met Barbara van Aerschot als overste, 21 September 1461 te Bergen ontvangen. In 1470 was het aantal zusters geklommen tot 36; op verlangen van Jan mette Lippen namen zij 16 Augustus van dat jaar den strengeren regel van den H. Augustinus aan en sloten zich, na bekomen verlof van den paus in 1475, aan bij de congregatie van Windesheim. De overste van Groenendael werd in 1486 belast met het toezicht, zoodat de rectoren kloosterlingen dezer communititeit waren. Na de aanneming van den Augustinessen-regel werd het Bergsche klooster, ter herinnering aan de kort geleden overleden weldoenster Margaretha de Sainct-Simon, geplaatst in de bescherming harer patrones met bijvoeging: in het dal van Josaphat. In 1517 bouwden zij een nieuw pand. Dit klooster stond bekend als zeer rijk, zoodat de plundersaars in 1580 er een welkome buit hoopten te vinden. Reeds in 1542 en 1546 werd het echter vrijgesteld in het betalen der beden „en consideration de leur povreté” en bij de overstromingen van 1570 en '74 verloren zij

de inkomsten in de polders rondom de stad. In 1551 waren ook de zusters van het eeuwenoude Emaus onder Hildernisse opgenomen in Sint Margriet. Bij de plundering door „soldaten en eenighe borgers” in 1580 waren de kloosterlingen, 23 in getal, verjaagd uit haar woning. Bij besluit van 2 Dec. 1580 werden twee schepenen als beschermers aangewezen, zoodat zij haar klooster weer konden bewonen. Langzamerhand namen meerdere zusters de wijk

Afb. 72. Koorbank in de R.K. Kerk te Wouw.

Uit: Gids voor Bergen op Zoom.

naar Antwerpen, waar zij door de goede zorgen van den bisschop in een convent harer orde werden opgenomen. — Na de afbraak van het gasthuis buiten de Wouwpoort werden de zieken met de zusters hierheen overgebracht. Overste der gasthuiszusters was Anna Blyenborch (reeds in 1585), der Sint-Margrietzusters Anna Keyser (in 1589 zeventig jaar oud), welke tot procuratrix had Catharina Dijck. Daar de beste zusters het klooster verlieten, is het geen wonder, dat er spoedig ernstige klachten werden geuit over de verhouding tusschen verpleegsters en zieken, voor het grootste deel soldaten van het talrijke garnizoen. De Engelsche gouverneur Thomas Morgan stelde 7 Nov. 1589 een instructie vast voor den

gasthuisvader, Hendrik Foorde, een sergeant van de compagnie Engelschen onder kapitein Asselton. — Zooals de gedenksteen in den gevel aanwijst, werden in 1631 de woningen als gasthuis gebruikt verbouwd, terwijl de woningen aan de Vischmarkt werden ingericht tot weeshuis. — In 1837 werden religieusen uit het gasthuis te Breda belast met de verpleging der zieken.

Minderbroeders op het onbebouwd terrein tusschen de oostzijde van de Moutmolen-, nu Minderbroedersstraat en den weg langs de vesten. Uit de tekening op den plattegrond van Hogenberg ontwaart men heel goed den vierkanten vorm der kloostergebouwen, waarbij de kerk de zuidzijde inneemt; tot haar leidt een pad recht uit de Minderbroedersstraat. Op verzoek van Jan mette Lippen vestigden zich hier de Minderbroeders: „anno 1464 den 12en Meye op Sinte Servaesdach quaemen de minnebroers tot Bergen alhier”. De kloosterkerk wordt gebouwd in 1473, en in 1487 wordt door den heer aan de kerk aangebouwd onder afzonderlijk dak een eigen „oratoir”. Om de vier jaren maakten twee paters uit dit klooster een pelgrimstocht naar Jerusalem: de burgers, die hen vergezelden, werden bij thuiskomst opgenomen in de broederschap, welke Jan mette Lippen na zijn tocht naar het H. Land schijnt te hebben opgericht. In verband hiermede vond ik in de heerlijkheidsrekening een eigenaardige bijzonderheid: „Brixius den boeckbinder, van eenen brunen scoen te maken, die men te Jerusalem seynden soude vore d’observanten aldaer beset by mynen ouden heere, zoe de droisate dat oic affirmeerde”. — Generaal kapittel werd hier gehouden in Augustus 1473 en Juli 1502. — De Minderbroeders vielen als eerste slachtoffers der nieuwgezinden: op 15 Aug. 1580 werd geheel het klooster met de kerk uitgeplunderd en werden de inwoners op straat gezet. En onder de eischen, welke „die van de gereformeerde religie” aan het stadsbestuur stelden, komt op de vierde plaats: „dat men die van de religie overlevere de sleutels van het Minnebroedershuys, om eenen van de predicanten daerinne te moghen logheren”. Na enkele jaren, in 1586, besloot het bestuur de overblijvende ruïnen af te breken en de materialen in de stadsschuur op te bergen, daar „de minnebroeders kercke oft het residium van dyen dagelycx wordt meer en meer gedomolieert ende geheel gebroken”. Op het kerkhof wordt in 1605 „een nyeuw poyerhuys” gebouwd, en de drossaard W. v. d. Rydt deed er in 1623 eenen bogaard aanleggen, de vijvers uitdiepen en voorzien van visch „tot grooten chierate van de plaetse aldaair”. — Bij het bouwen van de huizen voor de militaire waschbazen rondom 1858 werden daar meerdere zerken opgegraven, afkomstig uit de kloosterkerk. Waar deze zerken zijn opgeborgen, is mij niet bekend.

Het Cellebroedersklooster aan de oostzijde van de Lange Nieuwstraat, heden de Korenbeursstraat. Het juiste jaar hunner vestiging in deze stad staat opgeteekend in de stadsrek. 1474 — 1 Maart — 1475: „opten VIIen dach van Julio gesconcken den Cellebroederkens, alsdoen hier gecomen: III potten wijns”. In 1478 schonk hen de stedelijke regeering 200 ponden grooten brab. in vier achtereenvolgende jaren uit te betalen „in hulpe huerer tymmeringhen”; in 1484, 600 tichelen, 16 fannelen en 14 vorsten. Wellicht was dit voor het dak hunner kapel, welke zeker in 1491 reeds gewijd was, en wel „opten

XVIen dach van Augusto, dwelck was den dach van der kerckwidinghe". In 1493 sloten de broeders eene overeenkomst met de stad, waarbij zij erkenden, dat de kloostergebouwen het eigendom van de stad waren. — De congregatie der Cellebroeders kende in elk huis maar een of twee priesters voor de geestelijke bedieningen, de overige leden der gemeenschap waren „leekbroeder" en hadden voor taak de ziekenverpleging aan huis.

In 1579 waren er slechts twee kloosterlingen overgebleven, de overste Christiaan

Afb. 73. Koorbank te Wouw, Noordzijde.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

Cammekens met een socius. Bij het bespreken van plannen om een deel hunner inkomsten te bestemmen voor het ziekenhuis, werden tegen beide Cellebroeders ernstige klachten ingebracht en wel van dien aard, dat de overste gevangen werd gezet op de Steenpoort. Alleen de persoonlijke tusschenkomst van zijn provinciaal, broeder Pieter Willems, heeft erger voorkomen, want in de vergadering van het Leenhof werd reeds als voorbeeld aangehaald, dat „in voerledentiden hier eenen cellebroeder is gehangen geweest by vonnisse van wethouders deser stadt". — Ik vermoed, dat de verzorging der pestlijders reeds aan de Cellebroeders ontnomen is geweest, daar in 1577 een meester Cornelis Verdonck „pestmeester" genoemd wordt. Na den overgang der stad naar de Hollandsche zijde worden door de stad in 1582 als ziekenverplegers aangenomen meester Gilles van Kouwendael, pater en Augustijn van Huyst, medepater. — Na meerdere onderhandelingen vaardigde prins Maurits 15 Dec. 1597 het besluit uit om de gebouwen en inkomsten van dit klooster te bestemmen tot weeshuis. De bescheiden „aengaende den convente van de Cellebroeders, berust hebbende onder den droisaerd Lion saliger" werden van stadswege in Augustus 1608 geïnventariseerd. Omstreeks 1699 werden de gebouwen gedeeltelijk afgebroken en de weezen geplaatst in een gedeelte van het St. Margrietenklooster, en wel aan de Vischmarkt. Het later uitsluitend Protestantsch weeshuis werd in 1884 verplaatst naar het huis de Blauwe Hand, in de 16e eeuw de brouwerij van den markies.

Eene afbeelding van dit klooster werd geteekend door Hogerberg in het Straatgevecht; op de plattegrond staat de kerk een huis verder in de straat.

In 1579 waren er slechts twee kloosterlingen overgebleven, de overste Christiaan Cammekens met een socius. Bij het bespreken van plannen om een deel hunner inkomsten te bestemmen voor het ziekenhuis, werden tegen beide Cellebroeders ernstige klachten ingebracht en wel van dien aard, dat de overste gevangen werd gezet op de Steenpoort. Alleen de persoonlijke tusschenkomst van zijn provinciaal, broeder Pieter Willems, heeft erger voorkomen, want in de vergadering van het Leenhof werd reeds als voorbeeld aangehaald, dat „in voerledentiden hier eenen cellebroeder is gehangen geweest by vonnisse van wethouders deser stadt". — Ik vermoed, dat de verzorging der pestlijders reeds aan de Cellebroeders ontnomen is geweest, daar in 1577 een meester Cornelis Verdonck „pestmeester" genoemd wordt. Na den overgang der stad naar de Hollandsche zijde worden door de stad in 1582 als ziekenverplegers aangenomen meester Gilles van Kouwendael, pater en Augustijn van Huyst, medepater. — Na meerdere onderhandelingen vaardigde prins Maurits 15 Dec. 1597 het besluit uit

Het **B e g i j n h o f** even buiten de Verlorencostpoort is een der laatste stichtingen van Jan mette Lippen. Uit het heerlijkheids-archief meen ik te mogen opmaken, dat meer ertmalen stappen gedaan zijn om hier een Begijnhof gevestigd te krijgen. O.a. werd in October 1445 door Jans jeugdige gemalin „haestelike eenen brieve aengaende den saken van de begynen uut Hildernisse” gezonden aan „mynen jonker” te Middelburg, waar hij ook een bezoek had gebracht aan het Begijnhof. Blijkens de stadsrekening 1446-47 schonk de stad dat jaar niet alleen een bijdrage voor harde dakbedekking aan „den beghinen”, maar ook, nog een som gelds „den susteren int begijnhof in hulpe hare timmeringhe, die sy nootelicken te doen hadden”. Bijna veertig jaren later, in 1482, is er een rechtsgeding voor den raad van Brabant „aengaende den beghijnhove” en wordt „de erve van den beghijnhove” door commissarissen uit dien raad getaxeerd. — In 1484 worden te Herenthals en te Mechelen aangevraagd „copien van der institutien van den begijnhove”. Eindelijk bij akte van 14 Dec. 1490 hadden de deken en het kapittel der St. Geertruikerk de plannen goedgekeurd, waarop de pauselijke goedkeuring verkregen werd 28 Aug. 1495 en die van den diocesanen bisschop 6 Nov. 1498. Het verplichtte jaargeld voor den pastoor was voor een goed deel verkregen uit een legaat, dat Aeghte Backers en hare dochter in 1489 aan de stad hadden vermaakt. Het leenhof nam 26 April 1495 het besluit, „dat men t begijnhof, dat langhe in wesen es, leggen sal buyten de Woutse poerte aen de noortzyde, ende beghinnen soe men alderierst sal connen ende moighen”. Op allerlei wijzen werd het bouwen van het hof door de regeering gesteund, zoodat in November 1498 kerk en begraafplaats door den wijbisschop van Luik konden ingewijd worden. In de omsluiting van het hof stonden nog in 1550 woningen van wereldlijke personen, „welche die selve gebruycken naer hair geliefte tot banquetteren, bollebanen te houdene ende diergelycke”. De Begijnen werden bij de plundering in November 1580 verjaagd en reeds veertien dagen nadien werd besloten „de materialen van de kercke” te verkoopen. De andere huizen deelden spoedig hetzelfde lot. De grafzerken uit de kerk werden in 1673 opgezonden naar 's-Gravenhage, waar zij verwerkt werden aan het Mauritshuis (Taxandria XV: 9). Op de plaats, waar dit gesticht heeft gestaan, werd omstreeks 1590 „een nieuw bolwerk gemaect”.

BIJZONDERE GEBOUWEN.

Het **M a r k i e z e n h o f** (Afb. 41—43). Het is wel waarschijnlijk, dat de heeren van Breda vóór de verdeling in 1287 een eigen huis in de Scheldestad hadden. Voor de eerste maal vind ik „myns heren hof” genoemd in een schepenbrief van 1385. En uit de oudste heerlijkheidsrekeningen (1385—1396) blijkt, dat Hendrik II van Boutersem er zijn vast verblijf had. In 1393 wordt door Hein Docken „de fauten ghemaect bynnen mijns heeren herberghe tot Berghen”. Hiervoor werden geleverd 22.000 steenen en 100 voeten „trappen”. Meer uitvoerige bouwberichten worden gevonden in de rekeningen van den rentmeester van Jan mette Lippen. Om deze met meer vrucht te kunnen volgen, zal ik hier eerst laten volgen eene beschrijving van het hof uit het begin der 19e eeuw, welke ik overnam uit een handschrift in de collectie-Cuypers.

„Het Markgraven- of Princenhof staat aan de oostzijde van de Lange Mee- of For-

„tuinstraat over de Beurs. Het is een zeer uitgestrekt gebouw of liever een zamenhang „van verscheide gebouwen, alle in den gothiekschen smaak in verschillende tijden aangelegd, „zijnde waarschijnlijk omtrent den jare 1290 door Gerard van Wezemale gesticht, doch „daarna aanmerkelijk vergroot, vooral door de heeren uit der huize van Glimes, wiens „stamwapen niet alleen boven de poort of voornaamste ingang, ¹⁾ maar op meer plaatsen „werd gezien.

„Dit hof bevat binnen deszelfs bebouwdens omtrek drie open plaatsen of b a s s e s „c o u r s genaamd, rond welke de onderscheide gebouwen, kamers, vertrekken en andere

Afb. 74. Biechtstoel in de R.K. Kerk te Wouw, zuidzijde.
Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

Afb. 75. St. Lambertusbeeld,
aan een biechtstoel in de
R.K. Kerk te Wouw.

Uit: Gids voor Bergen op Zoom.

„noodwendige verblijven zijn aangelegd. — I. Tot de eerste dier open plaats (Afb. 44) gaat „men in door de groote poort over de Beurs, zijnde deze plaats rondom met gebouwen bezet, „als aan de noordzijde een reeks vertrekken en kamers, die laatselijk verstrekt hebben tot de „wooning van den Raad en intendant van Mattenburg († 30 Oct. 1790: Tax. X: 202), be- „nevens eene overwelfde en voor het vuur beveiligde archiefkamer; aan de oostzijde, de griffie, „de leenkamer, zijnde een schoon vertrek over eenige jaren door schoon stukadoorwerk

¹⁾ Het wapen van Gl. boven de poort over de beurs in grauwe arduinsteen gehouwen werd op den c. 1795 afgebroken ingevolge van het verbod van alle openbare adellijke onderscheidingsteekenen.

„aanmerkelijk verfraaid, de poort om tot de tweede basse-cour te gaan benevens eene nog „daar naast zijnde kamer. De zuidzijde bevat de zaal van den heiligen Christoffel, dus „genaamd naar de afbeelding van dien heiligen, welke boven de schoorsteen in steen uit- „gehouwen is. Aan de westzijde heeft men de poort langs welke men inkomt, de portiers- „woning en eenige vertrekken, die gemeenschap met de gebouwen der noordzijde hebben.

„II. Op de tweede basse-cour of ope plaats is de woning van de concierge, de brouwe- „rij, de broodbakkerij, (Afb. 45), de koetshuizen (remisen) en stallen zoo voor paarden als „voor muil dieren.

„III. De derde basse-cour (Afb. 46) is een langwerpige vierkante plaats met blauwe „Namensche stenen bevoerd; aan de westzijde heeft men een lange overwelfde gang, welke „op colommen rust en welke tot verscheiden woningen en vertrekken den toegang geeft, als- „mede tot het zoogenaemt prince-kwartier, zijnde een afzonderlijk gebouw door Mauritz, prins „de la Tour d'Auvergne op het laatst der 17e eeuw aangelegd en uit verscheiden ruime „zalen, kamers en kabinetten bestaat, die alle hun uitzigt hebben op een fraaie bloemtuint, „aan welkers einde een groot gebouw is, voorheen tot een vogelvlucht geschikt. Agter dit ge- „bouw is nog een groote tuin, thans in den Engelsche smaak aangelegd, welke een uitgang „op het klinkerplein aan de Vischmarkt heeft.

„Behalve de aangehaalde zalen, kamers en vertrekken heeft men nog verscheide „mindere aanzienlijke plaatsen, zalen en keukens etca, alle gelijkgronts, zijnde de vertrekken „op de eerste verdieping ten naasten bij als beneden afgedeeld. Voorheen pronkte dit hof met „een zeldzame hoge toren van eene achtkantige gedaante, welke bij yder verdieping ver- „breede en dienvolgens van boven merkelyk breder dan beneden was. Deze toren door ouder- „dom bouwvallig wordende, is in 1780 tot op de hoogte der overige gebouwen afgebroken, „nadat alvorens in 17. . ¹⁾ de prins van Auvergne de spits die dezelve voorheen dekte er „had doen afnemen en met eene sierlijke ballustrade deed omringen. Ook was deze toren „merkwaardig, wijl dezelve aan de noordzijde verscheidene voeten overhelde, hetgeen men „zegd, dat opzettelyk bij den opbouw zoude zijn gedaan, tenminste is het zeker, dat aan de „grondslagen, die inwendig gedeeltelyk voor een trap der kelders dienen, geene de minste „sporen van verzakking zijn te zien.”

Het jongste gedeelte is het Prinsenhof, opgetrokken tusschen de grebbe en de huizen aan de noordzijde van de Kortemeestraat (Afb. 47). Hier werden kort voor 1532 door den heer aangekocht: „het huis neffens mijns heeren huys, geheeten den cleynen mortier, ende daerneffens eenen huysse geheeten trepken”. Dit laatste droeg ook den naam van „den ouden salm” en stond blykens een opdracht van 1505 op den hoek van de Kortemeestraat. De eigenaar, een „keteler of plattijnmaker” ontruimde in 1534 „tmoortierken”, dat in 1551 een open plaats was, dus afgebroken was. Over de grebbe lag hier een brug, welke in onderhoud was bij den heer en m.i. toegang gaf tot het oudste hof, dat stond aan de binnenplaats onder III aangeduid. De heerlijkheidsrekening over het jaar 1435—'36 immers boekt: „doe men die nieu brugge maecte over mijns jonckeren hof tot Bergen, was daer nedergevallen mijns jonckeren muer van Jan Pecx erve plach te sine ende was gestort in die grebbe”.

¹⁾ In 1708 volgens Faure.

Over de inrichting van dit oudste hof vermeldt de rekening van 1437—8 eenige bijzonderheden: „gedect op mijns jonckeren huus, dat Jans van Herlair was, optie schrijfcamer: 4^{1/2} duizend riets; — op die voirs. schrijfcamere, die camere boven in 't groot huus, ende dat cleyn camerken aen de schrijfcamere verhemelt ende dat oude verhemelt afgebroken; — verscoeyt den muer van der voirs. schrijfcameren, verkocht die carteele voren, die wintbergen achter op beide zijden, ende vermetst die dore midden in den huys". Plan heeft

Afb. 76. Lavabo in de R. K. Kerk te Wouw.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

er ook bestaan „die oude cameran af te leggene ende te doen vermakene”, waarvoor 8.000 tegelen werden gekocht. Nadat Jan II zelf het beheer in handen heeft genomen, worden groote herstellingen uitgevoerd, o.a. aan het „verscoeyen van den langen huuse”. In 1441—2 metselt meester Henrick van Antwerpen aan den „windelsteen”, waarvoor hij 34 voet „dacklijsten” levert; „de cappe van den windelsteene” is groot „3 royen, 1 derdendeel en 4 duumen”; boven in den wenteltrap wordt in 1444 door een schrijnwerker „eenen nieuwen contoire” gemaakt. In „de sale” moest in 1445 „Jan de beeldeverwer eenen sinte Kerstoffs ende 111 kandelaers verwen met gruenen”, en in „de grote eetkamere, waarboven tportael was ende kontoer”, stond evenals in „mejoncfr. camere” een schoorsteen. In 1440 wordt opgetrokken „den muer vore ter straten”. Waarschijnlijk is deze later gemaakt tot den langen overwelfden gang met kolommen, want in 1521 werd „gedect opte galerye van den ouden hove”, dezelfde voorzeker als in 1525, toen een „galerye gelegd met thyras ende thegelsche steenen, dwelck nyet gehouden en heeft, zoo dat tselve is opgenomen geweest ende daarna mit loot overleet”.¹⁾ Bij de aanbouwing van het Prinsenkwartier zal deze galerij overbouwd zijn geworden.

In de laatste tien jaren van zijn leven ondernam Jan mette Lippen een verbouwing van zijn hof, waarvoor de stad hem eene subsidie schonk van 2.000 Rijnguldens in drie jaren tijd te betalen. In ruil daarvoor schonk de heer bij brieven van April 1485 meerdere privileges, bekend als het „privilege van de zaal”. Van de uitgaven voor dezen bouw kennen wij alleen de eindcijfers: 198 ponden in 1485; 537 ponden in 1486 en 113 ponden in 1487,

¹⁾ In de vergadering van de rekenkamer, 21 Juni 1525, wordt genotuleerd: „Pieter de Keyserre ende de thyngieter comende van Lalais ende gevisiseerd hebbende de looden galerye van tsapelhuys aldair, ghedain heir rapport voor mijns heren raidt, daraf men zal adverteren mijnen here”.

„also dat blijkt bij eenen bouck”. Deze „nieuwe sale” zullen wij denkelyk moeten vinden in het huis, dat de noorderzijde van het kleine binnenplein afsluit en met zijn hoogen puntgevel aan de straat staat.

Zijn opvolger was met dit verblijf niet tevreden en reeds een jaar na zijns vaders dood wordt een begin gemaakt met den bouw der kapitale huizen rondom het groote binnenplein I.

Van deze werkzaamheden hebben de heerlijkheidsrekeningen ons gelukkig meer bijzonderheden geboekt. Vooreerst weten wij met zekerheid, dat de bouwmeester is Anthonie Keldermans. Jaarlyks werd hem, van 1495—6 af, een jaargeld betaald van 12 cronen „omdat hy tot myns heeren nyeuwerck toe sijn sal”, boven de dagloonen, in elke rekening juist opgegeven. In het jaar 1511—'12 neemt voor het eerst zijn zoon Rombout Keldermans

een gedeelte der werkzaamheden over, die al spoedig een vast jaargeld ontvangt. Naast de uitbetaling in de rekening 1521—'22 verantwoord staat aangeteekend: „ordineert myn heere hem vortan gheen gaigen te geven”. De voornaamste metselaar was Pieter de Keyser uit Bergen op Zoom, die in de volgende rekeningen met Anthonis van Bouloingen advies geeft over uitbetalingen voor afgeleverd werk.

Afb. 77. Schepenzegel van Halsteren.

Afb. 78. Schepenzegel van Halsteren.

De eerste werkzaamheden, waarmede Anthonie K. belast werd, waren het aanbrengen van verdiepingen op de zaal

in 1484 begonnen: „Gheert Walraven, die genomen heeft ten minsten pryse ende hem besteedt: den solder te leggene boven de zale tot Bergen, den hoochsten solder de ribben te verhouden, te scharen, te bespreyen — den sagers die tspreytsel ghesaecht hebben, ende hebben gesneden 191 sneden”. Uit een anderen post blijkt dat „de cameran boven de zale” met wagenschot werden bekleed.

Eenige jaren werd vermoedelyk niet gebouwd, maar in 1504 wordt het werk flink aangepakt: „het nyeuw werck in myns heeren hof te B. begonst XXe Aprilis XVe viere nae Paesschen tot ultimo Septembris eodem anno: bottelrye, salette, cokene met gardemangier ende alleye heeft gecost in witten steen, backsteen, calck etc.: 766 ponden”. De volgende rekeningen hebben ons slechts de eindcijfers der uitgaven bewaard: 1682 ponden in 1505; 1573 ponden in 1508; 1397 ponden in 1509; 823 ponden in 1512; 349 ponden in 1513; 321 ponden in 1514 en 188 ponden in 1515 (rek. 1498, '99 en 1500; 1510 en '11 ontbreken). De groote St. Christoffelschoorsteen, waarvoor het beeldhouwwerk in Mechelen werd gereed gemaakt, werd in den zomer 1521 geplaatst (Afb. 53); in het najaar werd de overhuiving aangebracht door Laureys den steenhouwer, dien Keldermans naar Bergen op Zoom zond. Ter beoordeeling, wáár juist de schoorsteen werd geplaatst, kan nog de volgende post dienen uit de rekening 1521—2: „ontfangen veynsterie rabat mit den calumpnens ende mit den derpels ende latteylen tot 1¹/₁ cruysveyenster tot behoef van den veynsters aen de nyeuwe schouwe

in de zale". Het volgende jaar werden „ter ordonnancie van mynen heere ter relacien van Anthonis van Bouloingen ende Pieter de Keyser" geverfd „drie veinsteren in de zale ende de schouwe".

De achtkantige toren in den noordwestenhoek van het groote binnenplein werd in 1523 aangeduid als „den groten thoren, daer den zeeridder opstaet".

In hetzelfde jaar werd ook het dak van de kapel met leien gedekt. Volgens Faure „étoit la chapelle garnie d'une belle tribune et d'un buffet d'orgues qu'on ne faisoit pas difficulté de comparer à celui du fameux chateau de Versailles".

Na den dood van Jan IV in Spanje werd door Alva beslag gelegd op al zijn nagelaten goederen. De meubelen van het hof werden ingepakt en naar Antwerpen vervoerd om verkocht te worden. Het meubilair der kapel werd later teruggevoerd, zooals blijkt uit de rekening van den rentmeester Jaques Mahieu over 1576—'77: „bet. joncheer Simon van de „Werve de somme van 29 k.g. 2 st. voer de remboursement van ghelycke somme, die „heer Dyerick van de Werve betaelt hadde voer het rantsoene van zeecker drie groote „stukken schilderie, eenighen ornamenten, tsamen dienende totte cappelle van tgroot hoff, „mitsgaders van dyverssche instruymenten musickaelen etc. volgende den inventaris „hierby gevueght, die de Spaenjaerden in de sacq van Antwerpen vercoopen wouden, „welcke ter ordonnantie van den superintendent Seroeskercke daer gevoert waeren om aldaer „beter bewaerdt te zijne".

„Op de capelle boven de galerie" werd 4 Februari 1578 het huwelijk gesloten tusschen Jan van Wittem en Margaretha van Merode.

Op last van den prins van Oranje werd bij schrijven van 11 Mei 1582 aan Gaspar Kinschot inkwartiering op het hof verboden „pour la conservation de la maison seigneurale". Ook prins Maurits geeft in een brief van 28 April 1588 blijken van belangstelling in dit hof. Dezelfde schrijft 10 Juli 1609 aan de stedelijke regeering, dat Herman, graaf van den Berghe, tijdens zijn verblijf binnen B.o.Z. „secretelyck binnen shuis" zijn godsdienst mag uitoefenen, doch dat zij geen enkelen burger zal toestaan daaraan deel te nemen.

De onderhandelingen over het Twaalfjarig Bestand werden hier gehouden.

Bij het beleg in 1747 is „merkwaardig het hof van den Marquis verschoont gebleven".

Tijdens de Fransche bezetting was het ingericht tot militair Hospitaal.

Bij de onderhandelingen tot het verkrijgen van een ruim kerkgebouw voor de katholieken is ook het Markiezenhof daarvoor genoemd geworden.

In 1818 werd dit hof door de stad aan het rijk in bruikleen afgestaan, welke het inrichtte voor kazerne.

Het Stadhuis. Aan de noordzijde van de Markt, ongeveer in het midden, staat het imposante raadhuis, welks gepleisterde gevel een luide aanklacht is tegen de elkaar opvolgende gemeente-besturen der laatste 75 jaren. Dit stadhuis bestaat eigenlijk uit drie afzonderlijke huizen: het middelste, drie vensters met den ingang, is het oude stadhuis; west ervan het huis geheeten de Olifant; oost, vier vensters, het huis Leeuwenbergh. Van het oude stadhuis weten wij, dat het had een „puye of poirtael", waaronder de ingang tot den kelder; dat in 1469 e.v. de kapel werd gemeubileerd.

Het huis Leeuwenberg heeft een heele geschiedenis: in 1461 was het in zijn geheel eigendom geworden van den heer, die het in 1480 aan de stad overdroeg ten dienste van de Engelsche kooplieden. Bij overeenkomst van 13 Juli 1498 ontruimden deze dit huis en vestigden hunne kantoren in een huis in de H. Geeststraat.

Over den Olifant met de overwelfde poort heb ik Taxandria XXIX: 159 de overdracht van 16 Jan: 1517 in haar geheel gepubliceerd. Het huis was 2 April 1490 door burgemeester Willem Coelgeensoen voor de stad in eigendom verkregen, en werd 2 Mei 1494 overgedaan aan Peter Geertzoon van Cleve. Later schijnt het stadsbestuur wederom plannen te hebben gemaakt, daar 7 Oct. 1500 de Breede Raad bijeen was geroepen om te beraadslagen „oft men dat huys van der stadt wegen aenveerden wilde oft niet”. In de vergadering van 6 Febr. 1573 werd besloten den „com metter privilegien” uit de kerk over te brengen en te „stellen boven sint Annenpoorte neffens het comptoir van den rentmeester”. In 1686 werden drie huizes in de St. Annastraat door de stad aangekocht „tot voordere ruymte voor de secretarie”. Bij den verkoop in 1516 was bedongen, dat „van nu voortae de poort open sal gebruyckt worden by den inwoonenden” van het St. Anna straatje.

Afb. 79. Raadhuis te Halsteren en Kerk.

In 1605 werd door Melchior Houck „seker beworp gemaict dienende tot den patroon van een nieuwe puy”. De voorgevels van het stadhuis en van Leeuwenborg waren in 1611 „duer ouderdom soo vervallen ende vergaen”, dat ernstig beraadslaagd werd over het vernieuwen van den gevel. Twee plannen waren ingediend; niettegenstaande het geldgebrek werd het „model van eenen nyeuwen gevel” gekozen. Men hoopte de kappen der beide huizen te kunnen behouden, maar bij het afbreken van den gevel kwam men tot de bevinding, dat dit onmogelijk was. Burgemeester Cornelis Adams legde 31 Juli 1611 den eersten steen voor dezen gevel, welke nog hetzelfde jaar gereed kwam. De gevel werd versierd met „drye pryden”, de dakvensters met vier, en „boven opten houck van het dack werden twee groote pieramieden” geplaatst, alles van roodkoper gemaakt door den „ketelaar Govaert Maryniszone” en verguld door den schilder Robrecht van Coninxloo. Voor een nieuwe pui aangenomen door Cornelis Pieterszoon werden door Anthoni de Fyer twaalf „gepalysterde

pylaren" geleverd uit Antwerpen. Vermoedelijk stond daarin het stedelijk wapen „met den wildeman", dat in 1632 door Daniel Prins werd verguld. Deze pui werd vernieuwd in den tegenwoordigen vorm in 1740. (Afb. 49).

In 1700 heeft de horlogemaker Lantschot uit Middelburg „eenen schoonen sonnewyser" in de gevel geplaatst, deze is omstreeks 1840 verwijderd.

De twee achtergevels werden in 1619 afgebroken en nieuw opgetrokken. De binnenplaats achter het huis is omgeven door een open zuilengang met daarboven opgetrokken vertrekken (Afb. 50) en wordt afgesloten met een alleen aan de zijde van de binnen-

plaats versierd poortje.

Over de indeeling van binnen kan nog worden medegedeeld, dat in 1489 de scrijwercker „eene welfsele" maakte „opt tresoir opter heeren camer"; dat in 1528 „de dinghcamer metten portale" beschoten werd door Jan Noyts, den scrijwercker; en dat in 1551 dit vertrek „in grote pericule was omme te vallen": de weeskamer werd in 1544 afgebroken en nieuw opgetrokken aan de zijde van het huis De Molen (oost van Leeuwenberg).

Afb. 80. R. K. Kerk te Halsteren in 1911.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg.

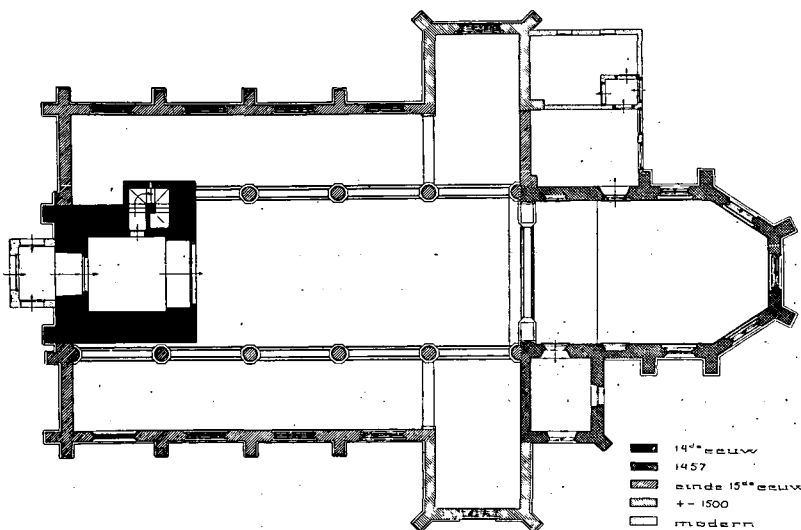
Het huis De Olifant was in 1612 eigendom van de stad, want in dat jaar werden materialen van de huisjes in het St. Annastraatje verkocht, „dair nu de comptoiren van de secretarye ende griffier gemaect sijn". In 1619 werd „eenen bequamen houten trap gesteld op te roocamer (waar in 1612 een nieuwe deur was gesteld) in den hoek neffens de schouwe dienende tot eenen opganck totte nyeuwe camer staende jegens over de rentmeesterscamer" (Afb. 51 en 52). — In 1746 werd besloten tot het maken van „eenen nieuwen gyselkamer onder de schepenskamer". Omtrent 1840 zijn er, zoo verhaalt burgemeester A. J. L. de Roock, om aan den openbaren dienst te kunnen voldoen twee nieuwe zalen getimmerd, waarvoor een allerinteressants lokaal, de oude crimineele rol, met eikenhout beschoten, moest wijken; zoomede de met ijzeren traliën afgeschoten voorhal.

„In de tegenwoordige achterzaal staat sinds 1840 de St. Christoffelschoorsteen, (Afb. 53) „afkomstig uit de werkplaatsen van den Mechelschen steenhouwer, Rombout „Keldermans. Bij de plaatsing op het stadhuis werden in plaats van de verdwenen sluit-

„steenen tusschen de gescheiden spitsbogen twee onbehouwen, lompe, vooruitstekende „kardoezen aangebracht op welke een drietal onbeduidende wapentjes zijn gebeiteld. De „overhuiving was reeds in het hof opgeruimd, toen door de militaire deskundigen een lagere „zoldering in de zaal gelegd werd en als een sta in den weg werd afgebroken.”¹⁾

Voor de beschrijving van dit kunststuk kan ik het best die van burgemeester de Rook volgen in het tijdschrift van Sassen, met verbetering van eenige fouten.

Op twee machtige bundelzuilen rust een fraai geprofileerd entablement; hierop staat een geweldige steen, uit één stuk, als ondergedeelte van den mantel. In dien staanden dwarssteen, ongeveer 1 M. hoog, is in 't midden uitgehouwen het wapen van Glymes, met den keten van het Gulden Vlies er om heen; als helmteeken de wilde ezelskop, reeds in 1362 door Hendrik van Bautersem gebruikt; schildhouders zijn twee stappende leeuwen. Op vijf consoles, rijk met fantastische beesten en kinderfiguurtjes versierd, rust de eigenlijke schoorsteenmantel, welke door zes gothische bundelpilasters in vijf vakken wordt verdeeld. Het middelste vak stelt voor den H. Christoffel, met het Christuskind op den schouder en den bloeienden dadelstam in de vuist. Rechts de kluis naar met den lantaarn in de hand, bij wien na lang omzwerven de

Afb. 81. Plattegrond der vroegere R.K. Kerk te Halsteren.

reus aankomt, links het hutje aan den oever der rivier, waar Christoffel zich vestigt. In de buitenvakken een staande leeuw met een standaard in de klauwen, de een met het wapen Glymes-Bautersem, de andere met het wapen der echtgenoot van Jan III van Glymes, Adriana van Brimeu. In de zijstukken zijn aangebracht de wapens van Jan mette Lippen en zijne echtgenoot en van zijn zoon en opvolger en genoemde Adriana van Brimeu.

De bundelpilasters duiden nog op het gothische tijdperk, zoo ook de monsterdierjes, maar de leeuwen, ofschoon de beeldhouwer ze nog niet goed op hun pooten durfde zetten, zijn reeds niet meer de oude heraldische wonderbeesten; zij beginnen meer de natuur te naderen. De consoles en eenige andere onderdeelen vertoonen renaissance-motieven,

¹⁾ Ik geloof, dat de zegsman van dezen schrijver zich vergist; blijkbaar is de zoldering nooit verlaagd geweest.

terwijl de menschelijke figuren ongetwijfeld uit de Italiaansche school spruiten; de lijnen hebben niets meer van het oud-gothische beeld.

Verder bevonden zich volgens v. Mansveldt op het stadhuis:

een houten St. Christoffelbeeld, bontgeverfd, met in de rechterhand een geweer in plaats van den boomstam; geschilderde portretten van: Jan mette Lippen; Jan III van Glimes; Jan IV van Glimes, en zijne echtgenootte Marie de Lannoy (Afb. 1—4); Karel Theodoor van Zulzbach en zijne echtgenootte Maria Elisabeth van Zultzbach; Andreas August, graaf van Pretorius in 1748 benoemd tot gouverneur van B.o.Z. en in 1759 van Sluis; Van Vosbergen; Mr. Gerard van Overstraeten, den gouverneur-generaal van Oost-Indië; groote schilderij van Lazarus. In deze opgave van advokaat Van Mansfeldt ontbreekt het portret van Francois Egon, prins van Avergne, markies van B.o.Z., overl. 27 Juli 1710, door Faure vermeld, over welk geschenk 7 Febr. 1704 het stadsbestuur zijn dank uitsprak.

Het Militair Hospitaal, vroeger Gouvernementshuis in de Wouwsche straat. In Februari 1591 koopen de gebroeders Paulus en Marcellus Bax „het Hooghuis, dat in gebruik was van Cesar Porquin, heer van Moermont. Door de volgende gouverneurs van Bergen op Zoom is dit huis steeds bewoond geworden. Op verzoek van Lodewijk van Nassau, heer van Beverweert, gouverneur 1642; 1658 werd aan de westzijde „de plaets vierkant gemaakt om alsoo van tsalet van den heer gouverneur bequamer uitsicht te scheppen”. In 1771 werd een „schoone woning geheel uit den grond opgebouwd”, waarmede bedoeld zal zijn de buitenmuren, daar de gewelven in den binnenbouw oudere afkomst aanduiden. Bij Kon. Besl. van 21 Juni 1818 werd het gebouw voor Militair Hospitaal bestemd en werd aan de stad in ruil gegeven het Markiezenhof.

De Waag is in het geheel gemoderniseerde dubbele pand op het Zuivelplein niet meer te herkennen. Op verzoek van de bewoners van Zuivelstraat en Kerkhofstraat belooft Hendrik I van Boutersem bij brief van 19 Juli 1355 zijn waag te zullen vestigen op „de erfenisse, die voertijts was Coliins Pieterssoens, gelegen westwairdt jegens tgesthuus van Bergen opten hoec, die leedt tusschen die twee straten, die een streckende westwairt totter marct toe ende die andere achter neffens tkerckhoff zutwaert”: dit pand was door hen aangekocht en den heer aangeboden. In 1514 verantwoordt de heerlijkheidsrekening eene uitgave van 632 ponden voor „der nyeuwen wagen”. Drie jaren te voren had de heer twee huizen gekocht, west van de Waag, nl. de Groote en de Cleyne Slang, welke in 1525 werden afgebroken tot „groote commoditeyt voir de wage”. — In het begin der 19e eeuw was er de synagoge van de Israëlieten gevestigd; ruim dertig jaren geleden werd er botermijn gehouden.

Spuihuis ter plaatse, waar de grebbe in de haven komt. Omstreeks 1525 werd „opten thoire” van het spuihuis een uurwerk geplaatst. Het tegenwoordige spuihuis dagteekent uit de 18e eeuw. In 1473 en volgende jaren was „de plaetse opter stadspoybrugge over lanc gegonnen den thollenaer van Yersickeroort”, aan den kant van de Z. K. Haven.

Arsenaal aan het einde van de noordzijde der haven, werd in 1880 ingericht tot infanteriekazerne.

Kazerne op de Korenmarkt, gebouwd op de plaats waar in de 18e eeuw de katholieken hun kerkgebouw en pastorie hadden. Voor den aankoop dezer panden had de stad in 1844 eene leening van 15.000 gulden aangegaan.

VERDWENEN GEBOUWEN.

Lakenhal, waarin, volgens het cijnsboek van 1359, 104 personen een „stal” hadden, stond aan de zuidzijde van de Markt, op den hoek van de Hoogstraat. „Den 5en dach van Sporkelle” 1386 kocht Hendrik v. B. een rente af van 20 Lovensche ponden, welke een Jacop van Hoboke daarop bezat. Bij akte van 20 Juni 1399 droeg dezelfde heer aan de stad in eigendom over „alzulke huusinge ende erfenisse mitter temmeryngen, die daer nu op staet”. Later werd er een torentje aangebouwd, naar den buurman Symon Lem genoemd, waarop reeds in 1441 een uurwerk was geplaatst, dat kort na 1495 verplaatst werd naar het Spui. In 1506 werd de „stadthall gebruyckt voor huerder artillerien”. West van de hal was de stadsteerkamer, waarbij ook aansloot een kamer van het huis Engeland. Van 1640 af werd de hal ingericht tot hoofdwachter; een gedeelte ervan was als winkel gebruikt geworden, doch deze was in dat jaar „geheel gedemolieert ende nu een ledige erve”. Door eene verordening van 23 Sept. 1550 werd beproefd de vlashandel in de hal onder te brengen; later o.a. in 1616 werd deze gehouden in het begin van de Hoogstraat bij het huis de Lintworm. Het „toreken oft naeldecken van Simon Lem”, waarop een „metalen haen” prijkte, werd volgens besluit van 6 Juli 1589 afgebroken, daar het „in groot pericle was van omver te vallen”; het steenwerk werd gedekt met tras.

In de Hoogstraat stonden verschillende handelshuizen: de Hal van Antwerpen, welke alleen in 1399 wordt aangeduid; de Hal van Diest, door den kanunnik Car. Viruli in 1560 gekocht en verplaatst naar de Lieve Vrouwestraat in het huis de Byecorf; de Hal van Armentières nabij de St. Peterskapel; de Hal van Weert, eerst gevestigd in het pand van den H. Alph. Asselbergs en daarna in de Vier Evangelisten op den hoek van het Koningstraatje, waar in het midden der vorige eeuw de eerste religieusen in Bergen op Zoom eene school openden, later weer ingericht voor de bibliotheek van het Nut v. h. Algemeen. — De Engelsche kooplieden hadden eerst hun huis nabij de St. Jacobskapel op den zuidoosthoek van de Vischmarkt; zij vorderden in 1480 dat over de grebbe aldaar een brug zou worden geslagen en een rechte straat (de Nieuwstraat) zou worden aangelegd naar hun staanplaatsen in de H. Geeststraat, welke daarmede den naam van Engelsche straat kreeg; daarna werd hun in gebruik gegeven het huis Leeuwenborg naast het stadhuis. Bij de samenvoeging van L. met stadhuis schonk hun de stad het huis in de Engelsche straat, thans het eigendom der familie Brogtrop. — De Oosterlingen of kooplieden hadden reeds in 1435 de Gulden Rinc aan de westzijde van de Markt ingericht tot kantoor. In 1477 schonk de stad hun het huis de Zekel, aan de zuidzijde van de Zuivelstraat, dat in 1564 wederom aan de stad terugkwam. Het huis stond tusschen het tegenwoordige postkantoor en den ingang der kerk.

In de tegenwoordige Muziekschool, het huis Engeland, had de rederijkerskamer, de Vreugdebloeme, langen tijd haar lokaal.

Het zoude te veel plaats vragen, om thans uitvoerig stil te staan bij alle eenigszins belangrijke punten in de omgeving der stad. Wij beperken ons tot Wouw en Halsteren, en verwijzen verder naar de interessante teekeningen in de verzameling van het N. Brab. Genootschap, waarvan wij hier enkele reproducties kunnen opnemen (afb. 54—60).

WOUW.

De heerlijkheid van dezen naam omvatte enkel het keldorp Wouw. Reeds in 1232 werd zij als een afzonderlijk geheel losgemaakt van het Soomland en opgedragen aan Boldinus van Bergen. Zoo begreep het ook Jan van Heelu, als hij ons voorstelt:

Gerard van Wesemale, dien men soude
terecht heeten heere van Woude;
want toen hem dat versceen,
wert hem daer met een scoene leen
van Breda half dat lant.

„Heer van Woude” noemt deze zich ook in oorkonden o.a. 1291, 1303, 1306. Hieruit meen ik wel te mogen vermoeden, dat ook het kasteel hier zeer oud wezen moet. Sinds een tiental jaren zijn ook de laatste ruïnen ervan opgeruimd; de volksmond noemt nog de hofstede daar ter plaatse „de kasteelhoeve”, in dezen naam alleen de herinnering bewarend aan een eeuwenouden burcht, welke blijkens de afbeeldingen onder de schoonste uit Noord-brabant geteld mag worden. — De heerlijkheidsrekeningen geven ons eenig denkbeeld van de inrichting en de bouwperioden.

Het oudste gedeelte moet geweest zijn „tdongeon binnen tslot”, waaraan herstellingen worden verantwoord in 1556. Waarschijnlijk wordt deze donjon ook aangeduid als „bolwerck”, of blokhuis; dat o.a. in 1565 boven opnieuw gedekt wordt met witte deksteen. Bij dezen ouden toren, weinig aantrekkelijk als woning, deed Hendrik II van Bautersem nieuwe huizen bouwen, „die sale, die telrie ende die kokene”, welke in 1385 gedekt werden met 70.000 „tichelen” gekocht te Mechelen bij Hendrik de Coninc; voor „den nieuwen thoren” waren geleverd 7.000 „gesneden tichelen”. Voor deze werkzaamheden waren nog aangeschaft: 150 „horen tichelen”, 100 vorsten, 200 „fynelen machels” en 300 „fynelen andwerps”. Behalve „de sale” was er nog „de grote camere”, met tusschen beide een deur; en „mijn heeren slaepcamere”, welke allen werden beschoten. In de „grote camere” werden in 1442 door meester Hendr. van Antwerpen 2 cruysvensteren geplaatst.

Door de regenten tijdens de minderjarigheid van Jan II werd in 1437 een afzonderlijk gebouw voor „capelle ende stove” ingericht, waarvan het dak ruim 18 voeten mat. Met „de zale” was dit verbonden door een „huus”, lang 50 voeten. Kapel en stoof werden „gepaveid” met 5200 „estericksteenene” gekocht te Dordrecht. In de „stove” werden „geleyt” twee nieuwe „heerden, beneden ende boven”. De wanden werden beschoten, waarin waren aangebracht „sittene met staenden leeuken an die hornicken”. Voor de kapel, welke te

voren blijkbaar in een vertrek was gevestigd, „heeft Pieter van Rymmerzwale gemaect twee gelase vensteren van dubbelen werde, ende int meeste gemaect een crucifix, onse vrouwe ende sente Jan ende int ander sente Jorisbeelde, houdende tsamen 123 voeten”.

Bij dezelfde gelegenheid werd de stal „alomme gemuerd met 2 opgaenden ghevelen ende den derden ghevel in midden toot onder tgebint”; afgebroken werd „die smisse” en nieuwe zolders werden gelegd op „dat vleeshuus ende dat melchhuus”.

In Juni 1488 kwam de jonge mevrouw zich hier „metter woene” vestigen en nog in denzelfden zomer „consenteerde het dorpe van Wouwe 100 leuwen om de refectie ende stercte van den hove ende zynen huuse”. De wapenvoorraad werd aangevuld met acht „yseren haecbussen” en 6 „caloveren” gekocht op de markt te Bergen en een achttal „souldoyers” werden in dienst genomen. Maar het verblijf was den prachtlievenden Jan III te eenvoudig. Meester Anthonis Keldermans moest in 1491 een studiereis maken om het kasteel tot een passend verblijf te maken, in staat om den hertog te ont-

Afb. 82. Gezicht in de R.K. Kerk te Halsteren vóór de ontruiming.
Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

vangen. Reeds in October 1491 waren acht metselaars en vier opperlieden, onder leiding van een meester Jan den metser ontboden uit Hilvarenbeek, werkzaam aan den bouw van twee „nyeuwe huusen”; door Jan de Vleeshouder van Mechelen werden geleverd „arduyn, balksteenen, dacklijsten, boogen, 36 groote canteelsteenen opte ghevels”. Voor dezen bouw waren

aan den IJssel gekocht 132.000 steenen: de werkzaamheden duurden tot in Augustus 1493.

Tien jaren later, in 1501, werd meester Ant. Keldermans andermaal aangesteld voor „mijns heeren nieuw werck” te Wouw tegen een vast jaargeld, dat nog in 1505 wordt betaald.

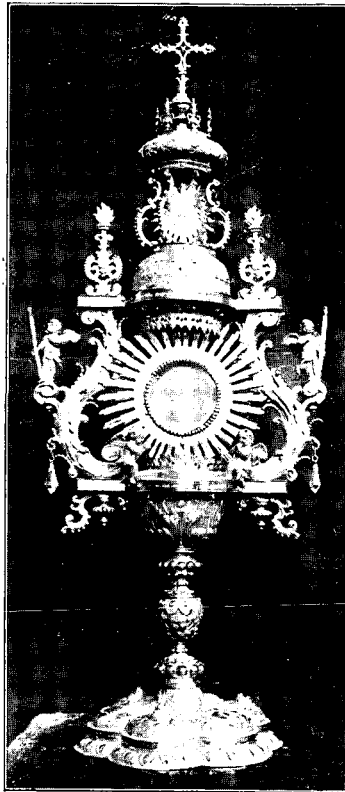
In 1520 kocht Pieter de Keyser 29.000 „bacsteenen verwrocht aen de groote tooren”.

Behalve dezen vond ik in vorige jaren gesproken van een „ronden toren”, die op het oude hof stond, en van een tweeden toren op de noordvest.

In de rekeningen van 1570 enz. wordt aangeduid „den Bremmer thoren”; den middeltoren; de zuydthoren tegen de cruydhoff. In 1574 worden geplaatst „vijff houbetten of waeckhuyskens, een aen de groote brugge ende dander op de vier thoorens”. Nog was er een „thorenken neffen die middelbrug”.

Elders, *Taxandria* XXIX: 127, heb ik reeds met een enkel woord gesproken over de versterkingen om Maarten van Rossem in 1542 aangebracht. Na 1567 werden deze nog uitgebreid en aangevuld met palissadeering, schansmuren enz., waarvoor de rentmeester in rekening brengt eene som van 4632 karels gulden.

In de oorlogsjaren vóór het Twaalfjarig Bestand werd het kasteel beschouwd als een geduchte versterking, wier bezit beide partijen op hoogen prijs stelden. Philips van Serooskerke haastte zich er een Spaansche bezetting te leggen en Jan van Wittem ondernam van hier uit den aanslag op de stad. Na eene korte beschieting (Afb. 61) gaf de Italiaansche bezetting het kasteel 8 Mei 1583 over aan Biron, wien de Bergsche magistraat in hare vergadering van 11 Mei „danckbairheit bewees van de goede debvoiren gedaen in de victorie van tslot van Wouwe”. Parma wist door den bevelhebber te Steenberghe verstandhouding te krijgen onder de Fransche bezetting. Tijdens de afwezigheid van kolonel Fremin haalde de waarnemende commandant, kapitein Marchant, zijne manschappen met geld en beloften

Afb. 83. Monstrans in de R.K. Kerk te Halsteren.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

over de versterking over te leveren aan Spaansche troepen, die 17 Januari 1587 het kasteel in bezit namen. Aan de strooptochten der vijandelijke bezetting maakte prins Maurits een einde door de inname van het kasteel in 1606. Op voorstel van den graaf van Hoogstraten, die het kasteel in zijne heerlijkheid had ontmanteld, werden ook door de Staten de verdedigingswerken van het Wouwsche kasteel geslecht (Afb. 62). Een der hoofdgebouwen werd aangewezen als woning voor den jagermeester der markiezen van Bergen op Zoom. Van de ruïnen heeft de Graeve (Afb. 63, 64) meerdere schetsen gemaakt terwijl het latere gebouw door C. Pronck is geteekend (Afb. 65—67). Eenige jaren

geleden zijn de laatste resten opgeruimd bij het bouwen van een nieuw woonhuis.

Het kerkdorp Wouw vormt met de parochiën Heerle (opgericht in 1308), Wouwsche Plantage (opgericht in 1875) de burgerlijke gemeente Wouw en Heerle (Afb. 68).

Wouw vertoont in den aanleg het echt Brabantsche type van weg-dorp: langs een groote lengte is de rijksweg Roosendaal-Bergen op Zoom dicht aaneengesloten bebouwd, waaraan in het midden een ruim vierkant marktplein is aangelegd (Afb. 69). De brandstoffennood heeft het beroofd van zijn prachtige lindeboomen, zoodat de twee hooge hardsteenen pompen, welke met ijzeren beugels aan één worden gehouden, de eenige versiering ervan zijn.

Het dorpshuis is in 1922 afgebroken, nadat een herhaald onderzoek was ingesteld, of het restauratie waardig was. Het nieuwe gemeentehuis naar het ontwerp van Jos. Cuypers vertoont veel overeenkomst met zijn voorganger.

De zuidzijde van het marktplein wordt geheel ingenomen door de parochiekerk, welke georiënteerd staat. — De stichting der parochie, toegewijd aan den H. Lambertus, zal gezocht moeten worden in het begin der 13e eeuw. Het patronaatsrecht werd in 1277 door Arnoud van Leuven en zijne echtgenoot Elisabeth van Breda geschonken aan de abdij van St. Bernard aan de Schelde. De eerste pastoor, dien ik vermeld vind, en wel in 1277, heet Conradus, die werd opgevolgd door Eligius. Deze vermaakte in 1305 aan de abdij zijn woonhuis gelegen „ad occidentem plagam ecclesiae”. Door paus Urbanus VI werd het verzoek der abdij ingewilligd tot inlijving dezer parochie voor den tijd van 10 jaren, in 1390 opnieuw toegestaan door Bonifacius IX. In 1874 werd deze parochie geheel van de abdij losgemaakt.

Het huidige kerkgebouw zal gebouwd zijn omtrent het begin der 15e eeuw en wel als een eenvoudige kruiskerk (Afb. 70). Pater van Lommel geeft als stichtingsjaar 1414, maar ik vermoed hierin eene vergissing met de restauratie in 1614. De kerk is opgetrokken in natuursteen, met een massieven toren in baksteen, afgewisseld door zandsteen-banden. De gebroken lijsten aan het koor duiden aan, dat dit oorspronkelijk voorzien was van korte spitsboogramen, en waarschijnlijk, in navolging der abdijskerk (1440), twee boven elkaar. In het begin der 16e eeuw is de kerk aanzienlijk vergroot: het koor werd verlengd met twee traveën (Afb. 71), merkbaar ook aan de ombuiging der eertijds rechte straat, en de verbroken evenredigheid van het kruis vorderde ook de verlenging der armen. Of de verlenging van het koor geschiedde om de invoering van het gezongen koorgebed, durf ik niet beweren. Wel staat vast, dat van 1524 af op verlangen van den heer de kerkelijke getijden hier werden gezongen: „van dat mijn heere ende zijn raedt geordineert hebben te worden laten gesongen de zeven getyden in der kerken van Wouwe, thalf jaer van de Sondaighen over ander Sondach”. Nog een andere post in de heerlijkheidsrekening van 1520 duidt eenigermate op de verbouwing in dezen tijd: „van dat Anthonis Zonck, mijns heeren gelaesmakere, hermaect heeft in der kercke van W. in de koere vier panden in een gelassen veynster, daer douwe vrouwe van Bergen in stont ende ooc mijns heeren vrouwen, saliger memorien, die te voeren niet wel gemaect en waeren”. Uit denzelfden tijd dagteekent ook de huidige sacristie aan de zuidzijde van het koor. Klimt men er den trap op, dan ziet men heel duidelijk, dat het steenen gewelf uitgebroken en de boog toegemetseld is, waardoor

het verbonden was met de zijbeuk. Wellicht is dit „de nieuwe oratoer”, welke volgens de rek. 1547 werd gemaakt en voorzien van „een groot nieu glas”, of eene kapel ter eere van den H. Leonardus, tot wiens eere jaarlijks een plechtige omgang werd gehouden. De noordzijde van het koor telt een raam minder dan de zuidzijde en buiten ziet men heel duidelijk, dat de muur slechts van baksteen is opgetrokken. Vermoedelijk moest volgens het ontwerp hier de sacristie worden gebouwd of eene kapel ter eere van O. L. Vrouw.

Tijdens den veldtocht van Biron in het markiezaat, vooral gericht tegen het

Afb. 84. Koperen corpus, hoog $17\frac{1}{2}$ c.M., opgegraven te Halsteren.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

kasteel van Wouw, dat 3 Mei 1583 werd ingenomen, vluchtte geheel de bevolking van dit dorp. Telde deze parochie volgens mededeeling van den deken in 1720 omstreeks 1580 vijf duizend communicanten, in 1604 waren er nog slechts 700 weergekeerd. In 1594 vragen de teruggekeerde inwoners, dat ook hun pastoor op zijn post zal komen, en in 1603 leggen de kerkmeesters rekening af van hun beheer, zoodat vermoedelijk de dienst zal zijn hervat. De rekening van 1610 vermeldt eenige herstellingen aan den toren. Boven in het zuider-transept is het jaartal 1614 ingemetseld, maar juist de rekeningen 1611—'15 ontbreken. In 1616 was het dak dichtgemaakt tot de twee eerste pilaren van het schip; de herstellingen aan dezen „afhang” komen bijna elk jaar voor in de rekeningen.

Na het sluiten van den Munsterschen vrede werd de kerk 3 Juli voor de

katholieken gesloten en deed de predikant 29 Juli voor de hem vergezellende protestanten uit B.o.Z. er voor de eerste maal dienst. Onder Lodewijk Napoleon kregen de katholieken hun eigendom weer in bezit. Aan den architect J. Blom te Antwerpen werd opdracht gegeven een ontwerp van restauratie te maken, waarvoor hem 30 Oct. 1801 werd betaald 328 gulden. Uit dezen tijd dagtekenen de ronde pilaren in het schip. In 1882 werd het priesterkoor gerestaureerd en beschilderd onder leiding van architect P. Cuypers. De platte plafonds in de zijbeuken en het gepleisterd tongewelf in het schip werden 1897—8 vervangen door de houten gewelven.

In 1619 wordt te Roosendaal een preekstoel gekocht. Blijkens het verslag van den deken in 1630 waren kort te voren vier nieuwe altaren geplaatst, versierd met schilderijen. Boven het groot altaar de afdoening van het kruis geleverd door den schilder Beccx te Ant-

werper wien ook opdracht was gegeven voor eene schilderij op het St. Hubertus-altaar. De schilderij van het St. Sebastiaan-altaar was aangekocht te 's-Hertogenbosch en die van St. Leonardus was geleverd door den Bergenaar Thomas Willibr. Bosschaerts.

Onder de meubelen in deze kerk moet op de eerste plaats genoemd worden het eikenhouten koorgestoelte, afkomstig uit de abdij St. Bernaarts aan de Schelde. Dit gestoelte werd door den abt Ant. Spanoghe besteld aan den Antwerpschen architect Jan Balth. Bouvaert († 1693), naar wiens teekeningen het werk werd uitgevoerd door Arn. Quellinus de jonge, Lod. Willemsens en Hendr. Verbruggen de jonge, allen beeldhouwers te Antwerpen (Afb. 72, 73). De abdij betaalde voor dit gestoelte, orgelkast en jubé 10.346 gulden, 5 stuivers. Tijdens de Fransche revolutie werd het gestoelte in 1797 in het openbaar verkocht, doch door de kloosterlingen en hunne vrienden ingekocht en gevoerd naar Oud-Gastel, waar leden dezer abdij de parochiekerk nog bedienen. Het bleef hier in een schuur opgeborgen tot 1828, toen de overste der nog in leven zijnde abdijsheeren, Dominicus Boyen, tevens pastoor te Wouw, het deed overbrengen naar de kerk aldaar, waar het onder leiding van den Antwerpschen beeldhouwer Geefs geplaatst werd in het priesterkoor. Bij de beoordeeling van deze koorbanken moet in de eerste plaats in aanmerking genomen worden, dat in de abdijskerk hun plaats was in den middelbeuk tegen de kolommen der twee of drie laatste traveen, nog vooruitkomend in het dwarspand. De achterzijde van het gestoelte was daar versierd met de medaillons, welke in de Wouwsche kerk zijn opgehangen. Vervolgens dat het koor hier te klein is voor geheel het gestoelte. In de abdijskerk telde het gestoelte: 8 vrouwenfiguren, verschillende deugden voorstellende, en 20 heiligenbeelden. Hiervan staan er 14 in het koor te Wouw, 4 zijn geplaatst aan de twee biechtstoelen aldaar (Afb. 74, 75), een onder de kuip van den preekstoel, en een beeld is verdwenen (Sassen, Tijdschrift III: 112). Vervolgens stond het in de abdijskerk niet in twee rechte lijnen, doch vormde op het einde een rechten hoek, zoodat de laatste stalen stonden tegen den jubé, welke den middenbeuk der kerk in tweeën verdeelde en in het midden een poort had (wellicht stonden tegen de stijlen dier poort de borstbeelden, thans aan de biechtstoelen geplaatst).

Eene uitvoerige beschrijving met de verklaring der heiligen-beelden wordt op mijn verzoek gegeven door den eerw. heer A. J. Fruijtier, kloosterling dier abdij, in den loopenden jaargang van *Taxandria*, waarbij meerdere vergissingen hersteld worden in het opstel van J. Casier, *Notes au sujet du mobilier de l'ancienne abbaye Cist. de St. Bernard* opgenomen in jrg. 1921 der *Annales de l'Académie royale d'archéol. de la Belgique*.

De marmeren doopvont is vermoedelijk dezelfde, die kort na 1600 werd aangekocht; in het sacristie de koperen lavabo (Afb. 76); een H. Familiegroep boven de deur van de bij-sacristie, vermoedelijk werk van Engelbrecht Pompe; op den zolder een eikenhouten St. Sebastiaan uit de 16e eeuw; een St. Lambert uit de 17e eeuw.

HALSTEREN.

Dit dorp is gebouwd op een der duinen, welke in ver vervlogen tijden de Brabantsche heiden en vennen beschermden tegen de wateren der Schelde. Op het hoogste punt staat naar het oosten gekeerd de oude kerk, waar om heen, maar het eerst tegen de westelijke glooiing van den heuvel, het dorp zich heeft ontwikkeld.

Afb. 85. Koperen doopvont, hoog 1.41 M., opgegraven te Halsteren.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

De patroonheilige van het dorp en de parochie is de H. Martinus, afgebeeld in het oude Schependomszegel en bij Kon. Besl. van 4 April 1905 wederom in eere hersteld (Afb. 77, 78).

Het fraaie dorps huis, in de schaduw der kerk in gelen baksteen gebouwd, was tot voor korte jaren opgesloten in een kille pleisterlaag (Afb. 79). Thans is het geheel gerestaureerd, dank zij de goede zorgen van burgemeester Mastboom, en tot gerief van de gemeenteadministratie vergroot in den oud-Hollandschen stijl der 16e eeuw. In den gevel staat het jaartal 1633 in ankerijzers, ter herinnering voorzeker aan eene herstelling. Het Bergsche Leenhof besprak in zijne vergadering van 28 Januari 1521 de berekening van den rentmeester te Halsteren: „wattet kosten zoude binnen Halsteren te maicken eene stock ofte gevangnisse, mitsgaders een vierschaere voor de wet alhier”.

Het begin der parochie moet zonder twijfel gezocht worden in de 13e eeuw. Evenals Heerle zal Halsteren tot de parochie Bergen op Zoom hebben behoord. Bij de oprichting van het kapittel aldaar werd deze kerk daarbij ingelijfd en na pauselijke machtiging 24 Maart 1472 het pastoraat opgedragen aan een lid van dat kapittel.

De tegenwoordige oude kerk is eene kruiskerk met zwaren ingebouwen toren en lage zijbeuken. Zij is gebouwd in de 14e eeuw, en van den ouden bouw staat nog de toren tot aan de waterlijst en het onderste gedeelte der muren van koor en sacristie, zooals blijkt uit het metselwerk (10 rijen van 67 cM.; het later gedeelte 10 lagen van 57½ cM.)

Om den aanwas der bevolking vermoedelijk is de kerk in de 15e eeuw vernieuwd en vergroot (Afb. 80). In het koor is buiten aan de zuidzijde ingemetseld een witte gedenksteen, waarin gebeiteld staat: *D e s e n c h o e r w a s g h e — m a e c t i n t j a e r o (n) s H e (r e n) — d o e n m e n s c r e e f d u — s e n t v i e r h o n d e r t e n (d e) — s u e v e (n) e n v i f t i c h.* Eerst werd het koor (1457) herbouwd op de oude muren, daarna het schip, dat hooger werd opgetrokken dan het koor, waarvan de aanwijzing van de vorige hoogte nog terug te vinden is onder de galmgaten. Daarbij werden de beuken doorgetrokken gelijk

met den toren, welke daarbij binnen de kerk kwam. Eindelijk werd de kerk vergroot met een transept, en dat dit na het koor is opgetrokken, wordt aangeduid door het achter den zuidertranseptarm te voorschijn komende schipvenster. Vermoedelijk had deze laatste uitbreiding plaats op het laatst der 15e eeuw: het leenhof gaf 12 Juni 1498 verlof aan de gemeente vijf jaren lang een afzonderlijken accijs op bier te heffen „tot behoef van de temmeragen ende refectien van der kercken.” De heer schonk uit eigen middelen in 1500 aan de kerkenmeesters 25 karels gulden „tot behoef van huerlieder tymmeragen”. En in een vonnis van 25 Juni 1495 wordt zekere Jacop Mathys veroordeeld tot levering van 10.000 steenen „totter reparatien van der kercken”, zoo hij in gebreke zou blijven zich aan de uitspraak van den heer te onderwerpen.

De kerk bestaat uit een schip (Afb. 81) van 4, of, met meetelling van het transept, 5 traveën, met nabebouwd westtoren en van de lage zijbeuken gescheiden door spitsbogen rustende op ronde kolommen van witten steen, versierd met koolbladkapiteelen, en het transept en een driehoekig gesloten koor. Aan de zuidzijde hiervan is een sacristie aangebouwd, met een spitsboogvormig gewelf, waarschijnlijk gelijk met het koor opgetrokken. Aan de noordzijde staat een moderne aanbouw. Het schip is thans vlak afgedekt en in de zijbeuken zijn stucgewelven aangebracht in het koor, het laatste dagteekent uit 1809 (Afb. 82). De toren heeft aan de westzijde twee zwak voorspringende contreforten en was, zooals de dichtgemetselde galmgaten aangeven, oorspronkelijk slechts tot de waterlijst opgetrokken. Later werd de volgende geleding bijgebouwd, waarop een slanke spits, welke als achtkant beginnend, overgaat in een vierkant.

Ongetwijfeld heeft het kerkgebouw veel schade geleden tijdens de beroeringen op het einde der 16e eeuw; herhaaldelijk deden de watergeuzen strooptochten van uit de Zeeuwsche eilanden en bittere klachten staan opgeteekend over de geweldenarijen der Spaansche bezetting van Bergen op Zoom. — Aan het schip was in 1618 eene aanzienlijke herstelling noodig, maar eerst in 1631 werd het plan hiertoe opgemaakt, dat in 1635 voltooid heet.

Pastoor Mathias de Beir, een kloosterling uit de St. Michiels-abdij van Antwerpen moest bij het sluiten van den vrede te Munster de parochie verlaten. De kerk werd voor de katho-

Afb. 86. Koperen groep (St. Martinus) hoog 23, breed 27 c.M., opgegraven te Halsteren en thans weder op de doopvont geplaatst.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

lieken gesloten en in gebruik gegeven aan het handjevol Protestanten. Een tijdlang kwamen de katholieken bijeen in een schuur eener boerderij van de familie de Ram — totdat in het begin der 18e eeuw een eenigszins betamelijke schuurkerk kon worden opgericht te Lepelstraat. In 1801 werd de kerk te Halsteren, welke bij het beleg van B.o.Z. in 1747 ernstig beschadigd en daarna in 1750 hersteld was geworden, aan de katholieken weergegeven, waarin voor hen dienst werd gedaan door den kapelaan van Lepelstraat. De parochie Halsteren werd opnieuw opgericht in 1830. Onder pastoor W. v. d. Pol werd een nieuwe kerk gebouwd volgens het ontwerp van den architect Jos. Cuypers, welke in 1902 in gebruik werd genomen. De oude kerk, welke door de vermeerdering der bevolking te klein was geworden, wordt heden gebruikt voor de bijeenkomsten van het patronaat. Wel jammer is het, dat het 15e eeuwse kerkje moest worden verlaten.

M e u b i l a i r. In 1644 schrijft de deken, dat er een nieuw oxaal met nieuw orgel is geplaatst. Deze koortribune is overgebracht naar de nieuwe kerk en toont het jaartal 1643. Bijna zeker is dit het werk van den beroemden Antwerpschen beeldhouwer Jan de Nole Colijns, wiens zoon eenige jaren te voren kapelaan was geweest in deze parochie. — Eikenhouten biechtstoel uit de 17e eeuw. Deze met nog een gesneden beeldje van den H. Quirinus is het eenige snijwerk, dat bij de verhuizing bewaard is gebleven; meerdere beelden zijn door den toenmalige pastoor als van weinig waarde geschonken aan de firma Brom te Utrecht.

In 1631 maakt de deken in zijn jaarverslag melding van twee s c h i l d e r i j e n op de zij-altaren, de eene de H. Maagd voorstellende, de andere een afbeelding van het H. Kruis. Vermoedelijk is de eerste nog aanwezig op de pastorie. De gouden r e m o n s t r a n s hier afgebeeld (Afb. 83) is in 1803 aangekocht voor 397 gulden, en zou volgens de overlevering ook zijn opgegraven. Van 'een „monstrantia pellucida" gewaagt de deken in 1628. — D o o p v o n t e n k a n d e l a a r s in brons (Afb. 84—87). Deze voorwerpen zijn opgegraven geworden in een terrein achter de kerk. Uit de verslagen van de dekens van Bergen op Zoom meen ik te mogen opmaken, dat de doopvont reeds in 1615 was verborgen. In dat jaar toch vermeldt het verslag: „fons sacer, plumbeus et clausus", en in 1647, dat in plaats van dit looden bekken (nu „pelvis" genoemd) in de sacristie een marmeren doopvont is geplaatst. Een mede-opgegraven koperen plaat verhaalt in het opschrift: „Dese vonte is gemaect / int jaer ons Heere(n) XVc XLIX / met soe(n) penni(n)gen gecome(n) va(n) Henrick Fra(n)cke(n) die o(n)nooslyc ge/slage(n) was hier te Halster int / jaer XVc XLVI de XXVI dach in Octob(er) voor wiens ziele de kercke al/hier sculdich is te doe(n) jaerl(ijks) ee(n) jaergetide m(et) vigil(ien) ende misse va(n) req(ui)e(m). — De doopvont is van een zeer eenvoudigen Renaissance-stijl, hoog 210 cM. Het deksel wordt bekroond door het beeld van den H. Martinus, den patroon der parochie in zijn gewone uitbeelding: te paard zittend snijdt hij met zijn zwaard een gedeelte van zijn mantel en schenkt dat aan een achter hem loopenden bedelaar. Het beeld van St. Martinus zelf is niet teruggevonden. — Verder vallen te vermelden drie bronzen vroeg-gothische kandelaars rustend op leeuwen; een 15e eeuwsch kruisbeeldje; en een altaarschel. Vroeger was er nog een 18de eeuwsch orgel. Van de klokken was er een uit 1891 en een (St. Martinus) in 1635 gegoten door François Piefvel te Antwerpen.

Het kapelletje ter eere van den H. Quirinus stond aan den grooten weg naar het

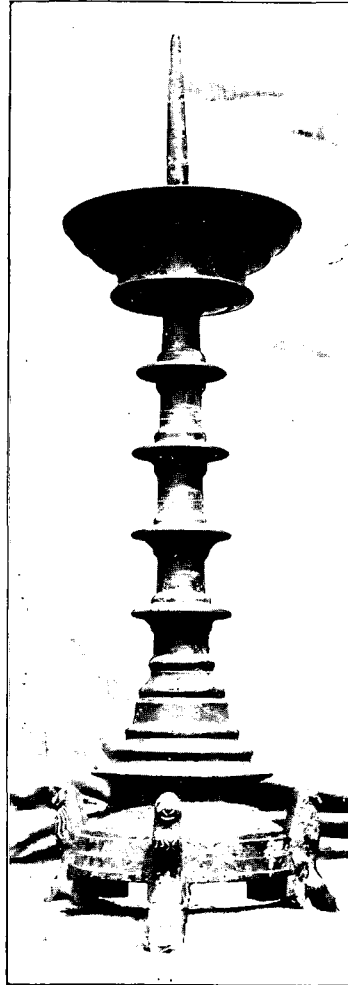
eiland Tolen bij den ingang van het dorp en staat op eenige kaarten aangegeven. Het moet gebouwd zijn in de 2de helft der 15de eeuw, daar het in de aartsdiakonale registers niet wordt vermeld. In 1489 leverde Math. Keldermans „steenwercke tot eender vensteren”, waarin twee jaren later „mijns liefs heren zone een gelaesi” schonk. — Op het gebruik der katholieken van het ter eere van dezen heilige gewijd water te gebruiken schoot Baselis een zijner anti-katholieke pijlen. — Als eene herinnering aan dit kapelletje werd het vorige jaar een gedenksteen geplaatst bij het zgn. St. Krijnsputje.

K a s t e e l. Aanvankelijk was dit kasteel niet meer dan een heerlijke hofstede, welke bij de grensregeling in 1290 wordt aangeduid als „thuys daer de besiechte man in woont”. Over dit grenspunt liep in 1356 het geschil van den heer van Bergen met Jan van Polanen: „die hoffstad, dair die besiechte man hier voortijts op woende buten Halsteren”. In 1379 draagt Jan Bode, de amman van Antwerpen, „dat huus ende slot van Halsteren” op aan Hendrik van Bauterssem, „dat dat open huys ende slot es ende van rechte zijn zal mijns liefs ende gemints heeren van Bergen op ten Zoom, omme dairinne ende dairmede te doen als dat gerechte lantsheren met ende in huere open huysen ende sloten gewonlic sculdich zijn te doene”. Dit huis was Bode aangekomen door zijn huwelijk met Lijsbet v. d. Gheest, wier vader Willem in Augustus te voren „die meerder helft van den dorpe van Halsteren” in bezit had gekregen. — Uit de rekeningen van den rentmeester kunnen wij opmaken, dat in het slot was een „sale”, een „eetcamer”, een „groencamer”. Verder wordt er gesproken van „torens” en van een brug op steenen pilaren. In het begin der beroerten lag er herhaaldelijk bezetting, dan van Spanjaarden, dan van Zeeuwen. In October 1571 werd het meubilair verkocht. Vermoedelijk is het kasteel geleidelijk tot puin vervallen en zal de afbraak door de omwonenden voor het opbouwen hunner verwoeste huizen zijn gebruikt.

Geraadpleegde archieven: 1. Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage: Commissie van Breda nos. 298, 299; 327, 328, 329; 1083; 249—263; 331—344; 473—483; 598—603; 614—619; 623—629; 633—636; 837—842.

2. Rijksarchief 's-Hertogenbosch: a) Rechterlijke archieven B.o.Z. nos. 213—228; b) Collectie Pr. Cuypers-Van Velthoven, portef. nos. 38—60.

3. Archief aartsbisdom Mechelen: Visitationes districtus Bergensis ab anno 1606 usque ad annum 1723.

Afb. 87. Koperen kandelaar, hoog 56¹/₂ c.M. opgegraven te Halsteren.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

gedrukte werken: 1. De belegeringhe van Berghen op ten Zoom: beschreven ende den eersamen raadt der voorsz. stadt toegheeyghent door Jacob Baselis de jonghe, Berghen op ten Zoom, Jacob Canin 1603.

2. Historisch verhaal inhoudende de sekere notable explooten van orloge in de Nederlanden, beschreven door Jacobum Baseliium, Breda 1615.

3. Bergen op den Zoom beleghert op den 18 July 1622, volgens de beschrijvinge gedaen by de drie predikanten van de gemeynthe Christi aldaer. Middelburg-Bergen op Zoom 1623.

4. Den Nederlandtschen Herauld, door Thomas de Rouck, Amsterdam 1645.

5. J. A. Folkers, Dagverhaal van het Beleg van Bergen-op-Zoom in 1747, uitgegeven door mr. W. Bezemer, 1896 (Prov. Gen. van K. en W. in Noordbrabant, N. R. no. 5).

6. Jean Faure, Histoire abrégée de la ville de Bergen op Zoom, La Haye 1761.

7. J. B. Kruger, Geschiedenis van het bisdom Breda (1872—'78), 4 dln.

8. F. V. Goethals, Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles, t. II (Brussel 1849).

9. J. Th. de Raadt, Sceaux Armoriés (1898—1902), 4 dln.

10. Aug. Sassen, Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis, taal en letterkunde (1883—1886), 3 jg.

11. Taxandria, tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis en Volkskunde onder redactie van W. J. F. Juten en G. C. A. Juten (1893—1924), 31 jrg.

12. Dr. G. Brom, Archivalia in Italië (1908), I en II.

13. P. J. Goetschalckx, Geschiedenis van Schooten, Merxem en St. Job int Goor (1918), 2 dln.

G. C. A. JUTEN.

KORTE BESCHRIJVING VAN TOLEN.

Nu de Bond ons bij de jaarvergadering te Bergen op Zoom ook naar Tolen in den Noordoostelijken uithoek van Zeeland voert, mag eene korte beschrijving van het bezienswaardige in die stad niet overbodig geacht worden, ook al zal ik, na de uitvoerige historische toelichting van het Brabantsche gedeelte door den plaatselijk zoo goed bekenden schrijver, mij voor Tolen slechts bepalen tot een even aanstippen van de belangrijkste punten voor de ontwikkeling van dit landstadje.

Het eiland Tolen behoorde oorspronkelijk tot de leengoederen van den hertog van Brabant, die het in leen gaf aan den graaf van Holland en Zeeland, waardoor het later tot Zeeland werd gerekend. Het was een vlak polderland, waarvan de polder Schakerloo de zuidelijke kern vormde¹⁾, waaromheen, omstreeks 1200, de 1500-gemetepolder werd aangedijkt. Na deze bedijking werd de groote Brabantsche watertol naar den dijk bij het Wantij overgebracht en aan het daarvoor opgerichte steenen tolhuis dankt het plaatsje Tolen zoowel het ontstaan als den naam. Om het tolhuis toch vormde zich langzamerhand een kern van bewoning, waaraan door de Heeren Van Bloys, die Tolen van den graaf van Holland in achterleen ontvingen, in het begin der 14de eeuw stadrecht werd verleend. Toen dit machtig geslacht, dat op verschillende wijzen de ontwikkeling van Tolen bevorderde, in 1397 uitstierf, kwam het leen aan den graaf terug en ontwikkelde de stad zich verder onder diens bescherming. De grootste bloei dagteekent van omstreeks 1450, waarna de geweldige brand van 1452, waarbij vijf zesden van de stad verwoest werd, het begin was van een tijd van verval, die ook niet meer gekeerd kon worden door de gunsten, die de graaf aan de stad verleende door het toekennen van molenrechten en van veerrecht in 1462. Ook het verval der zoutindustrie sinds het einde der 14de eeuw en het verzanden van de haven werkten mede om een herstel van de oude welvaart tegen te houden; de handel verliep en opeenvolgende watersnooden voltooiden verder de algeheele verarming van het stadje, waarin slechts weinig verbetering gebracht werd door de vestiging van de inwoners van het verdronken Reymerswaal in 1631. Deze brachten er den mosselhandel, waarnaast sinds het einde der 19de eeuw de oesterteelt een nieuwe bron van inkomsten vormde.

Tolen was reeds vroeg eenigszins versterkt, doch de militaire beteekenis deed zich vooral gevoelen sinds den opstand tegen Spanje. Reeds in 1579 werd het belang der versterking door prins Willem erkend; de stad werd omweld en in het einde der 16de en het begin der 17de eeuw nader versterkt. Deze versterkingen werden tusschen 1844 en 1867 gesloopt.

¹⁾ Zie het artikel van Dr. C. Cath. van der Graft in Buiten, 1917 blz. 448 en 460.

¹⁾ Tolen werd later, in 1505, door Philips den Schoone in pand gegeven aan Jan de Glymes, markies van Bergen op Zoom. Het pand werd in 1550 weder ingelost.

¹⁾ Voor uitvoerige beschrijving der monumenten verwijs ik naar de Voorloopige lijst van Zeeland 1922, blz. 234—245.

Het stadje leefde in hoofdzaak van vischvangst en korenbouw. Het werd langs den dijk, thans Hoogstraat, gebouwd en langs de afritten van den dijk, waar thans de Kerkstraat en de Stooftstraat gelegen zijn. Eerst na de inpoldering van den Dalemischen polder volgde ook de bebouwing langs de Dalemstestraat en de daarbij aansluitende uitbreiding.

Het wapen der stad vertoont een kogge, ontleend aan het wapen der Heeren van Bloys, en de vier leeuwen van het wapen der graven uit het Henegouwsche huis.

Uit den tijd van welvaart dankt Tolen twee belangrijke monumenten, met name het Raadhuis en de kerk.

Het Raadhuis (Afb. 88), is omstreeks 1460 gebouwd, kort na den brand van 1452, waarbij het oude raadhuis met een groot gedeelte van het stadje werd verwoest. Het heeft den oorspronkelijken laatgothischen natuursteen gevel vrij ongeschonden bewaard en is ook inwendig nog weinig gewijzigd, daar het stadje in den tijd van den bouw reeds zijn toppunt van bloei bereikte. Er was dus weinig uitbreiding noodig en daarvoor kon ruimte gevonden worden in de naastgelegen panden. De verdieping is thans nog grotendeels slechts als bewaarplaats in gebruik en de hal bleef gelukkig gespaard voor verbouwingsplannen tot het vinden van meer ruimte voor den stadsdienst.

Het drie vensters breede gebouw bestaat uit een kelder met baksteen tongewelf, waarboven een langs een bordes bereikbare verdieping en een bovenverdieping, onderling gescheiden door waterlijsten met koolbladversiering, welke onderbroken worden door de met schildhoudende figuren versierde draagstenen voor de in de dammen tusschen de

Afb. 88. Raadhuis te Tolen (uit Buiten).
Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

vensters te plaatsen beelden. Deze nissen vertoonen de baldakijns voor de beelden en fragmenten voor pinakels, doch tot het aanbrengen van de beelden zelf is men nooit gekomen. De grondverdieping bevat een deurnis tusschen twee hoge vensternissen met steenen kruiskozijnen. In de halfronde boogtrommels is eene driepasversiering aangebracht. De deurnis omvat de toegangsdeur en een daarboven aangebracht venster. Boven de tweede verdieping, met drie spitsboogvensters, is de gevel tot boven het dak opgetrokken en door een weergang afgesloten, welke geheel los staat van het gebouw, dat door een recht op den

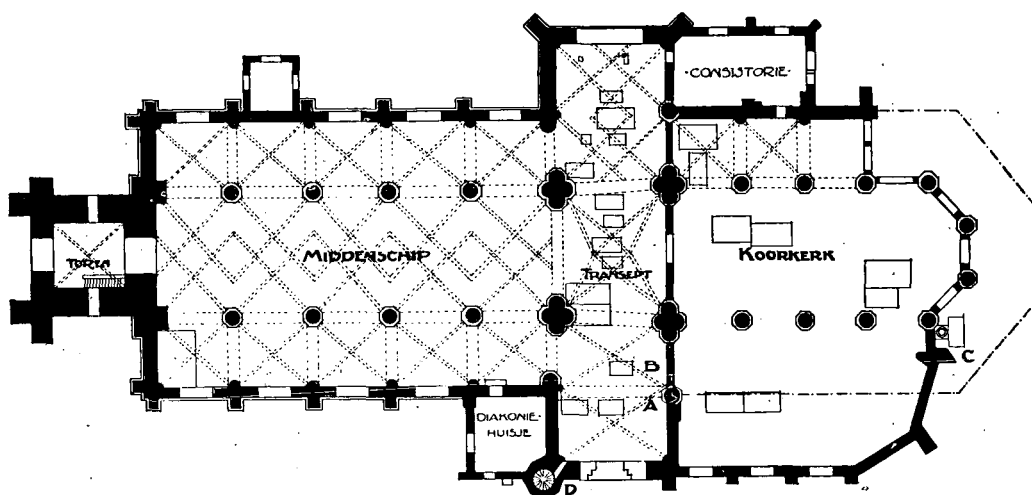
Afb. 89. Zij- en achtergevel van het Raadhuis te Tolen (uit Buiten).

gevel staand zadeldak is afgedekt. In het midden van den gevel is een zeskante toren opgetrokken met windwijzer en bekroning. Deze toren bevat het carillon van 15 groote en 3 kleine klokken, dat in 1627 gegoten werd door Michael Burgerhuys. In een der borstweringen hangt nog een luiklokje uit 1458.

Het hardsteenen bordes voor het raadhuis werd in 1758 aangebracht en is ontworpen door den Middelburgschen architect Nicolaas Muts.

De oude indeeling van het raadhuis bleef nog grootendeels ongewijzigd. Door de

ingangspoort op het bordes treedt men in een hal, die tot ongeveer twee derden van het gebouw doorloopt en welke verdeeld is in een voor- en achterstuk, het eerste overdekt met drie steenen kruisgewelven, rustende op twee kolommen met kapiteelen met bladornament en op zes op gelijke wijze versierde, in de muren aangebrachte draagsteenen. Deze constructie dient om den toren te dragen, welke boven de hal rust op eene zware houtconstructie. Het verdere gedeelte van de hal is overdekt door eene zoldering op zware moerbinten. De vensternissen vertoonen nog de steenen zitplaatsen en behielden de luikjes met ijzeren beslag. In de hal hield oorspronkelijk de schepenbank haar vierschaar, waaraan mogelijk nog het hekje herinnert. In de oudheidkamer vindt men het 16de eeuwse beulzwaard, door Johannes Wundes uit Solingen, de roede van justitie en een schilderij van Salomon's eerste recht uit 1618, waarschijnlijk geschilderd door Eversdijck. Een

Afb. 90. Plattegrond der kerk te Tolen (uit Ons Huis 1910).

belangrijker stuk, het Laatste oordeel, in 1495 door de stad van het Tolensch kapittel gekocht, is thans in het Rijksmuseum te Amsterdam.

De zich in het verlengde van de hal bevindende raadzaal is geheel gemoderniseerd en de op de afbeelding van den achtergevel (Afb. 89) zichtbare spitsboogvensters zijn bij deze verbouwing aangebracht. Jaarlijks werd hier oudtijds op Sint Servaasdag (13 Mei) door den deken of door een der kanunniken van het kapittel eene mis opgedragen. De vertrekken op de bovenverdieping leveren weinig belangrijks. Men vindt er de steenen zitplaatsen in de vensternissen, enkele sleutelstukken en eene oude gevangenis, en er worden eenige oudheden bewaard, waaronder een ijzeren kist op wielen, die diende om de stadsgelden of privileges bij gevaar snel in veiligheid te kunnen brengen.

Niet minder belangrijk is de O. L. Vrouwenkerk, die in het einde der 13de eeuw werd gesticht en begunstigd werd door de heeren uit het geslacht van Bloys. Toen dit geslacht uitstierf en de heerlijkheid terugviel aan den graaf van Holland, vond

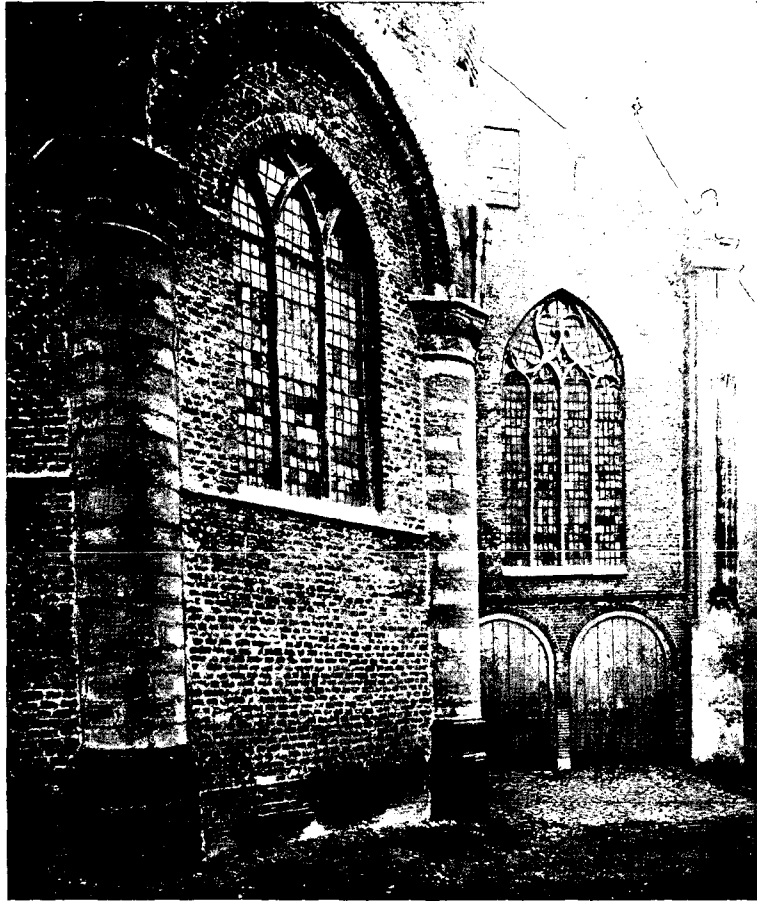
de kerk daarbij niet minder krachtige bescherming. In 1404 werd een kapittel met negen kanunniken gesticht en hierbij werd de oude parochiekerk van Schakerloo ingelijfd. De graven bewerkten dat de kerk onafhankelijk gemaakt werd van den bisschop van Luik, waaronder deze, bij de oprichting van het bisdom Middelburg in 1559, dat Tolen werd ingedeeld oorspronkelijk ressorteerde, en de inkomsten der kerk werden krachtig bevorderd door de instelling van een gulden mis in 1489 en door de ontwikkeling van het mysteriespel. De plattegrond toont ons thans een kruiskerk met zijbeuken aan het schip en aan de

Afb. 91. Kerk te Tolen, noordgevel (uit Ons Huis 1910).

noordzijde van het koor, een zuidelijk bijkoor en een vrij staanden westtoren (Afb. 90). De omgang van het hoofdkoor is verdwenen of slechts in aanleg gelaten en aan de kerk zijn in het begin der 16e eeuw aan de zuidoostzijde van het schip eene librye en aan de noordwestzijde van het transept tegen het koor aan eene sacristie aangebouwd. Aan de noordzijde van het schip vindt men een bescheiden portaal aanbouw en in den zuidwesthoek van het transept een achtkanten traptoren. Van de oorspronkelijke kerk zijn geen gedeelten meer aan te wijzen. Na de verheffing tot kapittelkerk volgde eene vernieuwing en vergrooing. Men begon bij het schip en de zijbeuken, die in de eerste jaren

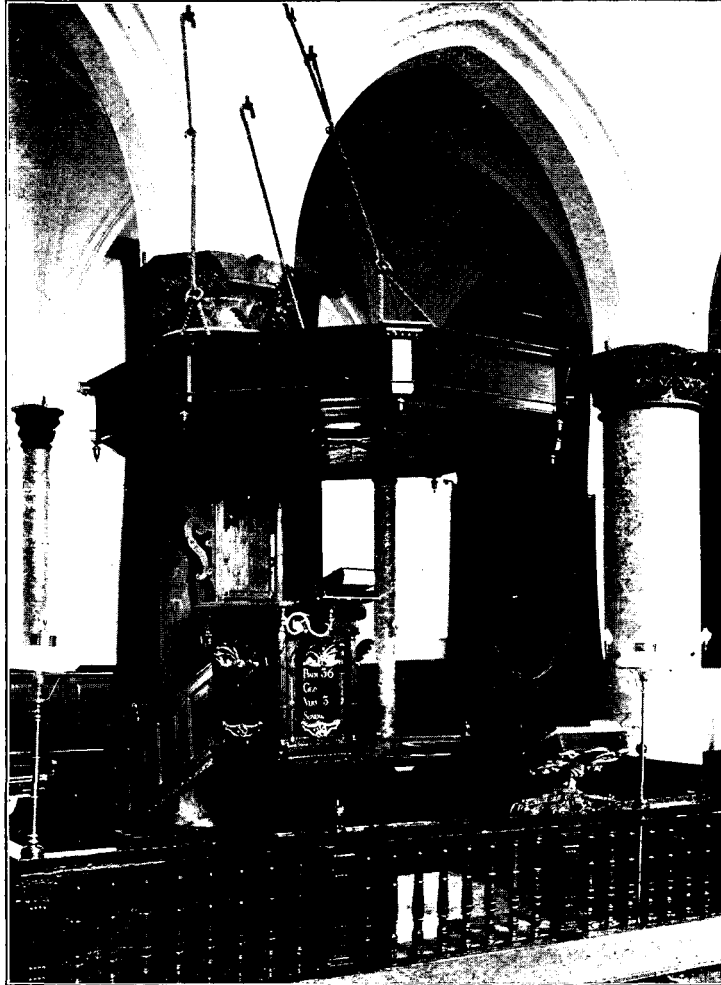
der 15de eeuw zijn gebouwd, waarna in het eerste kwart der 16de eeuw het transept en het koor met den noorder koorbeuk volgden. Een kwart eeuw later werd hieraan het zuidkoor toegevoegd en de aansluiting van beide koren toont ons nog een overgangstoestand, evenals de omgang van het hoofdkoor, waarvan mij niet uit de bronnen bleek, of de uitvoering achterwege bleef wegens gebrek aan geld, of dat dit gedeelte wel werd opgetrokken, doch werd vernield tijdens de Spaansche troebelen. De stichting van een H. Grafkapel

Afb. 92. Kooromgang van de kerk te Tolen (uit Buiten).

aan de oostzijde van het koor in 1501, welke later weder verdween, wijst althans op een bestaand plan tot uitbreiding tijdens den bouw, en het optrekken van het zuidkoor zoo betrekkelijk kort na den bouw van het hoofdkoor schijnt eerder op een welvoorzienere kas te wijzen dan op een boven de Maas sinds de tweede helft der 15de eeuw zooveel voorkomende vermindering der offervaardigheid van de parochianen voor hun kerkgebouw.

De kerk is van buiten grootendeels met natuursteen bekleed (Afb. 91), behalve het zuidkoor, dat geheel van baksteen is opgetrokken. Tusschen de vensters der zijbeuken van het schip zijn eenvoudige steunbeeren geplaatst, waarop de geprofileerde voetingen van de slanke

Afb. 93. Schip met preekstoel van de Ned. Herv. kerk te Tolen.
De schachten en kapiteelen zijn geverfd.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

luchtbogen rusten. De transeptfronten zijn onversierd, behalve het zuidfront, waar de korfboog boven den doorgang is gevat in een spitsboog met maaswerk en een onder den dorpel van het groote transeptvenster aangebracht tot op den spitsboog doorgetrokken boogfries. Van de tegen dit front aansluitende librye is de bovenverdieping bekleed met baksteen,

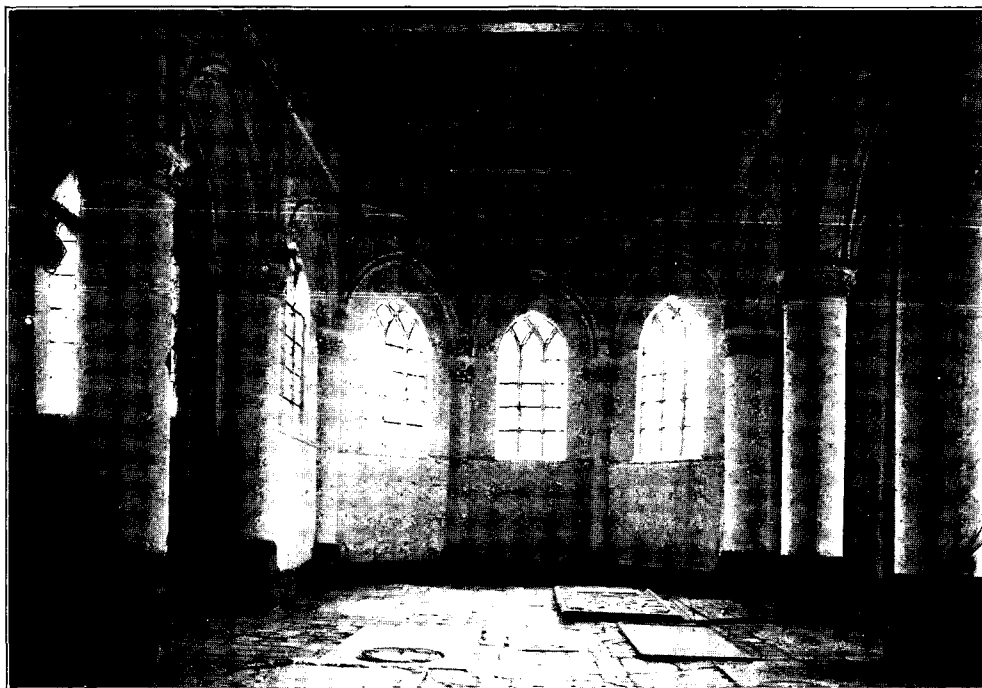

Afb. 94. Zuider transept van de kerk te Tolen (uit Buiten).

afgewisseld door lagen natuursteen. Op het vieringkruis staat een eenvoudige dakruiter met slanke spits.

De oostzijde van het koor, waarover wij reeds spraken, wordt gevormd door de kolommen der koorsluiting en de hiertusschen opgetrokken brokken metselwerk. Eigenaardig is, dat de twee middelste kolommen geheel met natuursteen zijn bekleed en het daarbij aansluitende paar met baksteen, afgewisseld door banden van natuursteen. De Afbeelding 92 vertoont duidelijk dit verschil.

Het schip der kerk is vijf traveeën breed en wordt van de zijbeuken gescheiden door

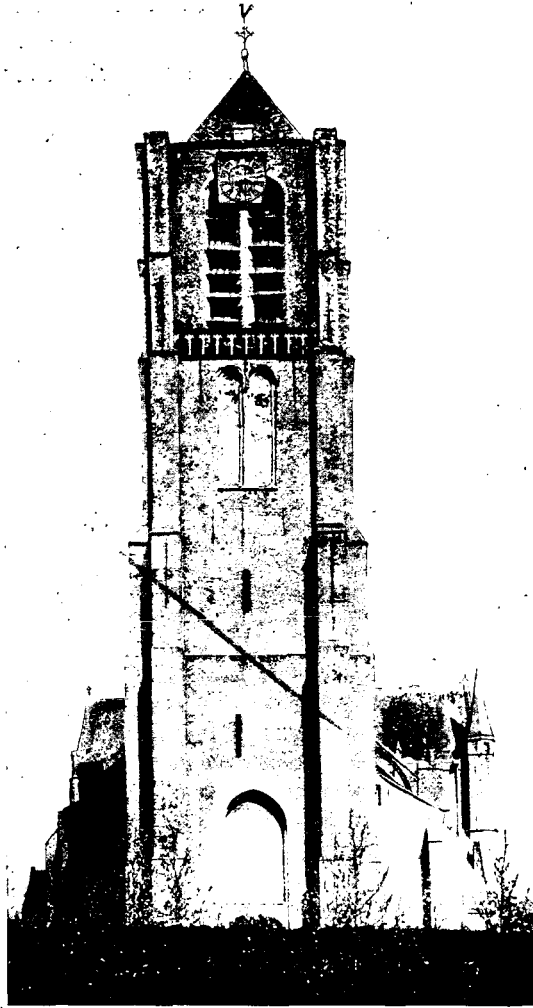
Afb. 95. Gezicht in het koor.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

gemetselde kolommen met zandsteenen banden, op achtkante zandsteenen basementen en bekroond door kapiteelen met dubbelen bladrand, onderling verbonden door spitsbogen, die de hooge schipmuren dragen (Afb. 93). Onder de hooge vensters zijn een boogfries en spaarnissen zichtbaar. De zijbeuken zijn door steenen kruisgewelven overdekt en het schip door netgewelven. Aan de noordzijde is in de eerste helft der 16de eeuw een portaal aangebouwd met drie fraaie ankers, een spitsboogvenster en een eenvoudige ingang. De uitkappingen in de kapiteelen van het schip wijzen waarschijnlijk op in de 17de of in de 18de eeuw ter versterking aangebrachte houten trekbalen.

Het transept vertoont de eigenaardigheid, dat de afstand tusschen de viering-

kolommen van het schip kleiner is dan bij die van het koor, waardoor de scheibogen niet evenwijdig loopen aan de as der kerk en het gewelf van het kruis een trapeziumvorm heeft. Het transept is door een hoog schot van de preekkerk afgescheiden. De sprong in de kolom aan den zuidwestmuur wijst op een verschil in bouwtijd, zoodat de hooge muren van het

Afb. 96, Toren van de kerk te Tolen.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

transept iets jonger moeten zijn dan de benedengedeelten. De hooge frontvensters hebben een steenen harnas met 16de eeuwse relieversiering (zie Afb. 94). Het transept is overdekt door een steenen netgewelf, hetwelk echter in den zuidarm vervangen is door een modern stucgewelf.

Het hoofdkoor is drie traveeën diep en wordt door vijf zijden van den achthoek gesloten (Afb. 95). Het bijkoor heeft eene onregelmatige sluiting, welke in verband schijnt te staan met voorgenomen, doch halverwege gestaakte verbouwing van den kooromgang. Beide koren zijn door kolommen, verbonden door spitsbogen, gescheiden. Het hoofdkoor is thans nog slechts tot boven de bogen opgetrokken en is overdekt met een 16de-eeuwsch houten tongewelf, dat oorspronkelijk niet voor deze ruimte schijnt bestemd geweest te zijn. Een moet tegen den oostbuitenmuur van het transept wijst ons waarschijnlijk de oorspronkelijke hoogte van het hoofdkoor. De noordelijke zijbeuk is overdekt door steenen kruisgewelven, rustende op culots uit omstreeks 1525.

Deze zijbeuk is aan de oostzijde recht afgesloten. Aan de zuidzijde ontbreekt de zijbeuk wegens het hiertegen aan gebouwde zuidkoor, doch de aanzetten voor de kruisgewelven toonen aan, dat ook hier oorspronkelijk een zijbeuk was ontworpen.

Het bijkoor is hoog opgetrokken, met hooge spitsboogvensters aan de zuidzijde. Het is overdekt door een houten tongewelf met geprofileerde ribben en met steekappen in de sluiting.

De circa 45 M. hooge toren (Afb. 96) bestaat uit drie geledingen met steunbeeren op de hoeken. De twee onderste geledingen zijn omstreeks 1450 opgetrokken. Toen in de

eerste helft der 16de eeuw de terugspringende derde geleding hieraan werd toegevoegd, werden de oude galmgaten gedicht. De top is gewijzigd en is thans door een laag vierkant spitsje afgedekt. De omlijsting van het groote westvenster wijst er op, dat men van plan was om den toren met natuursteen te bekleeden. In den toren is een steenen kruisgewelf met afgeschuinde ribben.

Van de later in de kerk aangebrachte versieringen zijn het belangrijkste de grafmonumenten van de familie Bloys (1421—1435 en 1516) en de nog in groot aantal aanwezige gegraveerde en gebeeldhouwde zerken, waarvan de oudste uit 1469. Een handschrift met vermelding van een groot aantal verdwenen zerken is in bezit van den Heer Hollestelle te Tolen. Een fragment van gothisch beeldwerk (Golgotha) bleef in den sluitingsmuur van het zuidkoor bewaard en een geschilderde cartouche uit 1581 op den zuidmuur van het transept. De 11de eeuwse preekstoel met doophek is op Afb. 93 afgebeeld. De koperen kronen zijn verkocht aan de Sinte Catharinekerk te Brussel. Het kerkzilver is uit 1744, 1752 en 1781—1785 en de drie kerkklokken zijn in 1761 gegoten door Alexis en Petrus Fritsen.

De moderne Roomsche katholieke kerk bezit een 17de eeuwse koperen godslamp, een houten kruisbeeld en een schilderij uit het begin der 18de eeuw, Maria met Kind en engel, in den trant van de Wit. Van een kapel in de Kerkstraat uit het 2de kwart der 15de eeuw zijn in de voorgevels van No. 9 en 11 nog een paar gothische spitsbogen bewaard. De oude kap op zolder was tot voor korten tijd nog aanwezig, doch is kortgeleden door verbouwing van No. 11 gedeeltelijk vernield. Tot de kapel behoorde ook het perceel Kerkstraat No. 13.

Belangrijke monumentale particuliere gebouwen ontbreken, toch verdienen enkele gevels ten volle eene nadere beschouwing. Het oudst is de tuitgevel aan de Dalemschestraat 2 (Afb. 97), die men wel in verband heeft gebracht met Sophie van Dalem, de minnares van Jan van Bloys, die echter reeds omstreeks 1380 is overleden, terwijl de gevel den stijl vertoont van het begin der 16de eeuw. Verder vindt men eenige laat-16de en begin-17de eeuwse trapgeveltjes, deels met goede ankers, versierde lijsten en gevelsteenen, o.a. aan de Vischstraat 30 (Afb. 98), Dalemschestraat 2, Kerkstraat 19 en 21 en Stooftstraat 3 en 5, benevens enkele Lodewijk XVI-gevels, waaronder in het bijzonder te

Afb. 97. Gevel Dalemschestraat.

Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

noemen valt het perceel Hoogstraat 9, waarvan het belangrijkste gedeelte van het rijke interieur helaas in 1917 is uitgebroken en verkocht.

Afb. 98. Gevel Vischstraat No. 30, hoek Haven.
Foto Rijksbureau voor Monumentenzorg 1924.

krampachtig het oude te bewaren, doch om bij verandering er voor te waken, dat niet onnoodig de verandering geschiede ten koste van het intieme geheel.

Het aantrekkelijke van het stadje ligt minder in wat het buiten raadhuis en kerk ons biedt, als in den betrekkelijk nog ongerepten toestand, waarin het stadsbeeld, als geheel, vrijwel ongeschonden werd bewaard. Het toont ons een stadje vrij grootsch van opzet, doch in zijne ontwikkeling gestuit vóórdát het volledig was uitgroeid. De kerk, eerst in de onbebouwde stadsuitbreiding geplaatst, ligt nog in een uithoek, omdat de stad niet verder is uitgebouwd en de smalle straatjes en lage huisjes schijnen ons terug te voeren tot vervlogen dagen, hier echter niet van weelde, doch van een moeizamen strijd tegen de drukkende en vaak ongunstige tijdsomstandigheden. Thans zag ik bij mijn laatste bezoek enkele verbouwingen, die wij met vreugde begroeten als bewijzen van toenemende welvaart, doch waarvan te betreuren valt, dat de bouwer zich niet wist aan te sluiten bij het bestaande, waardoor gevaar ontstaat voor het juist in de eenheid zich krachtig uitende stadschoon. Hier ware zeker eene plaatselijke verordening gewenscht, niet om

J. C. OVERVOORDE.

DE MUURSCHILDINGEN IN HET KOOR VAN DE MARTINIKERK TE GRONINGEN.

Met een enkel woord maakte ik in het vorige jaar melding van de muurschilderingen, die in het koor der Martinikerk te Groningen gedurende het witten van de wanden waren ontdekt. Zij zijn nu, voor zoover zij toen nog onder de kalk verborgen waren, ook verder te voorschijn gebracht en de restauratie van alle gevonden schilderingen is in de tweede helft van Juli 1924 gereed gekomen. ¹⁾ De photo's, die het Rijksbureau voor de Monumentenzorg heeft laten maken heb ik thans door de welwillendheid van den directeur tot mijn beschikking, zoodat ik een paar van de best bewaarde voorstellingen kan afbeelden. Een korte bespreking moge deze afbeeldingen ²⁾ begeleiden.

Een vijftiental meters boven den beganen grond, op de plaats waar men elders vaak triforiën aantreft, bevinden zich onder de acht breede vensters van de lange koorwanden en de zes smalle der koorafsluiting even zoovele breede en smalle vakken, eveneens met een spitsboog gesloten, vroeger vrij diepe nissen, later tot op geringe diepte dichtgemetseld, met kalkspecie bestreken en gewit, en voorzien van schilderingen. Van deze zijn de acht breede 5,50 M. hoog en 3 M. breed, dat is breeder dan de vensters erboven, terwijl de smalle vakken eveneens 5,50 M. hoog, maar slechts 1 M. breed zijn, vrijwel in overeenstemming met de vensters welke zich daarboven bevinden.

Vermoedelijk zijn de schilderingen van kartons, die verloren zijn gegaan, door het inkrassen der lijnen in de kalkspecie op de muurvlakken overgebracht. Daarna zijn de kleurvlakken op een witte kalklaag geschilderd en wel eerst effen ingevuld, vervolgens van schaduwen voorzien en ten slotte met vlotte zwarte arceering en contours opgewerkt. ³⁾

De voorstellingen, die de vakken bevatten, welke ten deele zwaar beschadigd bleken te zijn, hebben alle betrekking op het leven van Christus, zij beginnen met de aankondiging van de geboorte aan de maagd Maria en eindigen met het tafereel van Golgotha. Het groote muurvlak dat het koor aan de westzijde boven den feitelijken toegang tot het schip der kerk afsluit, hoog als dat koor uitsteekt boven het schip, was voorzien van een voorstelling van het *L a a t s t e O o r d e e l*. Enkele fragmenten van engelen en duivelen en van opgestane en geredde zielen, waartusschen een lint met de woorden ⁴⁾ van den bazuinen-

¹⁾ De muurschilderingen zijn onder leiding van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg verdienstelijk gerestaureerd door den heer Por en zijn assistent. Een gedeelte, waarover straks nader, is nog niet blootgelegd en dus ook nog niet gerestaureerd kunnen worden.

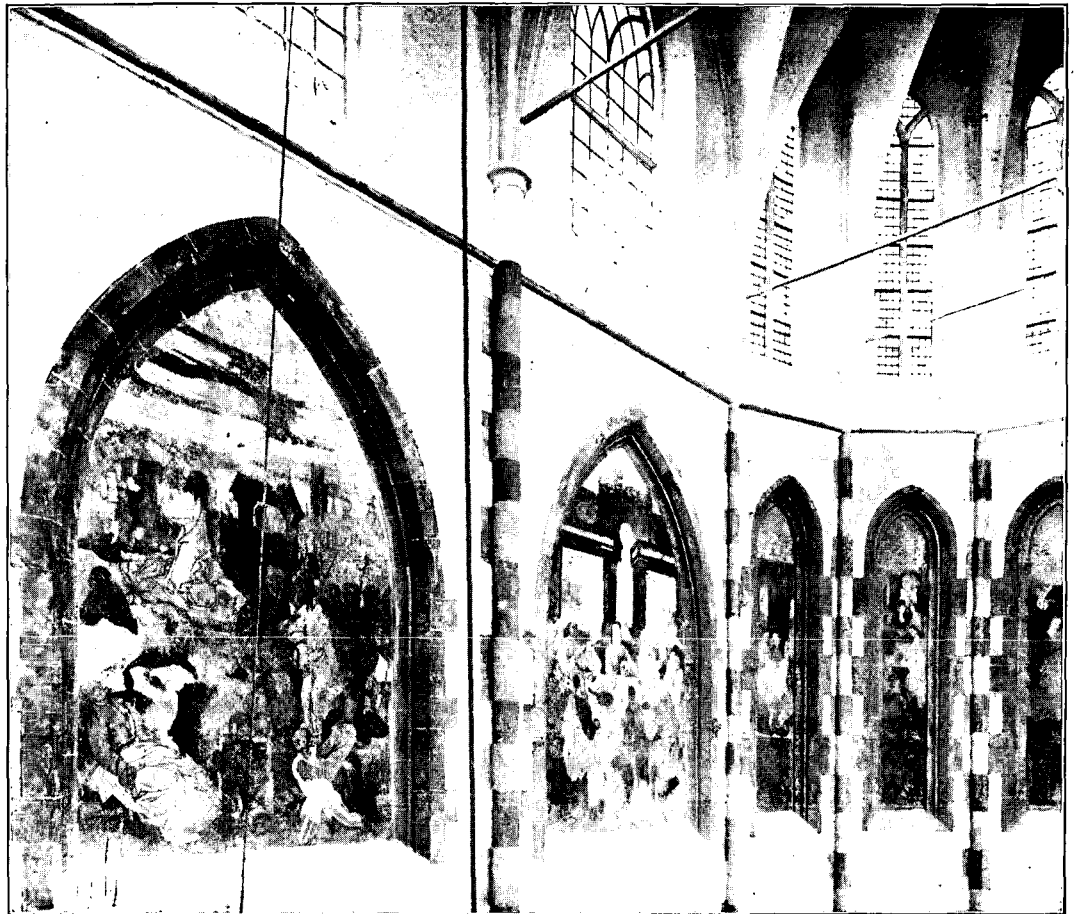
²⁾ Helaas heeft men de photo's moeten nemen staande op de hangstelling, zoodat de stalen kabels daarvan den indruk der schilderingen bederven.

³⁾ Enkele bijzonderheden over de techniek vernam ik van den heer Por.

⁴⁾ Dr. M. Schoengen was zoo vriendelijk deze woorden te ontcijferen. Zij luiden: Surgite mortui venite ad . . . cium (judicium). De letters van het onderschrift onder de voorstelling zijn bijna geheel uitgewischt.

den engel zich slingert, zijn nog te herkennen. Een interessant en door zijn grootte imponeerend stuk is het stellig geweest. De resten zijn echter zeer gering en de schildering is in de bovenpartijen nog niet geheel blootgelegd kunnen worden, reden waarom wij hier met de enkele vermelding willen volstaan. ¹⁾

Beter bewaard zijn over het geheel de schilderingen onder elk der vensters.

Afb. 1. Muurschilderingen Martinikerk Groningen. Noord-Oostelijke wand van het Koor.

De reeks begint onder de middelste twee smalle vensters der koorafsluiting. In het linksche vak is daar de maagd *M a r i a* afgebeeld met een schriftband, waarop de woorden

¹⁾ Wellicht komen later in de bovenpartij beter bewaarde gedeelten te voorschijn. Het reeds blootgelegde belooft echter niet heel veel. Ook is in den boog eronder een nog vroegere ornament-rank gevonden.

„ecce ancilla Domini.”¹⁾ Tegenover haar in het rechtsche vak heeft de A a r t s e n g e l G a b r i ë l gestaan, die de blijde boodschap bracht. Dit vak is het eenige waar van de schildering geen spoor meer is overgebleven.

Gaan wij naar rechts, dan zien wij nog twee smalle nissen met tafereelen, die te zeer zijn geschonden om een nadere beschrijving te rechtvaardigen. Wel zijn bij de restauratie

Afb. 2. Muurschilderingen Martinikerk Groningen. Zuid-Oostelijke Wand van het Koor.

de kleuren weer meer voor den dag gehaald, maar de vorm heeft te veel geleden. Voorge-
steld zijn de G e b o o r t e v a n C h r i s t u s (zie afb. 2 links, smal vak) en blijkbaar de
H e r d e r s, waarvan een den doedelzak bespeelt, terwijl een paar groene vlekjes boven

²⁾ Afb. 1 laat nog juist de figuur van Maria op den rand rechts zien. Over de grisailles onder de voorstellingen in de smalle vakken spreken wij straks.

den boom in de lucht sporen zijn van den Engel, die hun de Geboorte verkondigt (afb. 2, volgende smalle vak).

Beter bewaard zijn over het geheel de schilderijen in de groote nissen onder de twee maal vier of acht breede vensters, al ontbreken ook daar vaak groote gedeelten. Een enkele voorstelling is echter bijna gaaf overgebleven.

Afb. 3. Muurschildering Martinikerk Groningen.
De aanbidding der drie Koningen.

Het eerste breede vak, dat naar rechts volgt op de bovengenoemde herders, stelt voor de Aanbidding van de drie Koningen (afb. 3). Voor een bouwwerk, in renaissance stijl, met twee boogopeningen, waarlangs men rechts in een landschap kijkt, zit op een verhooging (troon?), waarvan alleen enkele treden nog te onderscheiden zijn, de Madonna met het Kind op haar schoot naar links gewend, terwijl Jozef rechts, achter Maria, onder een der bogen staat. Het kind legt zijn handje op een vaas, welke de oudste der koningen geknielend hem voorhoudt. Links sluit de Moorenkoning met zijn vaas de groep af; rechts staat met overeenkomstige vaas de derde koning, jonger dan de oudste, maar toch met een baard met lange punten. Hij wendt zich om

naar een man in geheel doorgleefd z.g. landsknechtenpak, die rechts de groep afsluit. Links ligt de baret van den oudsten koning naast hem op den voorgrond. In het midden der schildering zijn plekken waar veel is uitgewischt, het bovenste gedeelte ontbreekt geheel.

Kleuren: ¹⁾ blauw is het kleet van de Madonna, voorts de oppermantel van den moorenkoning, die verder in geel met bruin is gekleed. Oudste koning in geel en groen. Jozef en landsknecht in rose-bruin, de landsknecht met gele broek. De derde koning heeft een witten mantel met blauwe kraag en voering, gele laarzen en mouwen, groene broek. De vazen zijn bruin, dat goud voorstelt, een deel van de architectuur is eveneens bruin en rose-bruin, terwijl een boog op den achtergrond en de zuil rechts in blauw zijn uitgevoerd. Het verschiet is in paars, groen, geel en blauw. De voorgrond zachtgroen met geel en zwart opgewerkt. Ook verder veel zwarte arceering.

Zeer goed bewaard is de Voorstelling van Jezus in den tempel, (afb. 4), tevens wel een der best geschilderde tafereelen. Op eenige treden die in het midden vooruitspringen, voor een zwaren poortvormigen boog in renaissancestijl, welke voor een landschap is geplaatst, en waardoor men een landelijke woning ziet, ligt op een met wit kleet bedekte ronde tafel op breeden kolompoot het Christuskind, in den rug gesteund door een der vrouwen (Maria?), terwijl andere figuren, waaronder wel Simeon en Anna, en de priester met het mandje met de duiven voor het reinigingsoffer, om de tafel en ter zijde, vrijwel in één plan, zijn gegroepeerd. Op den voorgrond op de eerste trede met den rug naar den toeschouwer, slechts even naar rechts gewend in de richting van den priester met de duiven knielt een vrouw, van wie we alleen het verloren profiel te zien krijgen. Een hazewind vult, rechts op dezelfde trede snuffelend, de ruimte. Ook om een andere reden, dan die wij boven reeds noemden, is deze voorstelling de belangrijkste in de reeks der schilderingen. Immers in de geknielde vrouw op den voorgrond zullen wij, zonder haar gezicht te mogen zien, moeten herkennen de milde schenkster ²⁾ der serie muurschilderingen of tenminste van de schildering, waarop zij zelf is afgebeeld. Haar naam is ons niet bekend. Gissingen naar aanleiding van namen van vrouwen, die zich op andere wijze voor de kerk hebben geïnteresseerd, leveren niets op, zijn zelfs gevaarlijk, waar we geheel in duister nog tasten. En in tegenstelling met zoovelen vóór haar, die van zich zelf gaarne een goed portret zagen, heeft zij zich bijna geheel afgewend laten schilderen.

Kleuren der figuren van links naar rechts: eerste man zachtgroen met zwart waaruit aan den hals wit geplooid hemd komt, witte kousen, zwarte baret; tweede man roode mantel over wit kleet; eerste vrouw lichtblauwe mantel, witte hoofddoek. Van de tweede vrouw is alleen de witte hoofddoek te zien terwijl men van de derde het bovenste deel van het grijze kleet met zwarten kraag ziet en de blauwe muts met gele versiering. De priester is gekleed in bruingeel gewaad, waaruit een blauw onderkleed te voorschijn komt. Er volgt naar rechts een man in blauwgroen en een in rood met witte mouw met bruinvele mouwkap. De man rechts, die men op den rug ziet, draagt een frisch-blauwen tabbaard met gelen graag; muts en kousen rood. De vrouw, die op den voorgrond knielt, is gekleed in het wit met blauw-

¹⁾ Ik geef telkens zoo nauwkeurig mogelijk de kleuren aan en voeg die opsomming samen om mijn beschrijving der voorstelling niet te omslachtig te maken. Het komt mij voor dat deze kleurvermelding niet mocht worden weggelaten of beperkt. De variatie der gebruikte kleuren vaak aan één costuum, zoo veelvuldig voorkomend in de eerste helft der 16e eeuw, draagt veel bij tot de levendigheid van het palet en dus ook tot het geheele kleureffect der muurschilderingen, al is er natuurlijk nog al wat verbleekt of uitgewischt, reden waarom enkele kleuren niet met zekerheid genoemd kunnen worden, evenals trouwens sommige voorwerpen en vormen.

²⁾ Mr. J. G. C. Joosting was de eerste, die toen men bezig was met het blootleggen der schilderingen, de onderstelling opperde, dat deze vrouw als schenkster moet worden beschouwd en zij neemt inderdaad de plaats in, waar ook op andere stukken een donateur of donatrice zich bevindt.

grijze schaduwen met zwart omranden kraag; gele kwasten aan de ceintuur; gele muts met zwart. De architectuur is in geel met grijs en blauw uitgevoerd, de treden zijn grijs, tot voorgrond dient een vloer van groene en bruingele plavuizen. Contoureering en arceering als steeds in zwart.

Afb. 4. Muurschildering Martinikerk Groningen.
De Voorstelling van Jezus in den Tempel.

Van de schildering, die den Twaalfjarigen Jezus in den tempel voorstelt, is weinig meer over. Door een boog, die renaissance-vormen vertoont, ziet men Jezus zitten in een gothisch koor, dat aan het koor der Martinikerk herinnert. Op den voorgrond groepeeren zich op banken de schriftgeleerden.

Op deze voorstelling volgt naar rechts de Kindermoord te Bethlehem (afb. 5). Links is Herodes met scepter en kroon op een overdekten troon gezeten. Daarvoor, rechts, dooden twee krijgsknechten de kinderen. Om hen heen en voor den koning staan de jammerende moeders. Links op den voorgrond, bij een van de kinderen, staat met opgeheven kop en voorpoot een windhond. Op den achtergrond leidt een steenen brug over een rivier naar een weg, waaraan eenige huizen staan.

Kleuren: Herodes draagt een rooden mantel over zwart onderkleed, een zwarten kraag en gele (gouden) kroon en scepter. De krijgsknechten dragen de 16de eeuwsche gegleufde kleeding, de een in wit met rood, roode muts, witte kousen; de voorste geel met zwart gegleufde mouwen aan wit met rood gestreept buis, blauw geruite broek, rood met wit gestreepte kousen, breede roode muts. De rechtsche vrouw is gekleed in rood met zwarten schouderdoek. Opwerking wederom in zwart.

Van de kleuren noemen wij behalve een paar roode en een gelen mantel, de verbleekte plavuizen. Midden rechts is vrijwel de geheele schildering verdwenen, waarmede ook enkele der voorgrondfiguren. Opwerking als steeds in zwart.

Men wende zich naar den Noordoostelijken wand van het koor der kerk en zie naast de reeds genoemde vakken, waarin de Annunciatie is afgebeeld, twee eveneens zeer zwaar beschadigde smalle nissen, waar de Zalving van Christus in Bethanië en de Intocht in Jeruzalem zijn voorgesteld.

In de eerstvolgende breede nis (naar links gaande) ziet men de resten van het Laatste Avondmaal, dat wel zwaar geschonden, maar interessant om de wijze van voorstellen is. Voor een achterwand, die doorbroken is met drie vensteropeningen, waardoor men in een verwaasd landschap ziet, zitten achter een vrij breede, langwerpige tafel, waarop een schotel met een ham, borden en brood, Christus en Johannes, die het hoofd tegen hem aanleunt, en vijf apostelen. Twee andere zitten rechts aan de tafel, de overige vier op den voorgrond op kleine bankjes met den rug naar den toeschouwer en met ter zijde gewend hoofd, zoodat men hun profielen ziet.

De voorstelling is te zeer beschadigd om de kleuren nauwkeurig te vermelden. Roodbruin, blauw,

Afb. 5. Muurschildering Martinikerk Groningen.
De Kindermoord te Bethlehem.

geel, groen zijn afzonderlijk of gecombineerd de kleuren der gewaden. De architectuur is in roodbruin, blauw, geel en zwart uitgevoerd. Opwerking wederom in zwart, maar grootendeels afgesleten.

In de serie der tafereelen volgt nu Christus in Gethsemane (afb. 6) Feitelijk zijn hier twee voorstellingen vereenigd. Links op een berg met den rug naar een poort gekeerd, knielt Christus met omhoog geheven, te zamen gevouwen handen. Op den voorgrond slapen de drie apostelen in verschillende houdingen. Rechts op het middenplan is de Gevangenneming afgebeeld. Een-groep mannen verdringt zich om Christus, aan wien Judas den kus geeft. Op den voorgrond naast een groote lantaarn, die in het midden schuin op den grond ligt, valt Malchus op de knieën neer, terwijl Petrus, rechts, hem grijpt en het oor afhoudt. De achtergrond wordt behalve door een poort gevormd door een kerk, die een gemetamorphoseerde Martinikerk gelijkt, en de tempels met andere gebouwen van Jerusalem moet voorstellen. De toren en ook de kerk hebben geen gothische, maar ronde bogen en renaissance-vormen gekregen. Op elke verdieping vertoont bovendien de toren slechts één nis in plaats van drie. Op het schip prijkt een Oostersche koepel midden op het dak¹⁾ en het hooge koor schijnt op te gaan in den toren, die op de plaats van het koor of er vlak tegenaan verrijst. Andere Groningsche torens met spitsen en wellicht ook de oude St. Walburgskerk zijn om deze z.g. Martini geplaatst, zoodat het niet geheel duidelijk is, wat al dan niet tot het hoofdgebouw behoort, dat dan ook niet bedoelt de werkelijke Martini weer te geven.²⁾

Kleuren: Christus is beide malen gekleed in blauwig wit, waarschijnlijk vroeger wit met blauwige schaduw en zwarte omlijning. De apostelen dragen, de een wit met rood, de tweede blauwig wit en rooden mantel, de derde groen kleed en blauwigwitten mantel, welke over hem heen ligt. Malchus heeft groene mouwen aan wit kleed en groen en wit gestreepte broek, Petrus een rooden mantel over een kleed, waarvan de blauw-witte mouw zichtbaar is. Judas is in geel met rooden kraag afgebeeld; de man die Christus gevangen neemt, draagt gele met lichtroode kleeding en muts, en groenekousen. De anderen hebben zwarte mutsen op, terwijl de overige kleuren minder duidelijk zijn. De poort achter Christus is bruingeel; kerkgebouw in grijs; de lucht met zwarte wolken. Opwerking in zwart.

Links van Gethsemane vindt men het tafereel van Christus voor Pilatus (afb. 7.). Voor een gebouw met op wonderlijke wijze vermengde gothische en renaissance-vormen zit op een soortgelijken troon Pilatus en wast zijn handen boven een waschbekken, dat een dienaar, op één knie gezonken en met de „dwale” (handdoek) omgeslagen, hem voorhoudt, terwijl een tweede uit een kan hem het water over de handen schenkt en een derde toeziet, rechts de groep afsluitend. Van links brengen twee krijgsknechten Christus tot voor de treden van Pilatus' zetel. In kleine ruimten tusschen de achtergrond-architectuur ziet men twee groepen, Christus wordt de mantel omgehangen en de bespotting van Christus. Op den voorgrond rechts ziet men eenige treden en een zuilbasement met deel van de zuilschacht. Geheel links op den achtergrond een boerenwoning.

Kleuren: linker krijgsknecht roode jas, waarover geel harnas, groene broek; rechtsche rood buis met gegleufde wijde mouwen over groene onderstof, groene broek, roode kousen, groene muts met

¹⁾ Dr. H. A. Poelman meent dat dit koepeldak wellicht tot een ander, achter de Martini liggend bouwwerk zou kunnen behooren, maar den vreemden vorm kan ook hij niet thuisbrengen.

²⁾ Wel kan men nog eenigszins de oude zadeldaken der zijschepen herkennen, die helaas thans bij de Martinikerk zijn verdwenen.

roode versiering in den vorm van een hanekam. Christus is wederom in zachtblauw-wit (wit) kleed gehuld; Pilatus draagt witten mantel met gelen kraag, waartusschen een blauw hemdstuk te voorschijn komt, gele laarzen. De man, die half knielend het waschbekken ophoudt, draagt een roode jas, witte muts, kousen en handdoek. De man naast hem draagt een blauw-wit gewaad met gelen kraag en een muts van groen met rooden band. De architectuur is in grijs en grijsblauw met wat geel uitgevoerd, de troonzetel in geel. Het waschbekken is geel, dat naar het schijnt koper voorstelt, de kan is grijs, blijkbaar tin.

Hierop volgt het tafereel van de Kruisiging (afb. 8). In het midden verheft zich het kruis met Christus. Terzijde zijn de kruisen met de booswichten, eenigszins schuin geplaatst, zoodat zij met de wapperende lendedoek van Christus de ruimten onder het Kruis geheel vullen. Links zinkt Maria neer, opgehouden door

Johannes. Achter hen twee vrouwen, rechts een groep van vier figuren, waarvan een den arm ophoudt, aldus den Gekruisigden bespottend. Van het landschap op den achtergrond kan men nog rechts een groep boomen onderscheiden. ¹⁾

Afb. 6. Muurschildering Martinikerk Groningen.
Christus in Gethsemane.

¹⁾ Aan den voet van het kruis bevindt zich in de nis een langwerpige vensteropening, welke het onderste gedeelte van de voorstelling doorgleuft. Dit smalle venster is of later weer in de nis ingebroken, of niet gedicht, zooals geschiedde bij de andere vakken, waar duidelijke sporen te vinden zijn van vroegere

Kleuren: Behalve de kleur van de lichamen, die van de boosdoeners donkerder is dan van Christus, en de kleur van het hout, onderscheidt men roode, gele en blauwwitte mantels. Het kleed van Maria van zachtblauwig wit (oorspronkelijk wit) is voornamelijk bewaard door de zwarte arceering, die ook verder weer spreekt als bij al de andere tafereelen.

Bij de beschrijving van de smalle vakken der koorafsluiting, welke we kort maakten, omdat daar de meeste voorstellingen te veel hebben geleden of geheel zijn uitgewischt, moet nog worden vermeld, dat elk van de vakken in het onderste gedeelte wordt afgesloten door een ongeveer vierkant grisaille waarop een profeten(?)kop in nis is voorgesteld, eveneens met zwarte arceering. Een paar van deze koppen zijn nog goed bewaard, de andere zijn vervaagd. De ontwerper der schilderingen heeft in deze, in grisaille uitgevoerde stukken een oplossing gevonden om de naar verhouding overmatige lengte der smalle vakken te breken.

Na dezen rondgang langs de koorwanden en de vermelding van de grisailles wijzen wij nog eens op het frissche lichtkleurige palet der schilderingen, met de krachtige zwarte contouren en arceering, welke laatste zoo kenmerkend is voor de 16de eeuw. Wij kennen ze van Scorel en van Heemskerck, die een soortgelijke vlotte arceering gebruikten als onder-teekening voor hun schilderijen.

Wij willen thans een poging doen om iets meer over de schilderingen te weten te komen. Helaas leveren de rekeningen van de Martinikerk geen gegevens. ¹⁾ Wij weten ook niets over een schilder, wien de uitgebreide opdracht kan zijn gegeven. Gissingen over een schenkster geven al evenmin een aanknooppingspunt om den kunstenaar te vinden. De eerste naam, die ons in de gedachten schiet, is die van Jan Swart van Groningen, maar diens stijl kunnen wij in de muurschilderingen niet terugvinden en de schilder zal immers pas na zijn vertrek uit de stad den naam „Van Groningen” hebben gekregen. De naam van Jan van Scorel wordt wel genoemd in verband met een schilderij van het klooster te Aduard, maar de schilderingen vertoonen een anderen stijl en vooral een zoo geheel ander landschap dan Scorel placht te geven. Dichter staat het werk bij Jacob Cornelisz, bij Jan Joos van Calcar, maar ook daar nog ver af en het noemen van den naam van Lucas van Leyden zou den meester, die wel zeer handig is, maar toch niet van den allereersten rang (en die trouwens stellig met helpers heeft gewerkt) te veel flatteeren, evenals reeds het vermelden van Scorel's naam deed.

En noemen wij deze namen, dan denken wij aan Holland. Voor de Groningsche muurschilderingen zullen wij naar een jonger meester moeten zoeken. Immers Groningen is in dien tijd in sommige dingen vaak wel 50 jaren bij Holland achter. ²⁾ Houden wij daar-medede rekening, dan valt het nog moeilijker om namen te noemen. Tot een zekere toeschrij-

eendere openingen, welke alle licht moesten geven van het koor uit in de achterliggende ruimte achter het dak boven den kooromgang, en reeds dicht gemaakt waren, toen de schilder zijn werk begon, vermoedelijk toen men den ondergrond vóór de schilderingen gereed maakte.

¹⁾ Ik heb alle rekeningen, die in aanmerking konden komen, d.w.z. alles van vóór de „Reductie” dus vóór 1594, doorgezien. Een tweetal zeer moeilijk leesbare rekeningenboekjes, heeft de heer Dr. H. A. Poelman welwillend voor zijn rekening genomen.

²⁾ Met schrift is dit volgens Dr. H. A. Poelman stellig het geval.

ving aan een bekend meester ben ik dan ook niet kunnen komen. Wij zullen waarschijnlijk een nieuwe figuur hebben in te voegen in de rij der 16de eeuwse schilders, een muurschilder, wat in ons land wil zeggen, geen dagelijks voorkomend en stellig geen alledaagsch man, de schilder van een

zoo groote reeks van omvangrijke stukken: de meester van de muurschilderingen in de Groningsche Martinikerk, korter wellicht: de meester van de Groningsche muurschilderingen. Zijn groote belangstelling voor renaissance-architectuur gepaard met een aardigen kijk op het landschap met landelijk woningtype vinden we bij Vlaamsche en Hollandsche meesters. De geheele stijl van den meester, die naar bestaande prenten zal hebben gewerkt (wij kunnen verschillende stereotiepe vormen in de compositie aanwijzen als kruisen, Gethsemane enz.), is eer Hollandsch dan Vlaamsch of Duitsch, maar toch ook weer niet zuiver Hollandsch. Maar hebben wij dan niet juist aanleiding om aan een plaatselijk Groningsch meester, al behoeft hij dan ook geen Groninger van geboorte te zijn, te denken, wanneer wij „Anklänge”

aan verschillende scholen vinden en geen algeheele overeenkomst? De vluchtigheid van de technische behandeling duidt wellicht ook op een lokaal meester, wat niet wegneemt dat hij is een verdienstelijk man, die iets groots, iets machtigs durfde te ondernemen. Daarvan

Afb. 7. Muurschildering Martinikerk Groningen.
Christus voor Pilatus.

getuigt vooral de Voorstelling van Jezus in den tempel. Zwakheden, die er stellig zijn te ontdekken, laten wij voor een groot deel voor rekening van helpers.

Maar wanneer heeft die meester gewerkt? Dat is een moeilijke vraag en wanneer wij ons aan de beantwoording wagen, dan doe ik het niet omdat ik overtuigd ben, dat wij den juisten datum hebben gevonden, maar omdat ik niet langer wilde wachten met het publiceeren der schilderijen en wij dit punt dan toch niet kunnen voorbijgaan zonder een poging te wagen om de oplossing te vinden.

Nemen wij inderdaad de mogelijkheid aan van een tijdsverschil met Holland tot zelfs 50 jaar toe, dan treffen ons twee passages in de Kroniek van Abel Eppens, waar wij ten eerste lezen: dat ter gelegenheid van het bezoek aan Groningen van Maria van Hongarijen in 1545 „die kercke to Sunte Meerten ock gestoffiert und gewittet muste werden”.¹⁾ Er is hier natuurlijk geen sprake van het aanbrengen van onze muurschilderingen. Het spreekt van zelf dat het slechts een haastig in orde maken geldt, zooals dat kort voor een vorstelijk bezoek pleegt te geschieden. Uit het feit echter dat Eppens ons vervolgens vertelt dat er een ongeluk bij het witten gebeurde en twee arbeiders, die in het koor zijn opgeheschen voor het verrichten der werkzaamheden, op het altaar dood vallen — hij hoorde „de sware vall myt het vat” — kan men besluiten dat ook het koor toen is gewit. Er zullen dus nog wel geen schilderijen zijn geweest, hoewel dit hiermede niet bewezen is, omdat men om de muurschilderingen heen de wanden ook gewit zal hebben zooals ook thans.²⁾

De tweede mededeeling van Abel Eppens luidt, dat de eerste en eenige bisschop van Groningen, Johan Knijff, die benoemd werd in 1568, in het jaar 1569 gebod: „dat alle kercken solden und musten myt beelden, scilderinge „und andere materie versieret und reformiert worden, indem dat daer soe geldent was.”³⁾ Voor de Sint Maartenskerk, thans tot kathedraal verheven, zal dit gebod van beschildering om te getuigen van de herleving van het katholicisme na reeds voorafgeganen strijd tegen het opkomend protestantisme, stellig niet in de laatste plaats hebben gegolden. Heel veel aanwijzing geeft het gebod van den bisschop niet, maar het is de eenige plaats in de ons bekende literatuur waar over beschildering der Groningsche kerken wordt gesproken. Reeds daarom lijkt het ons de moeite waard de woorden aan te halen, al schijnt de datum al wat laat.

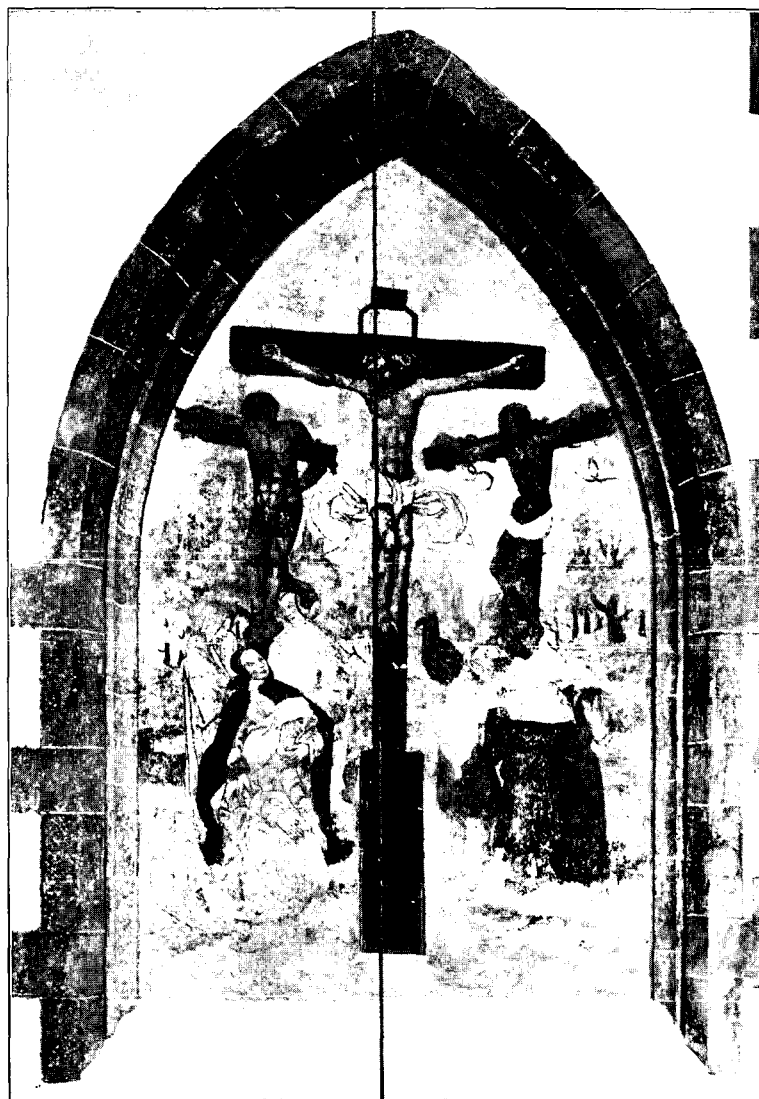
Voor wij de dateering nader bespreken moeten wij nog opmerken dat Dr. H. P. Coster den datum aan een uitwendig gegeven nog later heeft meenen te moeten stellen;

¹⁾ De Kroniek van Abel Eppens to Equart, uitgegeven door Jhr. Mr. J. A. Feith en Dr. H. Brugmans in de Werken van het Historisch Genootschap 1911, derde serie nr. 27. Deel I, blz. 105. Mej. M. de Visser, die de kroniek juist doornam op zoek naar Groningsche zilvermeden, was zoo vriendelijk voor mij meteen te noteeren, wat voor de muurschilderingen van belang kon zijn.

²⁾ Deze passage kan ook dienen om hen te weerspreken, die het niet wel mogelijk achten, dat de muurschilderingen in het midden der 16de eeuw zouden zijn gemaakt, omdat het toen in Groningen te onrustig was voor dergelijk werk. Er blijkt immers, dat in 1545 de kerk is opgeknapt. Er zal dus ook nog wel eens gelegenheid geweest zijn voor uitgebreider verzorging als de muurschilderingen. Wij zullen ook verder nog hooren over werkzaamheden aan de kerk, en vooral aan den toren, in het midden der eeuw.

³⁾ t.a.p. blz. 205. Prof. Dr. L. H. K. Bleeker vestigde reeds eerder mijn aandacht op deze passage.

hij leidt dien af uit het feit, dat de afgebeelde z.g. Martinitoren is voorgesteld zonder torenspits, welke spits in 1577 door brand was vernield. ¹⁾ Zoo laat, d.w.z. na 1577, hij zegt zelfs 1580, omdat toen de stad de Spaansche zijde koos, zijn de schilderijen stellig niet. Trouwens de toen verbrande spits zal waarschijnlijk eerst kort vóór 1560 zijn opgezet. Wij kennen geen afbeelding van de kerk van vóór ± 1560 ²⁾, en dan is de toren van een spits voorzien, maar — en weer is het Abel Eppens die ons inlicht — „anno 1545 was alnoch die Sunte Mertenstorn niet meer ge-verdyget, dat die anderde trans daer gelecht worde und dagelickes gearbedet worde. Und daarna up die torn evenael verdiget worden und stedes gearbedet van der Stadtswegen tot jaer 1554”. ³⁾ Ook in de stadsrekeningen worden in deze jaren o.a. werkzaamheden met betrekking tot de spits vermeld. ⁴⁾ Het is dus volstrekt niet onmogelijk, dat de

Afb. 8. Muurschildering Martinikerk Groningen. De Kruisiging.

¹⁾ Nieuwe Rotterdamsche Courant van een van de laatste dagen van Juli 1924.

²⁾ Kaart van Van Deventer.

³⁾ t. a. p. blz. 117.

⁴⁾ C. H. Peters, De Sint Maartenstoren te Groningen, Groninger Volksalmanak 1904 blz. 1 v.v., die echter bij zijn bespreking van den toren de aangehaalde mededeeling van Abel Eppens eigenaardigerwijze wel vermeldt, maar meteen weer negeert.

spits pas tusschen 1545 en 1554 op den toren is geplaatst. Men ziet, wij zouden er bijna toe komen de muurschilderingen eveneens aan den toren der z.g. Martinikerk te dateeren ondanks de fantasie van onzen schilder, die tot voorzichtigheid maant, en de schilderijen derhalve willen stellen vóór 1554 en na 1545, dus omstreeks het jaar 1550.

Dit brengt ons van zelf tot de bezichtiging der costuumdetails, als gegevens voor de dateering, waarbij wij natuurlijk rekenen met het feit dat we niet in Holland zijn, maar in Groningen. De verdienstelijke studie van freule de Jonge ¹⁾ levert voor de mannenkleeding voldoende materiaal. Vergelijken wij de doorsneden wambuizen en broeken, de mutsen en verdere hoofddekseis, dan noemen wij, tenminste voor Holland, jaartallen als 1515, 1520. Eén vorm van muts zou zelfs nog vroeger kunnen zijn. Voor Groningen zullen ons deze data niet zoo maar kunnen dienen.

Een tweede aanknoopingspunt voor dateering vinden wij in den vorm der gebouwen en poorten, die de schilder heeft weergegeven op de verschillende voorstellingen. Ook hier echter min of meer dezelfde moeilijkheden. Het gebruik van zoo zware renaissance-vormen wijst, hoewel er nog vermenging met Gothische kan worden geconstateerd, op een lateren datum dan de costuums ons aan de hand doen. Ja, de zware poort op de Voorstelling van Jezus in den tempel kan men ook zelfs in Holland niet vroeger dan 1530 à 1540 stellen. Intusschen is juist in een buiten het centrum liggende plaats als Groningen een samen-treffen van vormen uit verschillende voorafgaande tijden niet ongewoon. ²⁾

Rekenen wij nu met alle bovenbesproken feiten, dan zou ik de schilderijen omstreeks het midden der 16de eeuw willen stellen. Hebben de historici gelijk met hun verschil van wel 50 jaren, dan zouden wij zelfs tot het jaar, dat de kroniek van Abel Eppens ons aan de hand deed, kunnen komen, maar eenigszins vreemd lijkt het wel, dat we dit groote verschil voor de werken van de 16de eeusche schilders in Nederland zouden moeten aanvaarden. Ik zou mij voorloopig maar liever aan \pm 1550 willen houden. De tijd zal wellicht ook hier de oplossing helpen vinden. Thans is het — aangezien ik niet geheel deskundig ben en ik hier niet genoeg vergelijkingsmateriaal tot mijn beschikking heb, noch in de gelegenheid was over de Oostelijke grens naar aanknoopingspunten te zoeken, of de schilderijen met die van het Zuiden des lands te vergelijken — slechts mijn bedoeling de reeds veel besproken schilderijen in beeld voor te leggen aan de kenners. Mocht aan hun verwachtingen na het vele dat zij reeds over de stukken hoorden en lazen, niet geheel worden voldaan, dan zouden wij ten slotte willen wijzen op het feit, dat in geen kerk in ons land een zoo volledige reeks van muur-schilderingen tot heden is voor den dag gekomen. Kleinere brokken van kundiger hand wel, maar geen volledige reeks, die zoo verdienstelijk het geheele koor eener kerk versierde. Dat bij de restauratie ook de eveneens geschilderde oude omlijsting van geïmiteerde zandsteen met witte en zwarte voegen voor den dag is gebracht, maakt dat de serie, hoewel vrij zwaar geschonden, weer tot een gebonden geheel is geworden, dat van het koor der kerk in zijn ouden luister een denkbeeld kan geven.

Groningen Oct. '24.

ELISABETH NEURDENBURG.

¹⁾ Oud-Holland 1918 en 1919. Jammer dat de studie niet is voortgezet.

²⁾ Dit kan men ook aan de ornamentmotieven bij de bouwwerken, maar vooral bij de interieur- en meubelkunst in Groningen opmerken.

EENIGE OPMERKINGEN BETREFFENDE DE DATEERING VAN BAKSTEENBOUW IN C. H. PETERS': „OUD-GRONINGEN, STAD EN LAND”.¹⁾

Een boek, dat getuigt van zooveel liefde, volharding en grondige vakkennis, is meer dan de moeite waard belangstelling te wekken. Het volgende zal aan dit alles dan ook in het minst niet afbreuk willen doen. Het moge slechts beschouwd worden als een verschil van meening omtrent de dateering van Groningsche baksteen kerken vóór 1200.

1e. Baksteenbouw in de 11e eeuw?

Schrijver zegt op p. 4—6 hoe de tufsteen tot in de 10e eeuw algemeen in gebruik is en in de 11e eeuw zijn rivaal ontmoet: den baksteen. Ook vroeger reeds²⁾ wees de auteur er op, hoe volgens hem in de 12e eeuw het gebruik van tufsteen uitzondering en baksteen regel werd in die streken, waar men tufsteen koopen noch aanvoeren kon. De gronden hiervoor aangevoerd zijn m.i. minder aannemelijk o.a. zegt schrijver op p. 7: „Die kloosterbroeders (bedoeld zijn de Benedictijnen) . . . „waren dra niet meer „tevreden met muurwerk van gewone baksteen. . . En toen „op het laatst der XIde eeuw ook de Cisterciënsers en de Praemonstratensers hier kloosters kwamen stichten en in dat „streven doorgingen, aan den baksteenbouw vragend niet „enkel onbrandbaar maar tevens kunstvol werk,

De schrijver laat dus in die 11e eeuw de Benedictijnen kloosters van baksteen bouwen. Nu is het vroegste klooster dezer orde in Groningerland dat te Rottum bij Uskwerd op het eind der 12e eeuw. Schrijver stelt dit in het begin 12e eeuw, dus in ieder geval niet in de 11e eeuw. Trouwens het klooster te Staveren krijgt zijn Benediktijner monniken eerst ± 1132 en dit was het tweede klooster dezer orde (het eerste was te Foswerd op Ameland, later verplaatst naar Ferwerd). Moeilijk kan dus aangehaald worden, dat de Benediktijnen reeds in de 11e eeuw in Groningerland baksteen zouden gekend hebben. Evenmin kunnen op het laatst der 11e eeuw reeds Cisterciënsers en Praemonstratensers hier kloosters gebouwd hebben. Immers de Cisterciënsers hadden tot 1113 slechts één klooster n.l. te Citeaux. Het vroegste klooster van hen in ons land is de abdij Klaarkamp bij Ringsumageest (± 1165) en dit is in tufsteen gebouwd. De Praemonstratenzers hebben hun eerste klooster pas in 1120 gewijd. Wel komen ze vroegtijdig o.a. te Middelburg (vóór 1128), doch als eerste klooster in het noorden van ons land wordt vermeld Mariengaarde in Friesland (1163), waarna ze zich in de abdij van Lidlum bij Sixburen vestigen (± 1182), te voren door reguliere kanunniken der Augustinus orde gesticht, welke laatsten ± 1160 in ons land kwamen (te Harlingen).³⁾

¹⁾ Groningen en 's-Gravenhage 1921.

²⁾ C. H. Peters: „Oud-Groningerland" in het tijdschr. *Bouwkunst* 1911, p. 136.

³⁾ W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, 11e d., ze st. p. 29 en 114.

Uit het bovenstaande blijkt nergens, dat er in Groningerland een kloosterbouw in baksteen uitgevoerd, in de 11e eeuw voorkwam.

2e. Baksteen in de 12e eeuw?

Als bewijs hiervoor voert schrijver aan:

A. (pag. 7). „De ommuring en bepoorting der stad in 1110 „wijst reeds op toenmalige steenbakking op groote schaal.”

Wat is die z.g. ommuring 1110 der stad Groningen? Schrijver noemt niet de bron, maar mogelijk aanvaardt hij de kroniek van Sicke Benninge (15e eeuw), welke zeer aanvechtbaar is. ¹⁾ Betrouwbaarder is de Utrechtsche bisschopkroniek uit de eerste helft der 13e eeuw. ²⁾ Hier laat bisschop Herbert van Utrecht (1139—1150) de burgers, nadat hij de stad gewapenderhand is binnengetrokken en de oproerlingen, die zich in de St. Walburgskerk verdedigen, overmeesterd heeft, den eed zweren dat zij voortaan nooit iets dergelijks tegen de bisschoppen zullen ondernemen, „noch de stad met een muur zullen omringen”. De kroniek zegt verder: „waaraan zij zich later evenwel niet gehouden hebben”.

Hieruit mag toch niet besloten worden (tenzij betere bronnen aangevoerd worden):

1e. dat Groningen 1120 een muur had, ³⁾ veel minder, dat die muur poorten had en de bewoners door den bisschop van Utrecht gedwongen werden die ommuring weder af te breken (zie p. 21).

2e. dat deze werken zouden gebouwd zijn van baksteen.

B. (pag. 7) een bouwfragment n.l. „van den noordelijken ingang „van het benedictijner kloosterkerkje te Rottum, met zijn gebakken à jour randwerk . . .”, „en hoe dit: „toont wat men hier „in den aanvang van de 12e eeuw reeds vermocht.”

Afgescheiden van de stichting van het gansche klooster eerst op het eind der 12e eeuw, wijst stijlcritisch de profileering, het ornament enz., op 't eind der 12e of begin der 13e eeuw. Helaas is geen enkel fragment bewaard, zoodat het verder moeilijk is in detail hierop in te gaan. De auteur heeft in het ornament een analogie ⁴⁾ willen zien van dat aan het portaal van den dom te Spiers. Dit portaal is evenals de geheele voorhal een nieuwbouw uit de 19e eeuw, ⁵⁾ afgescheiden nog dat het grootste deel van deze kerk niet tusschen 1030—1060, maar veeleer na den brand van 1159 gebouwd werd. Ook ziet schrijver het ornament terug in de San Michele te Pavia en stelt dezen bouw in de 8e, wat zeker minder juist is; hoogstens mag men het eind der 11e, doch voornamelijk der 12e eeuw hiervoor aannemen.

C. (p. 7) de kapiteeltjes enz. der kerk te Oldenzijl. Deze moeten toch stijlcritisch niet vóór 1200 gesteld worden.

¹⁾ Vriendelijke mededeeling van den Groningschen archivaris, Dr. H. P. Coster.

²⁾ „Quaedam narracio de Groninghe . . .” uitg. d. Pynacker Hordijk in de werken v. h. Hist. Gen. te Utrecht. Nieuwe serie nr. 49, p. 11—12.

³⁾ Zie ook: Mr. S. Gratama: Het ontstaan en de ontwikkeling van het eigenlijke stadsbestuur te Groningen in het begin der 15e eeuw (Bijdr. Vad. Gesch. en Oudh., 3e reeks 6e deel).

⁴⁾ Zie noot 2. p. 146.

⁵⁾ Hoofdzakelijk door Hübsch tot 1858 gebouwd.

D. (p. 32) tufsteen gebruik „waar òf geen geschikte klei was, òf men nog onervaren in het steenbakken, gemakkelijker en „minder kostbaar, tufsteen dan baksteen van elders kon „aanvoeren.”

Nu liggen de tufsteenen kerken en torens, en die waarin tufsteen verwerkt is (dus waar hoogst waarschijnlijk een vroeger gebouw van tufsteen aanwezig was) zoo goed als alle in het zee- of rivierkleigebied (Hellum en Siddeburen, in ieder geval nog in de omgeving daarvan). Bovendien werd later op vele dezer plaatsen wel baksteen gebruikt. Het tweede argument lijkt mij evenmin steekhoudend, daar dan de aanvoer van baksteen, die wel in de naburige kleistreek aanwezig zou zijn, in vervoer kostbaarder kwam, dan tufsteen, welke uit de omgeving van Andernach enz. moest aangevoerd worden (met uitzondering voor het geval, dat een oud tufsteenen gebouw aanwezig was).

3e Baksteen vóór 1200?

In bijlage I vermeldt de auteur 83 kerken, hiervan worden er 17 genoemd, die vóór 1200 gebouwd zouden zijn. We hebben dus na te gaan of deze dateering juist is, voor zover de baksteen-kerken aangaat. Buiten beschouwing blijven dus de kerken te:

- a. Bedum, Groningen (Walburg), Leens en Siddeburen, die in tufsteen gebouwd zijn.
- b. Eenrum, welke bedoeld is in de XIIIe eeuw (drukfout), terwijl Ten Boer, Tolbert en Zuidwolde na 1200 gesteld werden in den tekst.
- c. Eenum, Marsum, Oosterwijterd als zijnde zonder nadere aanduiding.
- d. Zuidhorn, die geheel verbouwd is.
- e. Oldenzijl en Rottum, welke reeds hierboven na 1200 gesteld werden.

Resten dus voor een nader onderzoek drie kerken welke door schrijver als baksteenbouw vóór 1200 aangeduid worden n.l. Bierum, Haren en Midwolde (W.k.).

Helaas zijn van deze bouwwerken niet al te veel afbeeldingen gegeven om in nadere detail-studie te kunnen overgaan. Bovendien is het vaak moeilijk uit de teekeningen na te gaan, wat opmeting naar bestaanden toestand is en wat gereconstrueerd werd als vermoedelijk vroegere toestand. In verband hiermede mogen hier eenige desiderata volgen en wel bij eventueele herziening aan te geven:

- 1e. wat tufsteen en wat baksteen is?
- 2e. wat bestaat en wat gereconstrueerd gedacht is?
- 3e. wanneer de opmetingen gemaakt werden en zoo mogelijk door wien?
- 4e. waar de teekeningen zich bevinden?
- 5e. wanneer de foto's zijn opgenomen?

Beschouwen we de bovengenoemde kerken nader:

- 1e. Bierum. Kerk en schip. De inwendige wandpijlers, het zesribbige (niet „gratige") ¹⁾

¹⁾ Ook op p. 34 beschouwt de auteur rib en graat synoniem. Ik geef toe dat het meer voorkomt, doch er is geen reden deze verwarring te bestendigen. De graat is de scherpe kant, ontstaan uit de doorsnijding van twee gewelfschilden (het type van romeinsch en romaansch kruisgewelf dus). Zoo spreekt men van graatgewelf (voûte d'arête, Kreuzgewölbe mit Graten), waar de steenen veelal daar ter plaatse in z.g. vischgraat verband gemetseld zijn. In verband hiermee zij opgemerkt dat prof. Gugel (en onder

gewelf met ringvormigen sluitsteen en spitsboogbouw, doen den bouw stellen na 1200 evenals het kapiteel of aanzetstuk en de spitsboogvormige muraalbogen in den toren.

2e. Haren. Koor. De kraalvormige ribben in ring samen komend, de spitsboogvormige muraalboog (zie afb. 54 p. 171, artikel: Oud Groningerland¹⁾) en de details op p. 182 wijzen er op dat deze bouw valt na 1200.

3e. Mitwolde (W.k.). Het exterieur op p. 108 doet geen vermoeden uitspreken dat we met een bouwwerk vóór 1200 te doen hebben. Het zou van belang zijn te weten hoe of geconstateerd is dat oorspronkelijk een doorgaand spitsboogvormig tongewelf aanwezig was. Het in 1912 gesloopte was niet oud. Ook indien dit authentiek is geweest, wijst de vorm ervan op den tijd na 1200 (voor ons land).

Als conclusie uit het bovenstaande moge volgen:

1e. Er is geen redelijke grond aan te nemen dat baksteen vóór 1200 in Groningerland toepassing vindt in den kerkbouw.

2e. Het is begrijpelijk dat nog tegen het midden der 13e eeuw baksteenbouw als noviteit hier geldt.²⁾

3e. Baksteenbouw vroeger in Noord-Duitschland voorkomt dan in Groningerland.³⁾

Januari '24.

WILLEM VAN DER PLUYM.

HET AUCKAMAHUIS, EERTIJDEN TE LEEUWARDEN.

In P. L. Muller's „Onze Gouden Eeuw" II, 220 (Leiden z.j. eerste uitgave) komt eene afbeelding voor getiteld: „Het derde Raadhuis te Leeuwarden, vroeger het oude Auckamahuis, dat van 1618—1715 hiertoe gebruikt werd. Naar eene teekening van P. Saenredam (1655)". Peters in de „Nederlandsche Stedenbouw" dl. II 409 no. 407 (Leiden z.j.) geeft dezelfde plaat met het onderschrift: „Leeuwarden. Het huis Auckama (einde XIIIde begin XIVde eeuw) naar eene teekening van P. Saenredam van ± Ao. 1630".

De origineele teekening (zie afb. 1.) in privaatzit, is verkregen op de veiling van de collecties Mr. C. P. Donker en S. Wigersma van 11—13 Maart 1919 bij R. W. P. de Vries

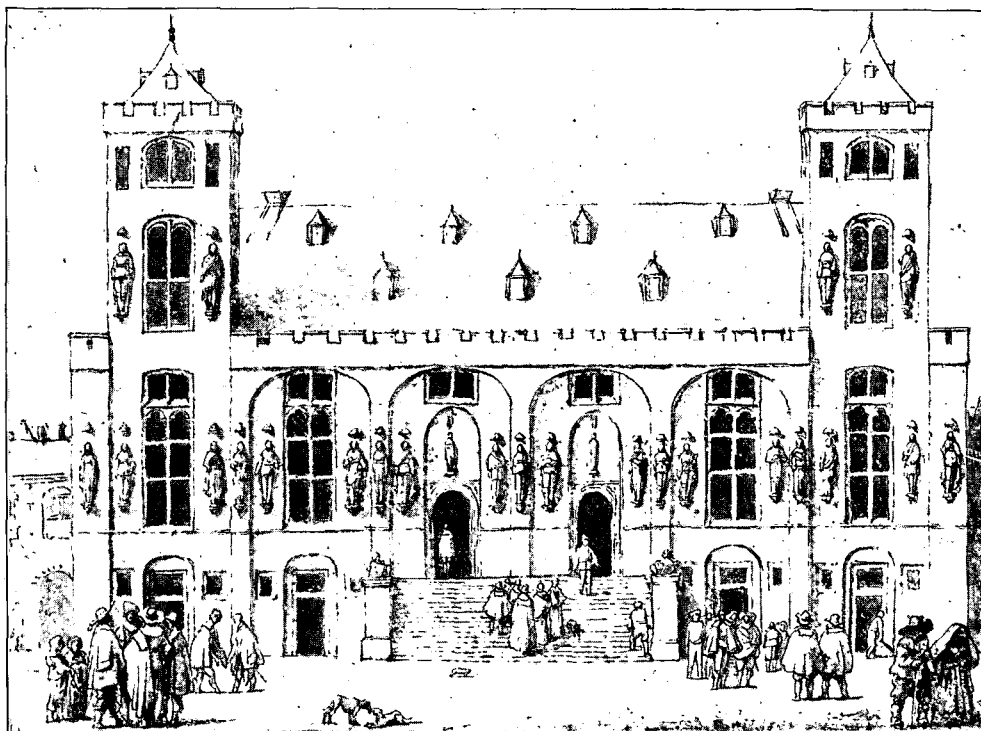
zijn invloed wellicht zijn leerlingen) mogelijk wijze door zijn minder zuiver aanvoelen van het nederlandsch, verkeerdelijk: „graadboog" neerschreef. Hij maakte echter wel de juiste scheiding tusschen graat en rib. (E. Gugel, Geschiedenis van de Bouwstijlen, 3e druk, p. 455), Moge men in de wiskunde o.a. de lijn, waarin de zijden van een tweevlakshoek elkaar ontmoeten „ribbe" noemen, en hiermede juist den scherp kant bedoelen, in de bouwtechniek toch heeft een rib afmeting of z.g. zwaarte (o.a. ribhout enz.). Eerst later komt de rib ter ondersteuning van het gewelf en ontstaat het ribgewelf (voûte sur nervures, croisée en ogives, Rippengewölbe).

¹⁾ Zie noot 2.

²⁾ Prof. Dr. P. J. Blok „Middelleeuwsche bouwkunst in de provincie Groningen". Gron. Volks.-Alm. 1891, p. 97—118.

³⁾ Vroege baksteenkerken o.a. te Segenberg 1134, Jerichow 1144. Zie: Dr. R. Haupt „Die Erfindung der deutschen und nordischen Baksteinbaukunst und ihre Erfinder." Zeitschr. f. Geschichte der Architectur 1912, Heft 6/7.

te Amsterdam (No. 750 van den veilingscatalogus). In dorso draagt zij het jaartal: „1655 7/4” in 17e eeuwsch schrift. Thans is zij volgens den eigenaar, — want zelf heb ik haar niet te zien kunnen krijgen — opgezet op een carton, dat als cartouche de inscriptie draagt uit den catalogus van de veiling n.l.: „(Leeuwarden) Gezicht op het oude Stadhuis met een aantal schilderachtige figuren”; de eigenaar herinnert zich niet meer of het vorige opzetcarton van eenige authentieke inscriptie was voorzien. Dit geeft dus geen licht aangaande de

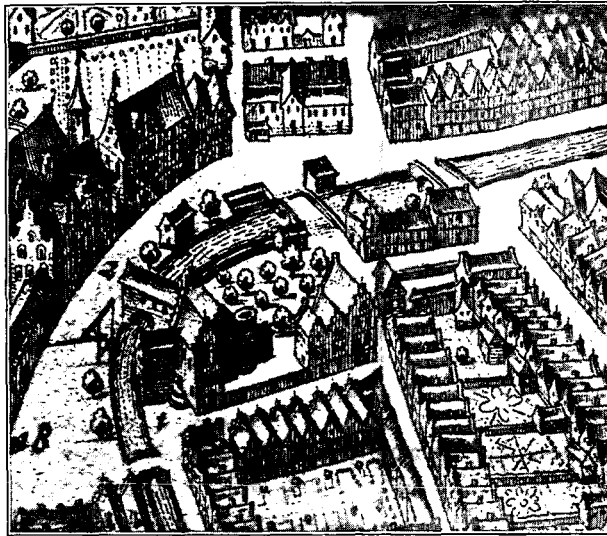
Afb. 1.

herkomst van de vermelding of, beter gezegd van de verdichting, die het hier afgebeelde gebouw voor het stadhuis van Leeuwarden liet doorgaan.

Het Friesch Genootschap bezit in hare prentverzameling twee 19de eeuwsche copiën naar deze teekening met de onderschriften „Het derde Raadhuis van Leeuwarden in 1655, het oude Auckamahuis, gebruikt van 1618 tot 1715, toen op dezelfde plaats het tegenwoordige werd gebouwd. Kopy eener teekening van J. Saenredam bij Mr. Bodel Nijenhuis.” Dit is naar mijn weten de oudst bekende lezing, die zal zijn overgenomen naar een cartouche op het origineel, zooals het werd bewaard in de bekende collectie van Bodel Nijenhuis (1872).

Van wien nu de betiteling van de teekening ook mag afkomstig zijn, uit den tijd van de teekening zelf dateert zij naspeurbaar niet en, wat het dan ook moge voorstellen, het Auckamahuis beeldt het af in geen geval.

Alleen reeds, dat er niet het kleinste fragment meer over is gebleven van 23 beelden, die den voorgevel versierden van een stadhuis, dat pas in 1715 werd afgebroken, wekt twijfel. Welke barbaarsche ikonoklasten zouden de Friezen dan wel zijn geweest? En wie zouden in het onfeodale Friesland dan wel zijn voorgesteld door die 23 beelden? Hetgeen voorts Eekhoff in zijne beschrijving van Leeuwarden, II 344 vv. van deze afbraak vermeldt, wijst allerminst op het sloopen van een gebouw, dat aan het Canale Grande niet zou misstaan. Het blijkt ten slotte duidelijk uit den plattegrond van de stad in 1660 — ik heb deze gekozen, omdat zij zoo duidelijk de gebouwen weergeeft — dien men nog nimmer de moeite nam er naast te leggen; het carton met de omgeving van het stadhuis, gemerkt 1, geef ik hierbij,

Afb. 2.

duidelijkheidshalve vergroot, als afb. 2. Men herkent in Auckamahuis terstond den bekenden grondvorm van een state, zooals b.v. de Papingastins te Leeuwarden (Groote Kerkstraat 13) vertoont, maar Auckamastins is waarschijnlijk op verschillende tijden uitgebreid met een tweeden aanbouw en een toren en als het ware verdubbeld in grootte. Schilderachtig zal het daar zeker wel hebben gelegen aan de overdekte brug tegenover het stadhouderlijke hof, maar deze schilderachtigheid liet voor een gevel, als op afb. 1, aan geen der zijden plaats.

Met een rustigen glimlach kan dus nu de Leeuwarder de felle taal langs zich heen laten gaan, waarin Galland in zijn werk: „Geschichte

der Holländischen Baukunst und Bildnerie" (Frankfort a.M. 1890) spreekt over den magistraat van de stad in de oude tijden. „Man ersieht daraus", zoo luidt het na eene beschrijving van de teekening van Saenredam, „dass für Frieslands Hauptstadt kein vornehmeres Rathaus gefunden werden konnte. Und doch brach man kaum 100 Jahre später das ehrwürdige herrliche Auckama-Haus ab, um an seine Stelle das gegenwärtige Rathaus, das unsäglich nüchterne Werk des Zimmermeisters Balk setzen zu lassen: „tot een Cieraad en Ornament van de Stadt", wie gemeint würde. Wahrlich auch solche pietätlose Handlungen lassen sich mit der Gewohnheit jener Wilden, welche ihre Grossväter verspeisten, vergleichen." ¹⁾

Dit alles is dus laster en het is te hopen, dat deze vergissing zich nu niet meer in geïllustreerde werken zal vertoonen.

¹⁾ a.w. 590. Waarschijnlijk zal Galland de copiën in het Friesch Museum hebben gezien (en het bijschrift niet goed gelezen) en niet de teekening zelf; in dat geval zou hij nooit hebben geschreven in de noot t.a.p.: „das Auckama haus gestochen von P. Zaenredam, Haarlem 1655".

Mijn taak als Leeuwarder zou hier zijn afgedaan, doch de vraag moet nog worden beantwoord, wat stelt Saenredam's teekening dan wèl voor.

Men vergelijkte de reproductie van zijne welbekende prent (uit de platencollectie der gemeente Haarlem) weergegeven als afb. 3, naar een lateren druk, door P. Goos bezorgd, van de prent, die in Ampzing, „Beschrijvinge ende Lof der stad Haerlem” (Haarl. 1628) is afgebeeld.²⁾ Het stelt voor het stadhuis te Haarlem, vóór de verbouwing van 1630—1633. Er zijn verschillen met den gevel op onze teekening, doch ook zeer duidelijk punten van

Afb. 3.

overeenkomst en m.i. is het een ontwerp, dat Saenredam heeft gemaakt voor het te verbouwen stadhuis van zijn woonplaats in den tijd, dat men daar over die verbouwing sprak. Het bleek tot nog toe nog niet, of dit ontwerp in opdracht of op eigen initiatief is geschied, maar de omstandigheid, dat in den topografischen atlas op het stadsarchief te Haarlem zich een zeer weidsch ontwerp in renaissance-stijl bevindt van den stadhuisgevel aan de Zijkstraat van de hand van Salomon de Bray d.d. 1632, dat ook niet is uitgevoerd, bewijst

²⁾ Verg. dezelfde prent bij Peters a.w. 218 no. 307. De vogels in de lucht, die bij Ampzing voorkomen, ontbreken hier; zij zijn later in de plaat gebracht en Peters' dateering ± 1630 mag men dus stellen op 1628 of daarvoor.

toch, dat het allerminst onwaarschijnlijk is te achten, dat ook Saenredam zich heeft bezig gehouden met de plannen omtrent het gebouw en wel met den voorgevel, dien hij zoo scherp had waargenomen.

En het jaartal in dorso: 1655 7 April? Is deze datum van de hand van den teekenaar?

Ik laat dit tot onderzoek over aan anderen, daartoe beter uitgerust dan ik, in mijn afgelegen woonplaats. Mocht het Saenredam zelf zijn, die dit schreef, toch verzwakt het mijne meening niet, dat de teekening een ontwerp van c. 1630 of althans naar een ontwerp van dien tijd zou zijn. Want over dit ontwerp zal Saenredam, omdat het niet is uitgevoerd, zeker wel eens hebben nagepleit; het kan licht zijn, dat hij het op zijn ouden dag nog eens heeft besproken en er een nieuwe teekening van heeft gemaakt, het opvroolijkende, zooals hij in zijn teekeningen placht te doen „met eenige schilderachtige figuren”.

Assen, April 1923.

S. A. WALLER ZEPER.

AANTEEKENINGEN OVER HANDSCHRIFTEN MET MINIATUREN.

I. HANDSCHRIFTEN UIT DE WERKPLAATS VAN SIMON BENING.

De publicatie van handschriften met miniaturen is in den laatsten tijd van verschillende zijden met grootē voortvarendheid ter hand genomen. Daarbij zijn ook de Nederlandsche uitgevers niet achter gebleven; ik behoef hier slechts te herinneren aan het Breviarium Grimani, den Hortulus Animae en de Noord-Nederlandsche Miniaturen. Elders waren het vooral de bibliotheken, die belangrijke publicatie's het licht lieten zien, als het Britsch Museum en de Vaticaansche bibliotheek en de Heeren Omont te Parijs, Van den Gheyn te Brussel, Leidinger te München, Smital te Weenen. Daarnaast kan men nog samenvattende publicatie's noemen, als La miniature flamande van Graaf Durrieu, La miniature française van den Heer Henri Martin, La miniature carolingienne van den Heer A. Boinet, Die vorkarolingische Miniaturen van den Heer E. H. Zimmermann, en de catalogi van enkele particuliere verzamelingen, als van Pierpont Morgan, Yates Thompson, Dyson Perrins, om slechts de allervoornaamste te vermelden.

Een „Corpus picturarum codicum manuscriptorum” samen te stellen is het doel van de „Société française de reproduction de manuscrits à peintures”; onder leiding van Graaf Alexandre de Laborde heeft zij reeds verschillende groote uitgaven bezorgd en publiceert ook jaarlijks een Bulletin ¹⁾. In België is niet lang geleden een organisatie gesticht, „l'Oeuvre nationale pour la reproduction de manuscrits à peintures de Belgique”, met het doel de fraaiste handschriften in België aanwezig of daar ontstaan door reproductie bekend te maken. Het is de bedoeling deze handschriften volledig te publiceeren; dus alle minia-

¹⁾ In dit Bulletin wordt geregeld opgenomen een „Bibliographie des publications relatives aux manuscrits à peintures.” — Begin 1925 zal in dit Bulletin verschijnen „Les principaux manuscrits à peintures des bibliothèques de La Haye.”

turen niet alleen in de afmetingen van het oorspronkelijk en met hun omlijsting van randwerk en tekst, maar ook in kleuren weer te geven.

Dit laatste is een eisch, die van zelf spreekt voor de Zuid-Nederlandsche handschriften met hun zoo krachtige en aantrekkelijke kleuren. Bij een reproductie in zwart en wit zou men juist het voornaamste missen. Maar de kleuren brengen ook hun eigenaardige bezwaren mede, want het is bij het over elkander drukken van de verschillende platen niet mogelijk een geheel scherpe reproductie te verkrijgen. Voor een eenigszins getrouwe nabootsing is bovendien een voortdurende controle van clichéfabrikant en drukker noodzakelijk. Ten slotte zullen zeker niet alle bezitters hun handschriften willen afstaan voor zulk een reproductie, die practisch alleen in een fabriek kan geschieden.

De Belgische vereeniging is haar werk begonnen met de reproductie der bladen van een getijdenboek in de bibliotheek te Brussel, bekend als de „Heures de Hennessy”, met een uitvoerige inleiding van den Heer Joseph Destrée. Dit handschrift is een der beste voortbrengselen van de school van Gent en Brugge omtreeks 1530, afkomstig uit de werkplaats van Simon Bening. De reproductie is voortreffelijk geslaagd; alleen is het jammer, dat de afbeeldingen der bijeenbehorende bladzijden niet naast elkander zijn geplaatst, want op die wijze zou men een nog juisteren indruk van het handschrift hebben verkregen. Intusschen zal de reproductie in de meeste gevallen het handschrift zelf kunnen vervangen.

Zoo liggen de reproductie's thans in de tentoonstellingszaal en de oorspronkelijke bladen zijn dus niet langer blootgesteld aan den schadelijken invloed van het licht; maar ook voor wetenschappelijke onderzoekingen zal het meestal niet meer noodig zijn de bladen met hun kwetsbare niet door vernis beschermde kleuren ter hand te nemen; de reproductie verzekert dus de conserveering van de miniaturen.

Simon Bening is, blijkens het opschrift van zijn zelfportret van 1558¹⁾, in 1482 of 1483 geboren en sedert 1516 woonde hij definitief te Brugge. Behalve dit zelfportret is als authentiek werk van hem bekend de groote miniatuur in een misboek te Dixmuide, vervaardigd in 1530, met de afbeelding van Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes. Dit handschrift is tijdens den grooten oorlog vernietigd, maar in de Heures de Hennessy en in verschillende andere handschriften vindt men een repliek in kleiner afmetingen van deze groote miniatuur.

Zijn tijdgenooten hebben Simon Bening reeds geprezen om zijn bekoorlijke kleuren en om zijn landschappen met vergezichten en boomen. Inderdaad leeren de reproductie's ons den meester kennen als een voortreffelijk schilder van de natuur en als een zeer bijzonder colorist. Alleen steken de figuren met hun krachtige kleuren wel eens wat al te sterk af tegen de zachte tinten van den achtergrond. Vooral de landschappen, die in de randomlijsting soms geheel zonder figuren zijn, met hun boomen en hun verschiep, geven aan de miniaturen een eigenaardige beteekenis. Het landschap had immers de belangstelling van den schilder als een stuk der werkelijkheid op zich zelf en niet alleen als achtergrond

¹⁾ Dit portret behoorde tot de Verzameling-George Salting en bevindt zich thans in het Victoria and Albert Museum te Londen. Een afbeelding staat in: Burlington fine arts club, Exhibition of illuminated manuscripts, Catalogue (1908), n. 241, pl. 144.

voor figuren. In de geschiedenis der landschapschilderkunst behoorde Simon Bening een zeer voorname plaats in te nemen.

Het is voorzeker de moeite waard om naar aanleiding van deze publicatie de aandacht te vestigen op een handschrift in een Nederlandsche verzameling, dat in de werkplaats van Simon Bening is gedecoreerd; ik bedoel een horarium naar de wijze van Rome in het Museum Meermannno-Westreenianum²⁾.

Dit handschrift bevat 223 bladen perkament van 149 × 100 millim., gelijnd voor 16 regels in een ruimte van 82 × 52 millim. Het is geschreven in het begin der 16de eeuw (ongeveer 1520), met een letter, die nog aan het noordelijk schrift der 15de eeuw herinnert, en het is gestoken in een rijk vergulden band uit de 18de eeuw.

Behalve den kalender leest men in het handschrift de sequentie's uit de vier Evangelien, het verhaal der Passie, de Getijden van het H. Kruis, den H. Geest en de H. Maagd, de zeven boetspsalmen, de vigilie der dooden en gebeden tot Christus, Maria en Heiligen.

De kalender, waarin enkele bijzonder in Zuid-Nederland vereerde Heiligen (als S. Amandus, 6 Febr.; S. Eligius, 25 Juni; S. Egidius, 1 Sept.; S. Donacianus, 14 Oct.) de aandacht trekken, bewijst, dat het handschrift in Zuid-Nederland is geschreven. De versiering is ontstaan in het atelier van Simon Bening te Brugge. Van de lotgevallen van het handschrift is zeer weinig bekend. Het was in de verzamelingen van W. Irhoven van Dam (geveild in 1803, Catal. n. 6, voor fl. 215.—), Meerman (n. 548) en Baron van Westreenen van Tiellandt.

Behalve een groot aantal geschilderde hoofdletters bevat het handschrift als versiering 15 groote miniaturen met randwerk en randwerk op de tegenoverstaande bladzijden, benevens 26 kleine miniaturen met eenvoudiger randwerk, waarvan er 4 (met de afbeeldingen der Evangelisten) staan bij de sequentie's uit de Evangelien en 22 (met de afbeeldingen van Christus, Maria en Heiligen) bij de gebeden aan het slot.

Van de groote miniaturen vindt men de gewone voorstellingen bij het begin der voornaamste onderdeelen: Christus met den wereldbol als halve figuur (fol. 14 vo.) bij het gebed „de S. Facie”, Gethsemane (fol. 23 vo.) bij de Passie, Christus aan het Kruis (fol. 34 vo.) bij de Kruisgetijden, de Nederdaling van den H. Geest (fol. 42 vo.) bij de Getijden van den H. Geest, Boetvaardige David (fol. 125 vo.) bij de Boetspsalmen, de Opwekking van Lazarus (fol. 145 vo.) bij de Vigilie, de Mis van S. Gregorius (fol. 190 vo.) bij de gebeden; bovendien acht voorstellingen uit de Jeugd van Christus: Maria Boodschap (fol. 49 vo.), Visitatie (fol. 68 vo.), Geboorte (fol. 80 vo.), Verkondiging aan de herders (fol. 95 vo.), Kindermoord (fol. 100 vo.) en Vlucht naar Egypte (fol. 108 vo.) bij de Getijden van Maria.

Bij deze miniaturen onderscheidt men twee reeksen. De eerste reeks omvat zes miniaturen, van veel beter kwaliteit dan de andere, geschilderd op de keerzijde van bladen, die deel uit maken van de katernen van het handschrift en die ook aan de voorzijde beschre-

²⁾ Den Haag, Museum Meermannno-Westreenianum, Hs. 10 E. 3 (vroeger Hs. 121, 18 in 8°) Een uitvoerige beschrijving van dit handschrift zal binnenkort verschijnen in „Les principaux manuscrits à peintures des bibliothèques de La Haye”, een publicatie, die zal worden opgenomen in een nummer van het „Bulletin de la Société française de reproduction de manuscrits à peintures.”

ven of althans gelijnd zijn (fol. 14, 34, 42, 68 — afb. 1 —, 125 — afb. 3 — en 145). De tweede reeks omvat negen miniaturen, van minder kwaliteit, geschilderd op de keerzijde van losse bladen, die tusschen de bladen der katernen zijn ingebonden en die aan de voorzijde niet zijn beschreven (fol. 23, 49, 80 — afb. 2, — 90, 95, 100, 108 en 190), terwijl één blad (fol. 85), dat wèl aan de voorzijde is beschreven, maar met een hand uit later tijd, blijkbaar de plaats inneemt van een blad, dat is uitgesneden.

Nu is het zeer opmerkelijk, dat het randwerk om de miniaturen van de eerste reeks (met uitzondering van de miniatuur op fol. 34, Christus aan het Kruis, die de geheele bladzijde vult en geen afzonderlijk randwerk heeft), steeds gelijk is aan het randwerk op de tegenoverstaande bladzijden en ook overeenkomt met het randwerk naast de kleine miniaturen. Het bestaat uit natuurlijke bloemen, vruchten, vogels en insecten op een effen gekleurden grond, die soms (op fol. 68 vo. — afb. 1 — en 69) met eenige gouden stippen is verlevendigd.

Daarentegen is bij het randwerk om de miniaturen der tweede reeks steeds getracht aan de omlijsting op de een of andere wijze een plastisch effect te geven. Verschillende malen (fol. 80 vo. — Afb. 2 —, 85 vo., 100 vo. en 108 vo.) vindt men met goud op bruinen ondergrond voorstellingen of takken met bladeren geschilderd; verder zijn het parels en juweelen tusschen vergulde takken (fol. 23 vo.), letters op houten grond (fol. 49 vo.), penningen en andere voorwerpen van goud en zilver (fol. 90 vo.), kralen en snoeren (fol. 95 vo.), bloemen op verdiepten grond (fol. 190 vo.). In het handschrift zelf is zulk een randwerk slechts één maal (fol. 86) toegepast; daar zijn het bloemen en vruchten tusschen vergulde takken tegen een ondergrond met meerdere harde kleuren.

Op deze wijzen leeren wij nog het een en ander over het ontstaan van het handschrift. Bij het schrijven is men blijkbaar steeds voor een nieuw onderdeel met een rechter bladzijde begonnen. Was de tegenoverstaande linker bladzijde niet beschreven, dan werd daar de miniatuur op geschilderd, was evenwel die bladzijde wèl beschreven, dan schilderde men de miniatuur op een los blad, dat tusschen de beschreven bladen werd ingebonden.

Nu is oorspronkelijk aan het manuscript blijkbaar zeer veel zorg besteed. De miniaturen, die op bladen der katernen zijn geschilderd, de kleine miniaturen en al het randwerk in het handschrift zelf zijn voortreffelijk uitgevoerd. De ingebonden miniaturen zijn evenwel niet alleen veel minder verzorgd, maar waarschijnlijk ook uit wat later tijd. Op die wijze mag men de gevolgtrekking maken, dat het handschrift oorspronkelijk voor een persoon

Afb. 1. Museum Meerm.-Westr., Hs. 10
E. 3, fol. 68 vo.

was bestemd, die er veel geld voor wilde besteden; deze persoon is gestorven of heeft zijn bestelling ingetrokken; toen heeft men in het atelier de bladen, die waren tusschengevoegd, uit het handschrift gelicht en bij vergissing ook fol. 85 uitgesneden; deze bladen heeft men vervangen door bladen met minder kostbaar uitgevoerde miniaturen en den ontbrekkenden tekst op fol. 85 weer laten bijschrijven om op die wijze het handschrift verkoopbaar te maken. In dezen toestand heeft het dan het atelier verlaten en is het tot ons gekomen.

Afb. 2. Museum Meerm.-Westr., Hs.
10-E 3, fol. 80 vo.

tioneel; het zijn nog de traditioneele gestalten, die in de andere handschriften veel vrijer zijn behandeld, en op die wijze blijkt het Haagsche handschrift ouder te zijn. Toch is ook de Haagsche miniatuur niet oorspronkelijk. Het schilderwerk is wat schematisch, schoolsch en aarzelend. Alleen de figuur van Christus is krachtig en overtuigend geschilderd. Wellicht is dit het eenige eigenhandige op deze miniatuur; het andere kan het werk zijn van leerlingen of helpers.

Zeer opmerkelijk is ook de overeenkomst tusschen de miniatuur met Christus in Gethsemane (fol. 23 vo.) in het Haagsche handschrift met dezelfde voorstelling in de Heures de Hennessy. De compositie is volkomen gelijk, maar bij de Haagsche miniatuur is alles veel stijver en onhandiger geteekend. Van het eigenaardige effect van den avond en van het sentiment, dat in het Brusselsche exemplaar tot uitdrukking is gebracht, vindt men in het Haagsche handschrift niets terug dan een onhandig pogen.

Een vergelijking met de overeenkomstige afbeeldingen in andere handschriften uit dit atelier kan ons wellicht nog het een en ander leeren. — Het merkwaardigst is zonder twijfel daarvoor de afbeelding met Christus aan het Kruis tusschen Maria en Johannes en Maria Magdalena aan den voet van het Kruis (fol. 34 vo.). Het is de grootste miniatuur in het handschrift, daar zij een geheele bladzijde vult en geen afzonderlijk randwerk heeft. Dezelfde compositie vindt men terug op drie gepubliceerde miniaturen, namelijk in de Heures de Hennessy, in het Misboek van Dixmuide en in een getijdenboek te München. Bij al deze afbeeldingen bevat de achtergrond dezelfde elementen: de stad, den weg met reizigers, de heuvels met boomen in de verte. Van de figuren op den voorgrond is Maria Magdalena alleen op de Haagsche miniatuur aanwezig. Blijkbaar is deze figuur in de andere afbeeldingen opzettelijk weggelaten, want op die wijze wordt de compositie beter en de stand van Maria en Johannes naast het Kruis overtuigender. Ook in andere opzichten is de Haagsche miniatuur primitiever. De figuren van Johannes, met zijn normaal type, en van Maria, die opziet, zijn conven-

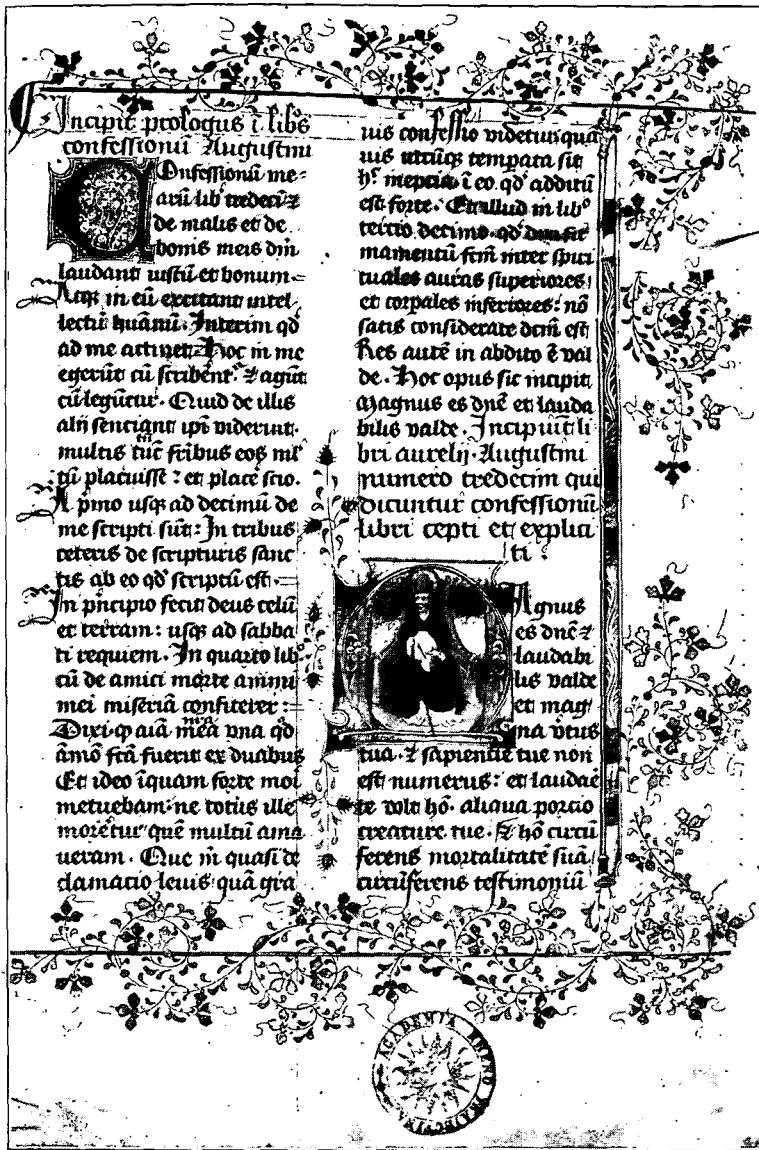
Deze miniatuur is intusschen te rekenen tot de tweede, minder verzorgde en ook minder geslaagde reeks van miniaturen. Wij kunnen nu ook opmerken, dat de schilder dezer reeks de miniaturen van de eerste reeks heeft gekend, want de achtergrond van de Vlucht naar Egypte (fol. 108 vo.) is zonder twijfel een navolging van den achtergrond bij de Visitatie (fol. 68 vo. — Afb. 1). Bij de Vlucht vinden wij terug den oplopenden heuvel met de boomen en het kasteel op den top, den hoogen boom en de huisjes links op den achtergrond, maar alles stijver en grover; er is minder diepte in de voorstelling en de kleine figuurtjes, die in het landschap bij de Visitatie zoo belangrijk zijn, ontbreken bij de Vlucht geheel. Ook het eigenaardig effect van het landschap met zijn teere tinten, waartegen de figuren van Maria en Elisabeth door hun sterke kleuren zoo krachtig afsteken, is bij de Vlucht vergrofd.

De Visitatie (Afb. 1) vormt met haar fraaie omlijsting van natuurlijke bloemen en vlinders een der beste bladzijden van het handschrift. Gelijke beteekenis heeft alleen nog de Boetvaardige David (Afb. 3) met den rand van vogels; voortreffelijk zijn vooral de huisjes op den achtergrond, het ooievaarsnest op het dak en de geestige vogels in de lucht, alles verlevendigd door de in lichte toetsen opgezette kleuren en een weinig goud. Bij deze miniaturen kan men zeer goed denken aan eigenhandig werk van den meester van het atelier, bij de miniaturen van de tweede reeks evenwel hoogstens aan retouches, als bij de Geboorte (Afb. 2), waar de kleuren meer dan op de andere miniaturen aaneensluiten tot een harmonisch geheel door de fraaie tinten van de schuur op den achtergrond en door de juiste verhouding in kleur tusschen de figuren van Maria, Joseph en de Engelen.

Zonder twijfel zou een uitvoerige vergelijking tot een meer sprekend resultaat leiden; daarbij zou men evenwel ook de ongepubliceerde miniaturen moeten gebruiken en het onderzoek zou uitgroeien tot een monographie over het atelier van Simon Bening. Zulk een studie zou zeker de moeite loonen, maar daarvoor is het hier niet de plaats. Wij hebben alleen de aandacht willen vestigen op het Haagsche handschrift en daarbij hebben wij toch ook het een en ander geleerd over de praktijken van het atelier. Het is een ouder handschrift dan de Heures de Hennessy. Moeten wij dit laatste manuscript omstreeks 1530 dateeren of wellicht nog later, dan kan de eerste reeks van miniaturen in het Haagsche handschrift niet veel later dan 1520 zijn ontstaan. De tweede reeks is wellicht met de Heures de Hennessy gelijktijdig.

Afb. 3. Museum Meerm.-Westr., Hs. 10
E 3, fol. 125 vo.

Afb. 4. Utrecht, Universiteitsbibl., Hs. 41, fol. 1.

II. UTRECHTSCHЕ
MINIATUREN.

De Heer Joseph Brassinne, directeur van de Universiteitsbibliotheek te Luik, heeft onlangs een drietal Noord-Nederlandsche handschriften uit de verzameling, die onder zijn beheer staat, volledig gepubliceerd¹⁾. Het zijn Hs. 13, het getijdenboek van Gijsbrecht van Brederode, zeker het kostbaarste handschrift uit de fraaie collectie die door Baron Wittert aan de bibliotheek is nagelaten²⁾, Hs. 33, een niet zeer fraai voorbeeld van Noord-Nederlandsche verluchtungskunst onder Zuid-Nederlandschen invloed dat nauwelijks een volledige reproductie verdiende, en Hs. 34, een zeer belangrijk werk van twee meesters uit de „Utrechtsche” school.

Voor het eerst zijn thans eenige Noord-Nederlandsche handschriften met hun volledige versiering bekend gemaakt en wij moeten den Heer Bras-

sinne daarvoor zeer dankbaar zijn. Jammer is het alleen, dat de lichtdruk in de eerste

¹⁾ Joseph Brassinne, Livre d'heures de Gijsbrecht de Brederode, ms. Wittert 13 de la bibliothèque de l'université de Liège (38 platen). — Joseph Brassinne, Deux livres d'heures néerlandais, ms. Wittert 33 et 34 de la bibliothèque de l'université de Liège (25 platen uit Hs. 33 en 12 platen uit Hs. 34).

²⁾ De verzameling is beschreven in een voortreffelijken catalogus: Joseph Brassinne, Catalogue des manuscrits légués à la bibliothèque de l'université de Liège par le baron Adrien Wittert (1910).

publicatie niet beter is geslaagd. Zeker was de keus der handschriften 13 en 34 zeer gelukkig. Het eerste is een voortreffelijk werk van den meester, die het begin van het tweede deel van den Bijbel te Weenen heeft verlucht met een enkele miniatuur van den meester van het eerste deel. Het tweede handschrift bevat gehistorieerde letters van denzelfden meester van het tweede deel, waarvan zeven met randwerk van dezelfde hand en vijf met uitvoeriger randwerk van den meester, die de beide deelen van den Bijbel te Weenen heeft voltooid.

Het horarium van Gijsbrecht van Brederode moet zijn ontstaan na 1456, toen Gijsbrecht gedwongen werd af te treden als bisschop van Utrecht, en vóór 1470, toen hij werd opgesloten. Het tweede handschrift is in denzelfden tijd, dus omstreeks 1465, ontstaan.

Beiden zijn het voortreffelijke voorbeelden van de verluchtungskunst te Utrecht, en als zoodanig worden de handschriften ook genoemd in mijn artikel over „Utrechtsche miniaturen” in het Gildeboek. In dit artikel heb ik getracht een overzicht te geven van de handschriften uit het Utrechtsche atelier, zonder daarbij een poging te doen om een geschiedenis van het werk in dit atelier te schrijven. Het zou daarvoor noodig zijn geweest den invloed na te speuren van vele zijden, uit Zuid-Nederland en van de Haarlemsche school, evengoed als uit Oost-Nederland en uit het Keulsche land, die men bij deze miniaturen kan opmerken, en dit zou te ver hebben gevoerd.

Ook de ontwikkeling in het atelier zelf kon slechts zelden ter sprake komen. Het was noodig eerst de hoofdmomenten te vinden en het werk der voornaamste meesters af te zonderen. Daarbij moesten de werken, die als overgang tusschen de voornaamste groepen zijn te beschouwen, vooreerst op den achtergrond blijven.

Zulk een handschrift, dat in de vorige studie niet werd genoemd, kan ik hier thans bekend maken. Het is nummer 41 van den catalogus der handschriften van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, met de Confessiones van S. Augustinus. Dit handschrift vertoont het gewone type van de Utrechtsche kloosterhandschriften. Het bevat 155 bladen van 258×182 millim., gelijnd in een ruimte van 172×119 millim. voor twee colommen van 31 regels met 14 millim. tusschenruimte, en het is nog gestoken in den oorspronkelijken lederen band.

Op een schutblad leest men de aanteekening van den bibliothecaris van het klooster als eigendomsmerk: „Pertinet ad Carthusienses prope Traiectum”; en daarop volgt nog: „scriptus nobis pro quodam alio libro quem scilicet antea nobis dederat magister Jo. Galen-coep”¹⁾.

Het handschrift bevat talrijke gekleurde beginletters, die op sobere wijze met penwerk zijn versierd. Meer zorg is alleen besteed aan de eerste bladzijde (Afb. 4). Behalve een fraai geornamenteerde letter op een ondergrond van blauw en purper aan het begin van den proloog vindt men op die bladzijde een letter, waarbinnen S. Augustinus is afgebeeld zittend op een troon, aan het begin van het tractaat. Deze letter is met bijzondere zorg geschilderd en geeft een zeer gelukkig effect van decoratie. Fraai is ook het randwerk van veerkrachtige ranken met gekleurde en vergulde lovertjes op de marge der bladzijde.

1) In deze inscriptie is het een en ander uitgekraab en bijgeschreven; een soortgelijke aanteekening staat in hs. 54. — Mededeeling van Dr. A. Hulshof.

Het handschrift is van belang, omdat het ons een voortzetting leert kennen van de traditie der kunst in het Utrechtsch atelier na den tijd der groote bijbels van omstreeks 1430. De decoratie is voller geworden, maar ook eleganter en luchtiger. Daarbij is het opmerkelijk, dat deze wijze van versieren niet leidt naar de handschriften uit den tijd omstreeks 1440, die men om het Leidsche getijdenboek (B. P. L. 224)¹⁾ kan groepeeren, maar veeleer naar codices uit het midden der 15de eeuw. Voor de geschiedenis der kunst in de Utrechtsche werkplaats kan deze bladzijde een belangrijke schakel vormen.

A. W. BYVANCK.

DE KERK TE BURG OP SCHOUWEN VERBRAND.

Geen jaargang van dit tijdschrift schijnt compleet te mogen worden, zonder dat er een of meer der monumenten van onze bouwkunst in herdacht zijn, door schuld der loodgieters verloren gegaan. Na Delft, na Terheiden — om aan de jongste gevallen te herinneren — viel thans, in den morgen van 25 September, de Ned. Herv. kerk van het dorp Burg op Schouwen als brandoffer van het vermaledijde beroep.

Men kan bij elk van deze gelegenheden den ernst van het geleden verlies onderstrepen, en ieder verlies is ook wezenlijk erg, waar het opnieuw een mindering beteekent van onzen toch reeds zoo gehavenden monumentenschat. Maar hier treft de slag toch wel bijzonder pijnlijk, wijl het gaat om een der betrekkelijk zeldzame kerken van beteekenis, oorspronkelijk voor den hervormden eeredienst gebouwd.

Het dorp Burg, oudtijds Borch geheeten, behoort onder de heerlijkheid van dezen naam, en wordt in 1222 vermeld. Sedert 1816 is het met Westenschouwen tot één gemeente vereenigd. Volgens overlevering zou de naam in verband staan met een kasteel, dat reeds in Romeinschen tijd bij de Roompot stond, en op de kaart van Visscher nog is aangegeven.²⁾

In de middeleeuwen stond hier de aan de H. Maagd gewijde hoofdkerk van het oorspronkelijke zesde en westelijkste „zestendeel”, of waterschap, ressorteerend onder het decanaat Scaldia. Deze kerk, die hierom reeds in de 12de eeuw moet bestaan hebben, bezat eene eeuwijdurende vicarie aan het St. Willebrordaltaar, waartoe Lieven van Burgh in 1548 het collatierecht bezat. Na de hervorming is de gemeente tot 1661 met Haamstede vereenigd, en daarna weer zelfstandig geworden.³⁾

Nadat kerk en toren door ouderdom waren ingestort, werd in 1670 aan de Staten een subsidie gevraagd voor een nieuwe kerk, die de raadpensionaris Pieter de Huybert

¹⁾ Prof. Dr. S. G. de Vries vestigt er mijn aandacht op, dat Henricus van der Laen, die in dit handschrift wordt genoemd (Bulletin Oudheidk. Bond 1921, blz. 226), Carthuiser is geweest, geprofest in het klooster Nieuwlicht bij Utrecht en tiende prior van dat huis, blijkens het Necrologium van Nieuwlicht. Bijdragen en Meded. van het Hist. Genootschap IX, 1886, blz. 153, 169, 224, 245, 354, 381.)

²⁾ Zeelandia III. II, blz. 197. Op het strand onder deze gemeente zijn Romeinsche en Frankische oudheden gevonden. Vgl. Voorl. lijst Zeeland, blz. 28.

³⁾ Joosting en Muller, Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak, II, 210.

— lid van een tot fortuin en aanzien geraakte visschers- en reedersfamilie¹⁾ — stichten liet. Het is voor deze, de thans verbrande kerk, dat op 25 Mei 1671 de eerste steen werd gelegd. In 1674 stond het bouwwerk voltooid, als een baksteen „centraalbouw”, in den vorm van een Grieksch kruis; met vier even lange en even hoge armen, — waarvan de noordelijke en zuidelijke een lagere bekapping hebben — en met een vierkanten toren tegen den westarm.

We hebben hier dus te doen met een wel zeer karakteristiek staal van den protestantschen kerkbouw, zooals deze in den loop der 17de eeuw in ons land langzamerhand tot ontwikkeling was gekomen. Wel was reeds de eerste oorspronkelijke hervormde kerk, de in 1596—1607 door Andries de Roy gebouwde kerk te Willemstad, een „centraalbouw”, namelijk een achthoekige koepelkerk, maar het zou nog geruimen tijd aanloopen, vóórdát de waarde dezer centraliseerende dispositie voor het protestantsche kerkgebouw algemeen werd ingezien. Nog in 1603 ontwerpt Hendrik de Keyzer zijne Amsterdamsche Zuiderkerk in hoofdzak naar het oude basilikale plan, en ook diens in 1620-1632 opgetrokken Westerkerk aldaar berust, alhoewel ze met hare twee niet buiten de zijbeuken tredende dwarsbeuken den weg naar den centraalbouw inslaat, nog wezenlijk op de ruimte-

Fig. 1. Burg en Westerschouwen, (Z.)
Ned. Herv. Kerk te Burg n.h. N.

idee der eenzijdig gerichte basiliek. Eerst de tezelfdertijd door Staets gebouwde Noorderkerk vertoont zuiver den centraliseerenden aanleg volgens het Grieksche kruis, een aanleg, die daarna gevolgd werd: in 1629—1639, te Maassluis; in 1641 te Koevorden; in 1643—1648 te Emden in Oost-Friesland; in 1649 door Jacob van Campen voor het inwendige

¹⁾ Zeelandia III., II, blz. 203. — Vgl. ook de beknopte genealogie in de N.R.C. van 29 Juli 1924 avondblad.

der Nieuwe kerk te Haarlem; in 1660—1665 door Coenraet Roleffs voor de Nieuwe- of Noorderkerk te Groningen; en aldus ook in 1671—1674 te Burg.

Hoe moeilijk het overigens ook deze latere zeventiend'eeuwsche bouwers nog viel zich geheel los te maken van de oude basilikale lengte-richting, bewees treffend het interieur

Fig. 2. Burg op Schouwen (Z.)
N. H. Kerk v/h Z.O.

dezer kerk van Burg. In den eindmuur van den oostelijken arm toch, recht tegenover den westelijken ingang onder den toren, werd, waarschijnlijk in 1676, een gebrandschilderd glas geplaatst, rijkkleurig geschenk der Staten van Zeeland, prijkkend met hunne wapens, omringd door die van de stemgerechtigde steden der provincie. Aldus trok men onmiddellijk den blik der binnentredenden naar de tegenoverliggende zijde der kerkruimte. Maar nog sterker nadruk kreeg deze oostwand door de verdere aankleding. Juist onder het geschilderde glasraam plaatste men namelijk de fraai gesneden eiken bank der ambachtsheeren, en te weerszijden hiervan de marmeren grafteekens voor David Pietersz. de Huybert († 1719), heer van Burg en Kraaijenstein, burgemeester van Middelburg; en voor Barbara Theodora van Willigen († 1719), vrouw van Pieter de Huybert, den kleinzoon van den stichter dezer kerk.

Zoodoende verhief men deze

oostelijke partij tot een hoofdmoment in de geheele compositie, en kwam de klemtoon met volle zwaarte op de west-oostelijke lengte-as, als in de middeleeuwsche kruiskerken.

De nog onlangs gerestaureerde grafmonumenten waren overigens een bijzondere glorie dezer interessante dorpskerk. Zij waren dan ook wezenlijk van belang, niet enkel, en zelfs niet zoozeer om de overledenen voor wie ze werden opgericht, als wel om de kunstenaars die ze vervaardigden. Hier bevonden zich namelijk twee kapitale werken van den Haagschen beeldhouwer Jan Blommendael: de marmeren epitafen voor den stich-

ter der kerk, Pieter de Huybert (1622—1697), schepen, raad, en thesaurier van Middelburg, secretaris der Staten, raadpensionaris van Zeeland, gezant naar Zweden, Polen, Brandenburg en Denemarken enz., en voor Jan Pietersz. de Huybert (1652—1701), heer van Noordgouwe en Everswaard, luitenant-generaal der cavalerie, en diens echtgenoot Catherina Cornelia. Voorts twee kleinere epitafen — die tegen den oostmuur naast het gebrandschilderde glas — gebeeldhouwd door den Antwerpschen meester Jan Peter van Bourscheit den Jongere, voor David Pietersz. de Huybert en Barbara van Willigen. Het zijn twee kunstenaars van nog te weinig gekende beteekenis, die intusschen, wat hun inwerking op de Nederlandsche vormtaal van omstreeks 1700 betreft, zeker niet gering te schatten is.

Jan Blommendael, omstreeks 1650 te Breda of te 's-Gravenhage geboren, en in deze laatste stad in een der eerste maanden van 1703 overleden, was, als leerling van den Zuid-Nederlander Rombout Verhulst, voortgekomen uit de school van het Amsterdamsche raadhuis, die zich daar onder Artus Quellien den Oudere en Verhulst vormde. Zijn werk is een voortzetting en verwerking der Antwerpsche barok-plastiek in den Noord-Nederlandschen schilderachtig-naturalistischen trant.¹⁾

De jongere Bourscheit, geboren te Antwerpen in 1699, aldaar overleden in 1768, ontwikkelde zich in het midden der klassieke Vlaamsche barok, zooals het in de Scheldestad onder Artus Quellien den Jongere sinds 1650 geworden was. Maar zijne beteekenis ligt vooral hierin, dat hij, voor het eerst, de Fransche vormtaal consequent gaat toepassen. Wat Martin Conrad terecht van dezen bouwmeester-beeldhouwer opmerkte, geldt evenzeer voor Blommendael: beide meesters verdienen volkomen een monographische behandeling.²⁾

Het is daarom zeer zeker geen klein verlies, dat bij dezen brand van elk der beeldhouwers twee hunner goede werken vernield werden, temeer waar hun oeuvre, voor zoover bekend, vrij beperkt is. Van de weelderig gesculpteerde marmeren monumenten, bleven slechts verkalkte fragmenten over.

En ook de verdere kostbare inventaris der kerk — Dr. W. S. Unger heeft het in de N.R.C. van 28 September reeds meegedeeld — ging zoo goed als geheel verloren: zoowel de mooie gesneden preekstoel uit het derde kwart der 17de eeuw, als de heerenbank, het geschilderde glasraam, de groote, door de Middelburgsche klokgieters Michael Everhard en Pieter van Belsen in 1759 gegoten luidklok en een kleiner, in 1736 gegoten klokje. Slechts een zeventiend'eeuwsche koperen kroon en een houten kist uit 1692, met het archief der kerk en eenig avondmaalszilver, werden gered. De beide foto's van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, hierbij gereproduceerd, doen overigens voldoende zien, hoe het kerkgebouw zelf gehavend werd.³⁾

1) Zie omtrent Blommendael: Wurzbach, Künstler-Lexikon, I, 114. — M. van Notten, Rombout Verhulst. 's-Gravenhage 1907, blz. 91—92. — Oud-Holland, XXX (1912), blz. 31—36. — Mauritshuis, Catalogue raisonné. 's-Gravenhage 1914, blz. 459—461.

2) Martin Conrad, Antwerpener. Binnenräume im Zeitalter des Rubens: Belgische Kunstdenkmäler (1923), II, blz. 202, noot 3; vgl. aldaar: blz. 241. — Zie ook: Wurzbach, I, 66.

3) De herbouw der kerk zal worden opgedragen aan den architect Hoogetboom, die o.a. ook het slot Moermond te Renesse herstelde.

Dubbel treurig is deze ramp, waar zij treft op het oogenblik, dat juist de lang verwachte „loodgieterswet” in werking zal treden, en de Algemeene maatregel van Bestuur staat te verschijnen, ingevolge de Wet van 13 Januari 1923, „houdende nadere voorzieningen ter voorkoming van brandgevaar voor gebouwen en getimmerten.” Moge de kerk van Burg dan het laatste historische bouwwerk zijn, dat aan het monumenten-verslindende ondiep „Loodgieter”¹⁾ ten prooi viel!

FRANS VERMEULEN.

¹⁾ Volgens een mededeeling door den secretaris van den Bond van Loodgieters- en Fitterspatroons in Nederland aan de pers verstrekt, zijn de loodgieters in dit geval onschuldig, daar de werkzaamheden zijn verricht door een zoon van een hoefsmid, die in het schaftuur zijn werk verliet zonder de noodige voorzorgsmaatregelen te treffen. Indien dit juist is, dan zoekt men naar woorden ter kenschetsing van het gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel van een kerkbestuur, dat het werk aan onbevoegden opdroeg en zelfs niet deed nagaan, of de eenvoudigste voorzorgsmaatregelen tegen brandgevaar getroffen waren. (Red.).

MEDEDEELINGEN EN KORTE BERICHTEN

OFFICIEELE BERICHTEN.

Verslag Jaarvergadering te Bergen-op-Zoom (3 Juli 1924).

Aanwezig waren de volgende gewone en corr. leden: Mr. L. G. N. Bouricius, J. L. van Dalen, A. Dijkmeester, M. Dolleman, Dr. J. M. Dutilh, Jkvr. Cl. Engelen, A. van Erven Dorens, Dr. M. A. Evelein, Dr. Ch. van Geuns, J. Gimberg, M. J. F. van der Haagen, J. W. G. van Haarst, W. de Haas, Dr. E. J. Haslinghuis, F. A. Hofer, H. L. Hommes, G. J. Honig (Zaanl. Oudh. Ver.), G. C. W. Juten pr., Ir. A. Juten, Dr. J. Kalf, D. Kok, W. Martens, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Mr. Dr. J. C. Overvoorde (commissie sted. museum Lakenhal, Leiden), Jac. Por, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Jhr. E. W. Six (oud-Dordrecht), W. P. van Stockum Jr., G. Tellander, Dr. W. S. Unger, D. J. van der Ven, F. A. J. Vermeulen, Mej. Cl. J. Welcker.

Als genoodigden waren mede aanwezig de burgemeester van Bergen-op-Zoom, de heer H. Stulemeijer, verschillende wethouders, raadsleden en leden van het comité van ontvangst.

De voorzitter, Dr. J. Kalf opent te ruim 8 uur de vergadering met een rede. De in het Oudh. Jaarboek verschenen notulen der vorige vergadering worden goedgekeurd.

Daar de secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, om gezondheidsredenen afwezig is, wordt diens functie waargenomen door den heer F. Vermeulen, die het jaarverslag voorleest, dat men hierachter terugvindt. Voorts zijn ingekomen uitvoerige verslagen van de Commissie voor het repertorium van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten, en van den Klokken- en orgelraad, waaruit de waarn. secretaris op verzoek van den voorzitter excerpten geeft. Ook deze beide verslagen volgen hierna. Hierop komt in behandeling een verzoek van den heer Verster om subsidie voor de uitgave van een boek over het oude tinwerk.

De heer Overvoorde is tegen het verleenen van een dergelijke subsidie, niet om dit bepaalde geval, maar in 't algemeen wijl een precedent geschapen wordt, dat in de toekomst moeilijk-

heden kan brengen. De heer van Erven Dorens verklaart geen bezwaar tegen een subsidie te zien, wanneer van te voren slechts zekerheid verworven wordt, dat het bedoelde werk hiervoor in aanmerking kan komen. De heer Vermeulen merkt op, dat, waar het Rijk tot steeds sterker bezuinigingen overgaat, hier wellicht voor het bekende particulier initiatief gelegenheid is, zich — ook bij wijze van voorbeeld — te doen gelden. Hij is daarom voor een subsidie onder bepaalde voorwaarden. Besloten wordt in beginsel een subsidie van f 100. — toe te staan, onder voorwaarde, dat twee deskundigen op dit gebied het werk van den heer Verster vooraf zullen onderzoeken. Den heeren Dr. Gallois en Frederiks zal verzocht worden het bedoelde boek te willen beoordeelen.

De vereeniging „De Hollandsche molen” heeft een verzoek ingediend om subsidie voor hare prijsvraag betreffende de inrichting der oude molens voor de eischen van het moderne bedrijf, met behoud der karakteristieke gedaante. De voorzitter herinnert er aan, dat ook het Kon. instituut van ingenieurs een soortgelijke prijsvraag heeft uitgeschreven. Er is zoodoende alle kans ontstaan op versnippering van krachten en mislukking. Daarom wordt besloten een subsidie van f 100. — toe te staan, op voorwaarde, dat „De Hollandsche molen” en het instituut voor ingenieurs samenwerken en beide prijsvragen op een of andere wijze worden samengekoppeld.

Bij het derde punt der agenda komt allereerst ter sprake het aan den heer van Notten verleende ontslag als directeur van het Nederlandsch museum van geschiedenis en kunst te Amsterdam. De vergadering betuigt hare instemming met het voorstel van het Bestuur omtrent deze aangelegenheid een schrijven te richten aan den Minister van O. K. en W., uitgaande van het standpunt door den voorzitter in de openingsrede geformuleerd, waarin er op zal worden aangedrongen bij gunstigen keer der tijdsomstandigheden den heer van Notten in zijn ambt te herstellen.

Vervolgens komt ter sprake het bezwaar der heffing van entrée-gelden voor de Nederlandsche musea met het oog op vakmensen, kunstenaars, studenten in kunstgeschiedenis. De voorzitter meent, dat het bezwaar niet groot is, daar aan belanghebbenden, als kunststudenten gemakkelijk faciliteiten kunnen worden verleend. De heer Overvoorde merkt op, dat zulks bijv. te Leiden volgens stedelijke verordening onmogelijk is. Het ware wenschelijk van rijkswegen eene kaart te verstrekken, die voor alle musea en verzamelingen toegang geeft. Ook hieromtrent zal een schrijven gericht worden aan den Minister van O., K. en W.

Hierna brengt de heer Bouricius, namens de commissie belast met het nazien der rekening, verslag uit, naar aanleiding waarvan de penningmeester wordt gedecargeerd onder dankbetuiging voor zijn voortreffelijk beheer.

Alsnu is aan de orde de bestuursverkiezing wegens periodieke aftreding van de heeren Bijvanck, Coster, Hoefler en Vogelsang. Genoemde heeren worden herkozen.

Alsnu volgt de aanwijzing van een nieuwen voorzitter in de plaats van Dr. J. Kalf, die niet meer herkiesbaar is. Na stemming blijkt gekozen Prof. Dr. W. Vogelsang te Utrecht, die niet aanwezig is, maar wien verzocht zal worden het voorzitterschap te aanvaarden.

Als plaats der volgende jaarvergadering wordt Dordrecht aangewezen. De vergadering kiest de heeren Bouricius en van Dalen als commissie tot nazien der volgende rekening. De commissie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wordt bij acclamatie herkozen.

Bij punt 10, samenstelling eener commissie voor museumbelangen, merkt de heer Overvoorde op, dat deze zuiver commissie van voorbereiding moet zijn, om te komen tot instelling van een „directeuren-dag”. Er doet zich een moeilijkheid voor in het feit, dat er ook enkele museumdirecteuren buiten den Bond zijn. Het is dus wenschelijk de commissie samen te stellen uit bondsleden met coöptatie van niet-bondsleden-museumambtenaren. Deze kan dan praeadvies uitbrengen over de kwestie van den directeurendag. Hiertoe wordt in beginsel besloten.

Bij de rondvraag wijst de heer van der Haagen er op, dat wij op het gebied van ons oude tin-

werk een bij uitstek bevoegd deskundige bezitten in den heer Azijnman; en wil de vraag stellen of het niet wenschelijk zou zijn dezen heer mede te benoemen in de commissie ter beoordeeling van het boek van den heer Verster. De vergadering blijkt het hiermee eens, en de heer Azijnman wordt dus aan de commissie toegevoegd.

De voorzitter vestigt er de aandacht op, dat dank zij de medewerking van het Prov. Genootschap te 's-Hertogenbosch en den voortreffelijken arbeid van pastoor Juten, het jongste nummer van het Oudheidkundig Jaarboek is geworden een mooie monographie van Bergen-op-Zoom, die blijvende wetenschappelijke waarde heeft. Hij brengt hiervoor het Genootschap, zoowel als den heer Juten, met instemming der vergadering hulde.

Na een korte pauze hield pastoor Juten een inleiding over de weinig bekende orde der Guillelmieten of Wilhelmieten in Nederland, eene orde, die, ook onder onze Nederlandsche historici, zoo goed als onbekend was. Zij werd in de 12e eeuw gesticht door den in 1202 heilig verklaarden hertog Willem van Aquitanië. Al spoedig breidde de kloosterorde zich van Frankrijk uit over Duitschland en Nederland. Hare kloosters waren verdeeld in drie provincies. In Nederland vestigde zij drie kloosters, die behoorden tot de Fransche provincie. Het klooster te Huybergen, dat den volgenden dag bezocht zou worden, was  en van deze drie.

Veel bijzonders viel over dit klooster niet mee te deelen en van de oorspronkelijke gebouwen was niets meer overgebleven, maar toch bevonden zich te Huybergen nog een mooi fragment van een renaissance-gestoelte en eenige kerksieraden, die de bezichtiging waard zijn. Het archief van het klooster is na de opheffing overgegaan aan het Bisdom Breda.

De voorzitter bracht den eerwaarden spreker den dank der vergadering, voor zijne belangwekkende uiteenzettingen over een zoo weinig bekend onderwerp, uiteenzettingen, die vooral ook voor de kunstgeschiedenis van beteekenis zijn, wijl zij ons inzicht verhelderen van de wijze waarop — overigens onverklaarbaar lijkende — vreemde invloeden in onze Nederlandsche kunst zijn doorgedrongen.

En hiermee werd omstreeks half twaalf de vergadering gesloten.

Men zal het mij, als waarnemend secretaris en tevens met het oog op de hier beschikbare ruimte, wel ten goede houden, wanneer ik langs heel de bonte reeks herinneringsbeelden der volgende Bondsdagen heenstuif met de snelheid der sierlijke, geruischloos voortschietende auto's, die verschillende Bergen-op-Zoomsche heeren zoo buitengewoon welwillend tot onze beschikking hadden gesteld. Zoo waren wij in staat het dorp Wouw te bezoeken met zijn imposante kerk, waar wij onvergetelijke oogenblikken beleefden, toen de eerw. pater A. J. Fruijtier, in zijn decoratief Cistercienser-habijt, ons de geschiedenis en de beteekenis der vermaarde eiken-koorbanken en biechtstoelen uiteenzette. En even onvergetelijk zullen ook wel de verdere étappes dezer bondsreis blijven, aan allen, die ze mochten meemaken: de hoffelijke, gastvrije ontvangst op de Wouwsche plantage, te Halsteren, en te Tholen en Sint Maartensdijk. Niet het minst ook het feestelijk banket, waar wij het gezelschap mochten genieten van eenige genoodigden, burgemeester Stulemeyer, de wcthouders, pastoor Juten, en den heer van Liempt, gemeente-secretaris.

Het werd een allergeoeglijkst festijn, wat op onze jaarvergaderingen toch stellig geen bijzaak mag heeten. Of heeft het niet zijn waarde de kunst en hare uitingen te betrekken in het volle, fleurige leven? En raken wij aldus niet telkens aan die edelste der kunsten, die heet „levens-kunst“?

FRANS VERMEULEN.

Verslag van den Secretaris. — Ondanks den algemeenen malaisetijd, welke vereenigingen als onzen Bond zwaar drukt, moge het tot tevredenheid stemmen, dat het ledental van den Nederl. Oudheidkundigen Bond is toegenomen in het afgelopen jaar; tegenover een vermindering van 11 leden, tengevolge van overlijden en bedanken, valt een aanwinst van 24 leden te boeken.

In het bestuur kwam, behalve de benoeming van ondergeteekende tot secretaris, geen verandering, doordat de periodiek aftredende leden alle op de vorige Algemeene vergadering werden herkozen; in die vergadering werd de voorzitter eveneens herkozen.

Ter gelegenheid van het Regeerings-jubileum

van H. M. de Koningin maakten de voorzitter en de secretaris op 13 September j.l. hunne opwachting bij H. M. ten paleize te 's-Gravenhage.

Wat de redactie van het Oudheidkundig jaarboek aangaat, valt te vermelden, dat alle leden op de laatste Algemeene vergadering werden herkozen.

Over de overige Bondscommissies valt het navolgende te vermelden:

Aan het verslag van de Commissie voor het samenstellen van een repertorium van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten ontleenen wij het volgende. De Commissie verzocht in het afgelopen jaar nog een subsidie van f 200, teneinde haar werkzaamheden te kunnen voltooien. Doordat de aanmaak der kaarten belangrijk meer kostte, de reiskosten daarentegen minder bedroegen, dan verwacht was, verviel de oorspronkelijke begroting. Het extra-crediet van f 200 nu was benodigd, om den catalogus kaarten, welke alle in handschrift gereed waren, in duplo te typen en gelijktijdig daarmede de registerkaarten. Doordat het werk meer moeilijkheden opleverde, dan oorspronkelijk was voorzien, bleken de toegestane gelden niet voldoende te zijn. De Bond besloot voor ditmaal een subsidie van f 200 nog toe te staan.

Inzake de commissie voor een internationale regeling van de bescherming van monumenten in tijd van oorlog valt, na het laatstelijk uitgebrachte verslag alleen dit te vermelden, dat haar „questionnaire“ verleden jaar een onderwerp van bespreking is geweest in de conferentie voor Internationaal Recht, welke in het Vredespaleis is gehouden. Het lid der commissie, prof. van Eysinga, had de zaak daar aanhangig gemaakt.

In een hoofdartikel in de Nieuwe Rotterdamsche Courant is toen een overzicht van deze besprekingen gegeven, waarvan het Oudheidkundig Jaarboek zijn lezers een resumé heeft geboden.

Betreffende de Nederlandsche Klokken- en Orgelraad valt mede te deelen dat ter vervulling van een viertal vacatures door het Bondsbestuur werden aangewezen de heeren Ir. Jos. Th. Cuijpers, B. N. A.; Dr. A. Vas Nunes; Dr. pater Caecilianus Huijgens O.F.M. en Evert Cornelis.

Op het gebied der monumentenzorg heeft de Bond in het afgelopen jaar weinig bemoeienis

gehad. Een voorgenomen actie tegen de demping van de Mare te Leiden kon achterwege blijven, doordat door het besluit van den Leidschen Raad de schending van het stadsbeeld werd voorkomen; van te voren had reeds het Gevangenpoortvraagstuk een oplossing gekregen in den geest zooals de Bond zich die had voorgesteld.

Nog dient te worden vermeld, dat reeds op de vorige Algemeene vergadering de heer Bouricius geruststellende mededeelingen kon doen inzake de dreigende schending van het Oude Delft te Delft door de voorgenomen aanleg van de electriche tram langs het schilderachtige grachtje.

Dit verslag mag niet beëindigd worden alvorens melding te hebben gemaakt van de belangrijke gebeurtenis, welke in het afgelopen bondsjaar plaats vond; te weten de herdenking van het 25-jarig bestaan van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. Onder groote belangstelling, zoowel van de zijde der Regeering als van leden van den Bond en uitgenoojdiden, werd het jubileum op plechtige wijze herdacht in de Ridderzaal te 's-Gravenhage. Bij deze gelegenheid mocht het H. M. de Koningin behagen Mr. Dr. Overvoorde, den oprichter en leidende persoonlijkheid van onzen Bond, te benoemen tot ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw.

Voor het meer uitgebreid verslag van deze feestviering wordt verwezen naar het Oudheidkundig Jaarboek; slechts moge hier nog de wensch aan worden toegevoegd, dat de belangstelling, welke de Bond in zoo ruime mate en van vele zijde in de afgelopen 25 jaren mocht ondervinden, in de komende jaren zich in stijgende lijn zal blijven voortbewegen.

Verslag van de Commissie voor het Repertorium van afbeeldingen van Nederlandsche Monumenten. — De proefbewerking op grooter schaal, waartoe in 1919 werd besloten, welke zou bestaan in een beschrijving der teekeningen in het Amsterdamsche Prentenkabinet, voor zoover zij als afbeelding van Nederlandsche plaatsen en monumenten eenig belang hadden, is voltooid.

De Commissie vergaderde den 6den Juni l.l. om het werk te bespreken en een rapport er

over voor te bereiden. Voor de Zomervergadering kon dit niet meer gereed komen; het zal nu tijdig vóór de wintervergadering worden ingediend, zoodat het in die vergadering kan worden behandeld.

De Commissie houdt het voor wenschelijk, dat het Repertorium zal worden tot stand gebracht, doch ontveinst zich niet, dat het een werk zal zijn, waarmede meerdere jaren gemoeid zullen wezen en dat zeker groote kosten zal vorderen, over welker bestrijding het in te dienen rapport voorstellen zal bevatten.

Overzicht van het Jaarverslag van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad, over 1923. — Het werk der commissie breidt zich steeds uit. In 1923 werd de medewerking ingeroepen voor nieuwe klokken te Alphen, Breukelen, Hattem, Heerlen, Hengelo (O.), Nijmegen, Nijverdal, Zeist en Zuidscharwoude en voor orgels te Alphen, Bodegraven, Denekamp, Deventer, Hilversum, Roermond en Wageningen. Te Bodegraven kon het karakteristieke oude orgelfront bewaard blijven, dank zij de voorlichting van de commissie, en werd een geheel nieuw orgel daarachter ingebouwd. Voor Zuid-Scharwoude was reeds in 1921 door het Rijk een klok aangeboden uit het depot van het museum, welke „door twee onzer leden geschikt werd geacht om in den toren te worden geplaatst”. Even voor het ophijschen bleken er echter twee scheuren in den bodem te zijn. Na eenige besprekingen werd toen maar besloten om een nieuwe klok te bestellen. Inmiddels zal het transport per vrachtauto heel wat onnoodig geld gekost hebben!

In de samenstelling der commissie kwam eenige verandering door het uittreden van Monseigneur van Schaik, in wiens plaats pater Dr. Caec. Huygens te Woerden werd benoemd. In de vacature Viotta werd als regeeringslid aangewezen Dr. Wagenaar, die als gewoon lid vervangen werd door Evert Cornelis te Bilt-hoven.

KORTE MEDEDEELINGEN.

De bouwmeester van het Koningshuis te Rhenen. — Bij het bladeren in oude jaargangen van het „Bulletin” werd mijne aandacht getrokken door twee artikelen

in den vierden jaargang der tweede serie, het eerste van wijlen Mr. S. Muller Fz., die het be- treurt (blz. 70), dat men niet weet, wie de ont- werper van het Koningshuis is; het tweede (blz. 234—240) van Dr. H. E. van Gelder, die op uitstekende gronden, maar zonder b e p a l d b e w i j s, den bekenden architectuur-schilder en bouwmeester Barthold van Bassen als zoodanig aanwijst. Zeer aangenaam is het mij te dezen aanzien zekerheid te kunnen verschaffen uit het oud-archief der stad Arnhem.

In de eerste helft der 17de eeuw begon zich de behoefte aan grootere ruimte dan het oude Arnhemsche stadhuis aanbod, te doen gevoelen en deze behoefte leidde op 18 Januari 1634 tot het besluit om „den timmerman van 's Coninck van Bohemens hoff te Rhienen hier t'ontbieden ende hem een model van den gemackten, die men ten fine voors, in 't bovendeele van 't roethuys soude mogen ordineren, op 't papier te doen brengen”.¹⁾

Slaan wij nu de stadsrekening over genoemd jaar op, dan vinden wij daar twee posten, die aan alle onzekerheid een einde maken:

„Betaelt aen Mr. Jacob, Metzeler tot Rhienen²⁾ de somme van hondert vierentwintigh gulden voor verdiensten ende verteringen in stadt- saecken, als by ordonnantie ende quitantie 124—

Noch aen Bartolt van Basten ter oorsaecken als boven betaelt tweehondert vijfenvijftigh gulden, bij ordonnantie ende quitantie. . 255—

Van deze bouwplannen is niets gekomen, het oude stadhuis heeft dienst gedaan tot 1830. J. S. VAN VEEN.

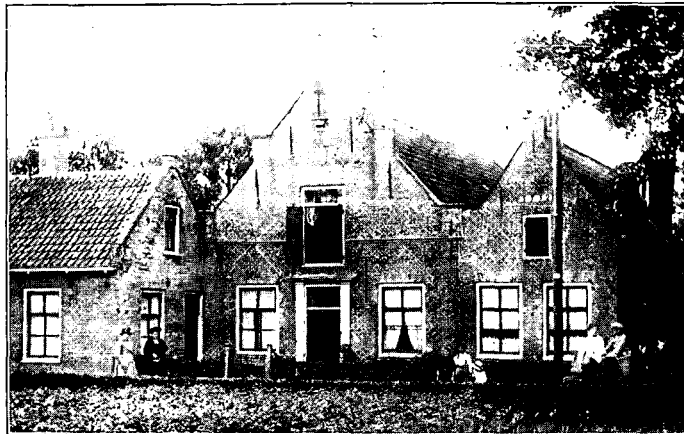
Jan Steen te Warmond. — Prof. Martin veronderstelt in zijn opstel over den Kippenhof van Jan Steen, in het Oudheidkundig Jaarboek 1922, dat de aanleiding tot het geven van de opdracht aan Jan Steen om Jacoba van Wassenaer en het kasteel Oud-Teylingen te schilderen, moet gezocht worden in het feit, dat

¹⁾ Raadssignaat XIII, fol. 68.

²⁾ Deze, Jacob Roelofss van Varick, is de aannemer van het Koningshuis geweest (t.a.p. blz. 234).

de Heer van Warmond en Jan Steen beide Katholiek waren. Hoewel deze omstandigheid stellig een aanleiding kan zijn geweest, is er toch nog een andere, die meer voor de hand ligt.

Jan Steen heeft n.l., gelijk mij door onderzoek voor een werk over Warmond is gebleken, tusschen de jaren 1656 en 1660 te Warmond gewoond. Hij komt althans in die jaren op eenige nog voorhanden zijnde „ommeslagen op den voet van den steeck” of „schilttaelen” tot bestrijding der dorpslasten voor, met een bedrag van 2 steeck elk à f 0.50, voor dien tijd op dit dorp een middelmatig bedrag. Het huis, door Jan Steen bewoond geweest, zooals de gevelsteen aangeeft, in 1611, bestaat nog. De deur en enkele ramen zijn indertijd veranderd. Onlangs is de geheele gevel door een laag pleister bederven: nog intijds heb ik een foto kunnen laten maken, waarvan een afbeelding hierbij is gevoegd.

De meest nabije gelegenheid voor Jan Steen om als R. Katholiek zijn plichten waar te nemen, was in de kapel van het kasteel Oud-Teylingen. Door de Baronnen van Warmond werd aldaar, evenals op het huis te Warmond, aan hun katholieke onderzaten of inwoners van Warmond gelegenheid gegeven tot het bijwonen van de H. Mis en andere godsdienstplechtigheden. Het huis, door Jan Steen bewoond, lag slechts een paar honderd meter van Oud-Teylingen en het ligt voor de hand, dat de Edele Heer van Warmond met den Edelman der Kunst, die hoven- dien van zijn eigen religie was, kennis maakte

en hem, omdat hij daar woonde, de opdracht tot de schilderij gaf. De Baronnen van Wassenaer-Warmond waren bij uitstek verdraagzame menschen en ik geloof dat, indien een groot schilder van andere godsdienstige overtuiging daar gewoond had, deze evengoed de opdracht zou hebben ontvangen.

Als een voorbeeld van de verdraagzaamheid dezer Heeren diene hetgeen Jacob van Wassenaer-Warmond, de vader van Jan Baron van Wassenaer-Warmond, sprak, toen hij in 1629 (16 Aug.) voor het Hof te 's-Gravenhage was gedaagd, omdat hij, contrarie de Placaten, de uit Leiden verdreven Remonstranten in zijn vrije Heerlijkheid had opgenomen en hen hunne godsdienstoefeningen vrijelijk liet uitoefenen. Hij deed dit n.l. „omdat hij een goeden naam wilde nalaten bij zijn onderzaten gelijk zijn Vaderen, en een goed exempel wilde geven aan zijn kinderen”. Voorwaar een antwoord, een werkelijk Edelman waardig. Getrouw hieraan heeft zich ook Baron Johan ten opzichte van diezelfde Remonstranten en andere vervolgd gedragen. Warmond, Januari 1924. Wm. C. H. MACHEN.

BOEKBESPREKINGEN.

Die Altniederländische Malerei. Die Malerei in Belgien und Holland von Friedrich Winkler von 1400—1600. Berlin, Propylaen Verlag 1924.

Tegenover Friedländer's korte, vaak geniaal suggestieve voorstelling van de groote figuren uit de Geschiedenis der Oud-Nederlandsche Schilderkunst, in de serie waarvan onlangs het eerste deel is verschenen, vormt dit boek van Friedrich Winkler een merkwaardig contrast. In de reeks van „Handbücher der Staatlichen Museen in Berlin” gedacht, zij het dan ook wegens de tijdsomstandigheden buiten de gewone serie verschenen, gaat dit werk uit van het ook na het verlies van het Gentsch altaar inderdaad nog zeer omvangrijk materiaal, dat het Museum te Berlijn voor den geschiedschrijver der Oud-Nederlandsche schilderkunst bewaart. Maar het wijst tevens vër buiten de muren van het Museum den weg door allerlei afgelegene kronkelpaden, die de geschiedvorschcr van dit tijdperk, nu eenmaal moet kennen als hij het geheel wil zien.

Men kan de suggestie van zulk een geheel op twee wijzen opwekken. Zooals Friedländer het nu

doet en tevoren reeds had gedaan, door de groote meesters er uit te nemen, hun kracht in 't rechte licht te stellen, hun beteekenis in alle richtingen aanduidend te omschrijven; maar ook door zeer in het kort met meerdere volledigheid van namen en feiten en iets minder uitgebreide karakteristiek den geheelen draad der Geschiedenis voor ons af te spinnen. Dit laatste trachtte Winkler te doen en daar hij daartoe werkelijk in staat blijkt, is zijn boek een uiterst gelukkige saamvattende aanvulling bij de monografische reeks van den ouderen collega, zonder wiens gedurende vele jaren voortgezette studie van details en zonder wiens schier onbegrensde kennis van de monumenten Winkler dit boek, zooals hij zelf verklaart, niet geschreven zou kunnen hebben. Het is inderdaad of Friedländer hier door een bijna gelijktijdige verschijning te begunstigen, zich zelf vrij heeft gehouden van allerlei toelichtende en betrekkelijk bijkomstige bijzonderheden, die den gang van zijn meesterlijk betoog zouden hebben gestoord. Maar dit laatste beteekent niet, dat Winkler tegenover Friedländer onzelfstandig zou zijn. De auteur wien reeds in Friedländer's oudere boek „Von Eyck bis Breugel” met zooveel recht, naast, Hulin, de lof voor zijn scherpzinnigheid werd toegezwaaid in die merkwaardige zinnetjes, die wij in zulke gevallen van Friedländer te hooren krijgen ¹⁾, is in elk opzicht zelfstandig. Zoo zelfs, dat hij zijn meening omtrent de schifting van het aandeel der broeders Hubert en Jan van Eyck aan de Miniaturen van de Heures de Turin en de Milan handhaaft en ook elders in allerlei opzichten de verhouding der schilders anders ziet en weer geeft. Dit buiten register en voorrede een kleine 400 paginas dikke boekwerk is voor 't eerst, na allerlei verouderde of slechts gedeeltelijke pogingen van anderen een volledig overzicht van de Nederlandsche schilderkunst van het einde van de 14e eeuw af tot aan het begin van den nieuwen bloeitijd der 17e eeuw toe en het doet op iedere pagina den lezer gevoelen, hoezeer deze geenszins willekeurig uit het verband gelichte periode een geheel is. Een geheel waarbinnen in het historisch verloop der ontwikkeling een proces

¹⁾ Friedl. l. c. p. 25. „Die Betonung dieses Zusammenhangs ist eine der besten Stellen in dem an guten Stellen reichen Buche von Friedrich Winkler” (Der Meister von Flémalle und Rogier, Strassburg, Heitz 1913).

wordt voltrokken, waarvan nagenoeg alle kiemen in de kunst der Van Eycken zijn aan te wijzen. Kiemen die niet hadden kunnen opbloeien op de wijze als in de 17e eeuw het geval was, wanneer niet tusschen de z.g. primitieven en de groote schilders van Rubens' en Rembrandt's tijd het merkwaardig geslacht had gewerkt dat Winkler bedoelt met: de kunstenaars van 't laatste derde der 16e eeuw, de Franckens, O. van Veen, H. de Clerck, Frans Poubus d. O., Pieter de Witte, B. Spranger, onze Cornelis Cornelisz. van Haarlem, Joachim Uijtewael en Abraham Bloemaert, voorts de portretschilders als Cornelis Ketel, Dirck Barentsz., landschapschilders als Hans Bol, Jacob Grimmer, Hendrick van Cleef, Lucas van Valckenborch, Paul Bril, Gillis v. Coninxloo, Jan Bruegel, Jan de Momper en vele anderen. „Es bleibt das Verdienst der Künstler des letzten Drittels der 16en Jahrh., die bisherigen Errungenschaften im weiteren Umfange bildmässig gestaltet zu hadden. Indem sie nicht Realismus schlechthin, sondern bildmässige Geschlossenheit¹⁾ jedes Ausschnitts aus der Natur als das oberste Gesetz der Darstellung postulierten . . .”

Zeker dat alles was ons ook vroeger verteld. Wie in Woltmann en Woermann's oude Geschiede der Malerei de hoofdstukken, die op dit tijdvak betrekking hebben kent, weet, dat ook daar werd gestreefd naar zulk een voorstelling. Maar hij weet ook, dat het verband der verschijnselen onderling daar evenals in zooveel handboeken los bleef en dat men het resultaat niet zoo duidelijk uit den warwinkel van namen en feiten ziet te voorschijn komen. Winkler ziet in de eerste plaats het verband in de tweede plaats de bijzonderheden en dat houdt zijn boek overal levend en uiterst leesbaar, zonder dat hij ooit tracht mooi te schrijven of bijzonder treffend te typeeren. Hij voert uit, wat Ernst Heidrich (Altniederländische Malerei) in zijn inleiding toonde te bedoelen, zonder dat hem daarvoor voldoende gegevens en vooral genoegzame autopsie ten dienste stonden. Hij voert het uit zonder ooit te vervallen in de voor ons in de Duitse literatuur zoo langzamerhand onuitstaanbaar geworden sleur van metaphysische bespiegelingen van semi-aesthetischen aard. Winkler is

in de eerste plaats een kenner, maar tevens een rechtgeaard, geen hulpmiddel verwaarloozend historicus en dat geeft, hoe vreemd het ook theoretisch moge klinken in onzen tijd, aan dit Duitse boek een geheel eigen karakter. Van zeer veel belang is ook, dat Winkler zelf zich steeds zoo veel met de miniatuur-schilders en hunne werken heeft bezig gehouden, dat hij met de stuwkracht van de boek-illustratie in houtsnee pleegt te rekenen en zelfs — als Schretlen's boek over de Noordnederlandsche houtsnee eerst verschenen toen Winkler's werk ter perse was, — de resultaten der laatste onderzoekingen, blijkt te kennen, al zijn ze niet overal verwerkt. De indeeling brengt ons dadelijk midden in het plan: Die geschichtliche Leistung. Die Grundlagen im 14. und 15. Jahrhundert. Das 15. Jahrhundert. Die südlichen Niederlande; die nördlichen Niederlande. Das 16. Jahrhundert (Die Schüler der 80er und 90er Jahre; Die Romanisten; die Schüler des ersten Jahrzehnts, die Maler des zweiten Viertels, die Maler des dritten Viertels.).

Hij begint met den miniaturist Jaquemart de Hesdin (\pm 1400), hij besluit zijn uitvoerige beschouwingen met Pieter Bruegel d.O., maar vergeet niet in los overzicht (Schluss) de geheele straks aangehaalde reeks aan het geheel vast te schakelen. Hij bespreekt, zij het dan ook zeer kort, zoover wij zien alle hoofdwerken der groote Meesters, maar hij verrijkt het beeld zijner voorstelling door in den „Anhang” ook de talrijke anonymi en de kleine Meesters hun plaats te wijzen (Meister des Edelheer-Altars, Meister der Brotvermehrung, Meister der Anna Selbdritt e.d.), zonder dat deze, door den leek zoo licht overschatte schilders door hun veelvuldigheid in het verband schaden.

Allerlei hoofdstukken moesten door Winkler voor 't eerst geconcipieerd worden. Wat hij b.v. over de tijdgenooten en medestanders van Jan van Scorel zegt, over Steven van Kalker over Aert Claeszoon, over het driemanschap Coxcie, Pourbus, Lombard is uit heel wat literatuur samengeraapt en zeer kort, maar zonder een aarzeling omtrent de plaats waar 't behoort, in het geheel gevlochten. En steeds heeft men het gevoel — wat men b.v. in de overigens iets dergelijks bedoelende boeken van Fierens Gevaert mist — dat Winkler's meeningen geheel

1) De cursiveering is van ons.

overeenkomen met de laatste of althans met de grondigste beschouwingen, die ons door andere schrijvers zijn geschonken.

Natuurlijk is het gemakkelijk opmerkingen en aanmerkingen te maken op kleinigheden. Alles wat men samenvattend schrijft blijft onvolledig ten opzichte van de tegenstrijdige meeningen. Winkler vermijdt polemiek op het punt van allerlei gevallen, die nog „sub judice” zijn. Dat geeft soms aan zijn betoog een iets te apodictisch karakter.

Hij kan 't niet helpen, dat door de ontdekking van de muurschilderingen te Groningen ook zijn zinnetje over de Muurschilderingen in Noord-Nederland reeds weer herziening behoeft. Men zou wenschen dat hij bij zijn behandeling van Quinten Massijs iets nader op de wandtapijten ingegaan ware, dat hij bij de bespreking der Noord-Nederl. schilderkunst, de in veel opzichten parallel gaande verschijnselen der beeldhouwkunst niet uit het oog had verloren . . . Maar ten slotte kan het bestek niet worden overschreden en wie zooveel geeft zal ons elders nog veel aanvulling schenken.

De zeer goed gekozen en goed uitgevoerde reproducties, die buiten het conventionele kader vallen, geven aan dit boek een bijzondere aantrekkelijkheid.

Er is één bezwaar, dat mij ernstig schijnt. Dit boek moge als Gids, als inleiding geconcipieerd zijn, het is tenslotte een studieboek van den trant en het gewicht van onze ouden en zeer verouderden „Crowe and Cavalcaselle”. Waarom vindt men dan geen uitvoerig behandelde en toegelichte literatuuropgave? Het zou wensche-lijk zijn, dat zij alsnog; tot op 'tlaatst verschenen boek bijgewerkt, van de hand van dezen eminenten auteur het licht zag als een noodzakelijk supplement.

W. VOGELSANG.

Handbuch der Kunstgeschichte von Anton Springer. Band III, die Renaissance in Italien, zwölfte verbesserte und erweiterte Auflage, bearbeitet von Georg Gronau, 1924; Band IV, die Renaissance im Norden, Barock und Rokoko, elfte verbesserte und erweiterte Auflage, bearbeitet von Paul Schubring, 1923. Alfred Kröner's Verlag in Leipzig.

Ik houd niet van handboeken. Als zij op hun

best zijn en in scherpe bewoordingen een kunstwerk, een kunstenaar of een tijdperk kort en bondig kenmerken, drukken zij er meestal een stempel op die uit den aard der zaak aan de veelheid en veelzijdigheid der verschijnselen wel te kort moet doen; weten zij van geen beperking, dan verhinderen zij door de boomen het bosch te zien.

Maar ik kan ze, evenmin als een ander, missen en zoo voldoe ik dan ook gaarne aan den wensch van den nieuwen uitgever, die er zoo veel zorg aan besteedde, na in het Museum het Ie deel te hebben aangekondigd, dit hier het IIIe en IVe te doen.

In den eenvoudigen rood-linnen band, met den helderen latijnschen druk, zien zij er aantrekkelijk uit en vooral de afbeeldingen zijn in aantal toegenomen en verbeterd, in het algemeen genomen, van hoedanigheid, zonder dat de boeken al te veel dikker zijn geworden, al bevatten zij ook voor het eerst een Literaturnachweis, die natuurlijk zeer, zeer onvolledig blijven moest.

In het bijzonder hebben de afbeeldingen der bouwwerken gewonnen, waar photographische veelal de leelijke oude prenten gelukkig vervangen, al mis ik nog meer dan vroeger, de, alweer zeldzamer geworden, plannen, die in de bouwkunst toch zulk een groote beteekenis hebben.

Een mooie verbetering zijn zeker de goede ongekleurde platen die veel van de gekleurde van vroeger vervangen hebben; in deel III zijn er van 17 oude, 11 behouden en 13 nieuwe bijgekomen, in deel IV van de 19 maar 9, waarnaast 18 nieuwe zijn.

Maar onder de laatsten zijn ook veel gekleurde die mij nog onaangenamer aandoen, zooals de Nachtwacht en de Staalmeesters, dan sommige der ouden, terwijl mij ontgaat waarom het genoegelijke gekleurde vrouwenbeeld van Jörg Syrlin van vroegere uitgaven is weggelaten en de grootschekruisiging van Grünwald vervangen is door de zeker niet beter geslaagde Maagd.

Maar in het algemeen is er verbetering. Dat mag zeker met nog meer nadruk gezegd worden van de afbeeldingen in den tekst. In III zijn er thans 362, in plaats van 319 in de laatste uitgaaf die ik vergelijken kon, in IV 598 tegen 421 en hoe veel meer nog nieuw zijn dan deze getallen uitdrukken, heb ik niet geteld.

Van nog meer beteekenis is de winst in hoedanigheid, al mist men soms bij een goed weergegeven gedeelte wel eens het mindere geheel, zooals bij de mooie koningin van Scheba van Piero della Francesca, het landschap en de paarden die de knapen houden.

Onder de nieuwe afbeeldingen was er geen die mij meer trof dan dat verrassende en aangrijpende werk van Sandro Botticelli, waarvan de verklaring nog niet gegeven is. Die vrouw, die haar gelaat in de handen verbergt, voor die gesloten poort, laat mij denken aan de bijvrouw van den Leviet van Ephraïm, Richteren XIX 26, al weet ik wel, dat men haar, meer in overeenstemming met de woorden van het afschuwelijke verhaal, vooroverliggend pleegt af te beelden.

Uit den aard der zaak is de taak van Gronau, die vier eeuwen van Italiaansche kunst had te behandelen, meer een eenheid en, zooals hij meedeelt, heeft hij in de vorige uitgaaf reeds niet gearzeld op nieuwere opvattingen den nadruk te leggen, maar het blijft toch het gevolg van het voortdurende bijwerken van wat eerst Springer schreef, later Philippi bijhield, dat om een voorbeeld te noemen, de herleving der schilderkunst nog steeds begint te Florence met Cimabue en Giotto, in plaats van te Rome met Cavalini, al wordt deze thans wel vermeld en al had Giotto er niet bij te kort behoeven te komen. Een aandachtig lezer zal die volgorde misschien wel voor zichzelf herstellen.

In het algemeen komt het mij voor, dat Gronau scherp en juist kenmerkt. Zoo vindt men b.v. thans eindelijk de samenhang tusschen Guercia en Michel Angelo aangeduid en Piero della Francesca meer recht gedaan.

Maar ik kan toch niet nalaten nog te wijzen op de wonderlijke tegenspraak die ontstaat waar hij blz. 287 omtrent Rafaëls mis van Bolsena laat staan: „und, so den für die künstlerische Wiedergabe spröden Vorgang des Wunders unvermerkt zurück zu schieben” en dan laat volgen: „Kompositionell bedeutet dieses Fresko einen Höhepunkt in Rafaëls Entwicklung.” Dit laatste is maar al te waar, juist omdat alles in de geheele schildering, door de verschillende trappen van oplettendheid en aandacht, samenwerkt om de opmerkzaamheid van den toeschouwer naar de plaats waar het wonder geschiedt te trekken en hem dit te doen zien.

Schubring's werk valt uit den aard der zaak, buiten zijn schuld, meer uiteen door de veelheid en de verscheidenheid van de stof. Zelf schrijft hij dat zijn belangstelling zich voornamelijk naar de deutsche kunst gewend heeft. En wie zal hem dat euvel duiden?

De hollandsche is, tot mijn spijt mag ik het niet verzwijgen, nu juist niet de best behandelde, al komt zij aan plaats niet te kort. Van onze bouwkunst wordt niet eens het meest oorspronkelijke vermeld, onze dakruiters en torens, van hout met lood bekleed, het sieraad der steden in ons vlakke land. Een van onze grootste, veelzijdigste kunstenaars, Hendrik de Keyser, ontbreekt zelfs in den index, al heet het terloops van Thomas de Keyser „der Sohn des berühmten Architekten Hendrick de Keyser”. En van zijn beeldhouwkunst weet Schubring niets, noch van zijn prachtige dolhuisvrouw, noch van zijn Erasmus, zeker het mooiste standbeeld dat Europa in dien tijd zag maken, zonder het naar waarde te schatten.

Maar ook wat hij niet voorbijgaat is vaak min gelukkig. Wilde ik alles aanhalen wat omtrent Rembrandt heel, en vooral half onjuist is, ik zou te veel plaats vragen.

Het geheele inzicht omtrent de Hollandsche schilderkunst ontbreekt. De schrijver gaat uit van zijn verlangen dat zich in de XVIIe eeuw in Holland een protestantsche kunst zou ontwikkeld hebben (blz. 319) en eindigt: „Der Besinnliche sieht die Dinge anders an als der Pathetische. In sofern kann man sagen, dasz die Holländische Malerei wirklich ein Bekenntnis des nordisch-protestantischen Menschen ist, soweit dessen Seele sich überhaupt in sinnlichen Formen enthüllen lässt.”

Hij ziet blijkbaar over het hoofd, dat Jan Steen zeker, Vermeer waarschijnlijk, roomsch is geweest en dat in plaats van onze kunst in zijn geheel als een uiting van het protestantisme te willen zien, vergetend dat de doopsgezinden er afzijdig van, de strenge calvinisten er fel tegenover stonden, men alleen desnoods de opbloei der verschillende godsdienstvormen, die in Nederland waar te nemen is, kan toeschrijven aan denzelfden zin voor waarheid en vrijheid, die zich ook in die kunst openbaart, maar waar de schrijver geen oog voor heeft. De weelderige Jesuiten-kunst van Rubens weet hij beter te waardeeren.

Met meer genoegen haal ik de woorden aan waarmede hij zijn kort maar kernachtig overzicht der fransche beeldhouwkunst besluit (blz. 288): „Uns Deutschen steht die Bilderei des Französischen Rokoko ferner als die gleichseitige Malerei: der oft erwähnte Rationalismus der Galliër fordert eine strenge Einordnung und dazu ein seelische Verhalten, die uns leicht als Kalte erscheint. Aber wer die grosze französische Tragödie in der Comédie française erlebt hat, staunt, mit wie tiefem Leben, sich die zunächst conventionell erscheinenden Verse füllen. Das gilt auch von der bildenden Kunst dieser Zeit. Vor allem müssen wir bedenken, dasz wir dieser Kunst nichts Gleichzeitiges und Gleichwertiges gegenüber zu stellen haben.“ Het doet aangenaam aan in dezen tijd woorden zoo vrij van haat, zoo vol waardeering te lezen.

Uit de voorreden van beide schrijvers klinkt de klacht van onbekendheid met wat in het buitenland in de laatste tien jaren uitgegeven werd. Zoo is het volkomen begrijpelijk, dat de beroemde Diana van Anet nog als een werk van Jean Goujon blijft gelden, al is zij reeds aan Benvenuto Cellini teruggegeven, wiens werk in Frankrijk daardoor in een ander licht komt te staan. Ook in Duitschland lijkt het onnoodig dat Schubring de heures de Milan niet kent, als hij over de Van Eycken schrijft.

En toch alles door elkaar genomen is ook dit IVde deel een verdienstelijk werk. J. SIX.

In het Musée royal des Beaux-Arts de Belgique te Brussel is een afdeeling beeldhouwkunst, die door de ongelukkige wijze, waarop zij is ondergebracht, niet altijd de aandacht krijgt, die zij verdient. Voor deze afdeeling heeft Marguerite Devigne, assistente van het museum, een catalogus geschreven. Tot dusver bestond er niet anders dan een eenvoudig opsommende lijst. Marguerite Devigne slaagde er in door langdurigen, zorgvuldigen arbeid, niet alleen alle bijzonderheden omtrent de kunstenaars bijeen te brengen, maar ook door vergelijking de tot dusver onbekende makers terug te vinden van een groot aantal zich hier bevindende maquettes.

Daar het museum een vrij complete collectie bevat van de 19de eeuwsche Belgische meesters, werd deze catalogus een corpus, dat voor de geschiedenis der moderne Belgische beeldhouw-

kunst van het grootste belang genoemd mag worden. Toch is hij slechts de voorlooper van een uitvoeriger werk, waarin alle bijzonderheden en documenten vermeld zullen worden.

In dit keurige beknopte boekje zijn bij iederen meester in het kort de belangrijkste levensomstandigheden vermeld. Toeschrijvingen worden gediscussieerd. Bij de schetsen wordt de plaats vermeld, waar het uitgevoerde werk te vinden is; bij complete werken de oorspronkelijke bestemming.

Een inleiding schetst de wisselvallige geschiedenis van deze verzameling, die haar ontstaan te danken heeft aan de confiscaties tijdens de Fransche overheersching. Leerrijk is het over den strijd te lezen, die daardoor later ontstond tusschen de beroofde kerken en gebouwen en den directeur van het museum. Een nationaal monument werd de verzameling na de scheiding tusschen België en Nederland. Sedert dien werden geregeld schenkingen ontvangen en ook door aankoop werd menig stuk verworven, zoodat ten slotte het 19de eeuwsche gedeelte de kern der verzameling vormt.

Een 25-tal afbeeldingen besluiten dit welverzorgde deeltje, waarmede wij de schrijfster geluk mogen wenschen. F. H.

In de Mededeelingen van den Dienst voor Kunsten en Wetenschappen der gemeente 's-Gravenhage, Jaarg. V, no. 1, April 1924, Afl. X bespreekt de heer H. C. G(allois) onder den titel de „Islamische Kunst in het Gemeente-museum“, de collectie aardewerk die daar in de laatste jaren is aangekocht. De schrijver heeft zich veel moeite voor het artikel getroost, zwaar gedocumenteerd als het is verschenen. Daardoor echter, en wellicht ook door enkele kleine slordigheden in den stijl, om van een paar storende drukfouten niet te spreken, is het een beetje zwaar bij de lectuur, wat vermoeiend. Ondertusschen wordt ieder voorwerp met veel zorg besproken, waaruit de liefde blijkt van den schrijver, die haast elk voorwerp zelf aankocht en met ijver de geschiedenis er van trachtte na te sporen. Op de uiteenlopende opvattingen der verschillende kenners wordt voorts gewezen. Veel is immers nog onzeker. Als altijd bij deze uitgave zijn de afbeeldingen verzorgd, ja er is zelfs een zeer geslaagde

gekleurde reproductie aan het artikel toegevoegd, voorstellende een Rhages-kom, die wellicht meer om den naam, die de soort heeft en om zijn kleurigheid dan om zijn werkelijke ceramische beteekenis die eereplaats heeft gekregen. De beschouwing van deze kom bracht een oogenblik de gedachte naar voren: Waarom koopt een gemeentemuseum deze ceramiek aan? Toch niet om den roem, die het aardewerk bij collectionneurs heeft? Om de techniek? Maar dan was een scherf voldoende. En toch ook niet altijd om de aesthetische beteekenis. Deze vraag wordt gesteld, maar ze wil niets afdoen aan de verdiensten van schrijver of aankoper. E. N.

Prof. Dr. Adolf Stoll, *Der Maler Joh. Friedrich August Tischbein und seine Familie, Ein Lebensbild nach den Aufzeichnungen seiner Tochter Caroline.* — Strecker und Schröder, Stuttgart 1923.

Wie wel eens een aandoening van ergernis heeft gehad over vele dier meer rijk dan smaakvol uitgedoschte, waterhoofdige uitgaven in Duitschland sinds den oorlog verschenen en maar al te duidelijk bestemd voor de nieuwe rijken en de naieve, koopjesjagende bezitters van guldens en Zwitsersche franken, zal met genoegen het eenvoudige, frissche boekje ter hand nemen, nog geen twee c.M. dik, dat echter toch 236 goedgevulde, deels zeer klein bedrukte bladzijden bevat, zonder overtollige franje, handelend over het leven van J. Friedrich A. Tischbein, aan de hand van de herinneringen zijner dochter Caroline, gehuwd met Prof. Wilken te Heidelberg. Het handelt dus over een portretschilder, een modeportretschilder nog wel, en dat maakt de afwezigheid van alle O-W-ers-protserij nog merkwaardiger en loffelijker. Zooals het opgesmukt, vlot verhaal, dat de dochter voor haar kinderen opstelt, al sympathie verwekt voor de sfeer, waar zij uit voortkwam, zoo is de geheele uitgave, met haar zorgvuldige bewerking (talrijke bladvoetnoten, en tusschen de herinneringen in, telkens een klein gedrukt opstel van den bewerker, dat de genoemde personen bespreekt en de omgeving beschrijft) en de niet zeer talrijke, maar goed gekozen illustraties aantrekkelijk. Het is een boekje, dat liefhebbers van luxe uitgaven niet zal bekoren, maar het voorrecht zal

hebben alleen te worden gelezen door hien, die zich werkelijk voor den behandelden kunstenaar zelf interesseeren of een deugdelijke bijdrage tot de merkwaardige cultuurgeschiedenis van het 18de-eeuwsche Duitschland waardeeren.

Sinds Fridrich Tischbein's meer geestelijk dan artistiek begaafde neef Wilhelm, in wien de Duitschers vroeger gaarne een „Germaanschen” David zagen, een tijdlang met Goethe bevriend was en een bekend portret van dien nationalen held vervaardigde, is de familienaam een kunsthistorische gemeenplaats geweest in zijn land. Toch was Wilhelm niet de meest begaafde uit dit geslacht, dat niet minder dan 21 kunstenaars voortbracht, zonder de 15 afstammelingen van anderen naam mee te tellen. Hooger stond reeds zijn oom (en die van Friedrich) Johann Heinrich, de Casselsche Tischbein, de schepper der „Schönheitsgalerie” op Wilhelmstal, die kort na zijn Franschen leertijd zóó bekoorlijke damesportretten schiep, dat Edmond Michel, naar aanleiding van dat van Mevr. Vomrath, tot een studie van het geheele geslacht kwam, verwerkt in een in 1881 verschenen „Etude biographique sur les Tischbein”. Terecht m.i. beschouwt hij dien Joh. Heinrich, leerling van Carle van Loo, als „essentillement français”, hoewel de Duitschers gaarne aan hun beste kunstenaars uit de 18de eeuw een gelijke plaats zien ingeruimd naast de dichters, denkers, componisten, als dragers eener eigen, verjongde, Deutsche cultuur. Afgezien van het feit, dat die besten hun ingeboren talent veelal aan een ander volk danken (Graff was een Zwitscher, Ziesenis een Deen, Kupetzky een Hongaar, de Lisiewski's waren Polen, Georg des Marees was een Zweed, Chodowiecki een Danziger Pool), is Duitschland's kunstenaarswereld, indienst der Deutsche hoven, tot aan de door Winckelmann (met den schilder Mengs) begonnen en door Goethe (met de schilders W. Tischbein, Meyer) verder gestuwde cultuur van het antieke, geheel gericht naar de kunst van Parijs. Er bestaan wel verdienstelijke Deutsche kunstenaars, er is geen Deutsche school.

Zoo staat onze Friedrich Tischbein, tegenwoordig wel als de meest talentvolle van zijn geslacht beschouwd, in nauw verband met de internationale portrettistengroep van Vigée-Lebrun, Romney, Füger, Batoni, David (in zijn vroegste portretten, als de Seriziat's in het

Louvre), die een voortbrengsel is van de modieuze anglomanie geënt op Fransche traditie, van sobere elegance zonder diepgaande karakterstudie uitgedrukt met Fransche zuivere teekening, frissche, lichte kleur en koele belichting. Het wil mij voorkomen dat de brouwketel dezer cultuurmenging moet worden gezocht in Italië (Florence, Rome, Napels); waar kunstenaars en marcenaten uit alle beschaafde landen toen elkaar ontmoetten, en vooral het Engelsche element sterk vertegenwoordigd was.

Wanneer T. zich aan een lateren strengeren tijdstijl tracht aan te passen, als in zijn portret van Schiller op zijn Romeinsch, wordt het een mislukking, zooals ook Graff's portret van Iffland als Pygmalion in de galerij van Sanssouci een mislukking is. Dat Prof. Stoll den schilder in zijn tijd, niet alleen in Duitschland, bijzonder hoog stelt, was voorwaarde voor zóó toegewijden arbeid, en is misschien wel een natuurlijk gevolg van het feit, dat de verdiensten van dezen Tischbein eerst in de laatste jaren beter begrepen zijn.

Intusschen zijn sommige Duitsche kunstenaars, als Graff en Tischbein, zoo nauw met de leiders der „Aufklärung” in aanraking geweest, dat zij van die beweging niet gescheiden kunnen worden, blijvende als de anderen toch in hoofdzaak dienaars van de hoven en van de aanzienlijken, Graff minder, Tischbein meer. Tischbein, die vooral te Weimar en te Jena het literaire leven van zijn tijd meemaakte (hij heeft ook zelf letterkundigen arbeid verricht, thans verloren gegaan), was b.v. sinds 1791 bevriend met den dichter en Shakespeare-vertaler Wilhelm Schlegel, later echtgenoot van de beroemde Karoline Michaelis, wed. Böhmer, die het middelpunt van de Jena'sche romantici was. Het blijkt dat Schlegel, die in 1791 te Amsterdam gouverneur bij de familie Muilman was, Tischbein's onberispelijke echtgenoot bedoelde met de tot nog toe raadselachtige „S” aan wie hij gedichten opdroeg, de Sophie, met wie hij tegenover zijn broeder Friedrich veinsde een liefdesavontuur te hebben genoten.

Friedrich Tischbein heeft het geluk gehad, dat de vorsten in wier dienst hij gestaan heeft, zijn eerste maecenas Friedrich van Waldeck en Leopold III van Anhalt-Dissau, zelve gevoel hadden voor den nieuwen geest, die het verstarde Duitschland weer leven gaf.

Caroline Wilken (meer omstandig sinds zij als 8-jarig meisje in 1788 haar ouders naar den Haag volgde) en haar commentator Prof. Stoll, die als kenner der letterkundige geschiedenis in de toelichting van jurist dit kunstenaarsleven op zijn plaats is, laten ons samen den schilder steeds nauwer volgen vanaf zijn geboorte te Maastricht in 1750, in zijn jongensjaren te Cassel en Hildburghausen, in zijn Parijschen en Italiaanschen leertijd (op zoek naar gewin bij het voorbeeld der levenden, naar kennis bij dat der groote dooden), teruggekeerd naar Arolsen bij zijn eersten beschermer, naar Dessau en tenslotte naar Leipzig, waar hij sinds 1800 professor en directeur der Teekenacademie was, tot hij, op bezoek bij zijn dochter Car. Wilken in Heidelberg, in 1812 overlijdt. De beide hoven waar hij in vasten dienst was, en later ook zijn Keursaksische superieuren, staan hem toe lange kunstreizen naar elders te maken, eenige malen naar Holland (eens zelfs voor een aantal jaren), naar Berlijn, naar Weimar en Jena, Carlsbad en Dresden, naar Rijn en Neckar, zelfs naar Rusland, waar hij de liquidatie der erfenis van zijn broeder Ludwig, verdienstelijk architect, combineert met een drukke werkzaamheid als portretschilder, vooral in dienst van het Hof (hij schildert daar o.a. als 12-jarig meisje onze latere Koningin Anna Paulowna, een portret dat volgens Stoll in ons land moet zijn). Dat Russische Hof, toen reeds geheel Europeesch (het stamhuis was Duitsch, gemalin, moeder en grootmoeder van den regeerenden tsaar Alexander waren Duitsche prinsessen), had altijd sterke behoefte aan buitenlandsche kunstenaars (Vigée-Lebrun, Quadal, Batoni, Roslin, Lampi, Falconet, Tocqué etc.), waar het eigen volk eigenlijk nog slechts twee goede portretschilders (Levitski en Borovikovski) had voortgebracht. Wat aan Tischbein's bekoorlijke en begaafde echtgenoot en zijn beide musicale dochters overkwam (de zoon Karl werd eerst in 1797 geboren), leeren wij tevens. Wij leeren den schilder kennen, zooals zijn kunst hem doet vermoeden: intelligent, gevoelig, levendig, lichtgeroerd en lichtgeraakt, ijverig, zonder pedanterie, een weinig oppervlakkig, de schoonheid der jeugd bovenal binnennend, als den man van wien luchtige portretten van kinderen en jonge vrouwen het best uitvallen moesten. En

tevens krijgen wij een duidelijk beeld van de gangen van een typisch, cosmopolitisch hofschilder uit die dagen, ambuland als Van Dijk, Vigée-Lebrun sinds de revolutie, Winterhalter of Laszlo, hoe hij al schilderend connecties makend, die weer benut voor uitbreiding van zijn arbeidsveld. Wij voelen hoe mondaine beschaving, verzorgd uiterlijk en aangename vormen ook bij hem tot den beroepsuitzet behooren.

Het boek wordt besloten door een lijst van ongeveer 400 schilderijen van T. (ook eenige pogingen tot de „grande peinture”), waaronder ruim 70 Nederlandsche, veelal nog niet beschreven; gevolgd door een stamboom van het uitgebreide kunstenaarsgeslacht en door eenige bijlagen (w.o. één, waarin Stoll aantoonst dat het bekende z.g. portret van Koningin Louise van Pruisen niet haar, maar haar even bevallige zuster Friederike van Mecklenburg-Strelitz, eerst gehuwd met prins Louis van Pruisen, daarna met den Koning van Hannover, voorstelt) en door een personenindex.

Het is niet mijn bedoeling het relaas van Tischbein's reizen en ontmoetingen verkort te herhalen; wel wil ik een en ander uit zijn Hollandschen tijd nader bespreken, aan de lijst zijner werken eenige nieuwe toevoegen, en eenige meer belangrijke fouten in die lijst aanduiden, alle drukfouten terzijde latend.

Friedrich's vader, Johann Valentin T., was de oudste van zijn familie, die zich aan de kunst wijdde. Zoon van den gemeenschappelijken stamvader, den kloosterbakker Johann Heinrich te Haina, wees zijn geboorteplaats hem aan op de bescherming van het landgrafelijk huis van Hessen-Cassel, en het verwondert ons niet, dat, toen de zoon van Maria Louise van Hessen-Cassel, erfstadhouder geworden in den Haag, een vorstelijke hofhouding had ingericht en ook de daarbij passende portretschilders naar het hof kwamen (Fournier in 1747, Aved in 1751), dat toen vader Tischbein zich ook naar den Haag begaf (hij betaalde zijn meestergeld eerst in 1752, hetzelfde jaar waarin zijn broeder Johann Heinrich hofschilder te Cassel wordt) en eenige portretten van den stadhouder en zijn gemalin maakte. Diezelfde hofrelatie had eerder den Hollander Ph. van Dijk naar Cassel gebracht, en liet waarschijnlijk ook de schildersfamilie Freesen (Frese) haar arbeid tusschen beide residenties

verdeelen. De gelukte reis van vader Tischbein vond navolging bij de familie. In 1753 worden zijn broeders Johann Anton en Anton Wilhelm leerlingen op de teekenschool van het Haagsche Pictura, in 1760 weder een ongenoemde Tischbein, waarschijnlijk de jongere, minder bekende Johann Heinrich, oomzegger van Joh. Val. en broeder van den bekenden Wilhelm. Hort, in zijn Aanmerkingen op Van Gool, vermeldt, als hier werkzaam, nog Johann Jakob, ook een jonger broeder van Joh. Val.; ook Wilhelm, de Napolitaan, vertelt in zijn herinneringen hoe hij in zijn jeugd Holland heeft bezocht.

Op een kunstreis (naar Holland?) van zijn vader is Johann Friedrich August 9 Maart 1750 te Maastricht geboren. Zijn geboorteplaats is misschien niet geheel tevallig; immers de kunstzinnige Wilhelm VIII, sinds 1751 regeerend landgraaf van Hessen-Cassel en voordien stadhouder te Cassel, was vroeger tevens in Staatschen dienst en tot 1747 gouverneur van Maastricht. Een nog duidelijker vingerwijzing naar Maastricht is de volgende: in 1778 schrijft Caroline van Nassau-Weilburg aan haar broeder Prins Willem V, dat zij als verrassing voor haar gemaal zich met haar kinderen heeft laten schilderen door „un nommé Tischbein . . . établi à Hanau”, i.e. door Anton Wilhelm¹⁾, „le frère de Tischbein (waarschijnlijk dus Joh. Val.) qui a peint mon père et ma mère pour le gouvernement de Maastricht”.

Op zijn vader's voetspoor kwam zoon Friedrich (beschermeling van den Waldeckschen vorst, die zelf Staatsch-officier was) na zijn Parijschen en Italiaanschen studietijd in 1781 in den Haag; Euler, sinds 1776 précepteur der prinsen, probeert hem een bestelling van het Hof te bezorgen; de vorstelijke kinderen waren al geschilderd (door Spinny in 1774, wellicht ook in een reeks pastels door Izaak Schmidt, waartoe dan het aardige portretje van den Erfprins bij Dr. D. F. Scheurleer heeft behoord), en de ouders wilden niet poseeren. T. gaat naar Parijs, keert terug

¹⁾ Zie Johanna Naber, Prinsessen van Oranje in Deutschland, p. 156. Daar blijkt ook dat de als een werk van G. de Spinny in het Mauritshuis gecatalogiseerde en als zoodanig op de Haagsche Oranje-Nassau-tentoonstelling geëxposeerde groep een nabestelde en aan Prins Willem V geschonken herhaling van deze schilderij door A. W. Tischbein is.

naar den Haag en is in het najaar van 1782 weer in Arolsen, de residentie van den vorst van Waldeck, waar hij het volgend jaar met de knappe en begaafde Sophie Müller trouwt. Van die Hollandsche reis is waarschijnlijk een overblijfsel het zelfportret in het Rijksmuseum van 1782.

Wederom komt hij in ons land in 1786, naar den Haag, ditmaal om zich daar voorgoed een reputatie te verwerven. Hij schildert dan o.a. een echtpaar v. Slingelandt (bij wijlen bse v. Burmania Rengers te Zeist; niet bij Stoll) en het echtpaar Collot d'Escury uit het Rijksmuseum (niet burgem. v. d. Poll, zooals Stoll zegt), beide behorend tot de aanzienlijkste Haagsche kringen. In het najaar van 1787 is hij weer in Arolsen, om in 1788 nogmaals in den Haag terug te keeren. Ditmaal gelukt het hem door het Hof te worden gebruikt; hij maakt pastels van de heele stadhouderlijke familie naar het leven (in het Rijksmuseum), de prinses, haar zoons en wsch. ook haar dochter in 1788, den stadhouder in 1789, vervaardigt verder in de volgende jaren een groot aantal herhalingen dier pastels in olie- verf, met afwisselende toevoegsels. Zoo maakt hij zittende kniestukken van de Prinses (bij H.M. de Koningin te 's-Gravenhage 1788, in het Mauritshuis 1789, bij den voorm. Keizer van Duitschland 1789), ovale borststukken (in het museum te Hannover, bij Jhr. Lampsins van den Velden te Utrecht, niet bij Stoll; een schets is volgens Prof. Stoll in het Museum te Cassel)¹⁾, van den Prins staande kniestukken (bij H.M. de Koningin te 's Gravenhage, bij den voorm. Keizer van Duitschland 1789), en een ovaal borststuk (bij Jhr. Lampsins van den Velden te Utrecht, niet bij Stoll), van de drie stadhouderlijke kinderen een reeks ovale borststukken (bij den Heer Kneppehout van Sterkenburg op Sterkenburg, Driebergen, 1789), alle drie tezamen op een groot stuk (bij H.M. de Koningin te 's-Gravenhage), en nog eens in het klein (op het Loo), waarschijnlijk ten dienste der bekende zwartekunstgravure door Smith, in 1792 bij Gosse in den Haag te koop voor fl. 12, proefdruk: fl. 24, in kleuren: fl. 30. De beide prinses schilderde hij nog eens tezamen op een groep op het

Loo, gepubliceerd door Martin en Moes. Portretten van prinses Louise vinden wij bij den hertog van Brunswijk, ten voeten uit (zie Or. N. Gallerij), op de veiling Colizzi (den Haag 1808) en een in pastel, wellicht door Tischbein, op die van den oud-hofschilder Haag (den Haag 1812). Uit deze geheele groep Oranjeportretten kunnen wij dus slechts de Amsterdamsche pastels als origineele portretten beschouwen; de andere zijn herhalingen met naar de behoefte en de wisselende mode gewijzigde lichaamsstand, formaat, costuum, haardracht. De groepeeringslijst van Prof. Stoll is verward en doet het voorgaande niet duidelijk uitkomen. Voor den Hollandschen gebruiker zal het geen moeilijkheid op leveren dat afwisselend wordt gesproken van het „Schloss im Haag”, het „Schloss Noordeinde” en het „Palais Noordeinde”, al zal de vermelding „Königin Mutter, Haag, Schloss het Loo” niet dadelijk doen vermoeden, dat alleen de laatste woorden juist zijn. Het zal ons niet verwonderen, wanneer van een dezer portretten bij afstammelingen van vertrouwden van het vorstelijk huis nog andere herhalingen te voorschijn komen.

Niet alleen den Stadhouder en zijn gezin kreeg T. af te beelden; ook des Prinses eenige zuster, Caroline vorstin van Nassau-Weilburg (pastel, Rijksmuseum), haar zoon (olieverf, Mauritshuis), schoondochter (pastel, Rijksmuseum; een copie in olieverf, uit het bezit van H.M. de Koningin-Moeder, verscheen op de Or. Nass. tentoonstelling te Amsterdam als portret van prinses Louise) en den gemaal van prinses Louise, den Erfprins van Brunswijk (pastel, Rijksmuseum); later nog de jonge Erfprinses van Oranje (pastels in Rijksmuseum en Mauritshuis). Wanneer T. dus in 1810 te Weilburg voor de vorstelijke familie de fraaie familie-groep maakt, bij Stoll afgebeeld, is het niet noodig, zooals Stoll doet, aan bekendheid bij den vorst met een portret van een Oranjeprins te denken, immers onze schilder had zoowel den vorst als de vorstin in hun jeugd zelf geportretteerd.

In den herfst van 1789 verlaat hij den Haag weer, na daar een groot aantal portretten te hebben geschilderd, alle, behalve eenige Oranjeportretten en wellicht het echtpaar van Heeckeren-Kell op Ruurlo, van eenzelfde type, het

¹⁾ Het portret op Middachten, bij Stoll vermeld, bleek mij een copie naar Tischbein te zijn.

ovale borststuk in rechthoekige omlijsting. In 1788 schildert hij verschillende aanzienlijke Hagenaars met het triompherende Oranje op de borst (o.a. portretten van de familie Groeninx, en Mevr. v. Limburg Stirum-Bicker bij fr. v. Bylandt, niet bij Stolle. Dateeringen tusschen 1786—1789 wijzen dus in ieder geval op een betrekking van de(n) voorgestelde met den Haag, wat een nuttige wetenschap kan blijken bij de identificatie van onbekende portretten.

Voor het laatst komt T. naar Holland in 1791, met gezin en personeel, om er zoo lang mogelijk te blijven, en wanneer hij in 1794 voorgoed ons land verlaat, is de vrees voor de naderende Franschen de eenige reden daartoe, en niet een verslapping in het binnenkomen der portretopdrachten. In die jaren schildert hij, hoofdzakelijk te Amsterdam, een zoo groot aantal dames en heeren uit het patriciaat en uit de deftige burgerkringen (Jer. de Bosch, I. H. Boode, P. van Winter, Joh. Lublink, ds. Kuyper), dat „Tischbein” in ons lans een bekende naam wordt, zóó bekend, dat zijn naam een verzamelaarsnaam wordt voor de meest uiteenlopende portretten uit het einde der 18e eeuw door onbekende kunstenaars, op dezelfde wijze als later Hodges een *passé-partout* wordt voor alle heeren met stropdassen en dames met hooge middels en pofmouwen en Troost het voor een voorafgaande periode was. De ervaring, dat dit zoo is, doet mij, wanneer ik straks aan Prof. Stoll's lijst een aantal nog niet vermelde Tischbeins zal toevoegen, de mij slechts door mondelinge mededeeling bekende portretten voorloopig verzwijgen.

Het Amsterdamsch verblijf begon slecht: Tischbein kwam half hersteld van een ziekte aan, werd ernstig ongesteld (zijn trouwe oude knecht en diens vrouw bezweken beide en Mevr. T., die alle zieken moest verplegen, durfde haren zwaar zieken man dit niet mededeelen), verteerde dus geld en verdiende niets. Dankbaar maakte hij daarom gebruik van een voorschot op later te betalen kunstwerken hem aangeboden door een jongen, rijken, geneologisch nog niet precies geplaatsten heer van Scherenberg, zoon vanden bouwheer der nog bestaande landhuizen Canton en Peking te Soestdijk, met wien Tischbein in aanraking was gekomen wsch. door zijn oude Haagsche kennis, den Duitschen gezant von Schubert, die sinds 1789 met een nicht van dien

v. Scherenberg gehuwd was. Ook in het vervolg bleek de welwillende rijkaard een belangelooze vriend te zijn. Wij vinden T. 's zomers bij hem buiten logeerend en in dagelijkschen omgang met zijn gasten, w.o. twee aantrekkelijke émigrés, M. du Roure en M. de Bonnechose (die zijn fortuin herstelde door een huwelijk met een vermogende Hollandsche, naar mij bleek: een Mej. Schas). Waar dochter Caroline Tischbein de Hollandsche herinneringen uit haar jeugd meedeelt, is zij begrijpelijkerwijze niet zeker van de spelling der Hollandsche namen; misschien is het ons daardoor niet gelukt een Haagschen boekhandelaar Sander op te sporen; is misschien de Luthersche predikant de bedoelde persoon?

De „Sehr berühmte Frau von der Rott”, te Eemnes, bij wie Tischbein's kinderen mede van het huisonderwijs genoten, moet wel zijn Adriane Hasselaar, sinds 1780 gehuwd met J. A. de Roth. De Hollandsche gravin von Bose, die te Dessau Tischbein, haar reeds erkend, ontving is blijkbaar Cornelia Adriana Munter uit een gezin, welks leden T. bijna alle schilderde, gescheiden echtgenoot van den 4den graaf van Athlone en hertrouwd met A. L. C. graaf von Bose. Tischbein vond in Amsterdam zooveel zekerheid van voortdurende en goed betaalde werkzaamheid, dat hij v. Scherenberg's voorstel, om samen een fraai huis op de Heerengracht in te richten en te gaan bewonen, aan dorst nemen. Hierdoor stak hij zich bij zijn beschermenden vriend in de schuld, en toen zijn plotselinge vlucht voor de naderende Franschen in 1794 zijn droomen van voortdurende verdienste vernietigde, bleef hij nog langen tijd daarmede bezwaard.

De meeste zijner portretten ook uit deze reeks Hollandsche jaren zijn van het gewone type; slechts enkele zijn van een meer ambitieus formaat, zoo de groep van het echtpaar Boode van 1791, bij Jhr. L. van Loon te Doorn, waar de jonge echtgenoot achter haren zittenden man staat, zoo de zittende kniestukken van het echtpaar v. Heeckeren-Kell op Ruurlo (de dateering is mij onbekend), die van het echtpaar Deutz van Assendelft op Marquette van 1792, die van het echtpaar Lublink in het Rijksmuseum, zoo, ten slotte, ook het damesportret, gesigineerd „Tischbein 1793”, dat in den voor kort verschenen catalogus van het Jones-legaat in het

Victoria en Albert Museum te Londen is afgebeeld en daar ten onrechte aan Wilhelm T. toegeschreven. Geheel alleen staat het aardig en curieus portret van Jer. de Bosch, staande naast het grafmonument zijner zuster Judith, dat ik te voren slechts in een oude photographische afbeelding kende, doch dat bleek zich in de Kamerder Litt. Faculteit in het Universiteitsgebouw te Amsterdam te bevinden. Het aardige kopje van dezen vriendelijken letterkundige uit het bezit van Jkvr. de Bosch Kemper te Amersfoort, tentoongesteld te 's-Gravenhage in 1921, is een studie voor dit portret. Bij Stoll staat op pl. 5° afgebeeld een onbekende Hollandsche familiegroep, zoogende moeder met naakte baby, daarachter, vooroverleunend met een pijp in de hand, de vader. Wanneer T. werkelijk de schilder is (de reproductie is niet geheel overtuigend), is dit wsch. wel de meest samengestelde compositie, die hij hier te lande ontwierp, de groote Oranje-prinsengroep, die slechts atelier-maakwerk is, daargelaten.

Behalve het reeds genoemde portret van Mevr. van Limburg Stirum-Bicker, met dat van haar man bij gravin van Bylandt op Oostduin te 's-Gravenhage, behalve de eveneens reeds genoemde portretten van Jer. de Bosch te Amsterdam, dat van een onbekende dame te Londen, die van Willem V en van de Prinses van Oranje bij Jhr. Lampsins van den Velden te Utrecht, zijn als Hollandsche werken van den schilder nog te vermelden: 7°. een onbekende dame uit 1791 bij barsse van Lynden-v. Limburg Stirum op Beuken horstte Wassenaar, 8°. een fraai portret van Lady Jocaba gravin v. Reede-Ginkel, sinds 1775 gehuwd met John Charles graaf Bentinck, op Middachten (aldaar aan Northcote toegeschreven), 9°—10° een tweetal portretten van een heer en een dame van Slingelandt uit 1786 bij wijlen baronesse v. Burmania Rengers-Franssen van de Putte te Zeist¹⁾. 11—12 een

¹⁾ Hoewel de familie van Tets, uit welke deze portretten afkomstig zijn, niet afstamt van den kinderloos overleden Haagschen burgemeester Mr. Govert Franco v. S., in 1786 gehuwd met J. C. Vermeulen, geloof ik, door sprekende gelijkenis met een tekening door Bolomey in de verzameling Dr. Maillart-Gosse te Genève, toch te mogen aannemen dat hij de afgebeelde heers, die dan misschien zijn portret, bij het uitsterven van zijn tak, aan zijn neef v. S., van wien

onbekend echtpaar uit 1788 bij jkvr. F. W. C. H. bar.sse van der Borch op Valkenburg te Gilze, 13 een portret van Cornelis Munster van 1788, 14 misschien ook dat van zijn broeder, Mr. Jan Andries? in het bezit van O. J. W.C. graaf van Bylandt, en 15 een heerenportret in den kunsthandel te 's-Gravenhage, met een nieuw (valsch?) wapen-v. Asch v. Wijk.

Ongetwijfeld zullen aan deze opgave nog meerdere portretten toe te voegen zijn, wanneer ook andere personen de moeite nemen daaraan aandacht te schenken. Zoo worden in een brief van 1805, aan een provinciaal, die in Amsterdam naar een bekwaam portretschilder informeerde, Hodges en de Lelie aanbevolen, doch ook Tischbein nog eens gememoreerd: „de portraiten van den Heer en Vrouwe van Nyenrode (Joh. Ortt 1755—1814 en Marg. Feytama 1759—1804) en Mevr. Feytama (wellicht haar moeder. Sara Feytama-de Haan) en die op Nyenrode zijn, zijn door Tischbein geschildert, die hier ook neef en nicht Warin en van Eys (zie bij Stoll) geportraiteerd heeft.” Ook de werken die Tischbein voor v. Scherenberg, zijn vrienden en familie maakte, kunnen nog worden teruggevonden. Kramm noemt b.v., in het bezit van v. S., een levensgrootte portretgroep van zijn neef Wilhelm met vrouw en dochttertje, welke schilderij niet bij Stoll vermeld wordt. Een waardevolle opmerking van Kramm is, dat het portret vóór in Wilhelm T.'s „aus meinem Leben” naar het hoofd uit die groep is vervaardigd.

Een drielal Stoll nog onbekende portretten, dat weliswaar niet in Nederland is ontstaan, maar Nederlandsche personen voorstelt, is dat van Mr. A. J. C. baron Lampsins en zijn beide bekoorlijke dochters uit 1799 bij Jhr. Lampsins van den Velden te Utrecht; dat de Hollanders, uitgeweken of reizend, den hun zoo bekenden kunstenaar niet vergaten, blijkt ook uit de bij Stoll onjuist vermelde portretten van een heer Munter(?) uit 1797 (niet 1794) bij Jhr. Boreel v. Hogelanden op Waterland, te Velzen, en een van Jhr. Mr. W. Ph. Barnaart van Bergen uit 1801 (niet 1811, zooals onderget. aan Prof. Stoll

de familie v. Tets afstamt, heeft nagelaten. Deze verwijderde bloedverwantschap zoude tevens verklaren hoe in een goed geordende familie-verzameling de namen der afgebeelden, behoudens de familienaam, zijn verloren gegaan.

zou hebben meegedeeld) bij Jhr. L. G. Boreel op Vogelenzang te Vogelenzang.

Ook op andere wijze dan door terugkeer van uitgeweken Hollanders in ons land is ons land wel portretten door Tischbein rijker geworden, zoo b.v. het zeer fraaie portret van T.'s beschermheer vorst Friedrich van Waldeck uit 1785 (het jaar niet bij Stoll vermeld) bij H. M. de Koningin-Moeder te 's-Gravenhage; zoo echter, meen ik, niet het portret van Keizerin Maria Feodorowna van Rusland, geboren prinses van Württemberg, eveneens in het Paleis aan de L. Voorhout, dat Stoll onder T.'s werken noemt; althans herinner ik mij in dat Paleis slechts één portret van die vorstin gezien te hebben, en wel een herhaling of copie van het bekende origineel door G.-B. Lampi.

Een wsch. niet in ons land ontstaan portret, dat m.i. aan de lijst van Tischbein's werk moet worden toegevoegd, is een aan Vestier toegeschreven damesportret uit de verz. La Cage in het Louvre (Cat. no. 961, fotogr. Braun).

Prof. Stoll heeft niet de gelegenheid gehad in Holland zelf nasporingen te doen of de hem van verschillende zijden toegezonden aanteekeningen te toetsen aan de schilderijen zelf. Hiervan zijn in de lijst van werken wel de gevolgen te bespeuren. Sommige portretten zijn opgenomen met vermelding van den tegenwoordigen bezitter en nog eens met den naam van hem, die bezitter was toen men het portret noteerde of het op een tentoonstelling werd ingezonden. Zoo heerscht er verwarring bij de verblijfplaats der Oranjeportretten, zoo is ook de opgave betreffende de familie Rendorp verward geworden. Na de juiste vermelding der portretten van het echtpaar Rendorp-v. Collen in het Rijksmuseum, begint de verwarring. Men vindt dan . . . Rendorp van Marquette en zijn vrouw geb. Schuyt v. Castricum, bij „jonkh. van Marquette” (lees: wijlen Jhr. Mr. H. Gevers v. Marquette), opkasteel Marquette. Dan volgt een Joachim Rendorp van Marquette, in 1876 (hist. tent. Amsterdam) bij Jhr. A. Rendorp te Amsterdam, gegraveerd door Vinkeles, vermeld bij Moes etc., en dan zijn echtgenoot, bij Douair d'Ablaing v. Giessenburg, vermeld bij Moes (dit laatste portret was tentoongesteld te Haarlem in 1915, en niet dat van haar man). Ten slotte komt Mevrouw nog eens alleen voor, onder

haar eigen naam: Schuyt. Deze vijf portretten van heeren en dames Rendorp v. Marquette, moeten worden saamgesmolten tot twee portretten van Joachim R. v. M. en van zijn echtgenoot bij wijlen Jhr. Mr. H. Gevers v. Marquette op Marquette, Heemskerk. Dezelfde eigenaar wordt, bij de opgave van de bekende, fraaie portretten van het echtpaar Deutz van Assendelft-Borcel (bij welke voornamen en levensdata willekeurig worden weggelaten), genoemd „Jonkheer G. van Marquette”.

Verder worden in het bezit van H. M. de Koningin-Moeder in „Schloss Noordeinde” (?) nog „mehrere” niet nader aangeduide pastelportretten vermeld, welke bestaan mij onbekend is; een „Dame” door onderget. in Oud Holland 1922 beschreven en apart vermeld, is het portret bij Douair. barsse. van der Góes van Dirxland te 's-Gravenhage, reeds elders in de lijst opgegeven.

Maar, de Nederlander die de lijst gebruikt, zal voldoende critischen zin bezitten om door deze feiten niet op dwaalwegen te worden geleid; de niet critische lezer voor genoegen of algemeene ontwikkeling zal niet buiten de bladzijden gaan, waar Tischbein's leven beschreven wordt, en die lectuur zal voor hem die belang stelt in cultuur- en kunstgeschiedenis, en ook voor de velen, die bekoord door een portret van Tischbein's hand in hun eigen kring, naar het leven van dezen specialen kunstenaar nieuwsgierig zijn, leerrijk en aangenaam zijn, voortgeleid door de beminnelijke Caroline Wilken-Tischbein en den kundigen Prof. Stoll.

A. STARING.

MUSEA EN VEREENIGINGEN.

A r n h e m. Het bestuur van het Openluchtmuseum heeft besloten om in navolging van buitenlandsche openluchtmusea „Bijdragen en Mededeelingen” uit te geven. Het eerste nummer is daarvan verschenen.

D e l f t. Huis Lambert van Meerten. De heeren Eelco M. Vis en C. de Geus te Amsterdam hebben een groot aantal, gedeeltelijk gerestaureerde borden en schotels, welke op het terrein van de Nederlandsche Handelmaatschappij, Keizersgracht hoek Vijzelstraat te Amsterdam, zijn opgegraven, voor geruimen

tijd aan het Rijks Museum „Huis Lambert van Meerten” te Delft, in bruikleen afgestaan.

Dordrecht. Het Teekengenootschap „Pictura” heeft feestelijk zijn 150-jarig bestaan herdacht. Er is een keuzetentoonstelling georganiseerd van werken door Dordtsche meesters uit de 17e, 18e en 19e eeuw, die geopend werd door Minister de Visser, welke opening werd voorafgegaan door een feestrede van Prof. Dr. J. Veth.

's-Gravenhage. Alhier is opgericht de **Vereeniging tot Bevordering der Kennis van de antieke Beschaving**, met het doel de kennis uit te breiden van de beschaving en de kunst der klassiek Grieksche en andere antieke beschavingen. De eerste stappen tot oprichting werden gedaan door den heer C. W. Lunsingh Scheurleer. De vereeniging zal zich ook bezig houden met het doen van opgravingen en het uitzenden van studenten en oud-studenten, opdat deze zich door een verblijf in het buitenland verder kunnen ontwikkelen.

Voor de eerste maal treden als leden van den Raad van Bestuur op: C. W. Lunsingh Scheurleer als voorzitter; Dr. G. van Hoorn, lector der archaeologie aan de universiteit te Utrecht en Groningen als secretaris; J. D. Haijer als penningmeester; Mej. E. F. Prins de Jong, Prof. Dr. F. W. Freiherr von Bissing, Prof. Dr. A. W. Byvanck, Dr. F. G. Welter Mauve en Prof. Jhr. Dr. J. Six als leden. N.R.Ct.

Haastrecht. Mevr. Le Fèvre de Montigny geb. Bisdom van Vliet heeft bij testamentaire beschikking haar huis met inboedel nagelaten aan een door haar in 't leven geroepen „Stichting Bisdom van Vliet”. Het aldus gevormde museum is elken dag behalve Maandags en Vrijdags te bezichtigen. N. R. C.

's-Hertogenbosch. **Centraal Noord-Brabantsch Museum.** Het **Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant** heeft het Groot Tuighuis te 's-Hertogenbosch van het rijk in erfpacht verkregen, om daarheen zijn zetel en tevens de bibliotheek en verzamelingen en historische voorwerpen, betrekking hebbende op Noord-Brabant,

die het onderhoudt, over te brengen. Het gebouw wordt practisch voor zijn tegenwoordig doel ingericht, waarbij zooveel mogelijk met den oorspronkelijken toestand rekening wordt gehouden. Van een eigenlijk gezegde restauratie kan evenwel geen sprake zijn, omdat daartoe het benodigde geld ontbreekt en vervolgens om de afdoende reden, dat het oorspronkelijk gebouw vele wederwaardigheden doorstaan heeft.

Bedoeling is te komen tot oprichting van een **Centraal Noord-Brabantsch Museum.**

Leeuwarden. **Friesch Museum.** Van het Dr. Poptagasthuis ontving het museum in bruikleen een viertal gedreven zilveren schaaltes, werk van den Leeuwarder meester Hans Christiaans en door hem vervaardigd in 1632. De schaaltes, vertoonen tafereelen uit de Grieksche mythologie. Zij stellen voor: de bewaking, door Argus, den dood van Argus, de bevrijding van Andromeda door Perseus en den dood van Marsyas. De voorstellingen sluiten aan bij die van den grooten Popta-schotel, welke reeds in het museum aanwezig was. Vermoedelijk behoorden de schaaltes oorspronkelijk tot een stel van zes stuks, waarvan er twee zich in het Nederlandsch Museum te Amsterdam bevinden. De geheele wijze van bewerking is dezelfde, bovendien is op een van de schaaltes te Amsterdam zoowel als op een der vier in het Friesch museum het wapen van de families Juckema en Tjaerda aangebracht. N. R. Ct.

Leiden. **Rijksmuseum van Oudheden.** De nieuw ingerichte zalen voor **Egyptische kunst** zijn voor het publiek geopend. Verder zijn toegankelijk de zalen voor **Grieksch-Romeinsche kunst en kunsthandwerk**, d.w.z. de geheele klassieke afdeling en de Nederlandsche afdeling in haar historische opstelling, van welke ook reeds een Gids is verschenen. Naast de publieke tentoonstellingszalen zal echter elke museumafdeeling één of meer zalen krijgen, waar slechts de speciale belangstellende of de studeerende op verzoek wordt toegelaten en waar het verdere museumbezit in studiecollecties wordt geordend naar wetenschappelijke eischen. Het museum ontving een belangrijke aanwinst: de Heer Spijker schonk n.l. een z.g. Campaansch relief uit den laat Hellenistischen tijd.

Rotterdam. Museum Boymans. Schenking Dr. A. J. Domela Nieuwenhuis. 31 Mei had de plechtige opening van twee geheel nieuw ingerichte zalen plaats. Een vluchtige rondgang stelde ons in staat een klein gedeelte van de voor het meerendeel opgeborgen drie duizend platen, welke de collectie aan grafisch werk bevat, te bezichtigen. In de zaal, waar voorheen geregeld prenten werden geëxposeerd, zal men nu elke maand een ander gedeelte van den verworven schat in vitrines uitleggen; zoodat langzamerhand het publiek van het geheel op de hoogte kan komen.

VERSLAGEN MUSEA

Arnhem. Openluchtmuseum.

Aan het verslag ontleenen wij het volgende: Het Nederl. Openluchtmuseum mag ook nu weder op een jaar terugzien, dat bevrediging geeft. De rijks-subsidie bleef gesteld op f 2000. Dit jaar werd de laatste termijn van f 2000 ontvangen van de rijks-subsidie, verleend voor het herstellen der verzameling kleederdrachten, die het rijk aan het Museum in bruikleen heeft afgestaan. De subsidie der provincie Gelderland bedroeg wederom f 1000 en die der provincie Noord-Holland f 200. Het is een verblijvend teeken, dat de museum-instelling geleidelijk meer belangstelling wekt ook in andere bestuurskringen van ons land, bij burgemeesters, gemeenteraden, polderbesturen, enz. Het dagelijksch bestuur en de gemeenteraad van Arnhem heeft er voor gezorgd, dat de tramverbinding tusschen museumpark en centrum der stad, in den loop van het jaar tot stand gebracht werd. Het aantal betalende bezoekers bedroeg 9122 tegen 6903 in het voorafgaande jaar. Vervolgens vermeldt het verslag een aantal aanwinsten.

Delft. Gemeente Museum. Het bezoek vooral door vreemdelingen is zeer voldoende; tweemaal kwam er een afdeling der Nederlandsche Reisvereniging uit Rotterdam voor de bezichtiging over. Zeer gewenscht is een betere museum-verordening en een instructie voor den museum-directeur, ook omdat langzamerhand de schilderijen in het Raadhuis, dus buiten het Museum, onder toezicht van den Museum-directeur gesteld worden.

De directeur belastte zich met het overbrengen en restaureeren van eenige Oranjeportretten uit de Raadszaal naar de Oranje-Nassau tentoonstelling in Den Haag en Amsterdam.

Dordrecht. Dordrechts Museum. In 1923 bleef het technisch onderhoud van de verzamelingen opgedragen aan den heer H. G. Luitwieler en is het systematisch reinigen van de schilderijen uit de afdeling oude kunst voortgezet. Twee aanwinsten zijn te boeken uit een speciaal voor dat doel bestemd legaat. Dan mocht het museum eenige geschenken ontvangen o.a. van Prof. Dr. Jan Veth en enkele andere belangstellenden, een landschap van Dirk Wiggers, verder een bronsje van Eduard Jacobs, een fraai, klein bloemstilven van J. A. Zandleven. Ten slotte valt melding te maken van een bruikleen, bestaande uit een viertal schilderijen: een damesportret door Charles van Beveren (1809—1850); een pastelportret van een kunstenaar door J. A. Daiwaille (1786—1850); een zeestukje van W. J. J. Nuyen (1813—1839) en een genrestukje „Moeder met ziek kind” van N. Pieneman (1809—1860). Dank zij de medewerking der gemeentelijke autoriteiten kon worden overgegaan tot het inrichten van een depot, waarin alle kunstwerken, die tijdelijk niet tentoongesteld kunnen worden, veilig en systematisch een plaats vonden. Deze maatregel maakte het mogelijk, de kleine Scheffer-zaal opnieuw te schikken en weer voor bezoekers toegankelijk te stellen. Vervolgens werd aandacht besteed aan een betere opstelling van de afdeling teekeningen en graphische kunst.

Hoorn. West Friesch Museum. Al meermalen is moeite gedaan om het Museum te vergrooten, tot nu echter zonder succes. Men hoopt, dat voor het aangrenzende Kantongerecht spoedig een andere plaats wordt gevonden, zoodat het Museum kan worden uitgebreid. Het schoonmaken en repareren der voorwerpen kon met meer kracht worden voortgezet doordat de Gemeenteraad de subsidie met f 400 per jaar heeft verhoogd. De inventarisatie der schilderijen is zoo goed als geschied; dank zij het door den Gemeenteraad daartoe voor enkele jaren toegestane buitengewone subsidie van f 225 per jaar, kan binnenkort een nieuwe catalogus van deze afdeling gedrukt worden. Met de inven-

tarisatie der munten, penningen enz., is reeds een begin gemaakt. Er werden vele geschenken ontvangen; het verslag besluit met de opsomming ervan.

Leiden. Lakenhal. Het jaar 1923 mag bekend blijven als een jaar van krachtige ontwikkeling. Wederom vallen belangrijke aanwinsten te vermelden en van de tentoonstellingsruimte werd gebruik gemaakt voor het houden van verschillende tentoonstellingen en lezingen. In de opstelling der voorwerpen werden slechts kleine wijzigingen gebracht; de vitrine voor glaswerk werd ingericht voor de coll. Reverhorstporcelein en voor het glaswerk werd een nieuwe vitrine gemaakt. Een coll. beeldhouwwerk werd van den Heer A. W. Mensing in bruikleen ontvangen. Ten behoeve van de nieuwe uitgave van den catalogus van voorwerpen werden alle beschrijvingen uit den bestaanden catalogus op de voorwerpen gecontroleerd. De gemeenteraad verleende het gevraagde crediet voor het drukken. Voor de tentoonstelling der Vereeniging Rembrandt, gehouden bij het 40-jarig bestaan, werd afgestaan het bekende gezicht op Leiden van J. van Goyen.

Aangekocht werden verschillende werken. De belangrijkste aanwinst vormde het uit het legaat van Mevr. du Rieu-Sautijn Kluit aangekochte stuk van den Leischen meester W. van de Velde den oude, een penteekening-schilderij op paneel.

Nijmegen. Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst. Zooveel mogelijk werd wederom acht gegeven op de grondwerken in en om de stad, waarbij opnieuw sporen van het oudste verleden werden waargenomen. Opgesomd wordt een reeks van vondsten bij graafwerk gedaan en hieraan worden conclusies vastgeknoopt omtrent de topographie van het oude Nijmegen. De wandtapijten van het stadhuis werden ter restauratie gezonden naar de Ned. Kunstweefschool in 's-Hage. Tenslotte worden een aantal aanwinsten van het gemeentemuseum opgenoemd.

Rotterdam. Museum Boymans Het verslag opent met het portret van Dr. A. J.

Domela Nieuwenhuis en is grootendeels met de beschrijving van diens schenking gevuld. Voor de afdeling oude kunst kreeg het Museum een klein kerk-interieur uit den aanvang der zeventiende eeuw, geschilderd door Jan van der Vucht. Voor de afdeling kunstnijverheid werd een kleine verzameling zeventiende eeuwsch Spaansch en Perzisch glas verworven; de afdeling moderne kunst werd verrijkt met een expressief portret door Fr. von Lenbach. De afdeling moderne beeldhouwwerken werd vermeerderd met een sterksprekend masker van J. Mendes da Costa, benevens met een bronzen vogel door J. Altorf. Tot steun van de jonge generatie in de beeldhouwkunst werd verworven een groote kalksteen groep door Hildro Krop. Het museum Boymans is overvol. De directeur deelt mede, hoe in het voormalige Bibliotheekgebouw een succursale is ingericht, voor de moderne kunst, maar nog steeds zullen vele kunstwerken, die men anders gaarne zou tentoonstellen, in det depôt geplaatst moeten worden. Voor de aanwinsten op het gebied van glaswerk werd een vitrine, naar teekening van W. Penaat, vervaardigd; dezelfde kunstenaar ontwierp eenige voetstukken voor modern beeldhouwwerk.

Utrecht. Centraal museum. Het uit den Dom afkomstige gebrandschilderde glas kon, in één raam vereenigd, worden opgesteld. Ook het uit de Janskerk en van elders afkomstige glas zal thans op dezelfde wijze worden geëxposeerd. In de afdeling kunstnijverheid werd de verzameling Nederrijnsch aardewerk, nadat daarvoor uit het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, uit de verzameling van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en uit die van een particulier belangrijke aanwinsten waren verkregen, geheel nieuw geordend. Met de vorming van een afdeling moderne kunstnijverheid werd een aanvang gemaakt door het bijeenbrengen van een kleine verzameling modern aardewerk. De stijklkamers werden op bijzondere wijze verrijkt door de schenking van een buitengewoon fraaie oud-Hollandsche palissanderhouten kussenkast en door een verzameling blauw Chineesch porselein, een kostbaar Chineesch kaststel en een verzameling antiek zilverwerk, voornamelijk van Amsterdamsche, Haagsche en Utrechtsche keur.

De schilderijen-verzameling werd uitgebreid door een Jan van Scorel; uit het Mauritshuis werd een belangrijk werk van Abraham Bloemaert, van particulieren onder andere een twaalf-tal uitstekende familie-portretten van 17de- en 18de-eeuwsche Hollandsche meesters en 3 fraaie pastel-portretten van Jean Baptiste Perronneau in bruikleen verkregen. Maar de meeste belangstelling werd wel ondervonden voor een reorganisatie der afdeeling moderne kunst. Op enkele goede stukken na, was deze tot nog toe van geringe beteekenis en het scheen dus wel ten zeerste wenschelijk hierin verbetering te brengen. Bij de geringe middelen, waarover het museum beschikt, kon van aankoop op eenigszins beteekenende schaal geen sprake zijn. Aangekocht werd dan ook alleen een zelfportret van Jan Mankes. Voor het overige moest getracht worden, door het verwerven van stukken in bruikleen tot het gewenschte doel te geraken en met groote erkentelijkheid kan worden vermeld, dat aan de verzoeken om voor de verzameling gewenschte stukken, zoowel schilderijen als beeldhouwwerken, in bruikleen te mogen ontvangen, op de welwillendste wijze werd voldaan. Hoezeer de pogingen tot reorganisatie werden gewaardeerd kan hieruit blijken, dat zij aanleiding gaven tot de stichting van een „Utrechtsche Museum-vereeniging voor hedendaagsche kunst”, die zich ten doel stelt door aankoop en het aanvaarden van schenkingen en bruikleen een verzameling moderne schilderijen en beeldhouwwerken te vormen, die te zamen met die der gemeente als één geheel in het museum zal tentoongesteld worden. In het museumgebouw werden door het Museum twee tentoonstellingen gehouden: de tentoonstelling, gewijd aan Paus Adriaan VI, en een tentoonstelling, van oude familieportretten van Hollandsche meesters, waarvoor verscheiden families te Utrecht en in de omgeving portretten afstonden. Nog verdient vermelding, dat gedurende een viertal weken een prachtig, op naam van Jan van Scorel staand portret uit de verzameling van mevrouw von Pannwitz te Bennebroek geëxposeerd kon worden. Aan den nieuwen catalogus der Historische afdeeling werd, voor zoover de beschikbare tijd dit toeliet, krachtig voortgewerkt. Geheel gereed kwam deze evenwel nog niet.

Zutphen. Het Wijnhuis. 11 Juni

werd in tegenwoordigheid van enkele genoodigden het Museum heropend. Na de toespraak van den Voorzitter der museum-commissie, bracht de conservatrice dank aan allen, die de Commissie bij de inrichting hadden gesteund o.a. aan den Minister van K. en W. door wiens toedoen schilderijen van het Rijksmuseum tijdelijk in bruikleen werden ontvangen; vervolgens gaf zij een overzicht van de herinrichting van het museum. Daarna verklaarde de Burgemeester het Wijnhuis heropend. Het museum is thans uitgebreid met de verdieping op den begane grond, zoodat er veel meer ruimte is dan vroeger. Beneden zijn de groote stukken geplaatst: fragmenten van bouwwerken, enz.; ook is er een zaal voor tijdelijke tentoonstellingen. Een der bovenvertrekken is ingericht als expositiezaal van voorwerpen van allerlei aard, glas, zilver, huisraad. De andere zaal herbergt de topographische atlas, munten en zegels.

VERSLAGEN VEREENIGINGEN.

's-Gravenhage. Academie van Beeldende Kunsten. Aan het jaarverslag ontleenen wij: In het afgelopen jaar werd de Academie eigenaresse van de bij haar in gebruik zijnde perceelen, toebehoorende aan de Gemeente 's-Gravenhage, gelegen aan de Prinsessegracht, en twee perceelen aan de Casuariestraat. Daarbij werden door haar in ruil overgedragen de 3 perceelen aan den Raamweg.

Ter gedeeltelijke voorziening in de behoeften der Afdeeling Middelbaar Technisch Onderwijs werd een nieuw lokaal in den tuin van perceel Prinsessegracht 2 gebouwd. Tevens werd een betere lokaliteit voor de Architectuur-klasse ingericht. De financieele toestand blijft zorgelijk. De door het Rijk bevolen bezuiniging maakt het uitermate moeilijk het onderwijs op een zoodanige wijze te geven, dat het karakter der Academie als Kunstinstitution bewaard blijft. Prof. von Bisping bepaalde zich niet alleen tot het geven van colleges aan de Universiteit, doch heeft tevens in een privatissimum en door voordrachten in eenige voorname steden van ons land de hem toevertrouwde leerstof gebracht onder het bereik van vele belangstellenden ook buiten de hoogeschool. De kostbare en rijke verzameling, die hij ter beschikking heeft gesteld van de archaeo-

logische wetenschap, was daarbij van groot nut. Den 12en Juni werd in het Museum van Kunstnijverheid der Academie een tentoonstelling geopend van een gedeelte van Prof. v. Bissing's collectie. Na de sluiting dier tentoonstelling is men begonnen met het overbrengen der voorwerpen naar hunne definitieve bestemming in het Museum aan de Carnegieaan. In den loop van het jaar werden voor de leden der Academie, de leerlingen der hogere klassen en genoodigden, wederom een aantal voordrachten gehouden.

Hoorn. Oud Hoorn. Over 1923 mocht de Vereeniging voor hare werkzaamheden in het algemeen een rijkssubsidie van f 250 ontvangen. Van die werkzaamheden wordt het volgend overzicht gegeven:

De restauratie van den gevel aan het Groote Noord 40 werd geheel voltooid. In de kosten droegen het Rijk, de gemeente en de eigenaar respectievelijk bij voor f 443.31, f 250 en f 300. Aan het perceel Onder de Boompjes, eigendom der vereeniging, zijn herstellingen aangebracht, o.a. een nieuwe luifel en een dak op het pothuis. De Maria- of Kruittoren, staande op het bolwerk Achter de Vest, werd op aanvraag door de vereeniging aan haar door den gemeenteraad tot wederopzeggens om niet in gebruik afgestaan. De bedoeling is dit monument te bewaren en zooveel doenlijk in zijn ouden toestand terug te brengen. Een zelfportret in olieverf van den Hoornschen schilder I. Uijtenbogaart (1820), werd door de vereeniging aangekocht en in bruikleen afgestaan aan het West-Friesch Museum. Het plan om de achttiende-eeuwsche Luthersche kerk, die, vooral door haar zuivere verhoudingen zoo fraai was, te verkleinen, was reeds gedeeltelijk ten uitvoer gebracht, eer de onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg ter plaatse kon zijn. Met enkele raadgevingen werd echter bij de voltooiing van het werk rekening gehouden. Tot het gemeentebestuur werd ook gericht een verzoek om geen uitvoering te geven aan het voornemen om de achtpuntige ster in het plaveisel voor het Raadhuis bij de hernieuwing der bestrating te doen verdwijnen; B. en W. hebben echter afwijzend beschikt. Op een schrijven ter aanbeveling van maatregelen om verweering van de zandsteen, die in de gevels van vele openbare gebouwen is

aangebracht, te voorkomen door de steen periodiek te silicaten, of anders te overschilderen, mocht de vereeniging van B. en W. de toezegging ontvangen, dat met den gegeven wenk rekening zal worden gehouden.
N. R. Ct.

Middelburg. Museum Zeeuwsch Genootschap. Het verslag noemt verschillende aanwinsten op gebied van het Zeeuwsch costuum. De verzameling schilderijen is vermeerderd met een portret van den Zeeuwschen muntmeester Martinus Holtzhey en een werk van Adriaen van de Venne. Het munt- en penning kabinet vermeldt vele aanwinsten. Er was weinig tijd beschikbaar voor de voortzetting van den catalogiseeringsarbeid der Zeelandia Illustrata. Een onderzoek werd ingesteld naar de kaarten betreffende Zeeland, die zich in andere collecties bevinden en in de verzameling van het Genootschap ontbreken.
N. R. Ct.

Nehalennia. In het jaarverslag wordt herinnerd aan de helaas vruchteloze, pogingen tot ongeschonden behoud van den molen op het Seisbolwerk te Middelburg. Naar aanleiding van het feit, dat nog zooveel leelijke woningen in den laatsten tijd zijn gebouwd, werd besloten een nieuwe uitgave van de woningbouwbrochure te ondernemen. Mede werd besloten, aan de vereeniging „De Hollandsche Molen” een bijdrage te verleenen voor haar prijsvraag.

Prov. Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie. Uit het verslag nemen wij het volgende over:

Delft. De veerende pogingen van de verschillende lichamen, waaronder ook de Prov. Commissie, die zich hebben ingespannen voor het behoud van de Oude Delft, zijn met succes bekroond. De elektrische tram zal zich hebben te schikken naar een ander tracé, waardoor deze mooie gracht ongerept blijft.

Dordrecht. De herstelling der koorbanken in de Groote kerk werd in het vorig verslag geraamd op f 4000.—; het blijkt echter, dat nog een bedrag van f 3400.— met deze restauratie is gemoeid. Daar slechts f 2200.— bijeen is, zal de Commissie pogen de rest te verzamelen.

's-Gravenhage. Het leelijke betonnen gebouw, dat enkele jaren geleden aan den Hofweg

werd gezet, is door het Departement van Arbeid ontruimd. Oorspronkelijk was dit gebouw als tijdelijk bedoeld, maar nu het weder door een ander Departement is betrokken, schijnt de Commissie rekening te moeten houden met een permanente ontsiering van dezen zoo belangrijken verkeersweg. De Commissie bracht de vermindering van het stadsbeeld aan de stedelijke schoonheidscommissie onder het oog. Zij ontving daarop van deze ten antwoord, dat, de beschikking van Burgemeester en Wethouders op de bouw aanvraag „geen voorwaarde van tijdelijken aard bevatte”. Na een onderhoud, dat de Commissie mocht hebben met den Burgemeester naar aanleiding dezer quaestie, kreeg zij de toezegging, dat Burgemeester en Wethouders het Rijk aan zijn oorspronkelijk voornemen zouden herinneren. Gezien de moeilijke tijden is de verwachting niet groot, dat het Rijk hieraan gevolg zal geven. Naar het oordeel der Schoonheidscommissie is echter met het simpele verwijderen van het betongebouw het aesthetische vraagstuk van den Hofweg nog niet opgelost. Alleen door het bestaande te vervangen door goede architectuur kan h.i. de gewenschte verbetering verkregen worden.

P o o r t u g a a l. De Ned. Herv. kerk wordt thans met steun van het Rijk gerestaureerd. Bij het onderzoek kwamen resten van muurschilderingen voor den dag; zij konden echter niet hersteld worden.

S c h o o n h o v e n. De Commissie deed vergeefsche pogingen om den post van f 5000.— voor het herstel van het Raadhuis, eerst uitgetrokken op de begroting maar vervolgens teruggenomen, gehandhaafd te krijgen. Tot een aantal gemeentebesturen werd een opwekking gezonden om een monumentenverordening te maken.

Prov. Zeeuwsche Schoonheids- en Archeologische Commissie. Het jaarverslag geeft een overzicht van de werkzaamheden der Commissie o.a. werd de door de afdeling A der Rijkscommissie voor de monumentenzorg uitgegeven voorloopige lijst der monumenten van geschiedenis en kunst voor een aantal gemeenten op Walcheren en Zuid-Beveland aangevuld en werden alle ter kennis der commissie gekomen veranderingen

in het hand-exemplaar aangeteekend. Door de welwillendheid van den eigenaar, kon de ruïne van Hoogelande onder Grijpskerke voor verder verval worden behoed. Betreurd wordt, dat de regeering haar plan steun te verleen voor het herstel van de kerk te Kapelle wegens bezuiniging moest intrekken. Redding van een poortje van het voormalige Gasthuis te Sluis en van een trapeveltje in de Stooftstraat te Tholen, bleek onmogelijk. Men moest volstaan met er afbeeldingen van te maken.

Met groote waardeering wordt gewaagd van hetgeen de gemeente Vlissingen deed voor het behoud van het voormalige beursgebouw en het in het leven roepen van een monumentenverordening. Het verslag spreekt de hoop uit, dat men in de Scheldestad ook een zoogenaamde welstandsbepaling in de bouwverordening zal willen opnemen.

In de Jaarvergadering werd besloten aan de belangrijkste Zeeuwsche gemeenten te verzoeken een monumentenverordening te maken.

Valkenburg. Kasteel Valkenburg. Deze stichting stelt zich ten doel het aankopen der ruïne Valkenburg, zoodat deze eindelijk en voorgoed in volkomen veilige handen komt, en er voor te zorgen dat zij behouden blijft in den toestand waarin zij nu is. In het jaarverslag brengt de secretaris hulde aan de vereeniging „Het Geuldal”, die gedaan heeft, ook voor de ruïne, wat in haar vermogen was en aan Dr. Jan Kalf, aan wien het voornamelijk, zoo niet uitsluitend te danken is, dat het Rijk f 30,000 toestond voor de restauratie van de ruïne, welke herstelling onder leiding van den architect Sprenger met groote nauwgezetheid wordt voortgezet. Om meerdere redenen meende de Katakombenstichting, die zich reeds vroeger het lot der ruïne had aangetrokken, dat het beter was, in het belang van de zaak, om de ruïne in eigendom over te dragen aan een nieuwe stichting.

Vereeniging Hendrik de Keyser. Het verslag over 1922 heeft wederom weinig positieve resultaten te boeken. Nieuwe acquisitiën konden niet gemaakt worden, een-deels omdat de geldmiddelen geen uitgaaf van enig belang veroorloofden, anderzijds ook omdat

geen begeerlijke panden te koop werden geboden. Daarbij kwam, dat het huis „In de Steenrotse” te Middelburg nog steeds groote uitgaven bleef vergen. Tot B. en W. van Amsterdam werd het verzoek gericht om bij de in voorbereiding zijnde instelling eener Gemeentelijke Commissie voor het stadsschoon met wettelijke bevoegdheid, in die Commissie een onzer bestuursleden als „leek-lid” te benoemen. Met de eigenaars van verschillende perceelen werden besprekingen gevoerd, maar deze leidden niet tot aankoop.

De bemoeiingen in de hoofdstad liepen o.m. over de volgende gevallen: Reguliersgracht 37/38; Keizersgracht 117, Egelantiersgracht 8, Frederiksplein 10, Lindenstr. 15.

Buiten Amsterdam: Alkmaar, Mient Hoek Waagplein; Hoorn, Hoek Breed en Veemarkt, Landgoed Broekhuizen, Standerdmolen; Krommenie, Zuiderhoofdstraat 65.

Hierna volgt het verslag van den Penningmeester.

Jaarverslag der Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. — Zwaar werd de Commissie in het afgelopen jaar getroffen door den dood van drie harer leden: haar Voorzitter Mr. S. Gratama, de heer A. W. Weissman en de heer K. P. C. de Bazel. Dr. C. Hofstede de Groot, tot dusver Algemeen Ondervoorzitter, werd tot Algemeen Voorzitter benoemd. De daardoor ontstane vacature van Algemeen Ondervoorzitter bleef tot dusver onvervuld.

Het overleg met de kerkelijke autoriteiten over het ontwerp-Monumentenwet kon eerst aanvangen, nadat de sub-Commissie, met de samenstelling van het ontwerp belast, dit nog op verschillende punten had herzien, welke arbeid eerst tegen het eind van het jaar was voltooid. De beëindiging der behandeling in de vergadering der Commissie en de indiening van het ontwerp bij den minister zijn thans uitsluitend afhankelijk van het tijdstip, waarop het overleg met kerkelijke autoriteiten tot een resultaat zal hebben geleid.

Het archief der Afdeeling A werd vermeerderd met de volgende stukken: een gedeelte van den tekst voor de voorloopige lijst der monumenten in de provincie Limburg, bewerkt door

het lid J. H. A. Mialaret; de tekst van twee hoofdstukken der beschrijving van het Valkhof te Nijmegen, opgesteld door het lid J. J. Weve; aantekeningen van het lid Dr. C. Hofstede de Groot aangaande monumenten in de stad Leeuwarden; op steekkaarten gestelde aantekeningen, door het overleden lid A. W. Weissman nagelaten, en strekkende tot materiaal voor de voorloopige lijst der monumenten van Amsterdam; dergelijke aantekeningen van den secretaris, eveneens betrekking hebbende op Amsterdamsche gevels. De voorloopige lijst der monumenten in de provincie Overijssel zag in December 1923 het licht. Voor dit zevende deel in de reeks der voorloopige lijsten is het voorbereidend werk in de jaren 1904—1918 verricht door het lid F. A. Hoefer. De schilderingen, muurschilderingen en gebrandschilderde vensters werden door het lid Dr. C. Hofstede de Groot in 1922 en 1923 opgenomen en geïnventariseerd. Zijn de voorafgaande zes deelen der voorloopige lijst gedrukt door bemiddeling van den uitgever A. Oosthoek te Utrecht, het thans verschijnende deel werd, op verlangen van het Departement op de persen der Landsdrukkerij gebracht. De bewerking van de door den heer S. Koldijk te Leeuwarden ingezonden aantekeningen voor de voorloopige lijst der monumenten in de provincie Friesland werd door den commies, den heer F. A. J. Vermeulen, voortgezet. Aan de voorbereiding van de voorloopige lijst der monumenten van Amsterdam werd doorgewerkt. De inventarisatie der monumenten in provincie Limburg werd voortgezet, voornamelijk door het lid Mialaret. Inventarisatie der monumenten in de provincie Noord-Brabant. Het lid Weve werkte de aantekeningen betreffende een aantal ten vorigen jare door hem en Jkvr. de Jonge bezochte gemeenten uit. Te Utrecht. De secretaris voltooide de beschrijving van de Buurkerk en hij begon zijn onderzoek aan de St. Pieterskerk. De plattegrond en de doorsneden der St. Nicolaaskerk werden gecalculeerd; tevens vulde hij zijn aantekeningen van het inwendige van den Dom aan. Te Maastricht stelde de nieuw benoemde commies een overzicht samen van de geschiedenis der bevestiging van Maastricht en beschreef hetgeen daarvan uit de middeleeuwen over is. Voorts hield hij zich bezig

met de beschrijving der woonhuisgevels, waarbij hij kon gebruik maken van de voorloopige aantekeningen van Dr. Kalf. Te Nijmegen begon de heer Weve aan een beschrijving van het Valkhof.

De Afdeling vergaderde in het afgelopen jaar driemaal. In de eerste vergadering werd het lid dr. J. W. H. Goossens benoemd tot lid der subcommissie voor de inventarisatie der provincie Limburg. De tweede vergadering besloot de subcommissie voor de inventarisatie der provincie Groningen voorloopig alleen te doen bestaan uit de leden Overvoorde, Hofstede de Groot en Haslinghuis en haar later uit te breiden met een eventueel in een der noordelijke provincies woonachtig nieuw lid.

Het op steekkaarten brengen van de teekeningen van oude monumenten, welke deel uitmaken van de bekende collectie-Bodel Nijenhuis werd ten einde gebracht en de verzameling van het Rijksbureau met 1249 kaarten vermeerderd.

Afdeling B. In den loop van het jaar werd de behoefte gevoeld aan een sub-commissie, die zich speciaal bezig zou houden met kwesties betreffende het honorarium van architecten; die sub-commissie werd in de vergadering van 26 Mei benoemd. De Commissie klaagt zeer over het besnoeien der aangevraagde subsidies. In de volkome overtuiging, dat de herstelling geen uitstel kon lijden, werd voorgesteld bij de Staatsbegroting voor 1924 voor 17 monumenten een nieuwe subsidie aan te vragen, tot een totaal bedrag van f 71,300. Een groote teleurstelling was het evenwel, toen het aanvankelijk voor nieuwe subsidies aangevraagde bedrag van f 66,050 bij Nota van Wijziging tot slechts f 16,000 werd teruggebracht. Een tweetal vergaderingen, te Delft belegd, werden gewijd aan besprekingen over de restauratie van het choor der Nieuwe kerk, het door het Nederlandsche volk aan H. M. de Koningin ter gelegenheid van haar regeeringsjubileum aangeboden huldeblijk. De Commissie, met de uitvoering van die restauratie belast, had den wensch te kennen gegeven, de opinie der Commissie te vernemen over de plannen en zij meende, dat haar opdracht zich er niet tegen verzette, aan dat verzoek gevolg te geven.

Uit de begroting der afdeling

Kunsten en Wetenschappen kan voor de Monumentenzorg het volgende worden overgenomen: Voor de kerk en toren te Abbebroek wordt f 2500, nl. een derde der geraamde restauratiekosten toegestaan. Voor de uitvoering van het definitieve restauratieplan van de Groote kerk te Alkmaar wordt uitgetrokken f 18,000. Voor de uitwendige restauratie van de R. K. kerk te Boxtel wordt aangevraagd een eerste termijn van f 5000. Voorgesteld wordt 40 % van de kosten ad f 140,000, zijnde 56,000 van de restauratie der Oude kerk te Delft voor Rijksrekening te nemen, waarvan thans f 8000 is aangevraagd. Voor de restauratie van den nieuwen Kerktoeren te Delft vraagt de minister voor dit jaar f 4500. Voor de Grootenhoofdspoor te Dordrecht zijn de herstellingskosten begroot op f 10,000, daarvan draagt de Gemeente de helft en het Rijk 35 %. Voorgesteld wordt de jaarlijksche subsidie voor de Groote kerk te Dordrecht te verhoogen van f 8000 tot f 10,000. Aan een algeheele in- en uitwendige restauratie van de Ned. Herv. kerk te Edam die op $\frac{1}{2}$ miljoen is te schatten, valt voorloopig niet te denken. De onvermijdelijke herstellingen vragen echter f 240,000, waarvan de helft voor het Rijk. Voor de Groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage wordt de 14e van 15 termijnen, elk groot f 7000 uitgetrokken. Voor het herstel van de 12 overgebleven Gasthuisjes aan het Groot-Heiligland te Haarlem wil de minister f 6000 toestaan, waarvan dit jaar de helft. Voor de Ned. Herv. kerk te Kapelle wil het Rijk van de thans op f 53,000 begrootte kosten, f 20,000 voor zijn rekening nemen, welk bedrag over vijf jaar zou kunnen worden verdeeld. Voor het herstel der oude kerk te Katwijk aan Zee zal f 30,000 noodig zijn, waarvan de minister een derde als subsidie aanvraagt bij het Rijk. Van de op f 43,000 begrootte kosten voor den toren te Medenblik worden gebracht ten laste van het Rijk 40 % te verdeelen in vier termijnen. De kosten der meest noodzakelijke herstellingen aan den toren van St. Oedenrode worden op f 8300 geschat, waarvan f 3500 als Rijkssubsidie wordt aangevraagd. De R. K. kerk te Orle heeft een noodzakelijke vergrooting ondergaan, die f 13,000 heeft bedragen, hiervan zou het Rijk f 4000 op zich

kunnen nemen. Het herstel van den toren te Raamsdonk is zeer urgent; van de kosten, ten bedrage van f 20,000. zou het Rijk de helft, over twee jaar verdeeld, willen dragen. Voor de Ned. Herv. kerk te Roden vraagt de minister de helft der geraamde kosten, nl. f 750 voor herstelling aan; voor 1926 kan dan een nader voorstel aangaande de verdere restauratie worden tegemoet gezien. Van de op f 50,000 begrootte kosten voor het raadhuis te Schoonhoven is aan het Rijk een bijdrage van 50 % gevraagd, welk de minister voorstelt over vijf jaar verdeeld, te verleen. Van de op f 6000 begrootte herstellingskosten voor de Ned. Herv. kerk te Stadaan het Haringvliet, ware de helft voor rekening van het Rijk te nemen. f 9000 Onkosten zijn geraamd voor het herstel van den toren te Gendt, waarvan de helft als Rijksbijdrage, te verdeelen over twee jaar. De herstelling van de Ned. Herv. kerk te Uitgeest zal f 22,000 bedragen, waarvan f 10,000 voor rekening van het Rijk, te verdeelen over twee jaar. f 5000 is uitgetrokken voor de noodzakelijke, spoedige herstelling van het stadhuis te Vere. Van de op f 15,000 begrootte onkosten voor de Ned. Herv. kerk te Westerbork wordt een derde aan het Rijk gevraagd. Bij belanghebbenden bestaat groote belangstelling voor de restauratie van de Ned. Herv. kerk te Westereembden; ter plaatse heeft men 60 % op de f 50,000 der geraamde kosten bijeengebracht. De minister vraagt de overblijvende 40 % f 4000 is uitgetrokken voor den wederopbouw van den Wijnhuistoren te Zutphen.

KORTE BERICHTEN.

Amsterdam. De Vereeniging „Hendrick de Keyser” is door aankoop eigenaresse geworden van het perceel Heerengracht no. 170 alhier. Het is een der fraaiste en nog geheel ongeschonden patricische huizen aan de Amsterdamsche grachten uit het begin der 17e eeuw, met rijke binnenarchitectuur en mooie wand- en plafondschilderingen.

N. R. Ct.

Antwerpen. Vlaamsche kunsthistorische week, 5—12 Aug. '24. Onder zeer groote belangstelling, ook uit Nederland, is

te Antwerpen de Kunsthistorische week gehouden. Het initiatief was vooral uitgegaan van Dr. Ir. C. Leurs; het doel was: „om in samenwerking met de collega's uit het stamverwante Noorden, te komen tot zuivering en verheffing van de Vlaamsche kunstwetenschap.”

Blokzijl. De Ned. Herv. kerk, heeft, dank zij den steun van Rijk en Synode, een belangrijke verbetering ondergaan. De vier houten ramen zijn thans vervangen door Gothische, met glas-in-lood; de muren, gedeeltelijk gebroken, zijn weer hersteld; het geheel is in de oude kleur gebracht, zoodat inwendig dit kerkgebouw met z'n fraaien preekstoel en kostbare kronen, een aangename indruk maakt.

N. R. Ct.

Breda. Begijnhof. Een brutale schending dreigde dezen zomer dit zoo gave en zeldzame monument. Een meerderheid van den Gemeenteraad (zooals de Bred. Ct. schreef „van 11 ontorekenbaren”) had besloten het van de lijst der Monumenten te schrappen om den eigenaar (het Bisdom van Breda) in staat te stellen er een deel van af te breken voor het bouwen eener school! Een K. B. van 10 Sept. heeft deze beslissing van den Raad echter geschorst, zoodat althans voorloopig het onheil is afgewend.

Delft. Aan de zuidzijde der Nieuwe kerk, in den hoek bij de sacristie, waar het traptorentje naar de Librye voert, heeft men een steenen gebouwtje gekend, dat den naam Portaal droeg en waarschijnlijk uit 1821 dateerde. In dien tijd zijn n.l. de koningsgraven uitgebreid. Teneinde den grafkelder voldoende ruimte te geven, moest de koorvloer worden verhoogd en daardoor kwam de oorspronkelijke toegang tot den traptoren te vervallen. De ingang werd dichtgemetseld en overgepleisterd, en aan de buitenzijde der kerk bouwde men het z.g. Portaal, waarin een geheel nieuwe toegang naar de Librye voerde. De restaurateurs waren van het bestaan van den vroegeren toegang dus onkundig. Bij het afbikken van de muren kwam deze te voorschijn. Men verwijderde de steenen afsluiting en vond een bijna nog geheel gave trap uit natuursteen. In den verhoogden koorvloer wordt thans een nieuw steenen trapje gemaakt, dat de ver-

binding zal zijn tusschen kerk en toreningang. De toestand wordt dus weer zooals hij door de vroegeren bouwers is bedoeld.

Bij het uitgraven van een later aangebouwd schoorsteen tegen den gevel der sacristie kwamen overblijfselen van een groot kruisraam te voorschijn. Fragmenten ervan verkeerden in vrij goeden toestand. Om een reconstructie mogelijk te maken moest het Portaal tusschen de z.g. kluis en de sacristie verdwijnen. Dit gebouwtje was trouwens door de ontdekking van den oorspronkelijken toegang tot den toren overbodig geworden. Gedurende de afbraak zijn stuk voor stuk het raam en het onderste gedeelte van den traptoren vrijgekomen. Het ontdekte raam zal worden gerestaureerd en den oorspronkelijken vorm terugkrijgen. Bij het afbreken van het Portaal vond men ook eenige fragmenten, die er waarschijnlijk op wijzen, dat vroeger een tusschengebouwtje gestaan heeft op de plaats waar later het Portaal verrees. De gegevens zijn echter zoo vaag, dat men verder werken in die richting opgeeft. N. R. Ct.

Aangaande de oude Romaansche kappel naast het Meisjeshuis te Delft, vernemen wij, dat de regenten van het Meisjeshuis dat gebouw voor veertig jaar aan het rijk zullen verhuren. De restauratie zal geschieden door en voor rekening van regenten, terwijl de uitvoering zal geschieden onder toezicht van den heer H. van Heeswijk, architect bij den dienst der rijksgebouwen. Uit de door het Rijk te betalen huursom zullen regenten de annuïteiten voldoen van het bedrag, dat zij voor de uitvoering van de restauratie zullen moeten opnemen.

N. R. Ct.

Deventer. De heeren H. H. Lugard en G. J. Lugard te Deventer hebben den ouden, in verval geraakten Munttoren met bijbehorende Muntengang aangekocht en den toren, waar vroeger de munt van Overijsel werd geslagen, doen herstellen. Zutph. Crt.

Dussen. Door de tusschenkomst der Prov. Commissie tot bewaring en bescherming van monumenten in Noord-Brabant zal het historisch kasteel voor sloopershanden gespaard blijven. De eigenaar graaf d'Ursel te Brussel heeft op verzoek der commissie de con-

ditie gemaakt, dat de kooper het kasteel niet mag afbreken. N. R. Ct.

Geertruidenberg. Langzaam gaat het verval van de Groote Kerk verder. Dag in dag uit gaat er weer iets teloor van dit imposante monument onzer middeleeuwsche bouwkunst. Alleen onverwijld ingrijpen van Rijk en Provincie kan het nog redden. N. R. Ct.

Haarlem. Het perceel aan het Sparnero8, behoorend tot het gebouwcomplex van het voormalige St. Josephgesticht is in openbare veiling overgegaan in handen van de vereeniging Hendrick de Keyzer, zoodat de gevel van het perceel behouden blijft. N. R. Ct.

Hattem. Door de ijverige bemoeiingen van den heer F. A. Hofer zal onder worden gebracht in de Dijkspoort, een deel der voormalige verdedigingswerken der stad. N. R. Ct.

Kruiningen. De raad der gemeente heeft besloten tot restauratie van den haar toebehoorenden toren der Ned. Herv. kerk volgens de plannen, zooals die door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg zijn vastgesteld. Een der mooiste torens van Zeeland wordt hierdoor van anders dreigenden wissen ondergang gered. De Raad stelt f 36,000 voor de restauratie beschikbaar. N. R. Ct.

Sneek. De Herv. kerk is voorloopig gesloten, omdat het oude gebouw met ondergang wordt bedreigd. Muren en gewelven scheurden hoe langer hoe meer. Een waarschijnlijk kostbare restauratie, waarmede eenige maanden heengaan, zal misschien van 't mooie gebouw weer iets terecht brengen.

(De Bouwwereld, 28 Mei '24.)

Zwolle. Muurschilderingen te Zwolle. Bij de verbouwing van den voormaligen Lombard (eerst Fraterhuis) toen politiebureau, zijn vier nissen bloot gekomen, waarvan drie met muurschilderingen. Het zijn afbeeldingen der Apostelen, ongekleurd en met Romaansche motieven, vóór 1400. (Bouwwereld 23 Apr. '24.)

De muurschilderingen in het vroegere Arme Fraterhuis aan de Lombardstraat te Zwolle

zijn van groote historische waarde volgens bericht der Monumentencommissie; zij kunnen met geringe kosten worden gerestaureerd.

(Msb.)

Postmuseum. De Heer P. W. Waller te Overveen heeft zijne verzameling poststukken en postzegels aan het Rijk ten geschenke aangeboden om als grondslag te dienen voor een op te richten postmuseum.

Nederlandsche oudheden in de Molukken. Van de hand van den heer V. J. van de Wall bevat het Oudheidk. Verslag v. Ned. Indië over het 3e en 4e kwartaal 1923 een beschrijving van het kasteel Belgica te Banda-Neira (Bijlage O.), waarbij een plattegrond van dat fort is opgenomen. Dezelfde auteur publiceert in het Tijdschr. Bat. Gen. 63 (1923) „Een memorie van den Bandaschen gouverneur in de zeventiende eeuw”, n.l. die van Jacob Cops bij de overdracht van het gouvernement aan Anthony Hurdt in 1669. Eindelijk kan nog op een derde artikel van den heer Van de Wall de aandacht worden gevestigd, over „Het Museum Kedaton te Ternate”, opgenomen in de September-aflevering 1924 van het tijdschrift Ned. Indië, Oud en Nieuw.

Nederlandsch-Indië. Aan het Oudheidkundig Verslag van het derde en vierde kwartaal 1923 wordt het volgende ontleend:

Ingevolge het Gouv. Besl. dd. 20 April j.l. No. 44, waarbij machtiging werd verleend om voor het nemen van de noodzakelijkste maatregelen tot het behoud der oudheden in de Molukken gedurende het jaar 1923 te beschikken over een bedrag van ten hoogste f 1000.— (O.V. 1923 p. 10) werd door den Resident van Amboina voorgesteld de navolgende oudheden zooveel als mogelijk is voor algeheel verval te behoeden: de forten Amsterdam (eil. Ambon), Defensie (eil. Boeroe), Belgica (eil. Neira), Tolukken (eil. Ternate), en Barneveld (eil. Batjan). Met het voorstel van den Resident kon worden accoord gegaan, met uitzondering wat betreft de forten Amsterdam en Belgica. Er bestaat nml. gevaar, dat bij de voorgestelde verwijdering van de waringins de thans nog vrij stevig overeind staande muren van eerst-

genoemde oudheid nog meer zullen afbrokkelen of erger nog, geheel instorten. Bovendien zou door het eventueel weggakken der vegetatie groote afbreuk worden gedaan aan het schilderachtig aspect der ruïne. Waar dit, in het algemeen, gesproken, ook voor de andere oudheden geldt, werd geadviseerd de vegetatie te laten voor wat zij is, behoudens het snoeien van de bestaande waringins of andere boomen en het beletten van nieuwe plantvorming. Alle zorg dient te worden besteed aan het versterken en bijwerken (bij-metselen, volgieten met cement, witten e.d.) der gebouwen en het schoonmaken van het terrein, waarop de oudheden zich bevinden.

Insteede van de voorgestelde restauratie naar Valentijn (dl. II p. 100 pl. XXV) van het fort Amsterdam, welke de helft van het toegestane bedrag zou vorderen, werd in overweging gegeven de forten Middelburg (eil. Amboina), Duurstede (eil. Saparoea) en van der Capellen, vroeger Haarlem (eil. Amboina), schoon te laten maken.

Wat Belgica (zie O.V. 1921, p. 106) betreft, inplaats van de voorgestelde aanbrenging van de hoektorens in hout, werd in overweging gegeven de ruïnes Nassau, Hollandia en het fort Kijk-in-den-pot (alle Banda-archipel) schoon te maken. De aandacht werd gevestigd op de aanwezigheid van gedenkplaten, inscripties, gevelsteen, ornamenten enz. in bedoelde oudheden, welke dienen te worden ontzien bij het schoonhouden. Voor deze oudheden is versterking en bewerking ten zeerste noodig; het volgend jaar kan dan een aanvang gemaakt worden met de kleinere oudheden, zooals de forten Hoorn, Boverwijk en de Onderkoopmanswoning op het eiland Saparoea, welke eveneens dringend herstelling behoeven.

Naar aanleiding van een door den Kerkeraad der Evangelische Gemeente aan Z.E. den Gouverneur-Generaal gericht verzoek om subsidie teneinde het gebouw der Willemskerk aan het Koningsplein voor algeheel ondergang te behoeden, werd dzz. op de wenschelijkheid gewezen om het gebouw, het eenige eenigszins monumentale gewrocht uit de eerste helft der 19de eeuw en als zoodanig een goed specimen van den neo-klassieken stijl, die aan de woonstad Weltevreden een zoo typisch aspect heeft

verleend, te behouden. Waar de Kerkeraad zelf, blijkens zijne pogingen om het gebouw en het omliggend terrein te verkoopen, niets voor de instandhouding voelt, zou het n.o.m. op den weg der Regeering gelegen hebben een gedeelte der herstellingskosten voor Hare rekening te nemen. Bij G.B. van 24 Dec. werd echter aan verzoeker te kennen gegeven, dat „afgezien van formeel, uit een begrotingsoogpunt daartegen bestaande bezwaren, in de tegenwoordige financiële omstandigheden het verzoek niet kan worden ingewilligd.”

Naar aanleiding van een berichtje in een der dagbladen getiteld „Vandalisme”, betreffende de afbraak van een fort z.g. uit den Portugeeschen tijd op *Noesa Kemangan* in de kampong Karang-Tengah, eindigden met den uitroep: „Waar blijft de Oudheidkundige Dienst?”, kan worden opgemerkt, dat het fort geenszins van Portugeeschen oorsprong is, zooals maar dadelijk door inlanders pleegt te worden gezegd van bouwwerken, die oud zijn of het schijnen te zijn. Het was een kustbatterij, die tot stand kwam tusschen de jaren 1846 en 1853, in den tijd toen Tjilatjap als oorlogshaven beteekenis kreeg; het was geheel en al ontbloot van oudheidkundige, en zelfs van historische waarde.

Bij Gouv. Besl. van 16 September 1920 No. 49 werd bepaald, dat voor de door den Heer Mr. P. C. Bloys van Treslong Prins in het belang van studiën op het gebied van genealogie en heraldiek in Nederlandsch-Indië te maken, de werkelijk uitgegeven reiskosten in rekening kunnen worden gebracht mits vooraf de goedkeuring van het Hoofd van den Oudheidkundigen Dienst tot het maken van bedoelde reizen is verkregen.

We laten hier het kort verslag van den heer Prins over den door hem sinds 1920 verrichten arbeid volgen.

Door mij werden een groot aantal begraafplaatsen bezocht. Ook ontving ik van een belangstellende grafschriften van *Gombang*, *Karanganjar* en *Poerworedjo*; die te *Krawang* en *Bandjermasin* werden op mijn verzoek overgeschreven. Op deze wijze werden reeds eenige duizenden grafschriften geregistreerd. Helaas is het met de meeste grafmonumenten en tombes (een zeer belangrijke

bron voor de genealogische studie, vooral in Indië, waar zoo weinig bronnen zijn), zeer treurig gesteld. Van de oudste is maar een zeer klein aantal over (een zestigtal uit de oude Bataviasche kerken, thans bewaard op de begraafplaats te Tanahabang te Weltevreden; een tweetal bij de Portugeesche Buitenkerk te Baravia, een vijftal bij het fort Speelwijk te Bantam, een even zoo groot aantal om de kerk te Cheribon en een zerk te Tanggerang). Om die redenen heb ik alle grafschriften van Europeanen, die mij van belang schenen voor de genealogische studie opgeteekend en de aanwezige wapens beschreven.

TIJDSCHRIFTEN

Aangekondigd wordt de oprichting van een 3-maandelijksch Tijdschrift „Nederlandsch Kunstbezit” onder Redactie van Jonkv. C. Engelen, Dr. Marg. Hudig-Frey en Dr. F. W. Hudig. Doel is afbeeldingen te bezorgen van oude kunstschaten in Nederlandsch bezit.

PERSONALIA

In Mgr. J. J. Graaf is een toegewijd beoefenaar van de kerkelijke kunst in het R. Kath. bisdom Haarlem heengegaan. De stichting, instandhouding en uitbreiding van het Bisschoppelijk Museum van Kerkelijke Oudheid, Kunst en Geschiedenis te Haarlem hebben zijn levenswerk gevormd. N. R. Ct.

De Handelingen van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden bevatten de levensberichten van: A. W. Weissman door A. A. Kok, W. G. Feith door W. J. J. C. Bijleveld en G. M. Kam door M. A. Evelein.

Dr. F. W. Hudig heeft op 17 Oct. '24 zijne colleges als privaat-docent in de Italiaansche kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam geopend met eene openbare les: „Kunstgeschiedenis als deel der beschavingsgeschiedenis”.

1 Juli was het 25 jaar geleden, dat Dr. H. H. Juynboll, de directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, als assistent bij dat museum in functie trad.

Dr. G. A. S. Snijder, toegelaten als privaatsdocent in de archaeologie aan de Universiteit te Amsterdam, heeft op 24 Oct. '24 zijne lessen geopend met het uitspreken van eene rede: „Romeinsche kunstgeschiedenis”.

Voor de definitieve restauratie-commissie in Ned. Indië zijn aangewezen door het bestuur van den Bond van Kunstkringen de heeren Sitsen en Prof. Schoemaker. Door het Java-Instituut zijn aangewezen de heeren Ir. Karsten en Prangwadono; door het Bataviaasch Genootschap de heeren Brandts Buys en Dr. Hoesein Djajadiningrat; de gouverneur Westenenk zal worden aangezocht het voorzitterschap der commissie op zich te nemen en het secretariaat der commissie zal worden vervuld door mej. Dr. A. Muusses. Wij voegen hier aan toe, dat aangezocht is de heer Van Erp, om zitting te nemen in deze commissie. (Loc.)

REDACTIE JAARBOEK.

Onder nadere goedkeuring van de Algemeene Vergadering heeft de Redactie van Het Oudheidkundig Jaarboek Jonkvr. C. Engelen te Zutphen en Dr. M. J. Schretlen te Haarlem uitgenoodigd om als leden toe te treden. Laatstgenoemde heeft zich op verzoek belast met het secretariaat.

Rectificatie. In het vorig nummer van het Oudheidk. Jaarb. staat onder de op pag. 232 en 233 afgedrukte cliché's, dat deze zijn overgenomen uit „Ons Huis 1910”, dit moet zijn: „Het Huis Oud en Nieuw” 1910.

In : Oud-Bergen door G. Juten moet gelezen worden op :

Blz. 167, 21 regel : T a x a n d r i a XXIX,
 „ 170, 5 „ v.o. : noorderdijk bestond
 reeds in 1467 het schependom, de Noordpolder en
 blz. 174, 8 regel : sautoren,
 „ 174, 10 „ : sautoir,
 „ 196 : S t . M a a r t e n s k a p e l (afb. 39),
 „ 210, noot, 2 regel : Comende van Calais,
 „ 210, noot, 3 „ : tstapelhuys.

Een Oranje-Nassau Museum te 's Hage.

Bij het ter perse gaan van dit nr. bereikt ons het bericht, dat de Vereeniging in 1923 te 's Hage opgericht tot het houden der Oranje-Nassau tentoonstelling, pogingen in het werk stelt om te komen tot een blijvende instelling, waar ieder, die kennis zoekt omtrent de geschiedenis van het Huis Oranje, deze zou kunnen vinden”.

Er is reeds overleg gepleegd om te verzekeren, dat dit Oranje-Nassau Museum het ontworpen Algemeen Historisch Museum van den Staat geen concurrentie zal aandoen.

:: REGISTER ::

Aberg, Nils, 121.
Academici, 85.
Aduard, 59; 250.
Ampzing, 261.
Amsterdam, Rijksmuseum, 46.
— tafereel familie Elbertsen, 59.
— Historisch Museum, 59.
— Ned. Museum, beweening, 84.
— Heerengracht no. 170, 300.
Anthropologische vereen., Ned., 125; 127.
Antieke beschaving, Vereeniging tot bev. v., 292.
Archaeologie, 119—130.
Arnhem, Openlucht Museum, 291.
Assumburg, Kasteel, 61.
Azijnman, 276.
Backer, Joos de, 184.
Bakker, Korff, 47.
Baksteen, 92; 255—258.
Bourscheit, J. en P., 273.
Bautersen, familie, 150.
Bazel, de, 88.
Beccx, 222.
Beeldhouwkunst, Nrd. Ned., 76.
Belsen, Pieter van, 273.
Bening, Simon, 262.
Bennicke, Sicke, kroniek, 256.
Berchem, van, 34.
Berenson, B., 25.
Berensteijn, E. A. van, 65—75; 89; 138.
Bergen-op-Zoom, beschrijving d. stad, 145—218.
— omwallingen, versterkingen, 177.
— stadspoorten, 179.
— huizen, 182.
— kerken en kapellen, 185.
— kloosters en gestichten, 201.
— bijzondere gebouwen, 207.
Bergmans-Beins, J. H., 64.
Bissing, F. W. von, 119; 292.
Bloemendael, Jan, 272.
Blokzijl, Ned. Herv. kerk, 300.

Blom, J., 222.
Bocop, kroniek van Arent toe, 4.
Boekbesprekingen, 48—54; 280—291.
Boeles, P. C. J. A., 120.
Boer, J. L. de, 64.
Bogtman, 113.
Bondsjaarvergadering, te Bergen o/Z., 275.
Bouricius, L. G. N., 276.
Bouvaert, Jan Balthazar, 223.
Boyen, Dominicus, 223.
Brassinne, Joseph, 268.
Bray, Salomon de, 261.
Breda, Bagijnenhof, 300.
Brenkman, G. J., 127.
Breskens, Afbraak oude kerk, 59.
Brielle, Doelenstukken, 60.
Brussel, Bibliotheek, Heures de Hennessy, 266.
— Catal. beeldh. w. Mus. royal d. B. A., 284.
Burg, kerk, 270—274.
Burgerhuijs, Michael, 231.
Bijleveld, W. J. J. C., 303.
Byvanck, A. W., 119—130; 262—270; 276.
Campen, Jac. van, 271.
Cementspuit, 95.
Centraalbouw, 271.
Ceramiek, 47; 291; 294.
Christiaans, Hans, 292.
Clemen, Paul, 141.
Coehoorn, Menno van, 179; 181.
College van Advies, 69.
Cort van der Linden, 89.
Coster, H. P., 252; 276.
Costuums, 254.
Cuijpers, Jos., 100; 221; 226.
Cuijpers, P. J. H., 68; 71; 88; 90; 222.
Daken, wolfdak, 9; Maas- en Rijndak, 105.
Dalen, van, 276.
Daniels, M., 126.
David, koning (O.T.), 40.
Delft, Oude kerk, 60; 91; 141.

- Nieuwe kerk, 60; 99; 141; 300.
- Meisjeshuis, Rom. kapel, 143; 300.
- Huis Lambert van Meerten, 291.
- Democritus, 38.
- Destrée, Joseph, 263.
- Deventer, Munttoren, 301.
- Devigne, Marguérite I, 284.
- Directeurendag, 276.
- Dirks, 115.
- Dixmuiden, Misboek, 263; 266.
- Djokja, Indisch Museum, 48.
- Doet, Jan Coensen, 20.
- Dordrecht, Museum, 46.
- Gen. Pictura, 292.
- Drucker, verzameling, 54; 72.
- Duparc, Mr. M., 73.
- Dussen, kasteel, 301.
- Eerepenning, 74.
- Ekenholt, Florys, 18.
- Entreegelden, musea, 276.
- Eppens, Abel, kroniek, 252.
- Erven Dorens, A. A. G. van, 140; 275.
- Evelein, M. A., 124; 126; 303.
- Everhard, Michael, 273.
- Eysinga, W. J. M. van, 45.
- Feith, W. G., In memoriam, 142; 303.
- Frederiks, J. A., 275.
- Fruijtier, A. J., 223; 277.
- Gallois, H. C., 275.
- Gardenen, toren, 60.
- Gastel, Oud-, 223.
- Gautier, A., 64.
- Geefs, 223.
- Geert van Wou, 13.
- Geertruidenberg, Grootte kerk, 301.
- Geus, C. de, 291.
- Gewelven van hout, 112.
- Gheijn, Jan van der, 184.
- Giffen, A. E. van, 64; 127.
- Gils, van, 95; 144.
- Glasmozaiek, 112; 113.
- Glaswerk, 48; 294.
- Glymes, familie, 155.
- Goedkoop, A., 119.
- Goes, Maria Magdalenakerk, 60.
- Grootte Markt N.Z., 143.
- Goos, P., 261.
- Goossens, W., 101; 127.
- Goude, Clement van der, 13; 17.
- Graaf, J. J., 303.
- Graswinckel, D. P. M., 141; 275.
- Gratama, J., 71; 88.
- Gratama, S., 90.
- 's-Gravenhage, Mauritshuis, 22.
- Mus. Meerm. Westr., Ital. schilder., 22;
- — H. S. 10 E., 264.
- Historisch Museum, 47.
- Oranje Nassau Museum, 47.
- Aanplemping, Vijver, 60.
- Huis Joh. de Witt, 61.
- Coll. v. Bissing-Scheurleer, 129.
- Groningen, Archaeologisch-Biologisch Instituut, 129.
- Martinikerk, muursch., 241—254.
- Kerken, 255.
- St. Walburgskerk, 256.
- Groot, C. Hofstede de, 64; 71; 73.
- Haagen, van der, 276.
- Haan, F. de, 58.
- Haarlem, Stadsarchief, platencoll., 261.
- Spaarne, no. 108, 301.
- Haastrecht, Stichting Bisdom v. Vliet, 292.
- Habets, J. J., 120.
- Hagedoorn, 101.
- Halsteren, beschrijving, 224—228.
- Dorpshuis, 224.
- Oude kerk, 224.
- Kasteel, 227.
- Hannema, D., 48; 135—137.
- Hanzesteden, 1; 5.
- Haslinghuis, E. J., 114—118.
- Hattem, Dijkspoort, 301.
- Haijer, J. D., 292.
- Heek, J. H. van, 46.
- Heemskerk, dorpstoren, 61.
- Heemstra, van, 115.
- Herbert van Utrecht, 256.
- Hermans, C. R., 120.
- 's-Hertogenbosch, Centr. Mus. v. Nrd. Brabant, 292.
- Prov. Gen. v. K. en W. Nrd. Brab., 292.
- Hippocrates, 34—38.
- Hofer, F. A., 276; 284.
- Holthe tot Echten, A. W. van, 64.
- Holwerda, A. E. J., 122.
- Holwerda, J. H., 123; 124.
- Hoogelande, kapel, 61.
- Hoop van Slochteren, E. J. Th. à Th. v. d., 64.
- Hoorn, Oud-Hoorn, 56.
- Hoorn, G. van, 292.
- Houwinck Hzn., R., 64.

- Hudig, F. W., 64; 303.
 Huijbergen, 276.
 Huijbert, Jan Pietersz. de, 273.
 Instituut voor Ned. Indië, 68.
 Irhoven van Dam, W., verzameling, 264.
 Italiaansche Schilderkunst, 13e-15e eeuw, 22-34.
 Jansen, G. B. F., 110.
 Jansen van Galen, D., 64.
 Janssen, 121.
 Jong, E. F. Prins de, 292.
 Jonge, C. H. de, 131-134; 254.
 Jonge, Jan de, 20.
 Joosting, J. G. C., 64.
 Jubileum Oudheidkundige Bond, 138-141.
 Juckema, familie, 292.
 Juten, G. C. A., 145-228; 276.
 Juijnbold, H.H., 303.
 Kalf, J., 68; 70; 88-113; 275.
 Kalff, G., 87.
 Kam, G. M., 120; 126; 303.
 Kampen, St. Nicolaas- of Bovenkerk, 1-21.
 Kapelle, Ned. Herv. kerk, 61.
 Kaufmann, Hans, 46.
 Keldermans, Anthonie, 180.
 Kerkinterieurs, 108.
 Kerktorens, weerbare, 15.
 Keijzer, Hendrik de, 271.
 Klerk, en zonen, de, 48.
 Knijff, Johan, 252.
 Kok, A. A., 303.
 Kortenhoef, kerk, 61.
 Krom, N. J., 124.
 Kromhout, 88.
 Kruiningen, Ned. Herv. kerk, 143; 301.
 Kunsthistorische week, Vlaamsche, 300.
 Kunstmuseum, modern, 135-137.
 Lamme, A. J., 46.
 Leeghwater, Jan Adriaansz., 20.
 Leemans, 121.
 Leerstoelen v. Kunstgeschiedenis, 72.
 Leeuwarden, Auckamahuys, beelden, 258-262.
 — Friesch Genootsch. prentenverz., 259.
 — Papingastins, 260.
 — Friesch Museum, 292.
 — Popta gasthuis, 292.
 Leiden, Rijks Mus. v. Oudh., catalogus, 124.
 — — mededeelingen, 124.
 — — Campanareliëf, 292.
 — — 128, 292.
 — Lakenhal, 47; 56.
 — St. Pieterskerk, 143.
 — Univ. Bibl., Getijdenboek B. P. L., 224, 270.
 Lennep, van, 114.
 Leopold, H. M. R., 119.
 Lieftinck, F., 64.
 Luik, Univ. Bibl., getijdenboek v. Gijsb. v. Brederode, coll. Wittert, H. S., 13, 268.
 — Coll. Wittert, H. S. 33 en 34, 268.
 Lunteren, J. van, 104.
 Lutma, 86.
 Maastricht, Museum Gen. Limburg, 47.
 — Kruisheerenkerk, muursch. 38-44.
 Man, M. de, 55; 127.
 Marle, Raimond van, 22-34.
 Martens, W., 64.
 Mateussen, Johan, 18.
 Mauve, F. G. Welter, 292.
 Mededeelingen en korte berichten, 45-64; 138-144; 275-304.
 Meer, van der, 100.
 Meer, Adriaan van der, 20.
 Meester van de Groningsche muursch., 251.
 Mensing, A. W., 294.
 Moeyart, (Moeyaert), 35.
 Molens, 142.
 Molenvereniging, Holl., 275.
 Molukken, 302.
 Monumenten, bescherming, 45.
 — demilitarisatie, 45.
 — wet, 70.
 — internat. conferentie, 72.
 — adviseurs, 116.
 — begrotingen, 116.
 Monumentenzorg, Rijkscommissie, 68; 89.
 Morlet, 20.
 Mosijn, 86.
 Middelburg, Prov. Museum, 47.
 — Vereen. t. inst. v. oude geb., 62.
 — Arr. Rechtbank, schilderijen, 62.
 — Stadhuis, beelden, 103.
 Miniaturen, Nrd. Ned., 262-270.
 — reproducties, 262.
 — randwerk, 265.
 — Utrecht, 268, 269.
 Muller, P. L., 258.
 Muller Fzn., S., 73; 120.
 Munchen, Getijdenboek, 266.
 Muts, Nicolaas, 231.
 Muurschilderingen, 39; 60; 110; 241-254; 301.
 Myra, bisschop van, 4.
 Nanninga Uiterdijk, J., 4; 16.
 Nemant van Zutphen, 20.

Neurdenburg, E., 241—254; 285.
 Nole, Jan de, 226.
 Nolthenius, R. P. J. Tutein, 116.
 Norlind, A., 121.
 Notten, M. van, 64; 275.
 Nijenhuis, Bodel, collectie, 259.
 Nijmegen, Museum G. M. Kam. 129.
 Odé, 89; 98; 141.
 Odoorn, Herv. kerk, 62.
 Oldenburgcollectie, 46.
 Oldenzijl, kerk, kapiteelen, 256.
 Opgravingsfonds, 125.
 Oranjevorsten, portretten, 47.
 Oudheidkundige genootschappen, 66.
 Oudheidkundige vondsten, 144.
 Ouwater, Opwekking v. Lazarus, 83.
 Overschie, brug, brugwachtershuisje, 62.
 Overvoorde, J. C., 68 e.v.; 229—240; 275.
 Palm, Pieter van der, 17.
 Pape, legaat, 56.
 Patijn, J. A. N., 141.
 Peelen, I. C. E., 141.
 Pelkwijk, ter, 141.
 Personalialia, 64; 303.
 Peters, C. H., 255.
 Philips, de Heer en Mevrouw, 55.
 Pit, A., 76.
 Pleijte, 121.
 Pluym, W. van der, 255—258.
 Pompe, Engelbrecht, 223.
 Por, Jacob, 39—44; 110; 112.
 Postmuseum, 302.
 Quellinus, 223; 273.
 Rapport Museum Comm., 46; 72; 122; 131-134.
 Rembrandt, vereeniging, 55.
 Restauratie, 69; 88—113.
 Ressen, toren, 62.
 Reuvens, 121.
 Reijers, A. J., 17.
 Reijmerswaal, 229.
 Reijn, Th. van, 100.
 Rhenen, Koningshuis, 278.
 Riemsdijk, B. W. F. van, 54; 88.
 Rietema, S. P., 64.
 Rieu-Sautijn Kluit, du legaat, 47; 56; 294.
 Roermond, Munsterkerk, 62.
 — Kapittelzaal, 144.
 Roleffs, Coenraet, 272.
 Romanisten, 85.
 Rotterdam, Museum Boijmans, Ital. sch., 22.
 — — 48.

— — schenking Domela Nieuwenhuis,
 293.
 Rouffaer, G. P., 58.
 Roij, Andries de, 271.
 Ruys de Beerenbrouck, 89; 138.
 Saenredam, P., 258.
 — J., 259; 261.
 Schaft, van der, 101.
 Scheffer, Ary en familie, 46; 47.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh, 119; 292.
 Schilderkunst, Nrd. Ned., 75—87.
 Schmidt Degener, F., 64.
 Schönfeld, H. J., 64.
 Schoonhoven, Stadhuis, 63.
 Schouten, J., 113.
 Sellingen (Gr.), Ned. Herv. kerk, 63.
 Sinte Geertrudis, 42.
 Sint Maartensdijk, schilderijen, 62.
 Six, J., 292; 284.
 Skanor, 4.
 Sleen, W. G. N. van der, 127.
 Sluijterman, 89.
 Smit, J. P. W. A., 127.
 Sneek, Herv. kerk, 301.
 Soomland, 146.
 Sorg, Abraham Martinus, 21.
 Spanoghe, Ant., 223.
 Speijer, 292.
 Staring, A., 285—291.
 Stechow, Wolfgang, 34—38.
 Steen, Jan, 279.
 Steenhoff, W. J., 64.
 Steensoort, 95.
 Stellingen, herv. en beheer Musea, 72.
 Steunbeeren, ingehoekte, 8.
 Steur, van der, 89; 90; 141.
 Stoel, H., 64.
 Stuers, Victor de, 65; 71; 88.
 Stulemeijer, H., 275.
 Stijl, 82.
 Subsidies, 275.
 Suchtelen, B. C. C. M. N. van, 58.
 Swart van Groningen, Jan. 250.
 Tolen, beschrijving der stad, 229—240.
 — Raadhuis, 230.
 — O. L. Vrouwenkerk, 232.
 — particuliere gebouwen, 239.
 Tischbein, Joh. Friedr. Aug., 285—291.
 Tjarda, familie, 292.
 Tolheffing, 17.
 Traceeringen, 18.

Uitgaven, nieuwe, 144.
 Unger, W., S., 273.
 Utrecht, Centr. Museum, It. schilders, 22; 294.
 — — 294.
 — Univ. Bibl., H. S. 41 Conf. Aug., 269.
 Vaassen, kasteel Cannenburgh, 63.
 Valentiner, 80.
 Vechten, opgravingen, 120; 124.
 Veen, J. S. van, 279.
 Veen, A. L. W. E. van der, 97.
 Veere, stadhuistoren, 63; 144.
 Velde, Willem van der, 27.
 Verbruggen, Hendr., 223.
 Verheul Dzn., J., 48.
 Verhulst, Rombout, 273.
 Vermeulen, Frans, 1—21; 270—274; 277.
 Verslagen, 54—59; 293—300.
 Arnhem, Openluchtmuseum, 293.
 Delft, Gemeentemuseum, 293.
 Dordrecht, Dordrechts museum, 293.
 's-Gravenhage, Ac. v. Beeld. Kunsten, 295.
 Hoorn, Oud-Hoorn, 296.
 Leiden, Lakenhal, 294.
 Middelburg, Mus. Zeeuwisch Gen., 296.
 — Nehalennia, 296.
 Nijmegen, Comm. gedenkst. gesch. en kunst,
 294.
 Rotterdam, Museum Boymans, 57; 294.
 — Museum, Land- en Volkenk., 57.
 Utrecht, Centraal Museum, 57.
 Valkenburg, kasteel Valkenburg, 296.
 Zutphen, Wijnhuis, 57.
 Rijksverz. v. Gesch. en Kunst, 54.
 Prov. Gen. v. K. en W. in Nrd. Brabant, 56.
 Ned. Indië, Oudhk. Dienst, 58.
 Rome, Ned. Hist. Instituut, 59.

Prov. Zeeuwsche Schoonh. en Arch. Com., 297.
 Prov. Zd. Holl. Archaeol. Com., 296.
 Vereen. Hendr. de Keijzer, 297.
 Rijkscomm. v. Monumentenzorg, 298.
 Veth, Jan, 293.
 Vianen, Adam en Paulus van, 55.
 Vinhuijzen, J., 64.
 Vis, Eelco, M., 291.
 Visser, 89; 90.
 Visser, de, 72; 89.
 Vlissingen, Beursgebouw, 144.
 Vogel, J. Ph., 119.
 Vogelsang, W., 75—87; 140; 276; 282.
 Vollgraff, C. W., 119; 123.
 Vries, S. G. de, 64.
 Wall, V. J. van de, 302.
 Waller, P. W., 302.
 Warmond, Oud-Teijlingen, 279.
 Weenen, Beweening door Geertgen, 84.
 — Bijbel, 269.
 Weissman, A. W., 16; 303.
 Wesemaal, familie, 147.
 Westreenen, verzameling, 264.
 Wezel, van, collectie, 55.
 Wilhelmiëten, (Guillelmieten), 276.
 Willem van Aquitanië, 276.
 Willemsens, Lod., 223.
 Wouw, beschrijving der stad, 218—223.
 — Wouwsche Plantage, 221.
 — Parochiekerk, 221; Koorgestoelte, 223.
 Wychem, Alverna, opgravingen, 63.
 Zeper, S. A. Waller, 258—2562.
 Zilver, 292; 294.
 Zutphen, Wijnhuistoren, 63.
 — Wijnhuis, 295.
 Zwolle, Lombard (Fraterhuis) muursch., 301.